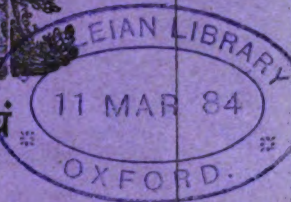
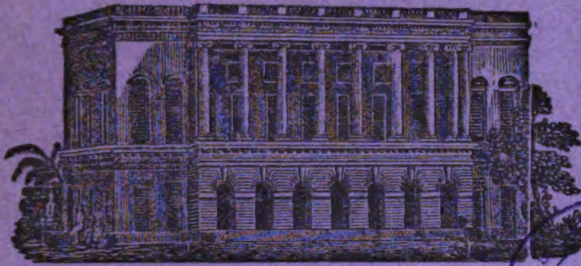

Blank for title

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 496.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं

भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA

BELONGING TO THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASC. VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1883.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each ..	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc. ..	26	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II ..	0	10

(Continued on third page of cover.)

THE
ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE

TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG.

VOLUME II.

PRAŚNAS 8—15.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1885.

P R E F A C E.

Only a few remarks are required for the introduction to this second volume.

In autumn 1882, some weeks before his deplorable death, Dr. A. Burnell placed in my hands a number of manuscripts relating to the Āpastamba Sūtra which he requested me to make over to the Imperial Library of Strassburg, after I had done with them. Among these MSS. is a complete copy of praśnas 1—15 with Rudradatta's commentary, in Grantha character, two quarto-volumes of 230 and 135 leaves; this is, according to a note made by Dr. Burnell, a transcript from the Tanjore MSS. 3846 and 9159 or Nos. XCVII and XCVIII of the "Classified Index." By means of this copy my MSS. L and h extend not only to the first three praśnas, as I stated in the preface to Vol. I, but to the whole of the work hitherto published.

I suppose that the dot which I have used as an accessory sign of interpunctuation from about page 100 of this volume will facilitate the understanding of the commentary. Likewise, I hope to render this edition more useful by adding a "table of contents" of the two volumes that are now before the public. I omitted to do so when editing the first volume, because I supposed that the very exact statements given by Chaṇḍappa in his Prayogaratnamâlâ (and printed in Dr. Burnell's "Classified Index" p. 17 a) would be a sufficient help in this direction. But since I have been taught better by Dr. L. von Schroeder in his kind and instructive review of the first volume (*Literaturblatt für orientalische Philologie*, I, p. 9), I hasten to make up for this shortcoming as soon as possible.

Rudradatta's commentary is now at an end, and, unfortunately, the MSS. of other commentaries that are within my reach are neither in quantity nor quality sufficient to base an edition on them. Whoever may be able to provide me with MSS. of any part of any comment to the remainder of the Sûtra, will, therefore, lay me under deep obligations. I regret to state that Professor P. Peterson, Registrar of the Bombay University, has not taken any notice of my repeated requests for the loan of a copy of Dhûrtasvâmin's commentary to Âpastamba which is in the possession of the Bombay University Library.*

R. GARBE.

Königsberg, December 1884.

---

* Prof. Bühler kindly described to me this MS. as having been acquired by the late Prof. Haug in Gujerat and being a transcript from an old MS. existing at Baroda.

TABLE OF CONTENTS.

Haviryajña-sacrifices.

Vol. I.

Darsapûrṇamâsau	Praśna	1—4.	
Yâjamâna	"	4.	
Agnyâdheya	"	5.	
Punarâdheya	"	"	Kaṇḍ. 26—29.
Agnihotra	"	6.	
Agnypasthâna	"	"	" 16—31.
Nirûḍhapasubandha	"	7.	

Vol. II.

Châturmâsya	Praśna	8.	
Vaiśvadeva	"	"	Kaṇḍ 1—4.
Varuṇapraghâsa	"	"	" 5—8.
Sâkamedha	"	"	" 9—19.
Sunâsîriya	"	"	" 20—22.
Prâyaśchitta	"	9.	

Soma-sacrifices.

Agnishṭoma	Praśna	10—13.	
Prâtaḥsavana	"	10—12.	
Mâdhyamdina Savana	"	13.	Kaṇḍ. 1—8.
Tṛitîya Savana	"	"	" 9—25.
Ukthya, Shoḍaśin, Atirâtra, Ap- toryâma, Aikâdasîna	"	14	" 1—12.
Chaturhotar, Pañchahotar, Shaḍ- ḍhotar, Saptahotar, etc.	"	"	" 13—15.
Somaprâyaśchitta	"	"	" 16—34.
Pravargya	"	15.	

श्रीम् ॥

अथ नित्यत्वसामान्याद्भू विर्यज्ञसामान्याच्च चातुर्मास्यावि श्याचष्टे ॥

अष्टय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । १ ।

चतुर्षुचतुर्षुमासेषुभवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तैः समु-
दितैरिष्टवतो ऽल्पकारलिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्यं पुण्यं भवतीति ।
नित्यत्वे ऽप्येषां फलोपन्यासः पशुबन्धवदेव प्रत्येतव्यः ॥ नित्यत्वं चैषां
ब्राह्मणे चतुर्दोत्रादिविधिष्वनेकत्र नित्यैः समभिव्याहारात् । सूच-
कता च नित्याधिकारे वचनात् । आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमे पाठात् । तथा च बौधा-
यनेन यावज्जीवप्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्थिरिति यावज्जीवाभ्यास-
वचनात् । भारद्वाजेनाप्यादौ फलाननुबन्धेनामूनि विधाय ततः का-
स्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यकाम्बविभागप्रदर्शनाच्च ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्यां वा वैश्वदेवेन यजते । २ ।

आमिषादेवतात्वेन विश्वदेवसंबन्धात् तैरिष्टत्वेन पुराकल्पश्रवणाच्च
प्रचक्षते सर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति । तेन चैकस्मिन्मसोऽष्टम-
स्योर्मासस्योरन्यत्रस्य पौर्णमास्यां यजेत । भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु
चतुर्मासपि पर्वणासुदग्गवमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापवर्णकोक्तः ॥
भारद्वाजस्यावदुदग्गवमात्रे अपूर्णमरणपक्षे समस्यानि तेषां यथापूर्वं

निवर्तनमन्ते वपनमिति । तथा अथ यदि द्वादशाहचातुर्मास्थानि
 यच्छमाणः प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन
 तृतीये चतुर्थे चोपरम्य पञ्चमे वरुणप्रघासैः षष्ठे सप्तमे चोपरम्या-
 ष्टमे नवमे च साकमेधा दशम एकादशे चोपरम्य द्वादशे शुना-
 सीरीया त्रयोदशे पशुरिति । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः
 संवत्सरमेव यजत इति विज्ञायत इति ॥ बौधायनस्याह नक्षत्रप्रयोग
 उदगयन इत्येके उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुञ्जीतेति ।
 तथा द्वादशाहे ऽपि चातुर्मासैर्यजेत प्रथमायां वैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यां
 वरुणप्रघासैरष्टम्यां नवम्यां च साकमेधैर्द्वादश्यां शुनासीरीयपरुषा
 यजेतेति विज्ञायत इति ॥ केचिन्नु यथाप्रयोगमित्यौपमन्यव इत्य-
 नेन बौधायनवचनेनार्वागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगभाविना कालेन
 चातुर्मास्थापवर्गा ऽभिहित इति मन्यन्ते । तदयुक्तं प्रयोगकास्त्रावधि-
 कब्रह्मस्यनियमपरत्वात्तस्य । तच्च पूर्वापरपर्यालोचनयैवाध्यवसानमि-
 त्यलं विस्तरेण ॥

पूर्वस्मिन्पर्वणि पञ्चहेतारं मनसानुद्भूत्याहवनीये
 सग्रहं हुत्वान्वारभस्वीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वाद-
 शकपालं पार्जन्यं च चरुम् । ३ ।

पूर्वं पर्वेति चतुर्दश्याभिप्रेता न पञ्चदशौ पूर्वसूत्रेण तस्यामिष्ट्या-
 वचनात् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति लिङ्गात् शोभते पौर्ण-
 मास्येष्टेति लिङ्गाच्च । अन्वारभ्यन्ते ऽनया चातुर्मास्थानीत्यन्वारभ-
 षीथा वैश्वानरपार्जन्या । वैश्वानरस्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति दर्शितं

पुनराधेये । न पञ्चहोत्रवारस्मणीययोः समानाग्निं उभयोरप्या-
रन्भार्ययोः स्वतन्त्रत्वात् वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेतेति
पृथगुपादानाच्च ॥

वैश्वानरो न ऊत्या पृष्टो दिवोति वैश्वानरस्य या-
ज्यानुवाक्ये ॥ पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे ।
स नो यवसमिच्छतु ॥ अष्टा वद तवसं गीर्भिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसाविवास । कनिक्रददृषभो जीरदानू
रेतो दधात्वोषधीषु गर्भमिति पार्जन्यस्य ॥ हिरण्य
वैश्वानरे ददाति धेनुं पार्जन्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गताः ॥

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते । ५ ।

प्राचीनप्रवणे यजते पूर्वस्मिन्नेव देशे देशान्तरे वा साधारणनिर्देशात्
वरुणप्रघासेषूदवसाननियमाच्च । सत्याषाढस्याह प्राचीनप्रवणे वैश्व-
देवेन यजेतोदवसाय वेति ॥

पशुबन्धवर्गाहपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहो-
ति । ६ ।

अथ वैश्वदेवायागूर्याप उपस्युश्च पशुबन्धव्यावृताहवनीयं प्रणयति ।
नाचोद्यतहोमं जुहोति । पूर्वा यत्सन्नपरो भवासौति लिङ्गविरोधा-
दिति भावः ॥

जर्षावन्तं प्रथमः सीद् योनिमिति हेतुरभिघ्नाया-
हवनीयायतन जर्षास्तुकां निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठा-
पयति । ७ ।

पुनरूर्णास्तुकायहणात्संभारान्तराणि परिसंख्यातानि भवन्तीति । तस्या-
मग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिमुक्तिभ्यः ॥

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् । ८ ।

अनुत्तरवेदिक इति वचनात् उत्तरवेदिमति वरुणप्रघासतन्त्रे महा-
हविषि च नित्यं पाशुकं प्रणयनम् ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या आमिक्षाया
वत्सानपाकरोति । ९ ।

आमावास्ततन्मतामस्य पर्वणः स्थापयितुमन्वन्वाधावादेरनुक्रमणम् ।
तत्र च वैश्वदेविकं हविः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्यो देवे-
भ्यः श्रद्धो दुहाना इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः ॥

प्रसूमयं बर्हिः प्रस्तरश्च । १० ।

प्रसूः पुष्यम् । तद्वन्नो दर्भा साव्या इत्यर्थः । ननु श्रमयं बर्हिरि-
त्यादिवद्बर्हिर्ग्रहणेनैव प्रस्तरस्यापि सिद्धे ग्रहणे किमर्थं पृथक्प्रस्तर-
ग्रहणम् । परमतनिरासार्थमिति ब्रूयात् कल्पान्तरकारैः कैश्चिदन्य-
तरस्य प्रसूमयत्ववचनात् । आदरार्थं वा ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायात्
थथा प्रस्तरेण परिधिना जुषा वेद्या च बर्हिषेत्यादौ ॥

वेधा संनद्धं पुनरेकधा । ११ ।

तदेतदुभयप्रकृतं बर्हिर्वज्रनिधनोपपन्नमपि प्रथमं चेधा विभज्य
संनद्य चीनपि ताग्भागान्पुनरेकधा संनद्यतीत्यर्थः ॥

तस्मिन्मन्त्रः । १२ ।

तस्मिन्नेकधासंनहने संनहनमन्त्रः । प्रथमानि तु संनहनानि तृष्णीं
भवन्ति । तत्र चेधा संनद्धस्य बर्हिषः प्रस्तररहितौ भागौ । प्रथमं
बर्हिर्मन्त्रेण संभृत्य तयोः प्रस्तरवत्सं भागं बर्हिर्मन्त्रेण प्रस्तरमन्त्रेण
चात्याधाय ततः सर्वं संनहनमन्त्रेणैकधा संनद्यति ॥

तथेषाः । १३ ।

तथेषो ऽपि प्रसूतयः पुष्यितप्राखाद्वादाहार्यं इत्यर्थः ॥

चयोविंशतिदारुः । १४ ।

मतः ॥

चीन्कलापान्संनद्यैकधा पुनः संनद्यति । १५ ।

तत्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च तृष्णीं चीन्पुञ्जान्संनद्य
ततस्ताम्बंसंनहनश्रुत्वे मन्त्रेण संभृत्य ततः संनहनमन्त्रेणैकधा संन-
द्यति ॥

पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायंदौहं दौहयति । १६ ।

पूर्ववत् सांवाथ्यवत् । तत्र च यवाग्वा सायं स्वयं होमः । इह वो
विश्वे देवा रमयन्तु गाव इत्यादयो मन्त्रविकाराः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

श्रोभ्रूते पाचसंसादनकाद्ये पालाशं वाजिनपाशं
प्रयुनक्ति सुचं वा । १ ।

पाचं चमसं चमसेन जुहोति सुचा वेत्यनुवादात् । कंसं चमसं वेति
तु कव्यान्तरकाराः । न च तयोर्जुद्धर्माः जुद्धवत्कल्प इत्यवचनात्
पालाशवचनाच्च । तेन प्रातर्दोहपाचैः सह प्रयोगः ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाप्ता-
तमष्टौ हवींषि निर्वपति । २ ।

राजसूयिकान्याग्नेयादीनि द्यावापृथिव्यान्तानि हवींषि समाघातानि
क्रमेण निर्वपति ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च संचराणि । ३ ।

संचरन्ति पर्वान्तराण्यपीति संचराणि पर्वचतुष्टयसाधारणानीति यावत् ।
यथा तत्र तत्र समाघातमेतद्वाङ्मणान्येव पञ्च हवींषीति ॥

पिष्टानां पौष्णं अपयति । ४ ।

पिष्टैस्तुल्यैस्तत्र चरुपुरोडाशगणन्यायेन प्रागधिवपमान् । पौष्णार्थाना-
मपि पुरोडाशीयैः सह विभागः न चरुयैः पेष्टव्यत्वसामान्यात् ।
उभयोश्च राक्षोर्यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्य देवतोपदेशनं
वज्रत्वाद्विभज्यानाम् । ततः पात्र्यां पिष्टेषु समुप्रेषु प्रणीताभिः संयुतेषु
च पौष्णार्थानां पूर्ववद्विभागः ॥ तथा च भारद्वाजः सहेतरान्पिनष्टि
संयुतानां पिष्टानां पौष्णमपोद्धरतीति । सत्याषाढश्चाह संयुतानां
पिष्टानां विभागमन्त्रेण पौष्णमपच्छिद्य चरुकल्पेन अपयतीति ॥

ततस्याधिअग्रणकाले चतुर्विंशत्युत्पूतास्त्रसु पौष्णमेष्य अपचति ।
कपालोपधानकाले भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यूहेनैककपाले
ऽङ्गारानधूय प्रातर्दोहः ॥

तप्ते प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । ५ ।

माहताधिअग्रणानन्तरमानयति पुरोडाशमधिअत्रित्यामिचावत्पयस्यां
करोतीति लिङ्गात् व्यक्रोक्तत्वाच्च बौधायनेन ॥

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् । ६ ।

तच्च यद्वनीभृतं संपद्यते तदामिचाहविः । अत्रश्रिष्टं तु वाजिनम् ।
तद्योभयमपि तथैवावस्थाप्य द्यावापृथिव्यस्याधिअग्रणादि करोति ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ७ ।

पशुवदाज्येन दध्नेदेहीति विद्वतः संप्रैषः । तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि
भवन्ति पृषदाज्यवन्ति च ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां द्विराज्यं वृह्णाति द्विर्दधि सक्त्वाज्यम् । ८ ।

इत्याज्ये पृथगेव गृह्णाति न तु दध्न्यान्वयमानौथ । तथा महीनां
पयो ऽसीति पुनर्वचनाज्ज्योतिरसीति मन्त्रो निवर्तते ॥ सादनकाले
तु दधिस्थासी न साद्या कार्याभावात् । अभिघारणकाले सौम्यवर्जं
पौष्णान्तागामाग्नेयविकारत्वान्मन्त्रेणाभिघारणं दृष्ट्वीमितरेषां प्रात-
र्दोहवदामिचायाः ॥

उद्वासनकाल आमिष्ठां संहृत्य द्वयोः पाचवोरुद्धृत्य
वाजिनैकदेशेनोपसिञ्चति । ९ ।

उद्वासनकाले मारुतोद्वासनानन्तरमामिष्ठां सांनाय्यवदुद्वास्त्र संनह-
नाद्युपसेचनान्तं कृत्वा ततो द्यांवापृथिव्यमुद्वापयति ॥

असंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयत्याविः-
पृष्ठं वा कृत्वा व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयति । १० ।

व्याख्यातः ॥

उत्करे वाजिनम् । ११ ।

वाजिनं तु तृष्णीमासादयति न व्याहृतिभिर्न च प्रियेषेति प्रधानह-
विर्मन्त्रप्रत्याघ्रायत्वादुभयोर्मन्त्रयोः अप्रभाबत्वाच्च वाजिनस्य । यथोक्त-
मष्टौ हवींषि निर्वपतीति ॥

पञ्चहेत्वा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभि-
मृशति । १२ ।

आमावास्यतन्त्रत्वादेव सिद्धे पञ्चहेतुः पुनरुपादावमितरमन्त्रप-
रिसंस्थानार्थम् । आगन्तुको ऽयमधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्ये । तदा
सैन्द्राग्नवदभिमर्शनं मारुतस्य यथोक्तं भारदाजेन द्वाचरश्चररा
शैन्द्राग्नविकारा इति ॥ सांनाय्यमन्त्रयोश्चामिष्ठायामूहे वपश्चा
व्याख्यातः । तस्यास्योभयदोहविकारस्य वरणप्रधापेभु वक्ष्यति ॥

पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यस्य । १३ ।

हवींष्यासाद्य पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यस्य सप्तदश ॥

नव प्रयाजाः । १४ ।

गतः ॥

चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकाश्चत्वारो दुरःप्रमृतयः
प्रैषप्रतीकयाज्याः । १५ ।

प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्या येषां ते तथोक्ताः । तद्यथा दुरो
अग्र आज्यस्य वियन्वित्याद्यनुमन्त्रणास्यैषां पशुवदेव द्रष्टव्याः ॥

पशुवत्समानयनम् । १६ ।

चतुर्थाष्टमयोरित्यर्थः ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेकक-
पालेन प्रचरति । १७ ।

तत्रामिचायाः सहस्रसहस्रदवदानम् । पात्रदयादेकस्माद्वा यागः ।
इतरस्माच्छेषकार्याणि हविरेकत्वात् । केचित्तु पात्रदयाद्विद्विरवद्यन्ति
द्वयोद्भूतस्थार्थवत्त्वात् । पूर्ववत् आग्रयणैककपालवत् ॥ यद्यप्ययमेव
प्रकृतिः सर्वैककपालानां तथापि तत्रैव धर्माणां सूत्रकृता प्रथमोक्ते-
स्तदतिदेशः । ऊतानुमन्त्रणं चाग्नीषोमीयवत्सौम्यस्य आग्नेयवत्सावित्रस्य
ऐन्द्राग्नवन्मादृशस्य । प्रत्यक्षान्नातास्वितरेषामनुमन्त्रणाः ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । १८ ।

गतः ॥

दक्षिणाक्कासे प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा
गावौ । १९ ।

प्रथमजस्तस्मिन्संवत्सर इति शेषः ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा
तेन नवानूयाजान्यजति । २० ।

गतः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

अष्टावाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जम् । १ ।

आदितस्तावदष्टावनूयाजा मैचारुणप्रैषवर्जम् । आदित एवाष्टभिः
पाशुकैः समानास्ता एवैषां याज्याः त एव च उतानुमन्त्रणा
इत्यर्थः ॥

उत्तमेनोत्तमम् । २ ।

नवमं त्वत्तमेनैकादशेनैव निगदेन यजति । अथवा प्राहृतेनोत्त-
मेनेत्यर्थः ॥

देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ३ ।

एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यति न पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ननु मैचारुणा-
भावात् प्रैषवर्जमिति वचनाच्च प्रकृतिवदेव संप्रेषो भविष्यति तत्कि-
मर्थमारम्भः । सत्यं तथा भविष्यति ॥ भ्रमस्त्वन्यः प्रादुः स्यात् ।

प्रकृतौ हि सर्वार्थेनाद्यसंप्रैषेण प्रातिखिकेन च द्वितीयेन मध्यमोत्त-
मयोरेव द्वियजत्वं दृष्टम् । तथा पञ्चावपि तद्विकाराणामेव द्विय-
जत्वमुक्तं उत्तरयोर्विकारेष्विति । वक्ष्यति च पितृयज्ञे देवौ यजेति
प्रथममिति । तेनात्रापि तद्विकाराणां पञ्चमप्रभृतीनामेव द्वियजत्वं
न तु प्रथमत्रिकाराणां द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति । तस्माद्भूमनि-
वृत्त्यर्थो युक्तः पुनरारम्भः ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति
सूक्तवाकस्याशिःषु हेतानुवर्तयते । ४ ।

अथ पशुवद्भूहनादि सहापभृता पृषदाज्यधान्याः । सूक्तवाके तु
हेता दिव्यं धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
इत्यावपति ॥

एवं यजमानो जपति । आशास्त इति मन्त्रं संन-
मति । ५ ।

यजमानो ऽपि सा मे सत्याञ्चौरित्यस्य यजुषो ऽनन्तरं संवत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्त इति जपति ॥

परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उप-
स्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिर्नुविषिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति । ६ ।

संस्त्रावान्तं कृत्वेत्येतावतैत्र सिद्धे परिधीन्प्रहृत्येति वचनं प्रहृत्य परि-
धीञ्चुहेतीति वाजिनब्राह्मणस्याप्ययमेवार्थं इति दर्शयितुम् । तेन
संस्त्रावः परिधिप्रहरणाद्भूमिति स्थापितं भवति । बर्हिर्नुविषिञ्चन्
बर्हिषि स्कन्दयन् ॥

नाभिघारयति । ७ ।

अभिघारणप्रतिषेधादवदानावचनाच्च द्विर्गृहीतेनैवेज्या न चतुर्गृ-
हीतेन ॥

वाजिभ्यो ऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषौ । वषट्कृते
चमसेन जुहोति । सुचा वानुविषिच्यमानयानुव-
षट्कृते च । ८ ।

गताः ॥

ऊर्ध्वशुरासीनो ऽनवानं होता यजति । ९ ।

अनवानं अनुच्छन्नर्धर्चे । सांनाथ्यद्भुतानुमन्त्रणम् । नेत्यन्ये प्रधा-
नार्थत्वान्तस्य ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति । १० ।

अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्नेरहमायुष्मानित्यनुमन्त्रणम् ॥

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यति सोमस्य
वाजिनस्य घर्मस्येति । ११ ।

समवदानं सहग्रहणम् । सोमादीनां त्रयाणां ग्रहणे ऽनुवषट्कारात्म-
कस्विष्टकृदर्थं न प्रथमगृह्णाति किं तु देवतेज्याग्निष्टेनैव यजतीत्यर्थः ।
अन्ये त्वाहुः त्रयाणां हविषामयमेवानुयागः न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति ॥

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि शेषं सर्वे
समुपह्वय भक्षयन्ति । १२ ।

उद्रेकः शेषः । प्रतीक्य प्रतियार्ण ह्यलान्तर्वेदि सादितं शेषं सर्वं
सर्वानुपङ्गय भक्षयन्ति पात्रादादाय ॥

असावसावुपङ्गयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते । १३ ।

कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन नाम्ना यथा होतरूपङ्गयस्वाध्वर्युपङ्ग-
यस्वेत्यादि ॥

उपङ्कत इति प्रतिवचनः । १४ ।

प्रतिवचनो मन्त्र इति शेषः । उपङ्कतो ऽसि मथेत्यर्थः ॥

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः
प्रथमश्चोत्तमश्चेत्येके । १५ ।

अनियतक्रमास्त्रितरे प्रवर्ग्यपिद्वयज्ञयोरिव विशेषावचनात् । भारदा-
जस्नाह होताये ऽथाध्वर्युरथ ब्रह्माथाग्नीदथ यजमान इति ॥

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्मां रेतः सिक्रममृतं
बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य
वाजिपीतस्य वाजिनस्योपङ्कतस्योपङ्कतो भक्षयामीति
भक्षयति । १६ ।

भक्षयिता थोयः स सर्वा ऽनेन भक्षयति ॥

पशुवत्समिष्टयजूषि । १७ ।

पशु यज्ञमिति चौषि ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । १८ ।

दश्वत्संस्था । आमिचा यजमानभागो दधिपयोमन्त्राभ्यां प्राश्यः ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

श्वोभूते पौर्णमास्येष्वा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या
आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य
व्येया शल्लव्येषुकाण्डेनेषुशलाकया वा लौहेन च
सुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते वापयते श्मश्रूणि । १ ।

अङ्गिः क्लेदनं उपोन्दनम् । चीणि श्वेतान्येनानि यस्याः सा श्रेणी ।
शल्लकमृगस्याङ्गरुहा सूचिः शलली । इक्षुकाण्डं इक्षोरनन्तरं काण्डं
शलाका वा । उदुम्बरं ताम्रं औदुम्बरेणेति लोहविशेषणं लोहिता-
यसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । तत्र तु ताम्रस्य केवलस्य वपनासा-
मर्थ्यात्तन्मिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वन्ति । तेनेक्षुशललीभ्यां गृह्येतेन
क्षुरेण केशान्विर्वर्तयते क्षिनन्ति । शललीक्षुभ्यां केशान्विनीय क्षुरेण
निवर्तयत इति कल्पान्तरम् । श्मश्रूणि वापयते स्वार्थिको णिच् ।
वापयते वाध्वर्युणा यजमानः सर्वं वापयत इति सत्याषाढः ॥

ऋतमेव परमेष्ठ्यतं नात्येति किञ्चन । ऋते समुद्र
आहित ऋते भूमिरियं श्रिता ॥ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा
तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
तेजसा ॥ ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये । तपसा-

स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति
निवर्तयति । २ ।

अनेन मन्त्रेण केशानध्वर्युर्निवर्तयति । श्मश्रूणि तृष्णीं वपतीति ॥

तद्वत् तत्सत्यं तद्वत् तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन
राध्यासमिति यजमानो जपति । ब्राह्मण एकहेतेति
शानुवाकम् । ३ ।

निवर्त्यमानेषु केशेषु जपति ॥

तस्य पर्वस्वन्तरालव्रतानि । ४ ।

यजमानस्य वैश्वदेवादिषु पर्वसु चतुर्मासभाविषु तत्तदन्तरालकासि-
कानि व्रतानि वक्ष्यन्ते ॥

न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति । ५ ।

रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः । नित्ये पशौ वैधमिडामांसहविर्भक्षणं भवत्येव ॥

शृत्वे वा आयाम् । ६ ।

शतौ महिषीं आयामुपैति वा ॥

नोपर्यास्ते । ७ ।

नोपरि पीठादावास्ते ज्ञयीत वा । प्रदर्शनार्थं त्वासनवसनम् । अधः
ज्ञयीतेत्येवाश्रयायनः ॥

जुगुप्सेतानृतात् । ८ ।

जुगुप्सया वर्जनं लक्ष्यते । वर्जयेदनृतम् । अहिताग्निवादेव सिद्धस्य
पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राङ् श्रेते । ९ ।

प्राक्शिराः ॥

मध्वन्नाति । १० ।

आदनत्वेन व्यञ्जत्वेन वेति संग्रहे निर्णयमाह ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् । ११ ।

मध्वन्नातीति श्रुत्यर्थस्य विश्रयित्वादिति भावः ॥ अचानुग्रहमाह
भारदाजः मध्वलाभे दैव्यं मधु वेति विज्ञायते वनस्यते मधुना
दैव्येनेति । दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः । बौधायनश्च मध्वन्नातीति
प्रकृत्याह घृतमित्येवेदमुक्तं भवति दैव्यं मध्विति विज्ञायत इति ।
आश्वलायनस्तु मधुमांसलवणस्यत्रलेखमानि वर्जयेदिति ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः । १२ ।

वैश्वदेवादीनां पर्वणां संवत्सरकालसाध्यानां प्रवृत्तिर्द्विविधमनेन प्रद-
र्श्यते । स एष चातुर्मास्ययाजौ द्विविधः एक ऋतुयाजी इतरश्चातु-
र्मास्ययाजी । तत्र यो वसन्तादीनृत्वेन प्रतीक्षमाणस्तत्तदृतौ जाते
तेनतेन पर्वणा यजेत न तु चतुर्मासावधिः फाल्गुन्याद्याषाढ्यादि
चापेक्षते स ऋतुयाजी । यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजेत स चातुर्मा-
स्ययाजी । एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षुचतुर्षु मासेषु
चातुर्मास्यैर्यजेत वसन्ताद्यृतुषु वा जातेषु तस्यतस्यतीरारादिम आदिने
पर्वणीति ॥ तच्चतुर्मासिने विधिं दर्शयति ॥

यो वसन्तो ऽभूत्प्रावृडभूच्छरदभूदिति यजते स
 चतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु मासेषु स चातुर्मास्य-
 याजी ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृषि वरुणप्रघासैः
 शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते । १३ ।

चतुयाजिविषय एवायं त्रिधिर्न चातुर्मास्ययाजिविषयः इतरथा
 साकमेधानां शरदिधाने चातुर्मास्यवधित्रोधात् फाल्गुन्याषाढ्या-
 दिविधिनैव सिद्धेः वसन्तप्रावृद्धिविवैयर्थ्याच्च । न च वाच्यं सौरे
 वसन्ते या फाल्गुनी या प्रावृषि चाषाढी तत्रैव प्रवृत्त्यर्थं वसन्तप्रा-
 वृद्धिधानमिति चान्द्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्तेर्दर्शयिष्यमाण-
 त्वान् । तस्माच्चतुयाजिन एवायं विधिः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेष्वषाढ्यां श्रवणायां वोदवसाय वरु-
 णप्रघासैर्यजते । १ ।

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्शंसं चष्ट इति वक्ष्यति । ततः पर्वगणनया
 वैश्वदेवकालान्तपर्वणः फाल्गुनाश्वैत्रादारभ्य चतुर्षु चान्द्रमसेषु मासेष्व-
 तीतेषु याजन्तराषाढी श्रावणी वा तयोरन्यतरस्यामुदवसाय देशान्तरं
 गत्वा वरुणप्रघासास्येन पर्वणा यजेत । आषाढी श्रावणी च फाल्गु-
 नीश्वैत्रीभ्यां व्याख्याते । उदवसायेति वचनं वैश्वदेववदनिधमे प्राप्ते

नियमार्थम् ॥ वरुणप्रघाससमाख्या तु यदादित्यो वरुणं राजानं वरुणप्रघासैरयजतेति वरुणस्येज्यत्वस्तवनेनामिच्छादेवतात्वेन च वरुणसंबन्धात् शमीपर्णान्युपवपति घासमेवाभ्यामपियच्छतीति घाससंबन्धाच्च निर्वक्तव्या । शब्दस्यार्थं नित्यं बद्धवचनान्तः पुंलिङ्गान्तस्य प्रयुज्यते ॥ चतुर्मासेष्व्याषाढ्यामिति नियमात् अधिकमासवति वत्सरे न चातुर्मास्यारम्भः ॥

प्ररूढकक्षे यष्टव्यमिति बद्धवचनान्तस्य भवति । २ ।

बद्धवचनान्तस्य विकल्पार्थम् । प्ररूढाः कक्षाः गुल्माः यस्मिन्देहे तत्र वा यजेत । यत्र कश्चिदा देशान्तर इत्यर्थः ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । ३ ।

तस्येति कर्मापेक्षया पर्वापेक्षया वैकवचनम् । कल्पः प्रयोगः ॥

वेदौ कृत्वाग्नेण गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः । ४ ।

आगूर्थाप उपसृष्ट्य उदवसाय गार्हपत्ये निहिते जनन्तरं वेदौ कृत्वा वेदौ कार्ये ते चाग्नेण गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्पान्तराभिप्रायेणाग्नेणाहवनीयम् । प्राची प्राक्त्रेण समे द्वे अपि दार्शपूर्णमासिक्यावित्यर्थः । उत्तरस्याः पाशुबन्धिकत्वभ्रमनिरासार्थं समवचनम् । कः प्रसङ्गः । अस्ति भ्रमहेतुः उत्तरवेदिसंबन्धात् पाशुकी वेत्तरेति कल्पान्तरे । तन्निरासार्थं च । तस्माद्युक्तमेव साम्यवचनम् ॥ तचाञ्चसा गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थाट्संघारार्थमन्तरालं मुक्त्वा श्विरःस्थानीयस्य गार्हपत्यस्य बाहुद्वयवत्पार्श्वयोर्द्वे वेदी भवतः ब्राह्मणे तासां दक्षिणो

वाङ्गरिति प्रकृत्य तस्मात्तुर्मास्यथाज्यमुचिंश्लोक उभयावाङ्गरिति
वाङ्गत्वेन वेद्योः स्ववनात् तस्मात्पृथमान् चंसाविति लिङ्गाच्च ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे
विहारे ऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता । ५ ।

चरति कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् । ६ ।

विहारसंयुक्तं कृत्स्नं तन्त्रमुभयोर्विहारयोर्भवति । उभयदेश्चभावित्वात्प्र-
धानानां देशभेदे चाङ्गानामविभवादिति भावः । यथोक्तं न्यायविद्भिः
दक्षिणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं तन्त्रं क्रियेतेति ॥

अपि पत्नीसंयाजाः । ७ ।

पत्नीसंयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अपराग्निहोमानां तेषां त्वेकाग्नि-
कत्वात् कल्पान्तरमताच्च तन्त्रता मा विज्ञायीति पुनर्वचनम् । एकत्वे
ऽप्यग्नेः कर्त्तृभेदादुभयवैहारिकाणां पृथगुभये कार्या इत्यर्थः । उक्तं
च जैमिनिना एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यादिति नाना वा कर्त्तृ-
भेदादिति च ॥

एकवत्संप्रैषः । ८ ।

धुगपत्कालानां निगदानामध्वर्युरेव वक्तेति वक्ष्यति । तच्चार्यद्वय-
विषया अपि चे संप्रैषास्ते ऽप्येकवदेकार्था इवैकवचनेन प्रयोज्याः
यथा अग्नये प्रणीयमानाय अग्नये समिध्यमानाय अग्नौत्परिधींश्चाग्निं
च इमां नराः कृणुत वेदिं इभावावर्चिरूपसादयेत्यादि । तेषां चार्थद्व-

अविषयत्वे ऽपि अग्निमादधीतेत्यादिवज्जात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेर्मा
भूदार्षबाध इति भावः । संसर्गिद्रव्याभिधायित्वाच्चानूहो ऽग्निशब्दस्य
अथाङ्गमीमांसकाः संसर्गिषु चार्थस्य स्थिरपरिमाणत्वादिति ॥ सत्या-
षाढश्चाह तदध्वर्युः संप्रेष्यत्येकवदग्निसंयुक्तानि सामिधेनीष्वग्निप्रसूचने
ऽग्निसंमार्जने चेति । बौधायनस्याग्नये समिध्यमानायेत्येव पठितवान् ॥
अतश्च न्यायाद्याजमाने ऽप्यन्यभिधायितामनूहः यथा युनज्मि त्वा
समिद्धो अग्निराहुत इत्यादेः ॥

अत्र च संप्रैष इति वचनादन्ये संप्रैषेभ्यो ये निगदाः संवादा-
मन्त्रणादिविषयाः ते द्विवदेव प्रयोञ्चाः यथागतामग्नीत्प्रणेष्यावः
प्रोक्षित्यावः निर्वप्याव इत्यादयः । केचित्त्वामन्त्रणनिगदानप्येकवत्प्र-
योञ्चामन्त्रयन्ते । तदयुक्तं संप्रैषग्रहणात् एकवदामन्त्रितस्य द्विवदनुज्ञा-
वचनविरोधाच्च । सत्याषाढसूत्रभाष्यामप्येकवदामन्त्रणमाह यथोभौ
ब्रह्माणमामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्मानुजानातीति ॥

द्विवद्ब्रह्मानुजानाति । ६ ।

ब्रह्मा तु द्विवचनेजानुजानाति यथा प्रणयतं यज्ञं देवना वर्धयतं
युवां प्रोक्षतमित्यादि । प्रवराश्रावणे त्वामन्त्रणमनुज्ञा चैकवदेव भवतः
आश्रावयितुरेकत्वात् । ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्रहणं च यजमानादेः संवादा-
देश्च प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात् । तस्मादो निर्वपतं संवदेथामनुप्रहरतं
अगतामित्याद्यपि द्विवद्भवति ॥

द्यङ्गुलं त्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमात्रं रथवर्त्ममात्रं
सीतामात्रं प्रादेशमात्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः

अमंभिन्ने असंश्लिष्टे । पृथादयः प्रकृतावेव व्याख्याताः । एष्वखतम-
मुभयोरन्तरालपरिमाणमित्यर्थः । तच्च वेदिश्रोत्रसंश्लेषोच्योरेव भवति
मध्ये तु संगमनवशाद्विस्तारः संपद्यते ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरः । ११ ।

अन्तरा वेदी यो देवः स प्रतिप्रस्थातुः संचरः कर्मार्थः । एवं
चोत्तरतऽऽपचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति ॥

अपरेषोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरि-
हरति । १२ ।

प्रतिप्रस्थातेति श्लेषः । अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्म-
ध्यतो गमनदेशाभावाच्च स्वयं पश्चाद्गार्हपत्यस्य गच्छन्स्तम्बयजुः पुरतो
हरति न चाध्वर्योर्बहिर्गमयति ॥

उत्करे निवपति । १३ ।

गतः ॥

समान उत्करः । १४ ।

एक एवोत्तरो द्वाभ्यामुत्करः । तत्रोभाभ्यां न्युप्रमाग्नीध्रस्तन्त्रेणा-
भिमृह्णाति यजमानस्य तन्त्रेणानुमन्त्रयते विभवात् ॥

पञ्चत्विजः । १५ ।

भवन्ति । न तु प्राकृता एव चलारः न च पञ्चभ्यो ऽधिकाः ।
इच्छिन्नवेद्यमपि पृथग्रह्यादय इत्यर्थः ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता । १६ ।

यद्यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव कर्म तमनु प्रतिप्रस्थातापि स्वस्मि-
न्विहारे करोतीत्यर्थः । तथा च कात्यायनः प्रणीतापत्नीसंगहनाग्नि-
मग्न्यनादीन्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थातेत्युक्त्वाह कृतानुकारो ऽन्यत्रेति । वौधा-
यनस्याह अथान्यथाध्वर्योः कृतानुकारो भवतीति । एवं च क्रमभा-
वित्वाद्दुभयोः कर्मणः आवृत्तिरसंभवे याजमानानां यथान्वाधीयमाने
अपति वेदिं संमृज्यमानां बर्हिंरासाद्यमानमित्यादौ । विभवतां तु
तन्मूलमेव सर्वत्र यथान्वाहितेषु अपति बर्हिंरासस्रं प्रयाजान्मुतंङ्गत-
मित्यादौ ॥

यत्किंच वाचाकर्मीणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् । १७ ।

पूर्वसूत्रेण सर्वस्मिन्नाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते ॥
यत्किंच वाचाकर्मीणमिति वागिति वागिन्द्रियमुच्यते तस्मिन्यो
ध्यापारो वाचाकर्म । तस्माद्धं कर्म वाचाकर्मीणम् । तदध्वर्युरेव
कुर्यात् । मन्त्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता तु केवलं
कर्माण्यनुतिष्ठेत् । तदुचरितैरेव मन्त्रैरुभयोरनुष्ठेयार्थसिद्धेरिति भावः ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् । १८ ।

यद्वा युगपत्कालनिगदमन्त्रविषयो ऽयं नियमो भवेत् । तत्रोचैः-
प्रयोगमन्त्रास्तावन्निगदाः संप्रैषादथः । तेषु च द्वयोर्युगपत्प्रयोक्तव्य-
तयोपस्थिता युगपत्कालाः । यौगपद्यं च नात्यन्तिकं किं तु पूर्व-
सूत्रानुरोधेनामन्त्रभावित्वमेव । तेन प्रकारेण ये युगपत्काला
निगदा उचैः समाहन्तवै अविदहन्तः अपयत प्रोचणीरासादथ ओ

आवय अगतामग्रीत् ब्रह्मन्प्रोक्षिथाव इत्यादयः ॥ तानध्वर्युरेव प्रयु-
ञ्जीत निगदचोदितानामाग्रीभ्रादीनामेवं संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् ।
ये त्वयुगपन्निगदा उपसृष्टां मे प्रब्रूनात् गां चोपसृष्टां मरुद्भ्यो
ऽनुब्रूहीत्येवमादयः ये चान्ये निगदव्यतिरिक्ता मन्वास्तान्सर्वान्प्रति-
प्रस्थातापि पक्षे प्रयुञ्जीतेति ॥ तचान्यमतम् । वाग्भट्टो ऽवधारणार्थः
पक्षं व्यावर्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वः कल्प इति । कस्मात् ।
परकर्तृके निर्वापादौ परकर्तृके च मन्त्रे निर्वापामीत्यादिमन्त्रवर्णवै-
चर्यात् यथोक्तं न्यायविद्भिः मन्त्रास्य संनिपातित्वादिति ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् । १९ ।

पूर्वसूत्रार्थां मन्त्रेषु प्रयोक्तृनियम उक्तः । अनेन कर्मस्वपि नियम
उच्यते । साधारणद्रव्यविषयानपि संस्कारानध्वर्युरेव गार्हपत्यादी-
नामन्वाधानपरिस्तरणब्रह्मयजमानासनप्रकल्पनपत्नीसंनहनहोद्वरणप-
र्वाञ्चनादिरूपाङ्कुर्यात् । संस्कार्याणामेकत्वादिति भावः ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वैकस्फ्यया वेदी अनुसंभि-
नन्ति । दक्षिणस्या उत्तरायै श्रोत्रेः प्रक्रम्या दक्षिणादं-
सादुत्तरस्याः । २० ।

एकयत्नेन स्फ्यकृता रेखैकस्फ्या । तथा वेदी अनुसंभिनन्ति संबन्ध-
यतीत्यर्थः ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति । २१ ।

अन्तरेव वेदेदुत्तरवेदिमुपवपति न त्वाहवनीयायतनवत्पुरतो वेदेः ।

तत्र वेद्यन्ते पशुबन्धवत् विनाशनी ते ऽधीत्यादिविधिना श्रम्यामा-
चौशुत्तरवेदिं क्षुर्धादित्यर्थः ॥

काले पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्नी प्रणयतः । २२ ।

संभारनिवपनान्ते दक्षिणतो निःशरणात्ते वा । तत्र संभारः पूर्ववदू-
र्ध्वस्तुक्तेन सा च दक्षिणविहारे ऽपि स्यात् । पशुबन्धवदिति पुनर्व-
चनमनुत्तरवेदिके ऽपि दक्षिणविहारे नित्यत्वार्थम् । पुनर्गार्हपत्य-
हणं कल्पान्तरोक्तस्थाघेषाहवनीयं वेदिं कृत्वाहवनीयात्प्रणयनस्य
नित्यत्वार्थम् । इभाभ्यामुभयस्य सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात्प्रणयन-
मिति कात्यायनेन विभागस्य दर्शितत्वात् विभक्तस्यैवोद्धरणमिति ।
उद्धृतस्य वा विभज्य प्रणयनमित्यर्थः । गतत्रियो विभज्य प्रणयनं
भवति ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः । २३ ।

विस्मृष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेषो-
त्तरां वेदिमध्वर्युः । २४ ।

प्रतिप्रस्थातुरत्र पूर्व्वार्थं वचनम् । सहेति भागदाजः ॥

पूर्व्वो ऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । अध्वन्यः
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् । २५ ।

प्रतिष्ठापने पश्चिम एवेति वेद्यामेवाग्निप्रतिष्ठापनं तुल्यमुत्तरेण ॥

अग्नीमन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः । २६ ।

अतिमुक्तन्ते ऽन्वाधत्तः क्रमेण । गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव ।
अन्वाधीयमानयाजमानानामावृत्तिः ॥ शाखाहरणे प्रतिप्रस्थाता प्रथमः
हविःप्राथम्यात् । तन्वागन्तरमेव वक्ष्यति ॥

तथेध्मावर्हिषी । २७ ।

प्रसूमयत्नादिरपि विघ्नेषो ऽचानुसंधेयः । ते अपि पृथगाहरतः स्वेस्त्रे
काखे तेषां च वैश्वदेवप्रकृतित्वात् ॥

मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुत्या
अध्वर्युः । २८ ।

मरुद्भ्यो देवभागं मरुद्भ्यः अरदो दुहाना इत्यादि दक्षिणस्थाग्नेर्दक्षि-
णतो व्रतोपायनम् ॥

अग्नीमथ्यो हिरण्मथ्यो वा सुषो भवन्ति । २९ ।

दक्षिणस्यैव उत्तरस्य संपन्नसुक्तादिहारस्य । पाचान्नराणां प्राकृत
इव वृद्धनिचमः । सर्वाण्यपि अग्नीमथ्यानि प्राकृतानि वेति बौधा-
यनः । अग्नीमथ्यानि दक्षिणविहारस्येत्येव भारद्वाजः ॥

यथादेवतं सायंदोहौ दोहयतः । ३० ।

मरुतो रमयन्तु वरुणो रमयत्वित्यादि ॥ यवागूर्ध्वेषणस्य द्विभागः ॥

सद्यस्काखा वा वरुणप्रघासाः । ३१ ।

कथं तदा सायंदोहः सेव्यति । तथाच

एवं सति लौकिकेन द्भामिक्षाकर्म स्यात् । ३२ ।

आमिक्षाकरणं आमिक्षाकर्म ॥

प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः । ३३ ।

आमिक्षापयस्यस्यद्भार्या चोदितं दधिपयःप्रातर्दोहं हि सर्वं प्रातर्दोहविकारमेवेति केचित् । प्रातर्दोह एव तत्र धर्मवान् दधि तु तृष्णीकं भवतीत्यर्थः । तथा च बौधायनः वैश्वदेवं पथो दोहयित्वोपवसति सांनाय्यस्यावृता तृष्णीं वेति । तन्मते वैश्वदेवस्यापि सद्यस्त्वास्तता लभ्यते । स्वमग्न उभयदोहविकार इति सिद्धम् ॥

निर्वपणकाले आप्रेयमष्टाकपालमिति नवोत्तराणि हवींषि निर्वपति । ३४ ।

पाणिप्रक्षालनादि समानमा निर्वपणात् ॥ तत्र दक्षिणतो दक्षिण-विहारस्य ब्रह्मयजमानासने । नेत्राप्रशिक्षहरणे दक्षिणे । मेघयोर-धर्मत्वे सर्वेषामौषधसंयुक्तानां दक्षिणे न प्रक्षोभः ॥ सह प्रक्षीता हरत उत्तरस्त्रिभवेवाग्नौ प्रणीता आसादयत इति भरद्वाजः । तथा वरुणप्रघासेषु वा समाः प्रणीता इति । कत्यायनमनाश्च न प्रक्षीताः प्रतिप्रस्थातुः । ततश्च निर्वपणकाले नव हवींषि निर्वपति । कानि पुनः । तानि । स्थितानि तावत्पञ्च संशराणि एतद्ब्राह्मणान्येवेति पञ्च । तत एन्द्राग्नमेकादशकपालं माहृतीमामिचां वारुणीमामिचां कायमेककपालमिति चत्वारि ॥

सर्वे यथा भवन्ति । ३५ ।

श्रौषधाम्नामेव श्रवणस्यस्यम् ॥

अपि वा पौष्णः करम्भपात्राणि मेषाविति यवानां
ब्रीह्रीणामितराणि । ३६ ।

अथ मानावीजधर्मेण निर्वापो ब्रीहिस्रवानाम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्य-
वान्निर्वपति । ३७ ।

एतस्मिन्काले ऐन्द्राग्ननिर्वापानन्तरम् । शमीपत्रमिश्राणि करीराणि
करम्भः तद्भारणार्थानि पात्राणि करम्भपात्राणि तदर्थान्यवान् ॥

यजुषाध्वर्युर्मेषार्थान् । मेष्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता । ३८ ।

मेषौ तावदामिवाभ्यां सह प्रदानान्तयोरेव शेषभूतौ शमीपर्णकरी-
रवत् न तु पृथग्श्रवणी । कुतः । नवोत्तराणि हवींषि निर्वपतीति
तावदादौ विधानात् तथा अष्टावुत्तरस्य वेद्यां हवींष्यासादयत्येकां
मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यामित्यक्ते अनुवादात् तयोरामित्त्र-
वद्भैवतमिति आनयोरामित्तानुसारित्वप्रदर्शनात् प्रचे तूष्णीत्ववच-
नाच्च । तेनाग्रप्रश्न तावद्यजुषो विधानं यजुषाध्वर्युरिति । तवश्च
ब्रह्मटादिसंस्कारार्थानां यजुषां निवृत्तिः प्रतिप्रस्थातुः । पात्रोनिर्वापे
तु सर्वं चोभयोर्भवति ॥ क्रमस्य तु मेषयोरामित्तान्नाधीनत्वान्मारुती-
शेषत्वाच्च मेष्यास्तदर्थानां प्रथमं निर्वापः ततो मेषार्थानाम् । उक्तस्य
ब्राह्मणे क्रमः मेषी च मेषस्य भवत इति । सूत्रे तु मेषस्य
प्रथमोक्तिरध्वर्युंप्राधान्याद्देदितव्या । क्रमपरे तु विधौ विपरीतमेव
वक्ष्यति अथैन्द्राग्नपर्षन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेषीमग्निमय-

त्यष्टासु मेषमित्यादि । तदथमत्र क्रमो ऽवतिष्ठते अगन्तरमैश्राया-
त्करम्भपाचाणां निर्वापस्ततो मेष्यास्ततो मेषस्य ततः कायस्येति ।
पठित एवायं क्रमो भारद्वाजीये द्रष्टव्यः ॥

तयोरामिक्षावहैवतम् । ३६ ।

मरुतो मेष्या वरुणो मेषस्येत्यर्थः प्रदाने तथादर्शनात् ॥

आमपेषाणां पत्नी करम्भपाचाणि करोति । ४० ।

समानमवहननादि वैश्वदेवेन । सर्वास्तुषानवध्याय निदधाति । पिष्टेषु
हविःषु करम्भपाचाणि तदर्थैः पिष्टैः पत्नी करोति । तत्रातप्तानां
यवानां दुष्येषणत्वात्सौकर्याय तापयित्वा पिथेरन्निति तत्परिहारा-
र्थमामवचनम् ॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्येका-
तिरिक्तानि । ४१ ।

अमात्याः सहवासिने ज्ञातयः पुत्रपौत्राद्याः जाता एव प्रजाः
जनिष्यमाणा एव प्रजा इति श्रुतेः यावन्तो मृद्धाः स्म इति
स्त्रिङ्गाश्च । यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवन्तीत्येव भारद्वाजः ।
सस्त्रीकाः सभार्याः ॥

आमपेषाणां मेषप्रतिष्ठती भवतः । ४२ ।

आमपेषाणामिति पूर्ववत् ॥

मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता । ४३ ।

अत्रापि क्रमः पूर्ववत् । पिण्डकरणान्ते कर्मणि कृते मेघर्थेन पिण्डेन मेघीं करोति प्रतिप्रस्थाता । ततो मेघार्थं विभज्य तेन मेघमध्वर्युः करोति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

स्त्रियाः स्त्रिव्यञ्जनानि । १ ।

स्त्रीत्वद्योतकानि स्तनादीनि पिङ्गाणि करोति । स्त्रीति ह्रस्वपाठ-
म्हान्दसः प्रामादिको वा* ॥

पुंसः पुंव्यञ्जनानि । २ ।

दृषणादीनि ॥

अपि वा पूर्वद्युरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवा-
न्कृत्वा तेषामीषदुपतप्तानां पत्नी करम्भपाचाणि करो-
ति । ३ ।

पूर्वं दुष्करैरथामपिटैः करम्भपाचाणां मेघयोश्च करणमुक्तम् । इदानीं
सुपेषत्वाय पकपिटैः करणं विशेषान्तरसभ्रीचीनं विकल्प्यते । पूर्वद्यु-
रौपवसथ्ये ऽहनि यवान्वितुषानिव कृत्वा फलीकरणवर्जं तुषमाचवि-
सुक्ताकृत्वा तैरन्वाहार्यपचने किञ्चिद्गर्जयित्वा पिटैः पत्नी पाचाणि
करोति ॥

अत्रापि मेघं मेघीं च करोतीति वाजसनेयकम् । ४ ।

* The MSS. of the text, however, read जीवञ्जनानि, against the statement of the commentator.

अपिबद्धो भिन्नकर्मः । अत्रावसरे पूर्वेषुः पाचकरणान्यकारं तद्देव
पिष्टैस्त्रुष्णीं मेषावपि प्रक्षी करोतीत्यर्घः । तथा तेषामेव मेषं च
मेषीं चेति बौधायनः ॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपास्त्रेषु मेषीम-
धिश्रयति । अष्टासु मेषम् । ५ ।

ऐन्द्राग्नमधिश्रित्य पयसोर्दधनी चानीय ततः प्रतिप्रस्थानात् मेषीम-
धिश्रयति ततो ऽध्वर्युर्मेषम् । न त्वेतौ प्रथयतः आकृतिनाग्नप्रस-
ङ्गात् ॥

कुम्भीपाक्यौ वा भवतः । ६ ।

कुम्भी स्थाली । कपालधर्मयोः स्थाल्योरधिश्रयत इत्यर्थः । केचिन्तु
स्थालौपाकधर्मं कुम्भीपाकमिच्छन्ति ॥

कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयाम्नी प्रश-
यत इति वाजसनेयकम् । ७ ।

ततः कायाधिश्रयणादि प्रतिपद्याप्येभ्य एकतादिभ्यो देवताभ्य उदकं
निनीयानन्तरं वाग्नी प्रणयत इत्यर्थः । तत्रान्वाधानादीनामाहवनीय-
संयोगिनामुत्कर्षः उल्लपराज्यादीनां चानुत्कर्षो देशलक्षणादिति
द्रष्टव्यम् ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ८ ।

व्याख्यातौ वैश्वदेवे । तत्रेभ्यावर्हिषी उपसादय सुवी सेत्यादिसंनामस्य
कैश्चिदिष्टत्वात् तन्निरासार्थमुत्तरविधानार्थं च पुनर्वचनम् ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयोऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां सकृदाज्यं गृह्णाति । द्विर्दधि द्विराज्यम् । ६ ।

गतः ॥

यद्यु वै श्रवणायां संसृज्य गृह्णीयात् । १० ।

श्रवणायां चेद्वरणप्रघासाः तदा पशुबन्धवद्बन्धाज्यमानीयैव गृह्णी-
यादित्यर्थः ॥

उद्दासनकाले ऽनैडकीभिरूर्णाभिर्मेघप्रतिहती खो-
मशौ कुरुतः । ११ ।

उद्दासनकाले आमिषयोरुद्दासितयोः आर्द्रा भुवनस्य गोषा ऽद्वेते-
त्स्नाति जनिचौ मतीनामिति मेघीं आर्द्रा भुवनस्येति मेघं
चोदास्य अनैडकीभिः असेषजाभिरूर्णाभिर्मेघयोर्दोषानि संपाद-
यतः ॥

तदभावे कुशोर्णा निस्त्रेप्य मारुत्यां मेघमवदधाति ।
वारुण्यां मेघीम् । १२ ।

तदभावे कुशान्मर्दयित्वा तच्छिखास्तयोः संस्त्रेप्य स्त्रांस्त्रां प्रतिहृतिम-
न्योऽन्यस्यामिषयोरैकैकस्मिन्पात्रे ऽन्योऽन्यमवधत्त इत्यर्थः व्यतिहरत
इत्युत्तरवचनात् ॥

अद्याभ्यां शमीपर्णां करीराण्युपवपति परःशतानि
परःसहस्राणि वा । १३ ।

अभ्याः पर्णानि करीरस्य फलानि च तत्तत्पात्रे मस्रं विषति ।

इयोरप्यध्वर्युरित्येके । आभ्यामित्युभयोर्भक्षणार्थः घासमेवाभ्यामपि
यच्छतीति श्रुतेः ॥

करभपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्या-
सादयति । १४ ।

ततो ऽध्वर्युः करभपात्रेषु च तानि क्षिप्वा ततः कायोदासनाद्या-
सादनात्कृत्वा मारुतीवर्जमष्टौ हवींषि प्रियेषु गच्छेत्युत्तरस्यां वेद्या-
मासादयति । व्याहृतीभिरित्यन्ये । तद्युक्तं चातुर्मास्थान्यास्रभमान
इति श्रुतेः । स चायं कर्मक्रमः कल्पान्तरेषु क्रमोक्तौ वेदितव्यः ॥

एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करभपा-
त्राणि च । १५ ।

करभपात्राणि च दूष्णीमासादयति ॥

अथ मेषप्रतिहृती व्यतिहरतः । १६ ।

विनिमयेन हरतः ॥

मारुत्यां मेषीमवदधाति । वारुत्यां मेषम् । १७ ।

खांखां प्रतिहृतिं खस्यांखस्यामामिचारां सप्त क्षिपतीत्यर्थः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः
। १८ ।

विस्वष्टार्थमेषां पुनर्वसनं निर्मन्थ्यस्य तु कैश्चिद्धितीयस्याग्निष्ट्वान्त-
दिधानार्थं च । यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मन्थ्याभ्यां चरत इत्ये-
कमध्वर्युरित्यपरमिति । तत्राग्नये मथ्यमानायेत्यादावेकवत्संप्रैषो
ऽनुसंधातव्यः ॥

प्रघास्यान्दवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानय-
त्येतच्च वाचयति । १९ ।

अथ परिधिसंमार्गान्ते कर्मण्युभयत्र कृते स्वायतनात्पत्नीं वेदिस-
मीपं नयति प्रघास्थानिति यजुषा तामेतच्च वाचयति ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति । २० ।

संस्वाप्रन्नादेव स्वरूपप्रश्नो ऽर्थसिद्धः ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो मृच्छात्विति निर्दिशति । २१ ।

या चेत्काञ्चिदाचष्टे तान्निर्दिशति देवदत्तादीन्वरुणो मृच्छात्विति ।
एवं च तद्दोषात्कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः । स्वयमपि
कृतप्रायश्चित्ता भवतीत्यन्ये ॥

यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञानिं रुन्ध्यात् । असौ मे
जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवेनं वरुणपाशेन ग्राह-
यतीति विज्ञायते । २२ ।

यदि सत्येव जारे तमनुक्तापङ्गुवौत आत्मनः प्रियं बन्धुं रुन्ध्यात्
बाधेत । ततो ऽवश्यं जारमुक्त्वा वरुणेन ग्राहयेत् । तेन कर्मणो
वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः ॥

संमृष्ट उत्तरो ऽग्निर्भवत्यसंमृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा
वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमै-
षीके श्रूर्पे करम्भपाचाण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्ता-
त्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणे ऽग्नौ श्रूर्पेण जुहुतः । २३ ।

अथोत्तरो ऽग्निः संमृष्टो भवति न त्वितरः । अचान्तरे यजमानः
पत्नी च करम्भपात्राणि सह जुहुतः ॥

मे षू ण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह ।
यद्ग्राम इत्युभौ याज्याम् । २४ ।

मे षू ण इति यजमानेनानुद्गते यद्ग्राम इत्युभावुक्त्वा जुहुत इत्यर्थः ।
अत्राह बौधायनः किं देवत्यानि खलु करम्भपात्राणीति वारुणानि
भवन्तीत्येव ब्रूयादिति ॥

अक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः । २५ ।

विपरावर्तमानौ ॥

अपि वाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात् । अन्वार-
भेयातामितरौ । २६ ।

तावेव तस्यापि होममन्त्रौ ॥

अथ दक्षिणमग्निं संमार्ष्टि । २७ ।

आग्नीध्र इति शेषः ॥

येन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्यारमत्यध्वर्युः । २८ ।

अथ सुच्याधारादि समानमा प्रवरात् । तथाध्वर्युरेव प्रवरनिगदः
स्यात् होतृवरणार्थं तान् युगपत्कालनिगदत्वाच्च । तथाध्वर्युरेव प्रवरं
प्रवृणोतेति भारद्वाजबौधायनौ । इवपि च स्फुरौ संमार्गांश्चा-
ग्नीध्रौ धारयति । प्रत्याश्रावणे वषट्कारेणाध्वर्युर्जुहोति वषट्कृते प्रति-

प्रस्थाता । तन्वं उतानुमन्त्रणम् । ऐन्द्राग्नान्कैर्हविर्भिः प्रचर्य स्रं
विरमति त्वष्णीमासो ऽध्वर्युः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्वेण सहावदानेन मारुत्याः
सर्वां मेषीमवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि । २९ ।
मारुत्या आमिन्नायाः प्रथमावदानेन सह तत्स्रां मेषीं सर्वामादत्ते ।
न चावदानमन्त्रस्योहः मेष्याः कृत्स्नावदाने ऽमन्त्रत्वात् । उत्तरेण सह
शमीपर्णकरीराणि ॥

अथ प्रचर्यारमति । ३० ।

ततः प्रचर्यासौ विरमति । तत्र सांनान्यवदनुमन्त्रणमामिन्नायाः
मेष्यास्त्रैन्द्राग्नवत् भारद्वाजमतात् यथाग्निषां समुच्चयं प्रकृत्याह संसृष्टे
च नानाद्रव्यत्वाद्गुणप्रघासेषु मेषयोश्चेति ॥

अथाध्वर्युः पूर्वेण सहावदानेन वारुण्याः सर्वं मेष-
मवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि । अथ प्रच-
रति । ३१ ।

व्याख्यातः पूर्वेण । मेषस्य त्वाग्नेयवदनुमन्त्रणम् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

कायानुब्रूहि कं यजेत्येककपासे संप्रथा । १ ।

तत एककपासधर्मेण कायप्रचारः । आग्नेयवदानुमन्त्रणम् ॥

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहेति । २ ।

गतः ॥

तद्दु हैके पृथगीडे निरवद्यन्ति । तद्दु तथा न कुर्यात् ।
सप्तानां हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति ।
तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अग्ववदधाति । ३ ।

पृथक् सौविष्टकृतेन प्रचर्य सहेडामवद्यतः । तच्च खलु केचिदिडामपि
पृथगवद्यन्ति । तत्तथा न कुर्यात् । एकस्मिन्नेव तु पात्रे उपस्तीर्या-
ध्वर्युः स्त्रीयेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । तस्मि-
न्नेव पात्रे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयच्छति ॥ तच्च सप्तानां हविषां
समवदायेति यद्वात् पश्चाद्वाविन्या अपि वारुण्याः पूर्वमवदानं स्यात्
पश्चान्मारुत्याः । ततो ऽन्वारम्भ उभयोः ॥

उपहृतां प्राञ्जन्ति । ४ ।

प्रतिप्रस्थातुरपूर्वत्वात् तत्प्रापणार्थं वचनम् ॥

यः प्रवया इवर्षभः स दक्षिणा । ५ ।

प्रवयाः प्रहृष्टवयाः सेचनसमर्थ इति यावत् ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् । ६ ।

अग्निअद्वाभ्यां ततो भूयिष्ठं दातुमिच्छन्कामं दद्यात् । तदपि
नानुष्णास्त इत्यर्थः ॥

धेनुर्दक्षिणेत्येके । ७ ।

गतः ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति । ८ ।

अथ हविःशेषोद्दासनादि समानमा त्रयुवाकात् । तत्र वारुण्याः शेषं
प्रज्ञातं निदधात्यवभृथार्यम् । समिदाधानाद्याग्नीध्रः पर्यायेण करोति ।
याजमानानां चावृत्तिः संभवताम् । संवादे च ये विशेषास्ते ऽपि प्रागेव
दर्शिताः । परिवत्सरीणामित्यादिग्रन्थश्च संवत्सरीणामित्यादिना व्या-
ख्यातः ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः । ९ ।

गतः ॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा
विशन्विन्द्व आ गल्गा धवनीनां रसेन मे रसं पृण ।
तस्य ते वाजिभिर्भक्षंक्तस्येति समानम् । १० ।

अध्वर्याः पात्रे ऽन्यः शेषमवनीयोत्तरस्थां वेद्यां सादयित्वा वैश्वदेव-
द्भक्षयन्ति ॥ भक्षणमन्त्रयोस्तु वाजिनां भक्ष इत्यस्या ऋषः स्वाने
आ मा विशन्वित्येषा भवति । तस्य ते वाजिभिरित्यादि तु यजुः
समानमेव ॥

पूर्वोपाचवर्जं पूर्ववदिष्टं संस्थापयति । ११ ।

अथ पत्नीसंयाजप्रभृत्या संख्यायास्तस्मिन्निहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयो-
र्वैश्वदेवेन । पूर्वोपात्रे त्वस्ति विशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः । संस्थापयतीत्ये-

कवचनमविवक्षितं इतरथोभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमित्यनेन विरोधात् ॥
 तत्र तस्यांतस्थां वेद्यां तंतं वेदं निधायाभिमृशति यजमानः । तथैव च
 स्तृणाति होता । न थोक्त्विमोकादि पत्न्याः तस्थोत्तरचवचनात् ।
 केवलं तु पुष्टिमतीत्युत्तिष्ठति । होदृषदनेर्विभक्तैरभिसृणीतो वेदी ।
 सर्वैरेवोत्तरामध्वर्युरित्यपरम् । तन्त्रेण प्राञ्जनमामिच्छायजमानभागधोः ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिको ऽवभृथः । १२ ।

यत्प्रणीतामार्जनपर्यायं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निज-
 यतीति यच्च पत्न्याः पूर्णपात्रमञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति तदुभयमपि
 याद्यं अविशेषात् अवभृथसंस्तवाविशेषाच्च । यथा एष वै दर्शपूर्णमास-
 योरवभृथ इति तथा अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति च तेनोभय-
 प्रत्याह्वयो ऽवभृथः ॥ स च पूर्णपात्रस्थान इति वचनात् प्रणीतासु
 विमुक्तासु अनन्तरमेवेत्यते । पूर्ववदिष्टिं संस्थापयतीति वचनात् संस्था-
 षेष्टिमवभृथ इत्यन्ये । तदयुक्तं तत्र पूर्ववदिष्टिं संस्थाप्यातः परमन्यो
 विशेष इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र च लिङ्गं महाहविष्यवभृ-
 थस्थाने तुषाणामसु प्रतिपादनमुक्त्वा ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इति
 संस्थावचनम् । बौधायनश्च पूर्णपात्रविष्णुक्रमैश्चरित्वा न विस्मृजते
 व्रतमिति प्रकृत्याह प्रसिद्धो ऽवभृथ इति । तस्माद्यथोक्त एव काले
 युक्तो ऽवभृथः । अपरे पुनराध्वर्यवं संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्वविरोधाय ।
 अथापेक्षितविधित्वादनैवावभृथप्रयोगमाह ॥

चतुर्युहीतान्याज्यानि । १३ ।

प्रसङ्गित्वादेवभृथो वरुणप्रषासेष्वविमुक्तत्वाद्यज्ञस्य । तत्र सौमिकवत्प-

रिक्तरणपाणिप्रक्षालनपात्रप्रयोगादेरवचनात् सर्वोपरतिरेव ॥ प्रयोग-
 स्तावत् । वेदस्तु क्रियते यदि स्त्रीर्णः । वेदिपक्षे बर्हिश्च । ततो वेदं
 प्रयुज्य पवित्रं कृत्वोहेन संमृश्य प्रोक्ष्य च संप्रेष्यत्याञ्जेनोदेहीति वेदि-
 पक्षे प्रोक्षणीरासादय बर्हिरूपसादयेति च ॥ उपभृत्यपि वचनाच्चतु-
 र्गृहीतमेव भवत्यनूयाजपक्षे ऽपि । तत्र तु प्रयाजानूयाजार्थयोर्मन्त्रप-
 ञ्चकयोरादितो द्वाभ्यांद्वाभ्यां ग्रहणं भवेत् । यदा तु नानूयाजास्तदा-
 दित एव चतुर्भिः ॥

वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति । १४ ।

आव्यानि गृहीत्वा वारुण्याः शेषेण तुषैश्च सहावभृथं गच्छन्ति ॥
 अवभृथं कर्म । तत्संयोगात्तदर्थमुदकमचावभृथ इत्युच्यते ॥

तुषा ऋजीषधर्मं लभन्ते । १५ ।

शोमर्जीषधर्मं दध्नाप्रोक्षणादिकं तुषा लभन्ते । निष्कासस्तु हविर्भविष्यति ॥

वारुण्यमेककपालमेके समामनन्ति । १६ ।

अस्त्रिंशत् पक्षे सर्वमपि पुरोडाशसंयुक्तं कर्मालंकरणान्तं क्रियते ॥

नायुर्दां नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति । १७ ।

आयुर्दापक्षेनावभृथमवैष्यतो होमो सत्स्यते । तं न जुहोति । न
 चोदं हि राजेति प्रयान्तो वदन्ति । न च साम गातव्यमित्यर्थः ॥

सर्वा दिशो ऽवभृथगमनमाज्ञातम् । १८ ।

सर्वा दिशः प्रति ॥

मोदीचीरभ्यवेत्या इत्येके । १८ ।

उदीच्यांभवा आपो न गन्तव्या इत्येके शास्त्रिनः ॥

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके । २० ।

यां दिशं प्रत्यूत्विवो गच्छन्ति तां दिशमभिसुखाः प्रचरेयुः न तु यथा-
प्रकृति प्रागादिसुखा इत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः यां दिशं गच्छन्ति
सा प्राची दिगिति ॥

वहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः । २१ ।

या वहन्तीनां प्रदेशेषु स्थावरा द्रुदादिस्था आपस्ता अभिगन्तव्याः ॥

तदभावे याथाकामी । २२ ।

तदभावे याथाकाम्यं याः कास्त्रिदेवाभ्यवेत्याः ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां इधीषि
सादयति । २३ ।

उदकसमीपे स्फुरादानादिविधिना वेदिं कृत्वा स्त्रीर्त्वा च बर्हिषा
तस्यामाज्यानि निष्कासं च सादयति । तत्र परिध्याद्भयो ऽग्नि-
संस्कारा अर्थलुप्ता निवर्तन्ते । परिध्यभावादेव परिध्यङ्गयोः सूर्यस्त्वा
पुरस्ताद्युनज्जि त्वेत्यभिमन्त्रणयोरपि निवृत्तिः । परिध्यङ्गत्वं च तयोः
प्रकृतावेव दर्शितम् ॥

अपि वा न वेदिः । २४ ।

गतः ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति । २५ ।

दृष्ट्वास्त्रसु जपत्यध्वर्युः । अतो वेदिपत्ते ऽपि प्राग्वेदिकरणाञ्जपति ॥

अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते
। २६ ।

तीगदुदकसौमामभिक्रामन्ति । बज्रवचनात्सर्वेषां मन्त्रः ॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन चरन्ति । २७ ।

प्रगाह्यान्तःप्रविश्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन कर्मणा चरन्ति । तेनाक्रमण-
प्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघारादौ ॥

तृणं प्रहृत्य सौवमाधारयति । २८ ।

वेदेनापः प्रथममुपवाञ्च्य तत आधारयति । यथा चैवं कार्यं तथा
दर्शितमेव प्रकृतौ । तथोदकमुपवाञ्चेत्येव सत्याषाढः । दृष्यप्रहारः
स्वाङ्गत्यर्थः आङ्गतीर्णां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । २९ ।

गतः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

अग्नीदपस्त्रिः संमृद्भीति संप्रेष्यति । १ ।

अपामाह्वनीयविकारत्वादिति भावः ॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्य-
न्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमाज्मर्यपो अन्ना-
दा अन्नाद्यायेति मन्त्रं संनमति । २ ।

आग्नीध्र इति शेषः । तत्रेध्रसंनहनाभावात् सहस्फूर्त्तौक्तिकैर्दग्धैः केव-
लेन वा स्फोनेन संमार्गः ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशेति सूच्यमाधारयति । ३ ।

उत्तरण्येत्स्वाहेति मन्त्रान्तः । तत्र भुवनमसि विप्रथस्वेत्यविकारेण
यज्ञाभिधानात् । आपो यद्ग इति संनामः आहवनीयाभिधानात् ॥

वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः । ४ ।

गतः ॥

सुष्यते प्रवरः । ५ ।

सुचौ सादचित्वा पुनर्घृतवति शब्दे ऽन्वादनौ । सर्वमन्यङ्गुष्यते ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठाप्सुमन्तावाज्यभागौ यज-
ति । ६ ।

चीनिष्टार्धमौपभृतस्थानयत्यनूयाजपत्ते । अन्यथा सर्वमौपभृतम् ।
अप्सुमन्तौ अनुवाफ्यास्थाप्सुब्रह्मन्तौ । याज्ये तु प्रकृतिवत् ॥

अश्वग्न इत्येषा । अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि
भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्य-
प्सुमन्तौ । ७ ।

गतः ॥

निष्कासस्यावदाय बरुणमिष्ट्वा कृत्स्नं निष्कासमव-
दायामीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे यजति । ८ ।

निष्कासाद्बरुणमिष्ट्वा गारिष्ठाः । संनाय्यब्रह्मतानुमन्त्रणम् । आग्नेय-
वत्सेककपालपत्ते । न चास्यैककपालधर्माः । तच्च सौमिके दर्शयि-
ष्यते ॥ स्विष्टकृतस्वामीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति संगमः । आयुष्मानित्यनु-
मन्त्रणम् ॥

मेत्तरं क्रियते । ९ ।

गतः ॥

अपि वीपथृतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यज-
ति । १० ।

अस्मिंस्तु कश्ये ऽनन्तरं स्विष्टकृतो ऽमीदपः सद्यसंष्टुङ्घीति संप्रैषः ।
आपो वाजजितो वाजं वः सस्तुषीर्वाजं जिग्युषीरित्यूहेन संमार्गश्च
द्रष्टव्यः पूर्वसंमार्गे प्रदर्शितत्वात् व्यक्तोक्तत्वाच्च सत्याषाढभारद्वाजा-
भ्याम् ॥

देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । ११ ।

प्रकृतौ हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन च
द्वितीयेन द्वियजावुत्तरावनूयाजौ । तदिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियज-
त्वात्सिद्धौ द्वितीयस्य तावद्यज यजेत्यावृत्तित एव तस्मिद्धिः । त्तौ-
यस्य तु देवौ यज यजेति द्वयार्थत्वादेकेनापि तस्मिध्यतीति भावः ॥

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते
हृदयमप्स्वन्तरिति । १२ ।

तुषाणां तुषैः पूरणगुणेत्यादिना षष्ठी । उपमारयति निमज्जयति ।
तुषा ऋजीषधमं स्रभन्त इत्यनेनैव सिद्धे स्थालीविधानार्थं वचनम् ।
दधावोत्तणमुत्सृतभक्षणं च तूष्णीं भवतः सोमसिङ्गत्वान्मन्त्राणाम् ॥

अपि वा न सौमिको ऽवभृथः । तूष्णीं तुषनिष्कास-
मप्सूपवपेत् । १३ ।

तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति अत्यर्थस्य विश्वयित्वादिति भावः ।
न सौमिको ऽवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टेरेव प्रतिषेधो न तु द्वागा-
देरपि वक्ष्यमाणस्य तदनन्तरमेव वचनात् अपो ऽवभृथमवैतीति
पुनःश्रुतेश्च ॥

इमं विष्यामीति पत्नी योक्तृपाशं विमुञ्चते । १४ ।

गतः ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानो ऽभिमन्थ्य सुमिषा
न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमञ्चन्तौ
स्नातः पत्नी यजमानश्च । १५ ।

अवभृथं उदकम् । तस्मिन्यजमानेनाभिमन्त्रिते सुमिषा न इत्युभा-
वपः प्रविश्य तूष्णीं स्नातः । अनुपमञ्चन्तौ अनुपमञ्चन्तौ । सलिलो-
त्क्षेपणेन सशिरस्कौ स्नात इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति सशिरावमञ्च-

नमसु वर्जयेदिति । अगुपमञ्जन्तावित्येव बौधायनः ॥ केषित्वगुपम-
ञ्जन्ताविति व्याचक्षते । युक्तायुक्त्वे तु तस्य सौमिके दर्शयिष्यामः ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । १६ ।

बोधयतः ॥

कामनेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् ।
नहि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् । १७ ।

ये वसानावेतत्कर्माकृषातां ते वाससी यस्मै कामयेयाताम्त्वित्से
ऽन्यस्मै वा दद्यातां कामम् । न तु सौमिकावभृथवदुदके क्षिपेताम् ॥
को विशेष इति चेत् नहीमे दीक्षितवसने भवतः । ते एव हि न
दीक्षितवसनं परिदधीतेति निषेधास्त्रिरिष्टके । इमे तु परिधेयत्वा-
द्गानार्हे एवेति । तत्र त्वाह कात्यायनः पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा
दृच्छेदिति ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य
पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तू-
ष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधा-
यापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । १८ ।

उदकान्तं तीरसीमास्यमुदकं प्रत्यसित्वान्तःप्रवेक्ष्य । तत्र त्वाह
बौधायनः पराङ्गावृत्तः प्रपदेनोदकान्तं प्रत्यस्येदिति । समिधः कृत्वा
इत्ते गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्तमुखमवभृथमनीक्षमाणाः ।
दृष्णीं वाग्यताः न सौमिकावभृथवन्महीयां वदन्त इति ॥ व्याख्यातः

शेषः पञ्चौ । सर्वमेतत्समानं पत्न्याः । ततः कृतान्तादारभ्येष्टिः मंखा-
 यथा । तत्रोत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि अवेदिषंस्कारत्वात् । समिन्धनं
 त्रभयोराहवनीययोः । तन्केणोपखानम् । समानमन्यत् ॥

अथ पौर्णमास्येद्धोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । १९ ।

अत्र वरुणप्रघासदेव एव । शोभते पूर्णमास्येष्ट्या पूर्ववत् प्रसूतो
 देवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्तनं भवति ॥

सर्वं वा वापयेत् । २० ।

वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजातं वापयेत् न तु निवर्तयेदित्यर्थः ।
 अथवा सर्वमिति न केवलं श्मश्रुदिकेशानपीत्यर्थः ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्वर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या
 दिवः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह ।
 इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समा-
 नम् । २१ ।

अतमित्यादेः अभिवर्तय इत्यन्तस्य मन्त्रस्य आदिः इयं अत्रित्यन्तः ।
 तत्स्थाने यद्वर्म इत्ययं मन्त्रो निविशते । समानः शेष इत्यर्थः ॥

अपि वा स्नात्वोक्त्वा केशश्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारो-
 ष्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते । २२ ।

अपि वावभृथे स्नात्वागत्य इष्टिं समाप्य तदानीमेव सर्वं वपनं
 कृत्वा द्वयोर्दयोररण्योर्धार्यानग्नीन्समारोष्य गृह्णाम्वा निर्मथ्य निधास्य

तत्र पौर्णमासेन यजेत । नित्यस्येदाहवनीयो दक्षिणमुत्तरे क्षिप्रा
 सह समारोपयेत् अपट्टन्ते कर्मण्यविभागापन्नेः । अरण्विषणाचात्म-
 समारोपणं निवर्तते ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रघासा न ह्यवकल्पते यदुत्त-
 रवेद्यामग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् । २३ ।

शौमिकयज्ञ इव ह्येष यज्ञो यद्वरुणप्रघासाः अवभृथोत्तरवेदिसंयो-
 गात् । अतस्त्वोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा सोमे । तस्मा-
 त्तद्या नाम वरुणप्रघासाः कार्याः यथोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं मध्ये नाप-
 तति । कथं नाम कार्या इति चेत् तदपि दर्शितमेव प्राक् यथा-
 ष्वेभ्यो जिनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकमिति सद्यस्कात्वा वा
 वरुणप्रघासा इति च । नहि तयोः कल्पयोत्तरवेद्यामग्निहोत्रमा-
 पतति यदहरेवाग्निः प्रक्षीतस्तदहरेत्र कर्मापवर्मात् । सद्योऽग्निप्रण-
 यनप्रशंसार्थं चेदमुक्तं न त्वितरकल्पनिन्दार्थं स्वमतेन तस्योक्तत्वात्
 तत्रापि वाजसनेयग्रहणाच्च । तेन पूर्वद्युःप्रणयने जुहुयादेवोत्तरवे-
 द्यामग्निहोत्रम् । उक्तं च पश्चादेवमन्यत्र विप्रक्रान्ते तन्म इति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य ह्यहं साकमे-
 धैर्यञ्जते । १ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्विति वरुणप्रघासेषु व्याख्यातम् । पूर्वस्मिन्पर्वण्येति

वैश्वदेवे । इहमिति अहप्रतिषेधार्थम् । असति हि तस्मिन्महाहविषो
वरुणप्रवासकत्वात्तिदेशेन पक्षे इहकालतायां अहकालतामीषां
स्यात् । अतो ऽस्य सद्यस्कासता नियम्यते । साकमेध इति पर्वसमा-
ख्या यत्सोमस्य राजेत्यादिब्राह्मण एव द्रष्टव्या ॥

अग्नये ऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
साकं सूर्येणोद्यता । २ ।

कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदयादुदवसाधारम्भः महा-
हविःषूदवसाननियमात् तदङ्गत्वाच्चान्यासामिष्टीनां अङ्गाङ्गिनोरेकदे-
शित्वाच्च । पृथगग्नयस्तु भवन्ति कालभेदात् बहिस्रस्त्ववर्तित्वाच्च । साकं
सूर्येणोद्यता निरुद्योपसादनान्ते छते तेष्वेवाग्निष्वग्निहोत्रं ऊत्वा ततः
प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । ३ ।

इत्या वा सहेद्यतो रश्मिभिर्भवति । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपतीति
अत्यर्थस्य विप्रयित्वादिति भावः । आखान्तरौयो वाचं विधिः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरम् । ५ ।

बहुदेवतत्वाद्बहुचरत्वाच्चाग्नीषोमीयविकारश्चरः यथाह भारद्वाजः
द्वचरश्चररा ऐन्द्राग्नविकाराश्चतुरचरप्रभृतयो ऽग्नीषोमीयविकारा
इति । न च भारतत्वात्त्र्यचर इति शङ्कनीयं सगुणस्य बहुचरत्वात् ।

तथा च भारद्वाजः अक्षरसंख्यायां सगुणो देवताशब्दः संख्यायेतेति ॥
लिङ्गं चात्र भविष्यति गृहमेधीयेन ॥

न बर्हिरनुप्रहरति । ६ ।

अनुप्रहरत्येव तु गृहमेधीयस्याबर्हिष्टे । नित्यस्य प्रक्षरप्रहारः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

मरुद्गो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरम् । ८ ।

सर्वासां यजमानगवीनामिति शेषः ॥

यत्सांतपनस्य बर्हिस्तद्गृहमेधीयस्य । ९ ।

प्रक्षरस्त्राहर्तव्यः प्रहृतत्वान्तप ॥

अपि वा मेधाबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह ।

न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः । १० ।

अपि वेति शब्दात्पक्षान्तरे सर्वमिधाबर्हिराद्यविकृतमिति सिद्धं
भवति । तच्चेभाभावादेव सिद्धेर्न सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो
ब्राह्मणानुसारादिति द्रष्टव्यम् ॥

अयञ्जुष्केण वत्सानपाहृत्यापवित्रेण गा दोहयति । ११ ।

अयञ्जुष्कमित्यनेन लौकिकं लक्ष्यते । शाखादिरहितेन लौकिकप्रका-
रेण वत्सानपाहृत्य शाखापवित्रे कपालधर्मेणोपहिते चरावधर्मकं
गा दोहयति । चरुश्रपणार्थमित्यर्थः । तथोत्तरकल्पे वक्ष्यति ॥

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पविचवति
संदोह्य यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं अपयती-
त्येके । १२ ।

स वै खल्विति पचान्तरं ब्राह्मणानुसारेण । प्रहृतिवदेव वा पर्ण-
शाखादिधर्मण वत्सानपाकृत्य शाखापविचवत्येव चरौ यथैतत्पयो
ऽमावास्यायां क्रियते तथा सधर्मकं संदोह्य तस्मिन्दुग्धे चरुं अपये-
दित्यर्थः ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाखि-
प्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाचाणि प्रयु-
नक्ति । १३ ।

अग्निधारावर्द्धिःपर्चं सधर्मकदोहपचं चाश्रित्य प्रयोग उच्यते सूचकता ।
अग्नीनन्वाधाय शाखाहरणादिविधिना वत्सानपाकरोति प्रातर्दोह-
वद्दोहयित्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पौर्ण-
मासतन्त्रतामस्य दर्शयति मा भृत्प्रातर्दोहमंथोगादामावास्यत्वभ्रम
इति । ततश्चावगच्छामो ऽग्नीषोमौथविकारः सगुणो मारुत इति ॥
पाचप्रयोगे चरुदोहयोर्धेनयेनार्थः तानि प्रयुनक्ति ॥

स्थालीं कपालानां स्थाने । १४ ।

परिभाषासिद्धाया अपि स्थाव्याः पुनर्वचनं दोहसर्वाधारत्वेनोभय-
धर्मत्वोपप्लवे कपालस्थान एव यथा स्थाव्या भूत्कुम्भीस्थान इति ॥

निर्वपणकाशे । १५ ।

इति नवमी कण्डिका ।

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य बद्धन्वावपति । १ ।

एविगमात्यप्राश्ननपर्याप्तं यथा स्यात्तथा बद्धन्वावपति ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरु-
मुपदधाति । ध्रुवो ऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टाना-
मुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति । २ ।

विस्वष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अधिअयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा
दोहयित्वा तस्मिञ्छ्रुपयति । ३ ।

अधिअयणकाले प्राप्ते प्रातर्दोहधर्मेण कपालधर्मिकायां स्यात्सामेव
सर्वा गा दोहयित्वा तस्मिन्नाधिअयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य चरुधर्मेण
अपचतौत्यर्थः । अधर्मकदोहपक्षे तु यजुस्त्यूते पयसि चरुधर्मेणैव
अपचम् ॥

संप्रैषकाले यदन्यदिध्मावर्हिषस्तत्संप्रैष्यति । आज्य
ग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । ४ ।

गतौ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्थ्य ब्रह्माणमामन्थ्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्ष-
णीश्रेष्ठं निनीय पवित्रे अपिस्तृज्यान्तर्वेदि विधृती नि-
धाय ध्रुवां सुवं* च सादयति । ५ ।

उन्नेतरपरिसंस्थार्थमनुक्रमणम् । तेन यावदुक्तमेव कर्म क्रियते ॥

* Corrected ; the MSS. read बुचं.

तत्र वेद्यां पविषापिसर्गे मन्त्रेण । आज्यस्यास्यपि साद्या कार्यव-
त्त्वात् । सूर्यस्ता युनञ्जि त्वेत्याध्वर्धवयाजमानयोरपि निवृत्तिः
अननुक्रमणात् परिध्यङ्गत्वाच्च । परिधिगेषत्वं च तयोः प्रकृतावेव
दर्शितम् ॥

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति । ६ ।

एतावसदतां तौ विष्णो पाहीति सुवधुवयोर्मन्त्रसंनमः । तथा
विष्णुसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्याज्याभिमन्त्रणे जुह्वपभृतो-
राज्याभावात् । तथैव पेटतुः सत्याषाढभारद्वाजौ । केचित्तु प्रकृता-
वाज्यस्यास्याज्यस्याप्यनेनाभिमन्त्रणमिच्छन्तो ऽद्यापि विष्णुनी स्त्री
वैष्णवे धामनी स्त्रः प्राजापत्ये इत्यूहन्ते ॥

उद्दासनकाशे शरं निधाय यावन्तो यजमानस्या-
मात्यास्तावत ओदनानुद्धरति । ७ ।

फेनमिश्रः चरोरघिमो ऽग्निः शरः । तमुद्दासिताचरोरादाय प्रज्ञातं
निदधाति । यावन्तो यजमानस्यामात्या इत्यविशेषनिर्देशे ऽपि
प्राग्गनविधौ ये यजमानस्यामात्या हविस्त्विच्छृष्टाग्ना इति संकोचनात्
तावन्त एवेहापि याह्याः । अस्त्रीकाश्च सस्त्रीका इत्यवचनात् । तावत
ओदनान्पृथक्पात्रेषु दर्शोद्धरति स्वास्यां चावग्निरष्टि । तथा सोक्त-
रच व्यक्तं भविष्यति ॥

अतो भूयसे यदि बहुरोदनो भवति । ८ ।

यदि प्रभूत ओदनः स्यात्तदातो भूयसे ऽप्युद्धरति । उत्तरच विनि-
योगः ॥

उद्धृतानुत्पूतानखंक्तानभिधारितानासादयति । ९ ।

दर्भाभ्यां त्रुष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदखंक्त्य पुनस्त्रुष्णीमभिघार्चं प्रियेणे-
त्यासादयति ॥

दक्षिणाम्रौ पद्याः प्रतिवेशमेादनं पचति । १० ।

गृहस्य यदयतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः । तत्सादृश्याद्गार्हपत्यस्याह-
वनौयस्य च दक्षिणाग्निप्रदेशः प्रतिवेशः । तादृश्याच्च तत्र पच्यमान
श्रादनेो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युपचर्यते ॥

तं नाभिधारयति । ११ ।

गतः ॥

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति । दक्षिणा-
देव मरुतो गृहमेधिना यजति । १२ ।

इति दशमी कण्डिका ।

उत्तरस्मात्खिष्टकृतम् । १ ।

सर्वार्थं द्वयोरैवौदनयोः पात्रद्वये गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः । तदा
तु दक्षिणात् दक्षिणत आसादितात् ॥

श्रादनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्यमानीय तत आज्यार्था-
न्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम् । २ ।

निम्ने श्रवटौ ॥

एवं कुर्वन् भुवायां गृह्णीयात् । ३ ।

भुवायां गृहीतस्य निष्ययोरानयननिरासार्थं वचनम् ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुह्वामुपस्तीर्य सर्वतः सम-
वदाय मरुतो गृहमेधिना यजति । ४ ।

अथ वेदनिधानादि होतृषदानान्तं कृत्वा वेदेनोपवाज्याग्नीदग्निं चिः
संगृह्णीति संप्रैषः । संमार्जनं च स्फोण केवलेन सरुष्पैर्वा सौक्तिकैर्दग्भिः
यथोक्तं भारद्वाजेन चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा गृहमे-
धीये ऽग्निं संमार्जनानीति । प्रवरस्तु विनेभ्रसंनहनवेदिदृष्टणाभ्यां स्यात्
अतस्ताध्यत्वात् । ततश्चाज्यभागाभ्यां स्विष्टकृतस्यान्याः प्रागूर्ध्वं च प्रधा-
नादङ्गाज्यतयो निवर्तन्ते । कस्मात् । आज्यभागौ यजति अग्निं स्विष्ट-
कृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरासामपि परिसंख्यानात् ॥ सर्वतः सर्वेभ्य
श्रोद्गनेभ्यः । सर्वेषु चावदानधर्माः प्रकृतिवत् ॥ स चाद्यं प्रयोगक्रमः
स्वयमेव व्यक्तमनुक्रान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यम् ॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम् । ५ ।

यजतीत्यन्वयः । नारिष्ठनिवृत्तिर्यास्याता ॥

न प्राशिक्षं न यजमानभागम् । ६ ।

अवद्यतीत्यव्याहारः सामर्थ्यादिद्वान्तत्वान्तन्मस्य । तयोः प्रागङ्गना-
भावादिति भावः । प्राग्निचपूर्वत्वे त्ववदानद्वारा तत्प्राङ्गणस्यैव वाच-
निको निषेधः ॥

इद्वान्तः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनशेषान्प्राञ्जन्ति । ऋत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः । ८ ।

हविरुच्छिष्टाग्नाः वैश्वदेवशिष्टाग्निः यजमानभाण्डोपजीविनः पुत्रपौत्रादय इति यावत् । तथा यजमानस्य गृह्या हविरुच्छिष्टाग्ना इत्येव कात्यायनः । ते सयजमानाः प्राञ्जन्ति । यदि प्रभृत ओदनः स्यादुत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्राञ्जीयुरित्यर्थः । स्पष्टं चैतद्भारदाजीये षड्यामात्येभ्य ओदनानुद्धरन्ति यावन्तो हविरुच्छिष्टाग्ना भवन्ति ततो ऽन्ये ऽपि प्राञ्जीयुर्यदि प्रभृत ओदनः स्यादिति । पत्न्यथ प्रतिवेशात्प्राञ्जीयात् ॥

प्राञ्जन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः स्थात्याम् । ९ ।

प्राञ्जन्ति ब्राह्मणा ओदनमित्यस्य ब्रह्मौदनवद्भात्या । खालीखं हविःशेषमृत्विज एव प्राञ्जन्तीत्यर्थः ॥

सुहिता शतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमुखिनः । १० ।

सुहिताः मृष्टाग्नेन दग्नाः । प्रतीताः मिथः संगताः । अनवर्तिमुखिनः अवर्तिर्दारिद्र्यं बुद्ध्वा यथा अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेष इत्यादौ । मुखमग्नेन तु तत्कार्यं सध्यते । अवर्तिवचनरहिताः कर्मण्यवादानकुर्वन्त इत्यर्थः ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते । ११ ।

महानसपाचकास्त्रिह प्रतिवेशा विवक्षिताः विहारप्रतिवेशभृतमहानवर्तित्वात् । ते ऽप्योदनात्पचन्ते सर्वेषां मृष्टाग्नेनार्थम् ॥

गा अभिघ्नते । १२ ।

गाश्च ते ऽभिघ्नन्ति व्यञ्जनार्थम् ॥

आञ्जते ऽभ्यञ्जते । १३ ।

अमात्या इति शेषः ॥

अनु वत्सान्वासयन्ति । १४ ।

सर्वामेतां रात्रिं यजमानस्य वत्सान्माहभिरनुवासयन्ति । ते पयः
पायंपायं माहभिः सह वत्सा वसन्तीत्यर्थः ॥

अनिष्कासितां स्थालीं निदधाति । १५ ।

निष्कासनं निष्कषणम् । बिलजठरखण्डमोदनशेषमनिष्कष्टं भवतीत्यर्थः ॥

अप्रमृष्टं दर्व्युदायुवनमन्ववदधाति । १६ ।

दर्व्या उदायुवनं दर्व्युदायुवनं येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्तिसाम्यार्थं
विक्रियमाना उदायूयन्ते । सर्वं दर्व्यन्तमित्यर्थः । तदप्यमृष्टलेपमेव
स्थाख्यामवदधाति ॥

पराचीनरात्रे ऽभिवान्याया अग्निहोत्र्यै च वत्सौ
वभ्राति । १७ ।

पराचीनरात्रे अपररात्रे । अभिवान्यमभिवननीयं वत्सान्तरं यस्याः
साभिवान्यवत्सा या मृतवत्सा वत्सान्तरेण दुह्यत इति यावत् । तस्या
वत्सं माहसमीपादपाकृत्य वभ्राति पितृयज्ञहविरर्थम् ॥ तथाग्निहोत्र्या
वत्सं यदि पयसाग्निहोत्रं भवति ॥

व्युष्टायां पुराग्निहोचान्पूर्णादर्व्येण चरन्ति । हुते वा । १८ ।
 पूर्णदर्विसंबन्धात् पौर्णदर्वमिति कर्मनाम । पुराग्निहोचाद्हुते वेत्यनु-
 दितहोमविषयं व्युष्टायां चरन्तीति वचनात् साकं सूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्य
 कर्मणः कालवचनात् ॥

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्षभमाह्वय तस्य
 रवते* पूर्णा दर्वि परापतेत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये
 जुहुयात् । १९ ।

स्वास्या दर्व्यदायुवनस्य च लेपो निष्कासः । तेन शरेण च दर्वीं
 पूरयित्वा यजमानस्य षष्ठमं खनास्वाह्वय तस्य रवते* रवे षति
 गार्हपत्ये जुहुयात् । नाह्वनीयप्रणयनं अर्थाभावात् । ऐन्ही त्वाङ्गतिः
 इन्द्रस्य निष्कासं निदध्यादिति श्रुतेः ॥

यद्यृषभो न रूयाद्ब्रह्मा ब्रूयाञ्जुहुधीति । २० ।

गतः ॥

यस्य रवते* जुहोति तां दक्षिणां ददाति । २१ ।

यस्य रवते* जुहोतीति वचनात् यदा न रूयात्तदा न ददाति ॥

मरुद्भ्यः क्रोडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं
 निर्वपति । साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रच-
 रन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २२ ।

पन्वो ऽयमानीकवतेन व्याख्यातः ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ।

* sic.

ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

महाहविर्नाम साकमेधानां प्रधानेष्टिः तत्रैव पञ्चसंचराणामुपदेशात्
मासनामादिधर्माणामुपदेशाच्च । तत्र महाहविरिति पुनःसमाख्यानात्
साकमेधेयं हविरिदमेषाम् । महाहविषं हविरिदमिति विकल्पते ॥

तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्या-
ख्यातः । २ ।

एतद्वाङ्मण ऐन्द्राग्र इति श्रुतेरिति भावः । वक्ष्यति च ऐन्द्राग्रतु-
षामस्तु प्रतिपादयतीति । तत्र वरुणप्रघासकल्पातिदेशान्नित्यमुदव-
सानम् । तच्च दर्शितमेवानीकवते । तथोत्तरविहारग्रहणान्नित्योत्तर-
वेदिः । नित्यं च पाण्डुकं प्रणयनम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्चमंचरेभ्य ऊर्ध्वमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्माणमेककपालं
निर्वपति । तत्र नानाबीजधर्मैर्ऋत्वाग्रं पृथङ्निरूप्यावहत्य तुषाग्र-
ज्ञातान्निदधाति । तेषां पृथक्प्रतिपाद्यत्वात्प्रेषणादयस्तु संमृज्यैव
क्रियन्ते ॥

ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृचघ्ने चरुमेके समाम-
नन्ति ॥ अग्ने वेर्हीञ्चं वेर्दूत्यमूर्ध्वो अध्वरे स्यात् ।
अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी । स्विष्ट-

कृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य
वीहि स्वाहेति सूच्यमाधारयति ॥ वागस्याग्नेयोत्यनुम-
न्वयते यजमानः । ४ ।

गताः ॥

सहस्र सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । धेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः । इदावत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्या-
शिःषु हेतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास
इति मन्त्रं संवमति । ५ ।

यास्थातं प्राक् ॥

ऐन्द्राम्रतुषानसु प्रतिपादयति । ६ ।

अवभृथस्य तु काले तृष्णीमैन्द्राम्रतुषानसु क्षिपति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

मतः कृतान्तादारभेष्टिं संस्थापयेत् ॥

इति दादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

यदैव महाहविः संतिष्ठते तदानीमेव प्रक्रमयति ॥

वेदं कृत्वाग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमाचीं चतुः-
स्रक्तिं वेदिं करोति । २ ।

अग्नीन्विद्यत्य वेदं कृत्वा अग्नेन विधिना विस्वारत आद्यामतस
यजमानमाचीं चतुरस्रां वेदिं करोति ॥

प्रतिदिशं सक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मथ्यानि । ३ ।

सक्तयः कोणाः । ते महादिक्षु भवन्ति । कोणदिक्षु मथ्यानि ॥

उद्धता खाता भवति । ४ ।

अपारदमित्युद्धन्ति । न देवस्य सवितुः सव इति खनति ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा ।
यज्ञो हि । उभे दिशावन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च
पितरश्चेज्यन्त इति विज्ञायते । ५ ।

वेदिः प्रागपवर्गा नोद्धननीया । कुतः । पितृणां यज्ञो ह्ययम् । न
च दक्षिणोद्धत्या । कुतः । यज्ञो ह्ययं न केवलं पितृयः ॥ कथं
तर्ह्युद्धननीया । प्राचीं च दक्षिणां चाम्तरा कोणदिशं प्रत्युद्धत्या
उभयात्मकत्वात् । कथमस्योभयात्मकत्वमिति चेत् तच्छ्रुतिरेव ब्रूते
उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । के देवा इत्याः के च पितर

इति चेत् प्रयाजादिभिरिज्या देवाः प्रधानहविर्भिः पितर इति
केचित् । तस्मिन् प्रधानविषयतयैवोभयचश्रुतेः यथा उत्तरत एवोप-
वीथ निर्वपेदुभये हि देवास्त पितरश्चेत्यन्त इति । अतो य एव
प्रधाना इज्यास्त एव पितरूपा देवरूपाश्चेति संगिरामहे ॥ तचोद्ध-
ननेनैव वेदिसंमार्गादयो ऽपि व्याख्याता भवन्ति ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्सं-
नमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति । ६ ।

यतश्चैवमुभयविधा इज्यास्ततश्च मन्त्रेषु ये देवशब्दा देवतापराः ते
देवपितृशब्दविकारयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । यथा पृथिवि देवपितृयजनि
देवानां पितृणां परिषूतमसि कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शक्रेयमि-
त्यादि ॥ तत्रैतस्मिन्नतयैवोदाहृतं देवेभ्यः पितृभ्य इतीति । यथा
अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिधमानायानुब्रूहीति श्रुत्या प्रदर्शितं तथा
संनमतीत्यर्थः ॥ ये त्वदेवतापरा देवशब्दास्तान्न संनमति यथा प्रधान
देव सवितरित्यादि । ये चाङ्गदेवतापरास्तानपि न संनमति देवा-
गामेव तच्चेज्यत्वात् देवौ यजेति सिङ्गाच्च ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । ७ ।

अविकारो वा सर्वमन्त्रेषु । कुतः । परार्थे ऽत्र ह परे वाक्ये तस्यो-
भये हि देवास्तैत्यादिवाक्यस्य श्रवणात् । इमां दिशं वेदिसुद्धन्ति
उत्तरत एवोपवीथ निर्वपेदित्यादेर्वेद्युद्धमनाद्विधिपरवाक्यस्य हि
शेषतया श्रुतमेव तद्वाक्यम् । अतस्तच्छ्रुतिपरत्वान्नोहे प्रमाणम् । न

चानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि दैवतत्वादिति ॥ अथापरा
 व्याख्या । परार्थे अपूर्वप्रैषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये
 पितृब्रह्मदश्रवणात्तद्भेदेवब्रह्मसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमवकल्पते प्राकृते
 ऽस्मिन्मन्त्रे देवब्रह्मस्थाभावात् । तस्मादविकार इति ॥ यस्तु ब्रूयात्
 पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये श्रवणात् अस-
 मवेताभिधायिना देवब्रह्मस्थाविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति ।
 प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिषूतमसौत्यादिषु समवेताभिधायिषु त्रिका-
 रप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासं-
 बन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवाना-
 मिदमु नः सहासुष्याहं देवयज्यथेत्यादौ प्रसङ्गात् । तस्मादुक्त एवार्थं
 साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य
 मध्ये वेद्या उपसमादधाति । ८ ।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञे आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । ९ ।

पितृयज्ञे यान्वाहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्मग्नौ क्रियन्ते । यन्नन्य-
 दग्निहोत्राद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्माबर्हिंराहरति । १० ।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति । ११ ।

खात्वापि भुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात् ।
तत्र मूलं ते राध्यासमिति मग्नं विकुर्वन्ति । नात्र प्रसूरो याद्यः
तस्योत्तरचक्रवचनात् ॥

उपमूलखूनं वा । १२ ।

वर्धिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिभ्यो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इभ्यो लक्ष्यते तद्भवस्था च तत्रैव
दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिभादयं प्रकृष्टः सौख्यायामाभ्यां
भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्याषाढः । अतिश्च
भवति वर्षीयानिभ इभाङ्गवति व्याख्या इति ॥ तत्र परिधिदिल-
कस्ये विंशतिधा दौ परिधी इति मन्त्रसंज्ञामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पास्त्रिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते ।

यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रवस्था सह कुम्भः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनाथं
कपालं पात्रीस्थाने द्वे पात्रौ श्रावसेति विशेषः । यावदुक्तमेव परस्मि-
न्कर्मणि पित्र्यधर्मकर्मिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं
कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति ।
उत्तरतो वा । यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति
यथासमाह्वानम् । १५ ।

उत्तरस्थां सक्त्यां द्वारं कृत्वा परितो वेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो
ऽपरेण गार्हपत्यमवस्थिताच्छकटात्पात्र्या वा तथोरेव दक्षिणतो
निर्वपति । दक्षिणार्धाच्छकटखेत्यपरम् । तथोत्तरत इति ॥ यथासमा-
ज्जातं सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो
ऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्यं चेति चीणि । यवमद्याः सर्वे यवान्संयुत्येत्युत्तर-
वानुवादात् अग्नीषोमीयविकाराश्च । तेन पौर्णमासतन्त्रं भवति ॥

अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः
षट्कपालं* पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवा-
हनाय यमाय वा मन्यं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते । १६ ।
आज्यसुपर्वाशुद्याजधर्मकम् । मन्यस्वाग्नेयविकारः । समानमन्यत् । मन्य-
देवतास्त्रिस्रो विकल्पन्ते अग्निः कव्यवाहनः यमः केवलः सगुणश्चेति ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति । १७ ।

कुम्भ एव प्रोक्षणः संस्क्रियन्ते स्थाप्यन्ते च ॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य चिष्फलीकृतांस्तण्डुला-
न्विभागमन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्पिष्टानि
कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षि-
णाग्नौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमधिश्च-
यति । १८ ।

* The MSS. read षट्कपालः, but the following accusative मन्यं requires षट्कपालं.

उद्भेकः श्लेषकसम् । तेन यवान्निश्रयित्वावहन्ति । ततः प्राङ्मुष्णा-
जिनादानात्कृत्वा विभागस्यावृता पुरोडाशार्थान्निभस्य पिनष्टि ।
कपालमधिश्रयति उपदधातीत्यर्थः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहु-
रूपा धानाः करोति । १९ ।

बहुवदूहे ऽधिश्रयणमन्त्रस्य बहुवदुत्पत्तेर्धानानां मन्यसमवाये ऽपि
बहुत्वाविशेषाच्च किं च तण्डुलानोप्येति वचनात् तेषां बहुत्वाच्च ।
बहुवदेवोदस्य धानासु न्याय्यः । अन्ये तु हविर्द्वित्वाद्बहुवदूहन्ति ॥
तच्च प्रथमादीन्वर्थलुप्तानि निवर्तन्ते । पर्याग्निकरणं तु स्त्रीनाग्निना
क्रियते ॥ पाकविशेषेषु शुकृत्कृष्णादिभावात् बहुरूपा भवन्तीत्यर्थः
अश्वेराचाणामभिमित्या इति सिद्धात् ॥

विदह्यमानाः परिश्वेरत इति विज्ञायते । २० ।

ताः प्रथममीषत्पक्वाः सन्धो ऽत्रैवौदासनाद्दह्यमानाः परिश्वेरते न
तु विदाहभयान्नदानीमेवोदासयेदित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः ता
अत्रैव विदह्यमानाः परिश्वेरत आ हविषामुदासनादिति ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । १ ।

पत्नीकार्यं सर्वमपि निवर्तते न पत्न्यन्वास्त इति श्रुतेः । गृहेष्वासी-
नाज्यमवेक्षत इति सत्याषाढः ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्मूर्हीतान्या-
ज्यानि गृह्णाति । २ ।

चतुर्मूर्हीतान्याज्यानीत्ययमवभृथे व्याख्यातः । उत्तरेण गार्हपत्यमाजं
प्रत्याहृत्य गृह्णाति ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गतः ॥

स्तरणकाले बर्हिषा चिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति । ४ ।

प्रस्तरकर्मवर्जमा स्तरणात्कृत्वा सर्वं बर्हिरादाय सर्वां वेदिं चिर्मन्त्रेण
संस्तृणन्प्रसव्यं पर्येति । अत्रिनिष्टि च सुष्टिम् ॥

शौद्धवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपर्येति । ५ ।

स्तरणार्थमुद्धूयमाने बर्हिषि ये ऽवशिष्टास्त शौद्धवाः ॥

शौद्धवः प्रस्तरः । ६ ।

शौद्धवमय एव प्रस्तरौ भवेत् ॥

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् । ७ ।

तमेव प्रस्तरमस्त्रिण्काले तूष्णीं गृहीत्वा तस्मिन्पवित्रे अपिसृज्य
सादनकाले तूष्णीमेवाषादयति ॥

न विधृती । ८ ।

गतः ॥

द्वौ परिधी परिदधाति । ९ ।

कौ द्वौ ॥

मध्यमोत्तरौ । १० ।

तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति द्रष्टव्यम् ।
यजमाने तु परिधी दधामीत्यूहः । तथाग्रीत्परिधी यज्ञस्य पाथ
उपसमिहि यजमानं प्रथतमित्यूह्यानि ॥

सर्वान्वा । ११ ।

गतः ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीरपोर्षिति वाभि-
न्नाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत् । १२ ।

सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्य पिष्टमतः पुरोऽनुवाक्यायां
परिधीरपोर्षिति ऋद्धं श्रुत्वा वा दक्षिणमपि मध्यमेन सह
निदध्यात् ॥

उद्दासनकाले धाना उद्दास्य विभागमन्त्रेण वि-
भज्यार्धां आश्वेन संधैति । १३ ।

धानास्त्रभिमन्त्रणादिमन्त्राणां बह्ववदूहः पूर्ववत् तथा धाना उद्दा-
स्येति वचनाच्च । तत्रोद्दासनमन्त्रस्याद्ययोः पदयोर्लिङ्गविरोधात्सोपः
न वा प्रथस्युपदस्य सोदितप्रथत्वाभावे ऽपि पञ्चमानानां प्रथस्युत्वसं-
भवात् । तथा चरुपरिवापयोरपि द्रष्टव्यम् । धानास्त्रुद्दास्य विभज्य

याः पितृणां बर्हिषदां ता द्वितीयस्यां पात्र्यां तृष्णीं प्रतिष्ठायाज्येन
मिश्रयति ॥

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्धायै दुग्ध-
स्यार्धशरावे सक्तूनाप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा
दक्षिणामुखस्त्रिः प्रसव्यमनारभ्योपमन्यति । १४ ।

अभिवान्धा व्याख्याता काण्डशलाके च । तस्या दुग्धस्यार्धशरावे
शरावार्धपरिमिते दुग्धे सक्तूनाप्य तस्मिन्नित्तुकाण्डं शलाकां वा रज्ज्वा
बद्धावधाय साक्षादनन्वारभमाणो रज्ज्वा मन्यति ॥

शलाकास्थं मन्यं कृत्वैकैकशो हवींष्यासादयति । १५ ।

अथ धानालंकरणे देवो वः सविता हृष्यः खेत्यूहः । शलाकास्थं
मन्यं कृत्वा यथा शलाकायां मन्यस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावे
क्षिपेदित्यर्थः । हविषामासादने प्रियेणेत्यावृत्तिः ॥

दक्षिणतः कश्चिपूपबर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमि-
त्येकैकश आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रति-
पद्यते । १६ ।

कश्चिद्वादि व्याख्यातं पिष्टपिष्टयज्ञे ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति
संप्रेष्यति । १७ ।

प्राकृतस्यार्धं संप्रेष्य प्रत्यावाचः न त्वहः ॥

एकां सामिधेनीं चिरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह
इत्येताम् । १८ ।

हातेति शेषः ॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इध्मं चैधं विभज्य
चिराद्धाति । १९ ।

वैधमिति विख्यष्टार्थम् ॥

समानमा प्रवरात् । २० ।

मतः ॥

नार्षेयं वृक्षीते न होतारम् । २१ ।

अग्निर्देवो हातेत्यादि मानुषान्तं निवर्तते ॥

आश्राव्याह सीद होतरिति । एतावान्प्रवरः । २२ ।

क इदमित्यध्वर्युरवस्थायाश्राव्यार्षेयस्थाने सीद होतरित्येतावदाह ।
तत्तर्षेयाभावात् देवाः पितर इत्यस्य निवृत्तिर्याजमान एव दर्शिता ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठा जीवन्तावाज्यभागौ
यजति । २३ ।

पौनिष्ठा पञ्चमार्थमर्धमौपश्रतस्य समानयते ॥

आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । मार्षीकं
वेह जीवसे ॥ त्वं सोम महे भगं त्वं यून् ऋतायते ।
दधं दधासि जीवस इति जीवन्तौ । २४ ।

मतः ॥

अथ वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति । २५ ।

निर्वपणकाले ऽथ वा परिश्रयति ॥

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

विश्वस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।
विपरिक्रामन्वृत्विजः । विपरिहरन्ति सुषो हवींषि
परिश्रयणानीति । १ ।

अथ सर्वे यज्ञोपवीतकृतानां वाससां सूत्राणां वा यन्वीश्विस्वस्य
प्राचीनावीतानि कृत्वा यथीयुः । व्यत्ययेन परिक्रामन्ति च । ये
दक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छन्ति ये त्त्तरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः ।
तत्राघोषाहवनीयं पित्रयज्ञस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः ॥ अलि-
ग्राहणं यजमानस्याप्युपसृचणं ब्रह्मयजमानावित्येक इति खिन्नान् ॥
तथा सुगादीन्वपि व्यत्ययेन हरन्ति । तत्र सुग्धविषोर्विपरिहरणमेव
दर्शयति ॥

दक्षिणेन जुह्वमुपमृतं सादयति । दक्षिणेनोपमृतं
ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्यम् । २ ।
एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरुष्यं पश्चाद्हरति पाश्चात्थं च पुरस्तात् ।
एवं दक्षिणात्योदीच्ययोर्मिथः ॥

समानच जुह्वषट्कपालौ । ३ ।

जुह्वः पुरोडाशश्च सर्वकासमेकत्रैव स्थाने भवतः ॥

ब्रह्मयजमानावित्येके । ४ ।

ब्रह्मयजमानौ वा समागच भवतः जुह्वद्वृषालौ तु विपरिहरन्धे-
वेत्यर्थः ॥

षडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् । ५ ।

याम इति श्लेषः ॥

संभिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति । ६ ।

संभेदः संकरः । प्रकृतिवद्वदानदेशानां नासंकरो भवतीत्यर्थः ॥

द्विः प्रथमस्यावद्येत्पञ्चावत्तिनः । ७ ।

त्रिष्वपि वक्ष्यमाणेषु यागेषु प्रथमाद्भविषो द्विरवद्येत्पञ्चावत्तिनः
षडवत्तत्वाय ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमते ऽनु स्वधेति संप्रे-
ष्यति । ८ ।

अनु स्वधेत्यनुवाक्यां संप्रेष्यति ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्धानानां सकृन्मन्यस्य । ९ ।

षिभिरेतैरवदानैरुपस्तरणाभिघारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तं
संपद्यते । पञ्चावत्तिनः षडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यम् ।
तत्र मध्यादेव सकृत्सकृद्वदानं यागत्रये ऽपि । प्रत्यभिघारणं त्वन्त-
यागे एव भवति ॥ धानासु तु मा भेः संविद्याः मा ते द्विंशीरिति
पदानां बहुवदूहः यथा मा भैष्ट संविजिह्वं मा वो द्विंशिट्ठेति ।
केषिन्नु भरतमुद्धरतेमनुषिञ्चतेति च कुर्वन्ति ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्कृतिक्रम्य दक्षिणामु-
स्तिष्ठन्ना स्वधेत्याश्रावयति । १० ।

दक्षिणतो ऽवदाय दक्षिणतः स्मित इत्यर्थः । तथाश्रावयेत्यस्य स्वाने
स्वधाकारः । तेनो श्रावयेति पक्षे श्रो स्वधेति भवति ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति । सोमं पितृमन्तं स्व-
धेति संप्रेष्यति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा
नम इति वषट्करोति । ११ ।

गताः ॥

स्वधाकारं तु प्रतिषिध्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुत-
प्रत्याश्रुतान्येव विदधाति । १२ ।

श्रुतिरिति शेषः ॥

इह पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । १३ ।

सर्वेषु यागेषु देहे अन्वाह ॥

शृचमुक्त्वा प्रणौति । अपरामुक्त्वा प्रणौति । १४ ।

इयोरप्यनुवाक्ययोः प्रणवः कार्य इत्यर्थः ॥

त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आस्माता भवन्ति । १५ ।

थाज्यानुवाक्या इति शेषः ॥

एका थाज्या । १६ ।

थाज्यास्त्रैकैका भवन्ति ॥

अग्निघात्ताः पितर इत्येषा ॥ ये अग्निघात्ता ये ऽन-
ग्निघात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परे ऽवरे मृतासो
भवन्तो ऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥ वान्यायै दुग्धे
जुषमाणाः करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निघात्ता
क्षतुभिः संविदाना इन्द्रवन्तो हविरिदं जुषन्तामिति
पितृभ्यो ऽग्निघात्तेभ्यः । १७ ।

गतः ॥

उपांशु परिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति । १८ ।

पुनःपरिश्रितवचनमादरार्थम् ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्वर्हिषदो यजत्यग्निघात्तान् । १९ ।

यो ऽयं सोमस्य पितृमतो याग उक्तः स्वधाकारोदगतिक्रमणादि-
रेतेनैव पितृन्वर्हिषदो यजति पितृनग्निघात्तांश्चेत्यर्थः ॥

अग्निं कथ्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे यजति । २० ।

एतेनैव कल्पेनेत्येव तस्यापि पितृत्वाविशेषात् । तत्राग्नये कथ्यवाहनाय
स्विष्टकृते ऽनु स्वधेति तु कल्पान्तरकाराः । यदा त्वग्नये कथ्यवाह-
नाय मन्थः तदापि स्विष्टकृदर्थे द्वितीयो ऽग्निः कथ्यवाहनो भवत्येव ॥

यां देवतां यजेत्तद्धविषः प्रथममवदानमवद्यति । २१ ।

रज्यमानाया देवताया हविषः प्रथममवदाय तत इतराभ्यामुत्पत्ति-
क्रमेणावद्यति ॥

स चावदानकल्पः । २२ ।

पुरोडाशेज्यायामुक्तास्त्रिभ्यो ऽवदानकल्पः स एवोत्तरयोरपि हविषो-
रित्यर्थः । यदा तु सोमाय पिष्टमत आज्यं तदा पञ्चगृहीतेन
षड्गृहीतेन वा भ्रौवेण सोमं पिष्टमन्तमिष्ट्वा ततो ऽन्यैवावृता
हविर्भिर्यजति ॥

मन्य इडामवद्यति मन्यं वैव । २३ ।

इडावदानकाले मन्ये किञ्चिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मन्यमित्यर्थः ।
यथा षडाद्यानीडामवद्यति षड्भ्यो वेत्यादि तथा मन्यादिडाम-
वद्यति ॥ मन्यं वेत्येव कल्पान्तरकाराः । तत्रैव मन्ये इतराभ्यां
हविर्भ्यामिडामवद्यति । मन्यमेव वा केवलं नेतरे हविषी इत्यपरे ।
तत्र खितरथोर्हविषोरिडाभ्रंशनेन दोषः ॥

मन्यं होत्र आदधाति । २४ ।

अवघ्नेण सर्वभन्ना इति वक्ष्यति । तेनोपहृतामिडां मन्यवर्जं भक्ष-
मन्त्रेणावघ्नय ततो मन्यांशं होत्रहस्त आदधाति ॥

तं होतावजिघ्रति । २५ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ब्रह्माध्वर्युरग्नीद्यजमानश्च । १ ।

तं होत्रहस्तस्यमेव यथोक्तेन क्रमेणावजिघ्रन्ति । तेनैव मन्त्रेण ततः
प्रस्तरे मार्जयन्ते ॥ अथवा प्रतिपत्यन्तरमेतद्वैशेषिकं मन्यस्य । न

निडाशेषः । तथोत्कर्षमप्यस्य पक्षे वक्ष्यति । अत्रैके भक्षणेत्यादिना ।
 सत्याषाढस्याह मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्येडामिति । तेन मार्जनान्ते
 द्वष्णीमवज्जिघ्रन्ति प्राग्निचावघ्राणे त्वभवनथनमन्त्रो ऽर्थस्रोपनिवृत्तः ।
 प्राञ्जननाभ्यभिमर्शनमन्त्रावपि सिद्धविरोधादित्येके ॥

अपि वा न यजमानः । २ ।

गतः ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि
 क्षेपान्निमृजन्ते । ३ ।

विभज्य वा मन्थं खंखमंभ्रमादायावजिघ्रन्ति ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति चिः
 प्रसथ्यं वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति । ४ ।

वेद्यां सादितमुदकुम्भमादाय परिषिञ्चति । सङ्गमन्त्रः ॥

निधाय कुम्भमया विष्ठा जमयन्कर्कराणीति चिरप-
 रिषिञ्चन्प्रतिपर्येति । ५ ।

निधायैव कुम्भमपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति न तु हस्तस्यकुम्भमित्यर्थः । नन्वेव-
 मसंभवादेवापरिषेकसिद्धेरनर्थकः प्रतिषेधः । सत्यमनर्थकः । तथापि
 सौक्तिक एवायमुक्तिप्रकारो वैचित्र्याय कृत इत्यस्यमतिनिर्बन्धेन ॥

हविःश्रेष्ठान्संश्लोम्नाय* पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तिषु

* Thus all MSS., instead of संश्लोम्नाय (if Rudradatta's explanation should be correct).

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतत्ते
ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ६ ।

हविःशेषान् सर्वमन्त्रेडापत्ते द्वौ इतरथा चीन् ॥ संज्ञान्नाय संप्रोत्पूर्वो
मनतिर्मर्दने द्रष्टव्यः । रत्नयोरविशेषः । नलोपम्हान्दसः । संप्रमृद्येति
धावत् ॥

चीन्परान्पितृनन्वाचष्टे । षष्ठं प्रथमे पिण्डे । पञ्चमं
द्वितीये । चतुर्थं तृतीये । ७ ।

प्रपितामहात्परानपि चीन्पितृन्प्रातिलोभ्येन त्रिषु पिण्डेष्वन्वाचष्टे
पिचादिकीर्तनानन्तरं कीर्तयति नामभिरेव तेषामपि नानामगृहीतं
गच्छतीति वचनात् । तद्यथा एतत्ते तत इद्र विष्णो ये च त्वाम-
न्वित्यादि । केचित्तु परान्पितृन् प्रपितामहस्य प्रपितामह प्रपितामहस्य
पितामह प्रपितामहस्य ततेत्यन्वाचचते ॥

उत्तरस्यां सक्त्यां रिप्तलेपं निमृज्याच पितरो यथा-
भागं मन्द्ध्वमित्युक्त्वाोदञ्चो निष्क्रम्य सुसंहशं त्वा वय-
मित्यैन्द्रार्चाहवनीयमुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा । ८ ।

रिप्तलेपं हस्ते लिप्तं पिण्डलेपं निमृज्याच पितर इत्याह यजमानः ।
तत उदङ्निष्क्रमणादि सर्वेषाम् ॥

आ तमितोरुपस्थायाक्षन्नमीमदन्त हीति पङ्क्त्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । ९ ।

धावदगुच्छसन्तस्तान्यन्ति तावदैन्द्र्या ऐन्द्रीभ्यां वाभ्यासेनाहवनीय-
सुपस्थाय ततो गार्हपत्यसुपतिष्ठन्ते ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति । १० ।

एतयैव पङ्क्त्या परिश्रितं वेदिदेशं प्रविशन्ति ॥

अत्रैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति । ११ ।

मन्यावघ्राणवेदिपरिषेचने अत्र वा क्रियेते ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः । १२ ।

प्राञ्चित्रेऽयजमानभागा अप्यवघ्रेणैव भक्त्याः न केवलं मन्य इति ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदा पङ्क्त्याः । १३ ।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तमित्यर्थः ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति । १४ ।

पुनः परिश्रितमेति ॥

विस्त्रस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते ।

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति सुचः । १५ ।

येषां पूर्वं विपर्यासः तानि सर्वाणि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि । १६ ।

परिश्रयणानि त्वपनयन्त्येव । ततो ऽन्वाहार्यं दत्त्वा ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इति प्रतिपद्यते ॥

श्रौपश्रुतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यजति ।
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । १७ ।

व्याख्यातो ऽयमवश्रुते ॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते । १८ ।

सूक्तवाकप्रैवप्रश्रुत्या तत्समाप्तेर्निवीतानि कण्ठावलम्बितानि कुर्वन्ति ।
ततः परं तु यज्ञोपवीतान्येव सूक्तवाकं प्रतीति वचनात् ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति । १९ ।

पत्नीसंयाजाभावे ऽपि गच्छत्येवाध्वर्युः पश्चात् । क्षुषौ च श्वे
षादयित्वा संपत्नीयं पत्न्या विना जुहोति उपरिष्ठात्पिष्टलेपफली-
करणहोमाभ्यां पत्नीसंयाजानङ्गत्वान्तेषाम् ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति । २० ।

समिष्टयज्ञरभावे ऽपि बर्हिः प्रद्वियते कालोपलक्षणत्वान्तस्य ॥

सर्वमन्यत्क्रियते । २१ ।

अतो ऽन्यत्सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते । तच्च भर्जनकपालविमोक्षे
यद्दुर्मे कपालं तदपि व्रते इत्यूहः ॥

संतिष्ठते पितृयज्ञः । २२ ।

गतः ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्या-
मात्याः सखीकास्तावत एकातिरिक्तान् । १ ।

व्याख्यातो ऽयं करभपाचविधौ ॥

यावन्तो वृद्धाः स्मस्तेभ्यः कमकरमिति निरुप्य-
माशेषु यजमानो जपति । २ ।

गतः ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति । ३ ।

सर्वमेवैषां तन्त्रं तूष्णीकं भवति । तत्र यावन्तः पुरोडाशसंयोगिनः
पदार्थां हेमाश्च तावन्त एव क्रियन्ते । यथा विद्वत्याग्नीम्परिस्तर-
णानाहत्य वेदं कृत्वाग्नीम्परिस्तीर्य पाणी प्रचाल्य पुरोडाशार्थानि
पात्राणि सुवाज्यस्थाल्यौ च प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा पात्राणि संवृश्य
प्रोक्षनिर्वापादीनि ॥

उत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्चयति । ४ ।

गतः ॥

तानभिघार्यान्भिघार्यं बोद्धास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां
शर्मासीति मूते समावपति । ५ ।

आप्यलेपं निनीयाज्यं निरुप्य पुरोडाशानुदास्यामंक्रतायां वेद्यामासा-
द्वति । ततो मूते क्षिपति । धान्याद्यावपनार्थस्तरणपुञ्जो मूतम् ॥

मूतयोर्मूतेषु वा । ६ ।

गतः ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् । ७ ।

वस्त्रादिनिधानार्थं वेत्रादिमयः पेटकादिः कोशः । तस्यापिधाने
वामशेष्य हरन्ति ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाग्नेरे-
कोल्मुकं धूपायहरति । ८ ।

एकं अद्वितीयमुल्मुकमेकोल्मुकं मन्त्रवर्णात् । धूपायत् धूमायमानम् ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर
एकं पुरोडाशमुपवपति । ९ ।

सर्वे गच्छन्त्यृत्विजो ऽमात्याश्च । आखुभिरवटादुत्कीर्णाः पांसवः
आखूत्करः ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १० ।

यदि शत्रुमान्यजमानः स्याद्द्वेष्टि च तं तदा मनसा ध्यायन्नाम
निर्दिशति देवदत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति ॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । ११ ।

यदि दयालुः सन्तमपि शत्रुं न द्विष्यात्तदापि पूर्वतर एव विधिरा-
खुसो रुद्र पशुरिति ॥

चतुष्यथ एकोल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां
पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सहस्रद्वय मध्यमेनान्त-
मेना वा पलाशपर्णेन जुहोति । १२ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकया तं जुषस्व
स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्यमग्निं परिषि-
ञ्चति । अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति । १ ।

मताः ॥

व्यम्बकं यजामह इति चिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति
। २ ।

परियन्थमात्याः सयजमानपत्नीकाः स्त्रियश्च ॥

व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव
बन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पति-
कामा परीयात् । ३ ।

यदि स्याद्यजमानस्य कन्या पतिकामा सायनेन मन्त्रेण परीयात् ।
वसु कसु च पतिकामा स्यादित्येकं यजमानस्येत्यपरमिति तु
भारदाजः ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य व्यम्बकं यजामह
इति यजमानस्याञ्जलौ समोष्य भग स्थ भगस्य वो
स्यीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन चिः समावपेयुः । ४ ।

सर्वे ते पर्येत्तारः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वमाकाशे
उत्क्षिप्य पुनर्दृष्ट्वा परिगमनमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलौ समोष्य
भग स्वेति पुनः संस्रमपादन्ते । एवं चिः कुर्वन्ति ॥

*पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संन-
मयत्यः । ५ ।

था सा यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्मात्साञ्जलावेवमेव ऋ-
समावपेयुः । समावपनमन्त्रं तु सापि पूर्ववत्संनमय्य वदन्तीत्यर्थः ।
संनमयत्यः संनमय्येत्यर्थः ॥ भारद्वाजस्याह पतिकामाया अपि समा-
वपेयुरिति ॥

परीत्यपरीत्य समावपन्तीत्येके । ६ ।

प्रथमपर्यायवदुत्तरथोरपि पर्याययोः परिगमनस्थायमुभयत्र विकल्पः ॥

ताम्भूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा । ७ ।

यदापि कौशापिधानेनाहतास्तदापि मूत एव समावपत्यध्वर्युः ॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्दृष्टेषु
वा । ८ ।

आसजति मूते स्थापयति । यदा द्वे बह्वनि वा मूतानि तदापि
बहुव्वासजति । अतीहीति मन्त्रान्तः ॥

अपि वा मूतयोः समोष्य विवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ
वल्मीकवपायां वावधायावततधम्बा पिनाकहस्तः कृत्ति-
वासेमिति चिरवताम्यन्ति । ९ ।

* The interpretation of the commentator would require पतिकामायाश्चैवं written as one word, but his interpretation is ungrammatical. The passage is to be translated: 'The girls who long for a husband put down (their cakes) in the same way, modifying the mantra in the manner aforesaid,' but not: 'In behalf of such a girl, they put down (the cakes) modifying etc.'

इथोरेव मृतयोः क्षिप्त्वा ते च विवधलम्बिते कृत्वा विवधेनैव स्थाणौ
वस्त्रौकवपायां वा मन्त्रेषावदधाति । विवधो नाम स्तम्भवाङ्मः
साधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरभाण्डानि वहन्ति । ततः सर्वे
ऽवततधन्वेत्यावर्तयन्तस्त्रावन्निदृच्छासाक्षिष्ठान्ति यावन्ताम्यन्ति । एवं
चिः कुर्वन्ति ॥

अपः परिषिच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीम-
हीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्यु-
पतिष्ठन्ते । १० ।

अपः परिषिच्य परितो मृतमवसावयित्वा । व्याख्यातः श्रेवः ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति । १ ।

तेष्वेवाग्निश्चादित्यं निर्वपति । पूर्ववदित्यग्न्याधेयादित्यवत् सप्तदश
सामिधेन्यस्यतुर्धाकरणकाल इत्यादिविधिनेत्यर्थः । वरस्तु नेष्यते
दक्षिणान्तरवचसात् । तथान्यत्र वरदानादित्येव भारद्वाजः ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । २ ।

गतः ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यज्ञो वा । ३ ।

सर्वश्वेतः श्वेतचिह्नमात्रो वा पुंगवः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेच्चक्षुष्कामो बार्ह-
स्पत्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं
प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठाकामः । ५ ।

एतान्यादित्यस्य काम्यान्यनुनिर्वाप्यानि कामानुसारेण कर्तव्यानि ।
किमेतानि कामवज्रत्वे समुच्चीयन्ते । नेत्याह ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् । ६ ।

एतेषां इविषां यमिच्छेत्तमेवानुनिर्वपेत् । न ततो ऽधिकमित्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

संतिष्ठन्ते साकमेधाः । ८ ।

आदित्यान्ते संतिष्ठन्ते काम्यत्वाद्नुनिर्वाप्याणाम् ॥

अथ पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं
वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथि-
व्यास्त्वच्चि निवर्तयत्योषधीः । अग्निरीशान ओजसा
वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥
अग्निस्तिग्मेनेति समानम् । ९ ।

व्याख्यातो ऽयं वरुणप्रघासेषु ॥

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ततो ह्यहे व्यहे चतुरहे ऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा
मासेषु शुनासीरीयेषु यजते । १ ।

ततः साकमेधकालात् । पर्वण आरभ्य द्वाहादिष्वतीतेषु पूर्ववच्चतु-
र्ध्वं वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते । शुनासीरदेवतासंबन्धाच्छु-
नासीरीयं पर्व ॥

तस्य वैश्वदेवत्कल्पः । २ ।

परिभाषया वैश्वदेवप्रकृतिकाले चिद्धे ऽपि कैश्चित्कल्पकारैर्महाहविः-
कल्पातिदेशान्तरासाधार्थं वचनम् । सायंदोहाभावान्तु सद्यस्काल-
तामप्यस्तेच्छन्ति ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति दशोत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्च संचराणि निरुथैन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय
शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालमिति
पञ्च निर्वपति ॥

वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः । ४ ।

तत्र शाखामाहृत्य निधाय रात्रावेव वत्सापाकरणं प्रातर्दोहार्थत्वात् ॥

अथैकेषाम् । पञ्च संचराणि निरुथ्य वायव्या यवागूः
प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः ॥
इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुहुत नो हविः । जुषतां
प्रति मेधिरः ॥ प्र हव्यानि घृतवन्धस्मै हर्यश्वाय भरता

सजोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः शुनासीरी
हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये ॥
सौर्य एककपाल इति । ५ ।

अथवा पञ्च संचराणि निरूप्य वायव्या घवागूः । तस्यास्रहवत्कल्पः ।
वायव्या प्रतिधुम्वा । प्रतिधुगिति सद्यो दुग्धं पयः समाख्यायते । तथा
च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमाचक्ष्य वाद इति । तदश्रुतं च
भवति । प्रतिधुषा प्रातःसवने श्रुतेन माष्यंदिन इति सिङ्गात् एतदसौ
श्रुतं कुर्वतेति सिङ्गाच्च ॥ तत्र पञ्चसंचरानन्तरं दुग्धमात्रं लौकिकं
पयो मृहीत्वा निधेयम् । आसादनप्रधति तु सांभाव्यधर्माहभते ।
तथा च कात्यायनः वायव्यं पयो लौकिकं प्रतिधुक्श्रुतेरिति । अपष-
वर्जं सर्वे ऽपि संस्काराः सांभाव्यवदित्यन्ये ॥ तत इन्द्राय शुनासीरास्र
द्वादशकपालः । ततः सौर्य एककपाल इत्यष्टौ हवींषि ॥

नव प्रयाजानूयाजाः । ६ ।

उत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चप्रयाजं व्यनूयाजमित्येके । ७ ।

प्रकृतिवदेवोभयमित्यर्थः ॥

संसर्पो ऽस्यं हस्पत्याय त्वेति मासनाभौककपालमभि-
जुहेति । ८ ।

मासनाभौत्येकवचनात् एकैवाहुतिः । भारद्वाजस्वाह मासनाभभि-
जुहेति संसर्पाय स्वाहां हस्पत्याय त्वा स्वाहेति ॥

द्वादशगवं सीरं दक्षिणा । ९ ।

षट्त्रिंशत्तिसीवर्षैर्द्वयं कृषति तद्द्वादशगवं सीरम् ॥

षड्योगं वा । १० ।

षड्भिर्योगो यस्य सीरस्य तत्षड्योगम् । तस्य चोभयस्योत्तानस्त्वेति
प्रतिग्रहः ॥

उष्टारावित्येकेषाम् । ११ ।

उष्टारः प्रासङ्गवाहीवाहः ॥

उष्टारं वा । १२ ।

इदातीत्यध्याहारः सामर्थ्यात् ॥

अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् । १३ ।

इदातीत्येव शेषः ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
अपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते । संतिष्ठन्ते चातुर्मास्थानि ॥ अथ पौर्यमास्ये-
होन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ॥
मन्वादिर्विक्रियते । एकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यः ।

तेनाभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः ॥ प्रजामनु प्रजा-
यसे तद् तु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्धमासा ऋतवः
परिवत्सराः ॥ येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यकर्तयन् ।
तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे ॥ अग्निस्तिग्मे-
नेति समानम् । १ ।

पौर्णमास्येष्टेति तु द्वाहादावसंभवाच्चिवर्तते ॥

चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते । २ ।

सोमो ऽग्निष्टोमसंखः पशुश्च निरूढपशुः विकारे प्रमथ्णासंभवात् ।
तौ च नित्ययोरर्थं साधयतः चातुर्मास्याङ्गत्वात् । कात्यायनबौधा-
यनाभ्यामत्रेष्टिरयुक्ता । कात्यायनस्तावत् सोमेन पशुनेष्ट्या वा
यजेतेति । बौधायनस्य पशुसोमावुक्त्वाह सवनेष्ट्या यजेतेत्यौपमन्यव
इति । केचं सवनेष्टिर्नाम । सवनदेवतानामिष्टिः सवनेष्टिः सवनस्त्रा-
नापन्नेति वा । यथोक्तं सूत्रकृता तुरायणे संवत्सरं सवनविधा
इष्टीर्निर्वपन्ति आग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो
द्वादशकपालश्चरित्येक इति । तास्वच समानतन्ना इत्यन्ते सवनेष्टे-
त्येकवचनात् । तथापि त्वाहाश्वलायनः तुरायणमग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
इति षृथगिष्ट्यो ऽनुसवनमहरहरेका वा चिहविरिति ॥ तथानुपहा-
न्तरमप्यत्र भारद्वाजेनोक्तं आ वरुणप्रघासानां कालाद्वैश्वदेवस्य कालो
नातीयादा साकमेधानां कालाद्दक्षप्रघासानां कालो नातीयादा
शुनासीरीथस्य कालात्साकमेधानां कालो नातीयादिति । कालाति-
क्रमेष्वापदि यजेतेति ॥

फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते । ३ ।

यदि सोमेन यक्ष्यते तदा य आगामिन्याः फाल्गुन्याः परस्ताद्वाव्युद्दृष्टपर्यायः शुक्लपक्षस्य दीक्षित्वानन्तरे पर्वणि यजेत यदि फाल्गुन्या-सुपक्रमापवर्गे । प्रदर्शनार्थं चैतत् । यदा चैत्रामुपक्रम्य पुनश्चैत्रामपवर्गः । तथा चैत्रा उद्दृष्टे सोमः ॥ यदा ज्येष्ठादौ शुभासीरीयं तदापि फाल्गुन्या उद्दृष्ट एव सोमः मुख्यस्यैव सोमकालस्यावति-क्रमणीयत्वात् । पशुना यक्ष्यमाणस्य शुभासीरीयादनन्तरे पर्वणि चागः ॥

तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् । ४ ।

तत उद्दृष्टादुत्तरा या फाल्गुनी सा तं सोमेनानिष्टवन्तं नातिगच्छेत् । ततः पूर्वस्मिन्नेव वसन्ते यजेतेत्यर्थः ॥

इति वै खलूत्सृजमानस्य । ५ ।

इत्ययं पशुसोमान्तः प्रयोगश्चातुर्मासानि सहास्रत्वोत्सृजतः । यस्तु पञ्चषावम्बरिकादिकल्पेन तान्येव पुनरारभते तस्य विधिर्विद्व्यत इत्यर्थः ॥

अथ पुनरास्रभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुभा-सीरीयेष्वेष्टा । ६ ।

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते । १ ।

साकमेधेभ्यः परं चतुर्षु मासेषु फास्यन्त्यां वैश्यां वा यच्छुनासीरीयस्य प्रायणं तेन तस्याः पूर्वद्युस्यतुर्दश्यामिष्ट्वा पञ्चदश्यां पुनर्वैश्वदेवमारभते । ततः पञ्चमावत्सरिकाद्यन्ते सोमः पशुर्वा । यदा तु इरहादौ शुनासीरीयं तदासामर्थ्याच्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेत्यंतन्न भवति ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यर्तौ भूयिष्ठं गोषु पयः स्यात् । २ ।

पशुकाम एतेन वैश्वदेवेन यस्मिन्नेव प्रादुजादौ प्रभृतचीरा यजमानस्य गावः संपद्यन्ते तस्मिन्नेव काले यजेत । न वसन्तनियम इत्यर्थः ॥ वरुणप्रघासादयस्तु न भवन्ति एवकारात् । न चादौ पञ्चहोदवैश्वानरपार्जन्ये भवतः । न च सोमः पशुर्वान्ते समुदायप्रथुक्त्वात्तेषाम् ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत । ३ ।

अस्य तु वसन्त एव कालः ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्थाने पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरैः स्वकालैर्यजेत । ४ ।

स्वकाले वैश्वदेवेनेष्ट्वा वरुणप्रघासादीनामपि स्थाने वैश्वदेवमेवाभ्यस्तेत् आ गोसहस्रप्राप्तेः । पूर्णे तु सहस्रे वरुणप्रघासादिभिः स्वस्वे काले यजेत न पुनर्वैश्वदेवमभ्यस्तेत् । तत्र यद्यपि साकमेधानां शुनासीरीयस्य वा काले सहस्रप्राप्तिस्तदाप्यावरुणप्रघासकालं तृष्णीमाशिला

ततः क्रमन्नः सर्वैरपि पर्वभिः स्वकाशैरिष्टुपवर्जयेत् अहते पूर्वस्मि-
न्पर्वशुत्तरपर्वारम्भासिद्धेः स्वकाशापेक्षत्वाच्च पूर्वस्य । पञ्चशेनादय-
श्चाग्निष्कस्ये भवन्ति सर्वापवर्गित्वात् ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ध्म उदके यजेत । ५ ।

वर्धेभवं वर्धम् । वर्धे यजेतेति को ऽर्थस्तमाह ॥

वर्ध्ममुदकमग्नवसाय तत उदकार्याङ्कुरते । ६ ।

यत्र वर्षसंपन्नमल्लस्योथाधारस्तत्र गत्वा यजेत यजंश्च यावानुदका-
र्यस्तसर्वं तत एवोदकात्कुर्यादित्यर्थः ॥

इतेनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्ध-
सकामो ऽन्नाद्यकामो वा यजेत । ७ ।

इतेनैव शुनासीरीयेण ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे । ८ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वित्यादौ या माससंख्या सा पर्वभिरेव भवति ।
चाङ्गमथा एव मासाः संख्येयाः न शौराः सावना वेत्युक्तं भवति ।
ततश्चतुर्षु मासेष्विति को ऽर्थः । अष्टसु पर्वस्वतीतेषु नवमे पर्वणि
यजेतेति । तथा चाङ्गलायनः पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति ॥

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः । ९ ।

अथैतेषामेव चातुर्मास्यानामावृत्त्या पञ्चसंवत्सरकालता विकल्प्यते ।
तत्र च क्रियाभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वं मन्तव्यम् ॥

चीनृतृन्संवत्सरानिष्ट्वा मासं न यजते । द्वौ परा-
विष्ट्वा विरमति । १० ।

पुनरास्रभमाणस्यारम्भप्रकारः प्रागेवोक्तः । तथा द्वारभ्याविष्टतांस्त्री-
न्संवत्सरानिष्ट्वा चतुर्थमास्रभमाणो न पूर्ववत्फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुक्ला-
शीरीयेषेष्ट्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते किं तु फाल्गुन्यां शुक्लाशी-
रीयेषेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजते । ततः पूर्ववत्प-
रावपि संवत्सराविष्टान्ते सोमेन पशुना वेष्ट्वा विरमति । मासं न
यजत इति मासं जज्ञात् नायं मासगणनायामन्तर्भाव इत्यर्थः ।
तस्मिन्नन्तराले प्रतान्यपि न भवन्तीत्यन्ये ॥

चैत्र्यां तूपक्रम्य द्वाविष्ट्वा मासमनिष्ट्वा चीन्परानिष्ट्वा
विरमति । ११ ।

यदा चैत्र्यामुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सराविष्ट्वा मासत्याग इति विशेषः ॥

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि । १२ ।

व्याख्यास्याम इति शेषः ॥

एतान्येव द्विः । १३ ।

अभ्यस्येदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्रयुक्तस्य पुनःप्रयोगो ऽभ्यासः ।
तस्यैव द्विःपुनःप्रयोगो द्विरभ्यासः । यथा वक्ष्यति ताभिस्त्रिरभ्यस्ता-
भिरंसौ चतुरभ्यस्ताभिः श्रोणी इति । तदयमर्थः । एतान्येव प्रयुक्तानि
पञ्चदशवार्षिकाणि पुनर्द्विरभ्यस्येत् एवं पञ्चदशवार्षिकाणि संपद्यन्त
इति ॥

चिरपरिमितं वाभ्यस्येत् । १४ ।

विंशतिवार्षिकाश्चपि सभ्यन्त इति भावः । दशवार्षिकता तु न सिध्यति अवचनात् ॥ अथ पञ्चसांवत्सरिकाभ्यासे एव किं प्रमाणम् । तद्द्वयति ॥

विघ्नयते च स चिषुचिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनो ऽभ्यासः । १५ ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि तावत्प्रत्यक्षश्रुतानि । यत्नेषां प्रयोगविधौ चिषु संवत्सरेष्विति वक्तव्ये चिषुचिष्विति वीष्णा कृता तद्वचनको ऽभ्यास-
सम्प्रमाणक इत्यर्थः । केचित्तभ्यासप्रमाणभूताया वीष्णाया द्विती-
यादिप्रयोगसाधारण्यात् द्विरभ्यासेनाप दशवार्षिकतां चिरभ्यासेन
पञ्चदशवार्षिकतां चोक्तामिच्छन्ति । सर्वथापि तावत्पञ्चसांवत्सरिकेभ्यो
ऽर्वाक् चातुर्मास्यानामभ्यासो न प्रमाणवानिति द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च
नाभ्यावर्तेत । १६ ।

पञ्चसांवत्सरिकेषु तद्विद्विषु च इयमेतत्प्रतिपर्यायं नावर्तेत ।
किमित्यारम्भार्थं सदेतद्व्यं नावर्तेत । अत आह ॥

श्रौतपक्रमत्वात् । १७ ।

भावतो ऽभ्यासानिच्छन्ति तावतामेक एवारम्भः न तु प्रतिपर्यायं
सिध्यते । तत्कृतो ऽन्योरारम्भः । तदेतद्दृष्टान्तेन दृढयति ॥

यथान्वारम्भणीया यथान्वारम्भणीया । १८ ।

अन्वारम्भणीययोर्थावज्जीवप्रयुक्तयोरप्येक एवारम्भ इत्यारम्भार्थान्वार-
म्भणीया सक्रदेवादौ प्रयुज्यते न तु प्रतिपर्यायमावर्तते । तद्देवाच्चे-
तद्व्यमिति ॥

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टसूत्रदत्तप्रणीतायामापसन्धिसूत्रचर्त्तौ सूत्रदीपिकायां षष्ठः
पटलः ।

इत्यष्टमः प्रश्नः ॥

श्लोम ॥

उक्तानि शोमादर्वाञ्चि नित्यानि कर्माणि धानीह इविर्यज्ञप्रकृती-
न्वचिख्युराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते ॥

श्रुतिसूक्ष्मं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते । १ ।

श्रुतिसूक्ष्मं यस्य तच्छ्रुतिसूक्ष्मम् । दोषनिर्हरणार्थं कर्म प्रायश्चित्त-
मित्याख्यायते । विधीयत इति विधिः कर्म । तस्य च पुरुषप्रमा-
दादिप्रभेदो दोषो ऽपराधः । स च कर्मणो वैगुण्यं कार्यशक्तिवैकल्य-
मिति यावत् ॥ तदयमर्थः । कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चि-
त्तमुपदिश्यत इति ॥ ननु सर्वस्याप्युक्तवक्ष्यमाणस्य श्रुतिसूक्ष्मत्वे केन
विशेषेणोक्तं श्रुतिसूक्ष्मं प्रायश्चित्तमिति । सत्यम् । उक्तवक्ष्यमाणेभ्यो
नास्ति विशेषः । तथापि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः क्लृप्तार्थानां
विशेषमनेन दर्शयित्वादरविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ
सूतिसूक्ष्ममेव प्रायश्चित्तम् । कर्मापराधे तु साक्षाच्छ्रुतिसूक्ष्ममिति ।
अथवा यत्पुरुषापराधप्रायश्चित्तं सूतिसूक्ष्मं तद्दर्मेषु विधायिष्यते ।
कर्मापराधप्रायश्चित्तं त्विदानीं श्रुतिसूक्ष्मत्वादिधीयत इत्यर्थः ॥

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युची-
येरन्नर्थान्तरत्वात् । २ ।

यत्कस्मिन्निमित्ते ऽनेकानि प्रायश्चित्तान्यास्त्रायन्ते यथा दर्शपूर्णमा-

सातिपत्तौ पाथिकृती वैश्वानरी सेत्यादि तानि तत्र समुचीयन्ते न
 तु विकल्प्यन्ते । कुतः । अर्थान्तरत्वात् प्रयोजनान्यत्वात् ॥ त्रीहिवव-
 देकार्थानि विकल्प्यन्ते न तु त्रीह्याव्यादिवह्निसार्थानि । ननु
 दोषनिर्घातमेवामर्थं वक्ष्यति दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीति स चैव
 एव सर्वेषामैकार्थ्यादिकल्प एव बोधते । अत्र वदामः स्थितमिदं
 तावद्वायविदां यस्मिन्ने कर्माङ्गानि प्रायश्चित्तानीति ॥ तत्र चैक-
 स्मिन्निन्ते ऽनेकेषामुपदेशात् तेषां चामीषां युगपदेकप्रयोगविधि-
 परिग्रहाद्दोषनिर्घातस्य चादृष्टरूपत्वेन त्रीहिववादिवदेकैकस्य तस्मा-
 धनसामर्थ्यं प्रमाणाभावाच्च पानलेपविकैरिव पामानमपन्नङ्गिर-
 वान्तरकार्यभेदेन समुचितैरेव सर्वैर्दोषो निर्णयत इति गम्यते ।
 तस्मात्सूक्तमर्थान्तरत्वात्समुचीयन्त इति ॥ स्यान्नतं वाक्यतत्त्वेषामेकै-
 कस्य नैरपेक्ष्यावगमाच्च समुचयसिद्धिरिति । तदपि मन्दं अग्नेन
 याति दीपिकया यातीत्यादिवत्सवाध्यांनैरपेक्ष्येषापि तदुपपत्तेः
 इतरथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति धेन्वा क्रीणातीत्यत्र
 क्रयद्रव्याणामपि समुचयसिद्धेः । तस्मान्न काचित्समुचयानुप-
 पत्तिः ॥ यानि तु ब्राह्मन्तरीयत्वेनोपन्यस्तानि सूत्रकृता तत्र विकल्प
 एव यथा देवां जनमगन्यन्न इत्येकेषामित्यादौ । यत्र तु सामान्य-
 विशेषभावेनोपदेशस्तत्र पुनर्बाध एव सामान्यस्य यथा अस्त्राण्यौ-
 रिति स्त्रान्नाभिमन्त्रणस्य यदस्य दुग्धमित्यभिमन्त्रणेनेत्यादि ॥ समु-
 चीयन्तां कामं प्रायश्चित्तानि । तान्येव तावद्वाक्यायन्ताभिमानि
 नामामूनीति ॥ तत्राह ॥

अपो होम इज्या च । ३ ।

Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhīliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Isā Kona Kaṭha Praśna Muṇḍa Māndukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI	0	10
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1/ each ..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ /1/ each ..	10	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ /1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	9	6
Markandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	8
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Nirukta (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each Fasc.	4	6
Narada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāṃvadeki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	0	10
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Lūtyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;	23	2
IV, 1—6; V, 1—8. @ /10/ each Fasc. ..	2	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	1	4
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	0	10
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Sāstruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I ..	1	0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetaśvatara Kena Isā Upanishads, (English) Fasc.		
I and II @ /10/ each ..	1	4
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Utara Nāishadhā, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3, @ /10/		
each Fasc ..	5	10
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The Same, bound in cloth, ..	5	2

Arabic and Persian Series.

*Alamgirnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
1 paper .. English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
Āshar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
Āshar-nāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Āshar-nāmah Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,		
od/12; thin paper ..	4	8
I. Sonary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1 each ..	26	4
I. Shāng-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
Āfrās-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
1 each ..	3	0
Āshar-nāmah Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Āshar-nāmah, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I	1	0

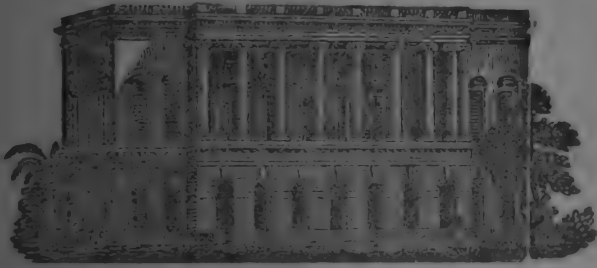
History of the Caliphs. (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	Rs. 5	0
Iqbánámah-i-Jabángiri. (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Iqbáh, with Supplement. (Text) 32 Fasc. @ /12/ each ..	24	0
Magházi of Waqidi. (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	3
Muntakhab-ul-Tuwárikh. (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	6
Muntakhab-ul-Lubb. (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ ..	12	0
Mu'ásir-i-'Alungiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	19
Nukhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I ..	0	10
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	2	0
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Korán, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	8	14
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	3
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi. (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	4	0
Tárikh-i-Baihaqi. (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	16
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and
Vols. XIX and XX @ 10/ each .. 90
  - Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per
No ; and from 1870 to date @ /8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846
(5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub-
scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7),
1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6),
1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875
(7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6),
@ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
  - N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each
Volume.
  - General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra
No., J. A. S. B., 1864) .. 2
  - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society
(Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No.,
J. A. S. B., 1875) .. 4
  - Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II,
Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 4
  - A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M.
L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 4
  - Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson,
Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 2
  - Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4
  4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson .. 3
  5. Anis-ul-Musharrihin .. 3
  6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2
  7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts .. 1
  8. Examination and Analysis of the Muckenzie Manuscripts by the Rev.
W. Taylor .. 2
  9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1
  10. Itqáhát-us-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. .. 1
  11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32
  12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2
  13. Khizánat-ul-'ilm .. 4
  14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40
  15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera,
Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12
  16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1
  17. Sharaya-ool-Islam .. 4
  18. Tibetan Dictionary .. 10
  19. Ditto Grammar .. 8
  20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVII @ 1/ each .. 17
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra .. 6

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 498.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASC. VII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1883.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Atharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each ..	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmanī, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc. ..	26	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Yśā Kena Kaṭha Praśna Muṇḍa Māṇḍukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI ..	0	10
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each ..	10	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14

(Continued on third page of cover.)

वः प्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनरुधा-
नादीनि संश्लेषाति तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । चित्त-
बोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यस्थापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ सन्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुचीयन्तां च अर्धान्यत्वात् ।
कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति । ४ ।

दोषः कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति
कार्यवृत्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति
चेत् एतस्मिन्वैशुष्ये एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्दे-
गुण्यपरिहारार्थमेव तद्वधीयत इति भावः । अस्वेषां दोषनिर्घातः
फलं कालो ऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि
सत अपवृत्ते* कर्मणि आद्ये स्थितिश्चादेः पर्वण्यपेक्षत्वात्सप्त कालः
प्रतीक्षणीय इति । तथाह

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि । ५ ।

पनादिषिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यगुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युः
गान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्यृतुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं
व्याख्यातम् ॥

निर्हृते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म । ६ ।

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यद्-

* Corrected; the MSS. read अपवृत्ते or प्रवृत्ते.

यत्कृतमथद्याकृतं वा सक्तते प्रायश्चित्ते अङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं ह्यतन्मिति ॥ तत्राङ्गमपद्यते* कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगाच्च क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपद्यते कालं न क्रियते अकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्यभावे गौणस्यापि याज्ञत्वात् । तेनार्वाक् परपर्वणः क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्ताद्दर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्तं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति । ननु निर्हतदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि ब्रह्मप्रवेधात्पादेन खञ्जः सस्रुत्खातब्रह्मो ऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणो ऽपार्थकत्वात्पुनःप्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह

तस्य नावचनात्पुनःप्रयोगः । ७ ।

तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनःप्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनात् यथा अन्यां दुग्ध्वापुनर्हेतव्यं अथान्यामिष्टिमनुस्वर्णां तन्वीतेत्यादौ । नो ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते ब्रह्मब्रह्मी वा जानीयात् । नो खल्वन्धो रूपविशेषान्पश्यति । तस्माद्यस्य ब्राह्मणेव पुनःप्रयोगं ब्राह्मि कामं तच्च प्रयोक्ष्यते प्रत्येव्यते च तस्य पङ्कोरिव कार्याशक्तिः । यच्च तु न ब्राह्ममस्ति कुतस्तच्च पुनःप्रयोगः । प्रत्येव्यते तु तच्च प्रयुक्तस्यैव कर्मणस्यिकिसितपटस्येव चक्षुषः कार्यशक्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

* Corrected; the MSS. read अपद्यते or अपद्यते. † Vide ante.

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ८ ।

यद्यन्वाहिताग्निर्देवविज्ञवाद्यावश्यकनिमित्तवशात्सृष्टः प्रयास्यन्त्यात्
तदा तुभ्यमित्यनयाहवनीये जुहुयात् । वासोऽप्यतीयप्रत्यान्नायः ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति । ९ ।

अरणिवचनात्प्रात्मनि समारोप्याः ॥

यच्च वसेत्तदेतामिष्टिं संस्थापयेत् । १० ।

यच्च वसति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा कृताप्नात्प्रक्रम्येष्टिः संस्थाप्या ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयो ऽनुगच्छेदन्वग्निरुषसामग्र-
मस्थदित्यन्धं प्रणीय भूरित्युपस्थाय यो अग्निं देववीतये
इविष्मां आविवासति । तस्मै पावकं मृडय स्वाहेति
पूर्णं स्रुवं सर्वप्रायश्चित्तं हुन्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं
जुहुयात् । ११ ।

सर्वप्रायश्चित्तमिति पूर्णस्रुवस्यैव प्रशंसार्थो वादः । वैष्णवीं तु जुह्वा
जुहुयात् यद्यव्यापृता भवति ॥

अपेदित्येके । १२ ।

वैष्णवीमिति शेषः आनन्तर्वात् ॥

ममसा व्रतोपायमीयं यजुर्जपेत् । १३ ।

यजमान इति शेषः प्रतोपायनीयमिति वचनात् प्रतं चरित्वामीति च मन्त्रसिद्ध्यात् संततिर्वा एषा यज्ञस्येत्यादिना विच्छिन्नप्रतसंतानार्थत्वस्यवनाच्च । प्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्द्रतोपायनार्थं यजुस्तस्यपेदित्यर्थः ॥

यः कश्चनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत । १४ ।

संतमनुगतं योनित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि तत्रतत्रैवेत्यपरे । यथा दक्षिणाम्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याह भारद्वाजः अन्वाहार्यपचने जुहुयादित्याम्बरथः आहवनीय इत्यालेखन इति । केचित्त्वाहवनीयानुगतावप्यजस्रविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति मस्य गार्हपत्यानुप्रवेशान्मन्थनमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तं अविशेषात् उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु वा तदनुप्रवेशः तदा तमजस्रो ऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराणुद्यते योनि-त्वादेरनुप्रवेशहेतोस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः तस्मात्प्र-थमविधिम्बविशिष्टमेव प्रणयनमजस्रोद्धार्ययोः ॥

मन्थेज्गार्हपत्यम् । १५ ।

गार्हपत्यमनुगतं मन्थनेनेत्याद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् । तथाहवनीयस्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्थनमेव न प्रणयनं यथो-द्धर्मोत्तरवेदिकप्रणयनात्पशुसोमयोः ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः । १६ ।

तत आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्भावसम्बन्धयोरपि यः कश्-

जानुगच्छेदिति सामान्योपक्रमात् अन्यथा तस्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानद्योरननुक्रमणं वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्राय-मित्यपरे ॥ तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहोत्रिकादि प्रायश्चित्तान्तरं बाधते विघ्नेषुविषयत्वात् । यस्य सोभावनुगतावित्य-नेन तु सर्वो विधिर्बाध्यते त्रिंशत्तमविषयत्वात्तस्य । सर्वे ऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयो ऽन्वाहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगता-वभिनिष्ठाकाभ्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्विंशत्यो-भयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति ॥

यद्याहिताग्नेरग्निरपश्चायेदा शम्यापरासात्परि वाज-पतिः कविरग्निरिति चिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं संभरे-दिदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रिये देवानां परमे जनिच इति । १७ ।

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । यावति देशे शम्या परास्ता पतति ततो ऽर्वाग्यद्यग्निः कश्चिदपचायेत् आयतनादपग-च्छेत् तदा तमेव चिः परीत्य संभरेत् पुनरायतने निक्षिपेत् ॥ हस्तमन्थपचाण एव चायं विधिः यथोक्तं बाह्वृचाभ्युदयरयोः आह-वनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिति । अन्येकदेशापगमे तु यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देदित्यादि विध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

यदि परस्तरामपश्चायेदनुप्रयायावस्येत् । १८ ।

परःशब्दः परोऽगोष्ठ इत्यत्रैव व्याख्यातः । अन्यापरासात्परतरमप-
गच्छेद्यत्र यो ऽग्निस्तत्रेतरानपि प्रत्यक्षाग्नीत्या तदनुगुणान्विद्यत्य
तदहस्तात् वषेदित्यर्थः ॥

तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । १६ ।

तत् तत्र ॥

पथो ऽन्तिकादर्हिराहरेत् । २० ।

पथः समीपे ये दर्भास्ततो बर्हिराहरेत् ॥

अनङ्गान्दक्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

यदा त्विमिष्टिस्तन्मध्ये पतिता तस्यैव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥

ततः श्रोभृते गृहेषु प्रत्यवस्यति । २२ ।

ततः श्रोभृते यतो देशात्पूर्वं गतस्तत्र प्रत्यवस्यति । सोमेषु त्ववसा-
नप्रत्यवसाने न भवतो यत्राहर्द्विः स्यात् ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाहता धयेयुस्तत्स्थाने
वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । २३ ।

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पथः पिवेयुः न तु हविषे पर्याप्त-
मवशिष्युः तदा यवागूं निर्वपेत् । यद्यपि सांनाय्यस्यानापत्तेस्तद्भूमिका
यवागूंस्तथाप्येषाधिगुणत्वाच्चिर्वापादयः अपणान्ता धर्माश्चरुवत्कार्याः
ये हविर्निर्म्यन्त्यर्था भवन्ति । सांनाय्ये विहितस्त्वर्थलोपाञ्जितृप्ताः
न प्रास्तात् । अतो ऽचार्थवत्त्वात्क्रियन्ते । उदासनादारभ्य सांना-

अथोर्यतरस्थानापन्ना ततरधर्मा भवति पृथक्प्रदाना च नामादेवत-
त्वात् ॥ यदा तुभयोरपि दोहयोः पयो धीतं* स्यात् तदा सहप्रदानं
धवाम्बोरेकदेवतत्वात् । आह च भारद्वाजः समानदेवतेषु समव-
दाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । २४ ।

संस्वायेष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा पीतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः ।
नाग्नेयस्यावृत्तिः नाग्नेदोषाद्यभावतः उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाक-
त्येति खिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टस्येति द्रष्टव्यम् ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्क्षतीन्द्राय व्रीहीन्निरु-
ष्योपवसेत् । २५ ।

आर्तिः नाग्नेदोषापहारादितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनार्थं
प्रातर्दोहेनास्य समवदाय प्रचरेदित्यविशेषवचनात् अन्यथा महेन्द्र-
बाजिनस्तत्र याव्यानुवाक्यादिविरोधात् । तथा ऐन्द्रं वा माहन्द्रं
वा पुरोडाशं तस्य स्नान इत्येव बह्वृचाः । व्रीहियहणाद्यवा निव-
र्तन्ते ॥ यदा रात्रावार्तिस्तदा चावदथं पात्राणि प्रयुज्य निरुष्य
व्रीहीनुपवसेत् । यदा तु मस्तदा त्वनन्तरमेव निरुष्य गोपवासः ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् । २६ ।

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् । न तु सांनार्यप्रतिनिधित्वेन
पुरोडाशः प्रवृत्त इति सो ऽपि पुरोडाशः कार्य इति भावः ॥

* Corrected ; the MSS. read धितं .

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । २७ ।

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात् तस्य स्थाने निरुपैर्ग्रीहिभिः पुरोडाशः
कार्यं इत्यर्थः । स सैकादशकपालो द्वादशकपालो वा ऐन्द्राग्नवि-
कारत्वात् । तस्य च प्रागुद्दासनात्पुरोडाशधर्माः परतः सांन्यायध-
र्मास्तु पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । २८ ।

समवदाय सहावदाय ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् । २९

उपवासस्तथार्थाच्चिवर्तते ॥

सायंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् । ३० ।

गतः ॥ अथ ब्राह्मणे कृष्णान्तरेषु चान्यतरदोहार्तावुभयार्तौ च पुन-
रिञ्चोक्ता । सूत्रकारस्तु तामुभयार्ताविव वक्ष्यति । तेनान्यतरार्तौ
नेष्यते ॥ आश्वलायनस्तृचानुग्रहमाह यथा अन्यतरादोषे व्यासिञ्च
प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तस्मान्न इति । बाह्वृच्ये ऽपि सायंदोहार्ता-
वास्तातो ऽनुग्रहः यथा प्रातर्दुग्धं दूधं कृत्वा तस्यान्यतरां भस्मिमा-
तथ्य तेन यजेतेति ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमार्च्छेयातामग्नेयमष्टाकपालं
निर्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् । ३१ ।

उभयोः क्रमेण आर्तौ क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् ॥
यदा पुनरनिरुप्ये ऽन्यतरार्थर्थे पुरोडाशे ऽन्यस्याप्यार्तिर्द्युगपदार्तिर्वा

तदाष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्वपेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे सुप्रत-
 द्वितः पञ्चशरावन्नन्दः । पञ्चशरावपरिमितं द्रव्यमभिधत्ते तच्च शरा-
 वेष निर्वपति चिर्यजुषा द्विसूष्णीं च द्वादशशरावं चहं निर्वपति
 द्वादश मन्त्रेण तूष्णीमितराणीति लिङ्गात् ॥ इन्द्रग्रहणमचापि प्रदर्श-
 नार्थं ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानमिति बह्वृचश्रुतेः । सांनाय्यप्रति-
 निधित्वं च हविषोरत एव लिङ्गात्सिद्धं पयो वा ओषधयः पयः पयः
 पयसैवासौ पयो ऽवरुणद् इति लिङ्गाच्च । तेन सांनाय्यधर्मकतापि
 तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या । कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याह प्रतिनिधिः
 प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेरिति ॥ प्रायश्चित्तार्थत्वे परतो ऽप्युदासना-
 दाग्नेयैश्चाग्नधर्मता हविषोरिति विशेषः । यवाग्वादीनां तु प्रतिनिधित्वं
 प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनाय्यधर्मतैव यथोक्तानुसंधेया ॥

अग्निं पुरोडाशेन यजेत । इन्द्रं पञ्चशरावेण । ३२ ।

देवतातद्धितेनैव सिद्धेरुत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चशरावेण बोधे देवते यजेत । ३३ ।

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरूप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्या तत इन्द्रं
 यजेत न लष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः ॥ ब्राह्मणे ष्चैन्द्रं पञ्च-
 शरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति यागविधिरेवा-
 ग्नेष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव पञ्चशरावा-
 दाग्नेर्वाचनिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाग्ने-
 ययोः सह प्रदानमिच्छते विभवात् ॥

अथोत्तरस्त्री हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । ३४ ।

व्याख्यातः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

यस्य व्रत्ये ऽह्नपत्यनालम्बुका स्वात्तामपरुध्य यजेता । १ ।

व्रतार्हमहः व्रत्यमहः तच्चौपवसथ्यम् । तच्चैव व्रतोपदेशान्तस्मिन्नहनि
यदि पर्यार्तववशाद्गालम्बुका स्वर्गानर्था स्वात्तदा तामपहाय यवे-
नैव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः । अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा
शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियन्महर्षत्यमहः तस्मिन्नगालम्बुका-
यामपि पत्यां तथा विना कुर्वादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो-
दर्शपूर्णमासौ अमवास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमि-
त्यादि व्रत्ये ऽह्नीति वचनाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तजानालम्बुकायां
क्रियते ॥ एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां क्रियायां प्रत्यवायः
प्रायश्चित्तं वा भ्रश्लेष मुख्यः कालस्तत्तजानालम्बुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन कान्येष्टयः पशुसोमस्य यस्मिन्पर्वण्यनालम्बुका न
तस्मिन्क्रियन्ते । क्रियन्त एव तस्मिन्वदा प्रक्रान्ता भवन्ति प्रक्रान्तस्य
कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् । एतेनान्याधेयादेरपि प्रक्रान्तस्य तत्का-
लापवर्गो व्याख्यातः ॥ सोमे तु प्रक्रान्ते ऽगालम्बुकायां नियमविश्ले-
षानाह कात्यायनः पत्युदक्या दौचारूपाणि निधाय शिकतास्त्रा-
सौतोपस्रवणात् तिष्ठेत्संधिवेलयोः वेदिममीपे सुत्यासु चिराचान्ते
गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्त्रापथित्वा परिधानादि करोति सांनिपातिकं
प्रजातायास्य दग्गराचादूर्ध्वं स्त्रानादि न गर्भिणीं दौचयेदित्येके ऽयज्ञिया

गर्भा इति श्रुतेः नानुबन्धाप्रकरणादिति । प्रजातायां तु सत्यप्य-
 शौचे कथमलस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः । बौधा-
 यनस्यात् नानुश्रुतिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न धजेत न स्वाध्यायमधी-
 शीतान्यचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्य इति । मनुनाप्युक्तं न वर्धयेद्घा-
 हानि प्रत्युष्टेन्नाग्निषु क्रियाः . न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्यो ऽप्यशु-
 चिर्भवेदिति । शास्त्रवल्क्यो ऽप्याह वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
 श्रुतिषोदितः इति । तथ्य नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जमिति
 गौतमः । जावास्त्रिंसाह जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यत
 इति । एतेन जातेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भारदाजः कथं
 जातेष्टिरित्यूर्ध्वं दग्ध्या इत्याम्बरथ्यो जात एवर्लिजः कुरुंरित्यालेखन
 इति । बौधायनश्चाह सह स्नाह बौधायन उत्थितायां निर्दग्ध्यायं
 निर्भवेदिति जातमेव विदित्वेति ब्राह्मीकिरिति ॥

अधनेन वेदिमन्तर्वेदि वेदकशुल्बं संनहनं स्तृणी-
 यात् । २ ।

षोडशं तु खकाले दक्षिणतः पात्रमुदक्शुल्बं पश्चाद्देरन्तर्वेदि वा
 दक्षीं निदध्यात् ॥

यदा चिराचीणा स्यादर्थेनामुपह्वयेतामूहम*स्मि सा
 त्वं घौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृच्छं तावेहि संभवाव
 सह रेतो दधावहे पुंसे पुषाय वेत्तत्रै रायस्योषाय
 शुप्रभास्त्राय सुवीर्यायेति । ३ ।

* Thus all MSS. and Taitt. Br. 3. 7. 1. 9, instead of चमेः
 स्यनक्ति (Atharva Veda 14. 2. 71, Ās'val. Gṛihya S. 1. 7. 6).

यदेथमतिगतचिराच्च स्नाता स्नान्तदेनामृतुगमनार्थमुपहृयेत तच्च कर्मण एव प्रायश्चित्तार्थं न तु पुनरुपार्थम् । कस्मात् । अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते यस्य व्रत्ये ऽहम्पत्न्यनालम्बुका भवतीति प्रकृत्य तामिष्टोपहृयेतेत्युक्त्वाार्थं एवैनामुपहृयेते सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति श्रुतेः ॥

यस्याग्निहोचं सांनाय्यं वा विष्यन्देतोदङ्परेत्य वस्त्रीकवपामुद्धृत्य प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्य-यर्चा वस्त्रीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् । ४ ।

कथनवशादुद्धृतस्याधःपतनं विष्यन्दनम् । यास्नाता वस्त्रीकवपा । तामुद्धृत्य विष्टतविसां कृत्वा तस्या बिले ऽवनीय पुनर्जुहुयादग्नि-होचम् । अवनयनापेक्षया पुनःशब्दः श्रावर्तयेत् । दोहनेन विना अन्यदागमयेत् उत्पादयेत् ॥

यदि कौटो ऽवपद्येत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्ययर्चान्तःप-रिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्य-मन्यदागमयेत् । ५ ।

कौटो ऽनेध्यसेवी क्रिमिः । अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥

यस्याग्निहोचमववर्षेन्मित्रो जनान्कल्पयति प्रजान-न्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमि-

षाभिषष्टे सत्याय इव्यं घृतवज्जुहोतेति तत्कृतवान्यां
दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । ६ ।

पुनरग्निहोत्रघृणात्सानाये नायं विधिः । अत्रवर्षेत् उपरि वर्षेत्प-
र्जन्यः । तत्कृत्वा तदवष्टुं मैत्र्या जुत्वेत्यर्थः स जुहुयाग्निचो जना-
निति श्रुतेः । ततो ऽन्यां दुग्ध्वा होमः ॥ केचित्तु मिचो जनानिति
पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं कृत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाप्यन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयादिति वचनात् दोहहोमयोरेवावृत्तिः । यत्तु पुरस्ता-
दोहोपपरिष्टाच्च ऊलोपस्यर्जनस्य तन्मं स्यात् तन्मन्त्रमेव भवत्युभ-
योर्विभवात् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देद्यदि
वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यच्च वेत्य वनस्पते देवानां
गुह्या नामानि । तच्च इव्यानि गामयोत वानस्पत्ययर्चा
समिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात् । ७ ।

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव त्रिष्टादेवोत्तराहुतिस्त्रुष्णीमुभ-
यच्च । ततो होमावृत्तिः पूर्ववत् ॥ यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्धो
न सर्वाहुतिसदा तस्माद्भियेत यथा च वक्ष्यति यदगाहुतिमात्रं
विप्रुदेव चेति मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च ॥ पूर्वाहुत्या
वहोत्तराहुतिपतने ऽप्ययमेव विधिः तस्मापि फलतः स्कन्धत्वात्
तन्मुच्यन्यायत्वाच्च ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या हुतायामाहवनीयो ऽनुमच्छे-
दग्निर्दारौ दारावग्निरिति वदन्नमन्तरे शकले हिरण्ये
वा जुहुयात् । ८ ।

यस्माद्दारो रुद्राद्येदन्ततः सो ऽनन्तरः ब्रह्मणः । तस्मिंस्तस्ये हिरण्ये
वा जुहुयात् उत्तराहुतिमित्यर्थः मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तद्योक्तमे-
व शकले हिरण्यं निधायेत्येव भारद्वाजः । वदन्निति वचनात् मन्त्रमध्ये
होमः स्वाहाकारस्त्वन्त एव भवति ॥ ततः शेषसमाप्तिः । तच्च
सुकृप्रतितपनमुपसमिञ्चनं आहवनीयस्यासंभवाच्चिवर्तते । प्रतितपन-
निवृत्तेरेवोद्देशनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः
ब्रह्महिरण्यथोरग्निप्रतिनिधित्वेन विधानात् । यस्याप्यवस्य आहवनी-
यस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाग्निहोत्रसमाप्तिः अविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥

यदि पुरा प्रयाजंभ्यो बहिःपरिध्वङ्गारः स्वन्देत्तं
सुवस्य बुधेनाभिनिदध्यान्मा तमे मा यज्ञस्तमन्मा
यजमानस्तमन्मस्ते अस्त्वायते नमे रुद्र परायते नमे
यच्च निषीदसि । अध्वर्युं मा हिंसोर्यजमानं मा हिंसी-
रिति यदि पुरस्तात् । ब्रह्माणं मा हिंसोर्यजमानं मा
हिंसोरिति यदि दक्षिणतः । हेतारं मा हिंसीः पत्नीं
मा हिंसोर्यजमानं मा हिंसोरिति यदि पश्चात् । आ-
ग्नीध्रं मा हिंसीः पशून्मा हिंसोर्यजमानं मा हिंसोरिति
यद्युत्तरतः । ९ ।

बहिःपरिधीति देवोपसृष्टं यदि घुरस्तादिति सिङ्गात् ब्राह्मणे परि-
 ष्यप्रह्लाच । तेनाम्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र
 तु द्विषीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चित्तमेव । बुधो मूलम् । अभिनिद-
 ष्यात् अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु समुच्चीयते ॥

आहं यज्ञं दधे निर्वृतेरुपस्थानं देवेभ्यः परिददा-
 मीत्येनमादाय । १० ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सु-
 प्रतीकः । मा नो हासीन्नेत्यितो नेत्वा जहाम गोपोषं
 नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ प्रहरति । १ ।

गतः ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् । २ ।

द्विषीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाभिजुहुयात् ॥

यदि कालसंनिकर्षे ऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यथा-
 न्यं पश्येत्तत आहृत्य जुहुयात् । ३ ।

प्रवासादौ समाहूतो ऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय
 मथ्यमानो न जायेत तदा सौक्तिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्याद्यतने

निधाय विहृत्य जुहुयादित्यर्थः । तथा च बौधायनः अथारण्योः
 समारूढेषु मथित्वाग्नीन्विहृत्य जुहुयात् अपि वा सौक्तिकमाहृत्य
 विहृत्याग्नीनन्तरारणिं निधाय जुहुयादिति । आम्बुसायनेनापि अग्नि-
 होत्राय काले ऽग्नावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य
 विधेः ख्यापितम् । नञ्जानुगतो ऽग्निरग्निहोत्राय मथ्यते . अपि तु
 सर्वकर्माथं समारूढस्तु कदाचिदग्निहोत्रायैव मथ्यते प्रवासादाविति
 युक्तं तद्विषयत्वम् ॥ तत्राजस्राग्नेर्वज्रसु समारूढेषु च एवाग्निर्मथ्यमानो
 न जायते स एवाहर्तव्यः ॥ एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालाद-
 यमेव विधिः । होमकालातिपत्तौ तु कालातिपत्तिविधिरेव नाद्यं
 विधिः ॥ अनुगतिविषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावुभयानुगतौ च
 मथ्यमानस्याजस्रानि यो विधिः स यस्य बोभावनुगतावित्यत्रैव दर्शितः ॥
 अन्यक्तु मतम् । मथ्यमान इत्यविशेषवचनादानुगतिविषये ऽपि समानो
 ऽयं विधिः कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्भूमकालसंनिकर्षो
 ऽट्टयते । तेनानुगतिविषये ऽपि होमकालासत्तौ यस्याह्वनीय इत्या-
 दिविधिना मथ्यमानस्याजस्रानि भवत्येवाथं विधिः । अनासत्तौ तु
 होमकालस्य यथाविहितप्रायश्चित्तान्येव भवन्तीति ॥

अथात्वरमाणः पुनर्मन्येत् । ४ ।

आगामिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्येत् अन्यथा पुनरनुकल्पः
 प्रसज्येत न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥

यद्यन्यं न विन्देद्जायै दक्षिणे कर्णे होतव्यम् । ५ ।

अजादयो ऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् यथोक्तं ब्राह्मणे

तमग्निर्देवता अन्वसृज्यत गायत्रीहृन्दो रथंतरसाम ब्राह्मणो मनुष्या-
 षामजः पशूनां तस्मान्ने मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेत्यादि । तस्माद्-
 विकारो ऽग्निस्त्रिङ्गानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धरणप्रपणप्रतितपनाद्यन्व-
 भावान्निवर्तते । तथा अपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये स्थाप-
 नमपि निवृत्तम् । पराग्निहोमपत्रे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥

अजस्य तु ततो नाग्नीयात् । ६ ।

अजस्यसंबन्धि मांसं चीरादि वा किञ्चिन्नाग्नीयात् । कर्णे चेन्मां-
 षवर्जनमित्याश्वलायनः ॥

यद्यजां न विन्देद्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । ७ ।

ब्राह्मणो ऽप्यजया व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्धीत । ८ ।

असुर्योढार्थं वचनम् ॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देद्दर्भस्तम्बे होतव्यम् । ९ ।

भवत्यत्र श्रुतिः अग्निवाच्यै दर्भस्तम्ब इति ॥

दर्भास्तु नाध्यासीत । १० ।

अन्वच ब्रह्मयज्ञाद्यर्थाद्देधादासनादिति द्रष्टव्यं अविरोधान् ॥

यदि दर्भान्न विन्देदसु होतव्यम् । ११ ।

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः अग्निं ध्या
 नर्भे दधिर इत्यादि ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभो-
जनीया इति । १२ ।

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः । दाददोषादपि न बीभ-
स्तेत्याह ॥

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परियृह्णीयाद्देवापः । १३ ।

अभोजनीयः अभोज्यान्तः ॥

अङ्घ्रिस्तु न पादौ प्रक्षालयति । १४ ।

सुखार्थं च प्रक्षालनस्य निषेधो न त्रौचार्थस्यापि । प्रयतस्यैव कर्माधि-
कारात् ॥

सांवत्सरिकाख्येतानि व्रतानीत्याम्बरथ्यः । यावज्जी-
वमित्याखेखनः । १५ ।

सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्वमते . अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति
लिङ्गात् । अतिश्च भवति संवत्सरं हि व्रतं नातीति ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । १६ ।

व्रतपत्येष्वा व्रतगिदन्तिः ॥

अग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
प्रमीयेरन् । गृहदाहे वा । १७ ।

पूर्वं चापरे च बद्ध्वासा वंशा यद्यन्वञ्चः संतता चिथेरन् दहोरन्वा

महाः तत्रेयमिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् .
यथा नैषां पुरायुषो ऽपरः प्रमीयते नास्मापरं महान्ददतीति च ॥

अग्नये विविचये ऽष्टाकपालं यस्याहिताग्नेरन्यैरग्नि-
भिरग्नयः संसृज्येरन्मियो वा । १८ ।

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे च इयमेवेष्टिह-
र्म्मर्ष भवति . अपवादे त्वन्याः तासु समारोपणेन विविक्त्वेवग्निषु
भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तंतमग्निं हंसः क्षीरनीरे इव
विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रकृत्यारण्योरग्नीन्समारोप्येत्येव बौधायनः ॥

अग्नये विपृष्णे ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहव-
नीयौ । १९ ।

संसृज्यातामिति विपरिणामेनाम्बयः . गार्हपत्याहवनीयाविति वच-
नात् । तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥

अग्निना विपृष्णा वयं गीर्भिः स्तोमं मनामहे । स
ने रास्व सहस्रिणः ॥ कविरग्निः समिध्यते विप्रो
यज्ञस्य साधनः । विपृञ्चन्रास्व ने वस्विति याज्या-
नुवाक्ये । २० ।

गतः ॥

अग्नये वीतये ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी
दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वा । २१ ।

पूर्वदम्बयः ॥

अग्नये शुचये ऽष्टाकपालं यदि प्रदाव्येनाभ्यादाद्येन
शवाग्निना वा ॥ अग्नये संकुसुकायाष्टाकपालं यदि
सूतकाग्निना ॥ संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च
विष्किरः । माषाज्येन नखेध्मेन क्रव्यादं शमया-
मसि ॥ अस्मिन्वयं संकुसुके ऽग्नौ रिप्राणि मृज्महे ।
अभूम यन्नियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिषदिति
याज्यानुवाक्ये ॥ अग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं यदि वैद्यु-
तेन । २२ ।

संसृज्येरन्नग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र । प्रदाव्यो दावाग्निः । अभ्यादाद्यो मृह-
दाहो । शवाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्माथः । वैद्युतो ऽग्निप्र-
भवः । संकुसुकादन्यासामाप्त्राय एव याज्यानुवाक्याः ॥

यदि सर्वाः संनिपतेरन्विविचये निरुप्य शुचये निर्व-
पेद्वातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं
परिक्रमयेत् । २३ ।

यत्र तु मृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात् क्षामवत्यादयो ऽप्सुमत्यन्ताः
सर्वा इष्टयः संनिपतेयुः तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणष्टी-
निर्वपेत् . प्रातभृतीं चाधिकां तृतीयां । तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं
निरुप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिर्वज्रं निर्वपेत् । ततः
क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥

व्रातमृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमु-
त्तमाम् । २४ ।

अथवा विविचये निरूप्य व्रातमृते निर्वपेत् ततो ऽनन्तरोक्तेनैव
क्रमेण शुच्यादिभ्यः क्षामवदन्तेभ्यः ततो ऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः ।
कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो भवन्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

गर्भं स्रवन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा वृहस्पतिः ।
पृथिव्यामवचुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्वृतिं पराचैरि-
त्यग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिमन्व्य विधुं दद्राणमिति
संदध्यात् । १ ।

तस्यास्तु संधानायोग्यतायां अन्या आहर्तव्या । स्कन्ने तु स्कन्नप्राथ-
श्चित्तमपि स्यात् ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । २ ।

एतदुक्तं ब्राह्मणे तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तं आरभ्यदर्श-
पूर्णमासः संस्योरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यानडुङ्घ्रिणां पाथिकृतीं
निर्वपेदिति । तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या निमित्तैक्यात् एक-
स्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च । ते च कृत्वातिपन्नेष्टिरपि कार्या
कालातिपत्त्यर्थत्वान्तयोः ॥ उक्तं च बौधायनेन पाथिकृतं निरूप्य

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यथातिपन्नां प्रतिपन्नेदिति । कल्पान्त-
 रमप्याह तत्राह स ह शालीकिः पाथिल्यतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादश-
 कपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन्न चातिपन्नां प्रतिपन्नेदिति । तत्र च
 यावदुत्तरस्य कर्मणः कासस्तावदेवेष्टातिपन्नेष्टिः । उत्तरेण त्ववद्वे
 काले प्रायश्चित्तमात्रं तदधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः. अकाले
 हतस्याहतत्वात् ॥ अथापद्यहतप्रायश्चित्तस्यैव गौणमेनं कासमाहुः
 कल्पान्तरकाराः । भारद्वाजस्तावत् आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो
 नातीयात्. आ पौर्णमासाद्दर्शस्येति. कासातिक्रमे ऽप्यापदि यजेतेति ।
 निदानकारो ऽप्याह सर्वचापूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्थानं कृत्वापक्ष
 पौर्णमासस्येति. तथा पौर्णमासेन हविषापरपक्षमभियजेत आमावा-
 स्येन पूर्वपक्षमिति च ॥ वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वात् सिद्ध्यन्ते ।
 समानमेतद्विबह्वनामतिपन्नावपीति द्रष्टव्यम् ॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः । ३ ।

यो ऽयं पाथिल्यतः पुरोडाशः सो ऽतिपन्नेश्चा सह समानतन्त्रे
 प्रयोगे मुख्यः कार्य इत्यर्थः । तच्चातिपन्नेष्टेः सर्वथातीतकालत्वेन
 संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी
 शाखान्तरीयत्वात् पाथिल्यतेन सहातिपन्नयागनिवृत्तेश्च । एवमुत्तर-
 विकल्पयोर्द्रष्टव्यम् । अथ प्रवृत्तस्थातिपन्नां शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । वि वा एतस्य यज्ञञ्छिद्यते यस्य यज्ञे
 प्रतते ऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयो ऽष्टा-
 कपालः पौर्णमास्यां यो ऽमावास्यायां तमग्नये पञ्चकाले

कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते । ४ ।

यस्य प्रारम्भेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत न चान्ने कर्तव्यतेष्यतां । निर्हत्य दोषमतिपन्थायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पाथिकृदुष्णकः कार्यः तेनैव पुनर्थज्ञस्य विहृतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ॥ स पाथं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते शाखान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य । सत्याषाढस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वष्टि । यथा एनां प्रकृत्याह इति प्रवृत्तस्य कालापनये अप्रवृत्तस्य वैशान्तरीयेति । नायमभिप्रायः सूत्र-
कृतः तस्य सामान्यतो वचनात् अत्र विशेषवचनाच्च ॥

संयाज्ये एव पाथिकृती स्यातामित्यपरम् । ५ ।

अथवा न केवलमिष्टिरेव मध्येयज्ञं कार्या गुणविकारो ऽपि तस्य न कार्यः । संयाज्यामात्रं विकुर्यात् अग्ने नथा देवानामिति । सर्वमन्यथा-
चाप्रकृतीत्यर्थः ॥ एवं चान्तरस्यैवायं विधेर्विकल्पो न पूर्वयोरित्युक्तं भवति । अस्त्वेवं दर्शपूर्णमासयाजिनः सतस्तदतिपत्तौ विधिः । अनार-
भदर्शपूर्णमासस्य तु को विधिर्भवति । गन्वसि यज्ञविभ्रष्टस्येष्टि-
भ्राष्ट्रविहितो यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । तां सूत्रकारो ऽप्यनुक्रमि-
क्यति काण्डेष्टिप्रकरणे तस्मा प्रवर्तियते । यतो यज्ञविभ्रष्टत्वं दर्श-
पूर्णमासयोरतिपत्तौ व्याख्यातमुपपन्नकारेण । यथा को नु खलु

विभ्रेष इति प्रकृत्याह यस्याग्निहोत्राज्जती अन्योऽन्यस्वानमापद्येते
यत्र वा दर्शपूर्णमासाविति । अन्योऽन्यस्य स्वानमापद्येते इति । गौण-
कालस्याप्यतिपत्तावित्यर्थः । गौणकालस्य दर्शित एव प्राक् ॥ अन्यस्य
मतम् । न यज्ञातिपत्तिमात्रात्तावद्यज्ञविभ्रष्टो भवति प्रकान्तादुप-
रतस्यैव लोकशास्त्रयोर्भ्रष्टत्वप्रसिद्धेः . यथा योगभ्रष्टः संन्यासभ्रष्ट इति ।
तथा यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति प्रकृत्य उपक्रम्याश्चक्रुवन्यज्ञविभ्रष्ट
इत्येव सत्याषाढः । तस्माद्यत्रेष्टिपशूनां प्रकान्तानां मध्ये विभ्रेषः
तत्रेयमिष्टिर्भवति ॥ तत्र दर्शपूर्णमासविभ्रेषे ऽतिपत्तगौणकाले वि
वा एतस्येत्येष विधिवैशेषिकत्वादानुसंधातव्यः । सोमविभ्रेषे तु सोम
एव वक्ष्यते . सप्तदशेनाग्निष्टुताग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेतेति । दर्श-
होमविभ्रेषे च दर्शहोमः सप्तहोता . सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजये-
दिति ॥ किमिदानीमनारब्धदर्शपूर्णमासस्य तदतिपत्तौ नास्त्येव
प्रायश्चित्तम् । ओमिति ब्रूयात् अथवा पाथिकृतवैश्वानरावेव निर्व-
पेत् प्राप्तकालयोरतिपादनात् । तदुक्तं बौधायनेन अनन्वारब्धदर्श-
पूर्णमासस्य प्रायश्चित्तकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति
शालीकिरिति । यस्तु प्रथमपूर्णमासेनेष्टा प्रथमदर्शमतिपातितवांस्तस्य
च पाथिकृतवैश्वानरावेव स्यातां आरब्धदर्शपूर्णमासत्वात् . आरम्भस्य
सोमयोरेकत्वात् . अन्यथारम्भार्थानां सारस्वतादीनां दर्शे ऽप्यावृत्ति-
प्रसङ्गाच्च । तथारब्धदर्शपूर्णमासस्य पश्चाद्यज्ञातिपत्तावयेतदेव प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यम् । पञ्चोस्त्रनुग्रह उक्तो मनुना . यथा इष्टिं वैश्वान-
रतीं नित्यं निर्वपेदष्टपर्यये . कुपानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभव
इति ॥

यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् । ६ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे तद्यथाब्राह्मणं कुर्यादित्यर्थः । तत्र चेदमुक्तं. यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मित्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्बुद्ध्या तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शतन्त्रो हविर्निर्वापोत्तरकाक्षं तत्त्वं जानीयात् स निरुतस्य हविस्तस्यसुखाभ्युत्थमध्यमाणभेदेन चेधा विभज्य मध्यमानग्रये दाचे पुरोडाशमष्टाकपाक्षं कुर्यात् । अधिवप-
नादिव्यग्निं दातारमुपसक्तयेदित्यर्थः । स्वविष्टानिन्द्राय प्रदाचे साय-
दोहे च हं कुर्यात् अणिष्ठान्विष्णावे त्रिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र च-
धर्मा षवाग्ना व्याख्याताः । चरसांनाव्ययोः अपणात् खानाच्च
तयोरेव गुणविकारौ. पुरोडाशस्त्राग्नेयविकार एव । पुनरिव्यायास्तु
विकल्पः । तदुक्तं एकामेव यजेत दे एव यजेतेति ॥ नायं विधिरसं-
नयतः सांनाव्यसंयोगात् । आह चायसायनः सांनाव्ये पुरस्ताच्चन्द्र-
मसाभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्राह सो ऽयं नासंगयतो विद्यत
इत्येकं विद्यत इत्यपरमिति । विद्यत इति पक्षे अस्तु अपणं सर्वैः
हेन्द्राग्रवच धर्माः ॥

अनिरुते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यः । ७ ।

यदा पुनरर्वाङ्निर्वापादकाक्षप्रवृत्तिर्जाता तदा संशयः. किं प्राकृत्या
एव देवतायै निर्वप्यं उत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य इत्य-
श्मरथ्यो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥

तस्युत्समूतेष्वपनयेत् । ८ ।

तां तु प्राकृतीं देवतां तण्डुलीभूतेषु ग्रीष्मादिषु पूर्ववदेकतदेवता-
निवेशनेनापगमयेत् ॥

व्यूहभागभ्य इत्याखेखनः । ६ ।

वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयतीत्यर्थवादेन व्युद्धिहेतुत्वख्यापना-
दभ्युदितं हविर्युद्धमित्युच्यते । तद्गजन्ते या वैकृत्यो देवतासा
व्यूहभाजः । ताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः ॥

विनिरुप्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यः शेषम् । १० ।

विनिरुप्तं अर्धनिरुप्तम् । तथाभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं
निर्वपेदित्यर्थः ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् । ११ ।

व्याख्यातः ॥

यस्यामृहीतं हविरभ्युदियाद्भ्रतर्चयां वा नोदाशंसीत ।
स चेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् । अयोत्तरस्मै हविषे
वत्सानपाकृत्योपवसेत् । १२ ।

अथ निरुप्तानिरुप्तविशेषयोः शाखान्तरीया अपि कस्या विकल्पार्थं
प्रदर्शन्ते । अमृहीतं अनिरुप्तम् । अनिरुप्तविषये पूर्ववदभ्युदितेष्टिं कृत्वा
पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुप्तविषये ऽपि वक्ष्यमाणप्रतर्चयाकल्पान्नाशेष
कुर्यादित्यर्थः । प्रतर्चयां वा नोदाशंसीत । प्रतर्चया उपवसथाभावः
तां च नोदाशंसीत न ब्रूयामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंसीत नेच्छे-

दित्यर्थः । तथा च व्रतव्रतज्ञावेवेति कात्यायनः । पुनरिष्ट्यानिवममा-
चमपाधिकमिति वेदितव्यम् ॥

अथ यस्य दृष्टीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा
व्रतचर्या । १३ ।

निद्रप्रविषये सेवामावास्त्रैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः सा वा व्रतचर्या
व्रतमहरेव वाभ्यस्तमित्यर्थः । तदथ निद्रप्रविषये ऽनन्तरसूत्रोक्तेन
कथ्येन सह चयो ऽमी ब्राह्मन्तरकस्या उक्ता भवन्ति । यथा प्रकृ-
तिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत । अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा
प्रकृत्या पुनर्यजेत । उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदे-
तद्गुरुं बौधायनीये स ह स्माह बौधायनः सिद्धैरेवामावास्त्रैर्हवि-
र्भिरिष्ट्या पुनरुपोष्य शोभते कात्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत ।
अथ ह स्माह ब्राह्मीकिः येषां ब्राह्मण्यजेष्टिस्तथा व्यक्तयेष्ट्या पुनर-
पोष्य शोभते कात्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि वोपवसथ
एवातिप्रवर्धेतेति ॥ सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाह ॥

वत्सान्मातृभिः संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वेषुर्दुग्धं दधि
हविरातश्चनार्थं निदध्यात् । १४ ।

अन्वधाणादि सर्वे कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं
नपाकृतान्वत्सान्मातृभिः संसृज्य सायंदोहार्थं पुनरपाकृत्य दधुत्पा-
दयेत् । यन्तु प्रागुत्पन्नं दधि हविस्तदातश्चने निदध्यात् प्रतिपाद-
येत् ॥ यदि प्रातर्दोहो ऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव दध्नेयभिदोहत्वेन
षोडशो न त्याज्यः तत एव न्यायात् । यस्तु निद्रप्र आग्नेयः स

धार्थते. अपितश्चेत् त्याज्य एव. शुक्रपथुषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
ततः शोभते कृतान्तात्प्रक्रम्य यजेत । यदा तु कृतान्तामिच्छ्यायां
चङ्गमानं तदा पुनरिच्छीव . अकाले कृतस्याकृतत्वात् ॥

अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेच्च
आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्ये ऽहनि
मांसं वाग्नाति स्त्रियं वोपैति । १५ ।

व्रतभेषो ऽप्रत्यचरणम् । व्रत्ये ऽहनीति मध्येवचनात् न पूर्वाभ्यां
संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतभेषप्रवासयोर्भवति व्रातपती ।
व्रत्ये ऽहनीति काकास्त्रिदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् । बौधायनस्याह-
द्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदित्याधानप्रभृत्येवेदमुक्तं भवतीति
बौधायनः . अन्वहितेष्वेवोपसमाहितेषु चेति ब्राह्मीकिरिति ॥

अग्नये व्रतधृदे* ऽष्टाकपालं यद्यार्निजमश्रु कुर्यात्
। १६ ।

आर्निजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्त्यर्थम् । व्रतधृद इति इकारश्चान्दसः
प्रामादिको वा । व्रत्ये ऽहनीत्यनुवर्तते । तथा च बहृषाः तदा ऊर्यं
आहिताग्निरुपवसथे ऽश्रु कुर्वीतेति ॥

त्वमग्ने व्रतधृच्छुचिर्देवां आसादया इह । अग्ने
इध्याय वोढवे ॥ व्रतानुबिभ्रद्रुतपा अदाभ्यो यजा ने

* Thus according to the commentary; the MSS. of the text,
however, read व्रतधृदे.

देवां अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने
गोपाय नो जीवसे जातवेद इति याज्यानुवाक्ये ॥ ब्रात-
धृतीं प्रवास एके समामनन्ति ब्रातपतीमश्रुकर्मणि । १७।
गतौ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टा वाश्येत यस्माद्ग्रीषावाशिष्ठास्ततो
नो अभयं क्वधि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय
मीढुष इति जुहुयादभि वा मन्त्रयेत् । १ ।

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धनुः अग्निहोत्री । सा यदि प्रस्रवणार्थमुपसृष्टा
संयोजितवत्सा क्रन्देत्तदागया जुहुयात्तां वाभिमन्त्रयेत् ॥

यद्यु वै निषीदेदेतयैव यस्माद्ग्रीषा न्यषद इत्यभिम-
न्योदस्थाहेव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यन्नपतावधात् । इन्द्राय
कृत्स्वती भागं मित्राय वरुणाय चेत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा
ब्राह्मणाय दद्याद्यस्थानं नाद्यात् । अवर्तिमेवास्मिन्पा-
शानं प्रतिमुञ्चतीति विज्ञायते । २ ।

एतयैव न्यषद इति विकृतयोत्यापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह
वीरेष तस्यै दद्याद्यजमानो यस्यान् न भुञ्जीत । तथा च कृते

तस्मिन्नेवावर्तिसचचं पाभानं प्रतिमुञ्चति आबजति । अवर्तिः
दारिद्र्यं अन्ननाथा वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य वोत्याप्यात्मन्कु-
र्वीत । ३ ।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रणय्य अविपिष्यैव वानेन
हापयित्वात्याप्यात्मनि कुर्वीत . न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः
स्याम । अद्धि तृणमइये विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमा-
चरन्तीति दर्भस्तम्बमाक्षुष्य ग्रासयेत् । ४ ।

तामात्मनि कृतानेवं हापयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणमग्निं
परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं
वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात् । ५ ।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति वज्रमानादौर्णा प्रैवः । यमनभ्यागमिष्यन्
थं प्रति कस्मैचिदपि कार्वाय न गमिष्यति तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्देद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त
यदोषधीरप्यसरद्यदापः । पयो मृहेषु पयो अघ्नियासु
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वः
प्रहियोमीत्यङ्गिरुपस्तजेत् । ६ ।

वाद्यान्वितो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्त्रान्धौरित्यभिमन्त्रणं उन्नमयेत्यङ्गिः
संस्मै च वक्ष्यति । तस्याद्यं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्यात्सीमवभिन्ध्यान्निर्गिज्यान्वां
दुह्यात्तां वैव । ७ ।

आसीं* चेदेकदेशतो भिन्ध्यात् तदा प्रचास्य तां आसीं तस्यामे-
वान्यां गां दुह्यात् . तामेव वा गां वा चेत्युनः प्रपीणा स्यात् ।
सर्वभेदे तु स्याद्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं द्वियमाणं हृतमधिश्रीयमा-
स्यमधिश्रितमुद्दास्यमानमुद्दासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा
स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया वाभिदो-
ह्यम् । ८ ।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि
परस्ताद्वक्ष्यते । तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते . अतो दुह्यमा-
नस्य पुनर्यदृष्टम् । द्वियमाणं गार्हपत्येऽधिभयणार्थम् । तदेव यादृ-
गित्यादि स्कन्नश्रिटमेव धावन्तावदाख्यं श्रिटमपि होतव्यमित्यर्थः ।
अथ यद्यस्यतरमवश्रिटमनाऽऽतिचमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्वां दोहयित्वा
वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सक्तदुन्नीतं स्कन्देद्विस्त्रिर्वा न तदाद्रियेत ।

* Corrected ; the MSS. read आसीं .

यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देऽस्थाल्यां शेषमवनीय चतु-
रभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाभिदोष्टम् । ६ ।

यदि सहाद्विस्त्रिर्वीन्नीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देत् न तदाद्रियेत .
श्रियेनैव जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तं . आहुतिमात्र-
स्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा क्षुचि
श्रिष्टं स्थाञ्जामानीय पुनश्चयितव्यं अभिदोष्टं वा क्षुचि ॥ तत्र
चतुरित्येतदनुवादत्वात् पञ्चमस्याप्युपसङ्गं पञ्चावन्तिनः । तेन चतु-
र्थमित्येतदपि चतुर्थप्रभृत्युक्तं भवति । तथाच प्राक् चतुर्थादनाद-
रवचनात् पूर्वसूत्रे ऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव
स्कन्दने ऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयासंभवादिकल्पः । केचित्तु
धिनिवेग्नं कुर्वन्ति . यत्र तु सहाद्विस्त्रिर्वीन्नीतस्कन्दने सति चतु-
र्थप्रभृत्यप्युन्नीतं स्कन्दति तथायं विधिः अन्यत्र पूर्वं इति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

यद्युद्गतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीत्वा तदेव याह-
क्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
अथाज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् । १ ।

उद्गतस्येति आदिकर्मणि क्तः । उद्गतं उत्पाद्य प्राङ्नेतुं प्रकान्त-
मित्यर्थः । प्राङ्नेयनप्रभृत्युत्तरचोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे दृह-
स्यतेरुन्नीतं सवितुः प्रकान्तं द्यावापृथिव्यं द्वियमाश्रमिति ॥ तदुद्गतं

अथ स्कन्देत्तन्निषद्य तथासित्वा स्कन्धस्योपरि स्नात्वा निधाय तस्याः पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्ग्रन्थान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमस्यार्थः तथा यद्युद्धृतस्य स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव विभावितव्या । व्यासष्टे च तां बौधायनः यथा . यद्युद्धृतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीयादिति . स यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्नात्वा निधात्वातिभिष्टमानीच पुनरभ्युक्षीच तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमिति ॥ पुनर्हीमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मिन्मते ऽव ते हेड इत्यनुद्रुत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चा आख्यातंति जुहुवात् ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यथा वाभिदोहाम् । २ ।

प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् . यावत्पुरतः परावृत्तं स्यादित्यर्थः । अथास्मिन्नेव विषये शास्त्रान्तरीयं विधिमाह ॥

अर्थकेषाम् । यदि प्राचीनं द्वियमाणं स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्वभृति तन्मं हुतमसि स्वाहेत्येनदभिमन्यैतदेवामिहोचं स्यादित्याश्रमरथ्यः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्हीतव्यमित्याखेखनः । ३ ।

अथ तु द्वियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदा पूर्वं एव विधिर्भवति . अन्यत्र पूर्वा वाच्यं वा । तत्र प्रजापतेरित्यभिमन्त्रणमन्त्रो ऽस्क्रानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति । तत एतदेव स्कन्धनिष्ठमग्निहोचद्रव्यं स्यात् न तन्वां दुग्ध्वा पुनर्ही-

तद्यमित्याम्बरव्यमतम् । आलेखनमताम् पुनर्हीनो ऽपि कार्यः ।
तत्राशेषस्कन्दने स्नास्याः पुनरुन्नयनम् । स्नास्यामप्यभावे आच्यं च
प्रतिनिधिमाहाश्रयायनः . प्रजापतेर्विश्रुति तन्वं ऊतमसीति तत्र
ःस्कन्नाभिमर्शनम् . शेषेण जुहुयात् . पुनरुन्नयनाशेषे . आच्यमशेष
इति ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनूदाहृत्य चतुरभ्युन्नीय
होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ४ ।

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनदेशं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य
पुरस्तादुपसादनादुपसाद्यमाने ऽप्ययमेव विधिः । अनूदाहृत्य सुचमनु
स्नासीमानीय । चतुरित्युपसन्नं पूर्ववत् ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होत-
व्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ५ ।

इर्भेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाङ्गतेरयं विधिः . यदि पूर्वस्नामाङ्गत्यामिति
पुरस्तादुपादानात् ततो ऽर्वागवथन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणं .
हेन्द्राग्नसुपसन्नं अग्नेः पूर्वाङ्गतिरिति ॥ अथास्मिन्नेव विषये ब्राह्मण-
रीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव
यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्हीत-
व्यम् । अथाज्येन वारुणीमिति समानम् । ६ ।

उपसन्नमहुतं उपसादनप्रभृति यावन्न ऊतं तावदित्यर्थः । नन्वेवं

पूर्वदनक्रसिद्धे परावधौ अजतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि कथंचिद्भवमानत्वात् परावधिर्नोपात्तः । इदानीं ब्राह्मणतरे वो ऽपि पठित इति तथैव दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् ॥ पुनर्होमादि समानमुद्गतस्कन्दनेन । एवमग्निहोचस्कन्दने द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह ॥

अस्काण्यौः पृथिवीमस्कानृषभो युवा गाः । स्कन्ने-
मा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कान-
जनि प्राजन्था स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषी-
महीति स्कन्नमभिमन्व्योन्नमय पृथिवीमित्यङ्गिरपस्त-
जेत् । ७ ।

उपसृजेत् संसृजेत् ॥

यदनाहुतिमाचं विप्रुडेव सा । ८ ।

धरेकसुवमात्रं ततो ऽपि वा न्यूनं स्कन्नं तदिप्रुप्साचकल्पमित्युपे-
क्षणीयम् । न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यदि सायं स्कन्देदा हेतोः प्रातर्नाञ्चीयात् । यदि
प्रातरा हेतोः सायं नाञ्चीयात् । ९ ।

सायंस्कन्दने प्रातरा हेतोः आप्रातर्होमं नाञ्चीयात् । एवमा
सायंहेतोः प्रातः । सर्वाग्निहोचद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने ।
द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जातीयस्य द्रव्यस्य पुनराहरण-
मिति विशेषः ॥

दिव्या वा इतमशनिरभ्यवेति यस्याग्निहोत्रं शिरि-
शिराभवति । समोषामुमिति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । १० ।

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायम-
ग्निपातः दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानदेवस्य नाम
गृहीत्वाध्वर्युर्ब्रूयात् समोष देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा . तस्य
संपूर्वस्य रूपं समोषेति ॥

यस्याग्निहोत्रे ऽधिष्ठिते श्रान्तराम्नी धावेन्नाहपत्या-
ङ्गस्मादायेदं विष्णुर्विषक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया-
ङ्गसयन्मुद्गत्यैतवैव भस्मना शुनः पदमपिवपेत् । ११ ।

ध्वंसयन् इतस्ततो भस्म विकिरन् गत्वा शुनः पदानि भस्मनाभि-
पूरयेत् । अधिष्ठयणप्रथति ओदासनादिदं प्रायश्चित्तम् . आ-
प्रदानमित्यपरे । अन्वदा सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

यस्याग्निमनाहृतं सूर्यो ऽभिनिघोषेद्यच्च दीप्यमानं
परापश्येत्तत आहृत्यैतं प्रविशानीति वैष आधी-
यते । १२ ।

अहरहरेणमाहरेयुरिति दक्षिणाग्रावुक्तम् । तत्र चयज गृहते ऽग्निं
सूर्यो ऽस्त्वमियात्तदा पुष्टगृहादियोजिविशेषमनवेत्स्य यत्र इष्टो
ऽग्निः तत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष निधीयते । वाकारः प्रसिद्धौ .
अथवा एतं प्रविशानीति वा तृष्णीं वा निधीयत इत्यर्थः ।
अभिनिघोषेदिति वषणात् अभ्युदये तृष्णीमाधेयः ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्वाधानकल्पः । १३ ।

श्वर्चानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथाद्योन्युत्पाद्यायमेवाधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् सभ्यावसथ्ययोस्त्रुष्णीमेवाधानम् । प्रायश्चित्तं
तु श्वर्चेषु सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषस्थानकत्वात् ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिस्त्रोचेत् । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्भरेत् । अन्वङ्कार्षेयो
ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्ग्निहोत्रेणानूद्धवेत् ।
आयतने हिरण्ये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुप-
साद्या तमितोरप्राणान्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपस्थाय वारुणं चरुं निर्वपेत् । १ ।

अधिरक्षसूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत
उद्धरणशब्देन प्रणयनं लक्ष्यते . यथा यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुरित्यादौ ।
तथा यस्याहवनीयमप्रणीतमभ्यसामिथादित्याम्बसायनः । तेनोद्धृते
ऽप्यप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् ॥ वेदार्थवित् आर्वेय इति व्याख्यातं
मन्त्रौदने . तत्रैव बहुविषयं वेदं यस्य स बहुवित् । अथवा
ब्राह्मण आर्वेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविदिति । तत्र
च वेदनबहुत्वस्थापेक्षितत्वात् यस्ययस्य यतोयतो वेदनप्रकर्षः
तस्मत्तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति द्रष्टव्यम् ॥ तत्रेभ्राह्मणादारभ्य

प्रागुद्भवणादाश्वनीयकर्मवर्जमध्वर्युणा कृते यजमानस्य परिकर्मो
 कश्चिद्भेष बद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्धरेत् । तमम्बुद् अनुगतो बद्धविद-
 ग्निमुद्धरेत् विधिवत् प्रणयेत् । तमम्बुद्ग्निर्यज्ञेणाध्वर्युरनूद्भवेत् । ततः
 परिकर्मिणा स्थापिते हिरण्ये बद्धविदग्निं प्रतिष्ठाप्य मुञ्चति ततो
 ऽग्निहोत्रमुपसादयत्यध्वर्युः ॥ नित्यमिति नित्याग्निहोत्रमेवेदं न तु
 वैकृतं सत्पुनर्होत्रमापेक्षमित्यर्थः । नित्यः पयसो नियम इत्यन्ये । तत
 आश्वनीयस्येभाधानादि प्रतिपद्या पूर्वाहुतेः कृत्वा ततो घावन्ता-
 म्यति तावद्गुच्छसन्नासीत् । उच्छस्य कृत्वाग्निहोत्रं वृष्टिरसीत्यपा-
 सुपस्यर्गनाम्ने कृते भूर्भुवः सुवरित्याश्वनीयमुपस्थाप्य तदानीमेव
 वारुणं चरुं निर्वपेत् । शोभूत इति भारद्वाजः ॥

व्रातधृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । ऋते हिर-
 ण्यात्प्रणयनमेके । २ ।

गतौ ॥

यदि सायमग्निहोत्रकालो ऽतिपद्येत दोषा वस्तो-
 र्नामः स्वाहेति कालसमापादनीयं होमं हुत्वा नित्य-
 मग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा
 भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत् । ३ ।

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ताः तेषां सर्वेषामति-
 पत्नौ प्रायश्चित्तमुपदिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः . संगवान्तः
 प्रातः . तमतिनीयेत्याम्बलायनः । तत्र त्वापदि काला उक्ताः सूच-
 कृता . यथायंदिने जुहोतीत्यादिना । तथोपग्रन्थकारेणाप्युक्तं . सर्व-

महः प्रातराहुतेः स्वामं सर्वा रात्रिः सायमाहुतेरिति । भारद्वाजे
 ऽथाह . सायंहोमं सोपोदयं जुहुयात् प्रातर्होमं सोपास्तमयम् .
 कालेन कालमनतिक्रम्य न स्कन्दन्ते न व्यथन्त इति विज्ञायत
 इति । तस्मादनापद्येतप्रायश्चित्तम् . आपदि तु होम एव क्रियेत ।
 यावदुत्तरस्त्र कालः प्राप्स्यति . प्राप्ते तुत्तरस्त्रिञ्च पूर्वः क्रियेत
 ऋष्टकालत्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्दर्शयिष्यते ॥ कालः
 समापद्यते येन स कालसमापादनीयः . तं हुत्वा भ्राह्मणादि । स
 एवाग्निहोचार्थं कैश्चिदिष्टः तन्निरासार्थमुक्तं नित्यमग्निहोचमिति ।
 यत्नं सैतद्भारद्वाजेन यथा . दोषा वस्तोर्नमः स्वाहेति जुहुयात् .
 एतदेव नित्यमग्निहोचमित्याम्भरथ्यः . अथालेखनः कालसमापादनी-
 यमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमग्निहोचं जुहुयादिति पूर्ववत् ॥

यदि प्रातः प्रातर्वस्तोर्नमः स्वाहेति कालसमापाद-
 नीयं होमं हुत्वा नित्यमग्निहोचमुपसाद्या तमितोरप्रा-
 श्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत । ४ ।
 याख्यातः पूर्वेण ॥

वरो दक्षिणा । ५ ।

मतः ॥

हुत्वाहवनीयमुदाप्यान्वग्निरुषसामग्रमखदित्यन्धं
 प्रक्षीयेहैव क्षेम्य रधि मा प्रहासीन्मामुमामुष्यायण-
 मित्यादित्यमुपस्थाय मैत्रं चरुं निर्वपेत् । ६ ।

अमुमासुव्यायणमिति यजमानस्य नामगोचयोर्निर्दिष्टः यथा देवदत्तं
भार्गवमिति ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति । ७ ।

सौर्यस्यायणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाग्नेयविकारः ॥

संस्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनम्र-
न्तौ वाग्यतावासाते यजमानः पत्नी च । ८ ।

आहवनीयमेवेति तमेवाहवनीयं सायंशोमार्थमिन्धानावित्यर्थः ।
अथवा सर्वाग्नीन्धनस्याश्रयायनादिभिरिष्टवान् तच्चिदृश्यर्थं एवकारः ॥

इयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् । ९ ।

इयोः गवोरिति शेषः पूर्ववत्. यथा इयोः पयसा पशुकामस्य
जुहुयादित्यचोक्तरीत्येत्यर्थः ॥

यस्याग्निमनुवृत्तं सूर्यो ऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं
पुरस्ताद्दरेत् । अन्वङ्कुःर्षेभ्यो ब्राह्मण्यो बहुविदग्निमुह-
रेत् । अन्वङ्कुःग्निहोत्रेणानूह्वेत् । आयतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्योषाः केतुना जुघतां यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो
मधुमत्तमं स्वाहेति प्रत्यङ्गिषद्याज्येन जुहुयात् । १० ।

व्याख्यातो ऽयमभिनिघोचनविधिना । इयांसु विशेषः . क्षिरस्थाने
जुहुं चतुर्गृहीतं दरेत् । तच्च प्रतिष्ठापिते ऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुप-
साद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य उषाः केतुनेति
जुहुयादिति ॥

अग्निहोचस्य स एव होमकल्पः । तत्रायश्चित्तं
यत्प्रातः कालातिपन्नस्य । ११ ।

आ तमितोरप्राणश्चित्यादिवरदानान्तो होमकल्पो ऽग्निरविधिना
समानः । तथादित्योपखानादि द्वयोः पथसा होमान्तं प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः ॥

एतावन्नाना । नाचाहवनीयमनुगमयति । १२ ।

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिघ्नोषेद्-
भ्युदियाद्वा । १३ ।

इति षष्ठमी कण्डिका ।

मनो ज्योतिर्जुषतां चयस्त्रिंशत्तन्तव इति द्वे चतुर्द-
शते जुहुयात् । १ ।

तयोरप्यग्निहोचार्थमुद्धृत एवाग्नौ होमः तदङ्गत्वात् ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोचं सूर्यो ऽभ्युदियाद्यथा
विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक्त्वात् । आत्मानं वा
इ यजमानो रुणद्धि सर्वज्यानिं वा जीयते । नित्यम-
ग्निहोचमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा
सूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत । एकहायनो दक्षिणा । २ ।

यस्यानुदिते होत्रामीत्यभिसंधाय प्रक्रान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं
 स्यात् तद्यथा प्रक्रान्तप्रसवा स्त्री सद्यो ऽप्रसूतार्तिमियात् तादृमार्तं
 भवति । तेन च यजमानो ऽप्यात्मानं रूपद्वि दुःखायात्मानं नयतो-
 त्यर्थः । वाकारः चार्थे . हेति प्रसिद्धौ । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वव्यानिं
 जीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति । तस्मादादर्तव्यमेतत्प्रायश्चित्तमिति
 भावः । नित्यमग्निहोत्रमित्यादि व्याख्यातम् ॥

हुत्वा तदुद्वास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्या-
 श्मरथ्यः । ३ ।

हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्वास्य पुनराधेयमथस्य प्रायश्चित्तमेव
 कार्यमित्याश्रयथो मन्यते । न त्वन्वेषामेतस्मत्तमित्यर्थः ॥

अथैकेषाम् । यद्यन्ते स्यादुद्धीय प्राहुःदाद्रवेत् । स
 उपसाद्या तमितोरासीत् । स यदा ताम्येदथ भूः
 स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतिर्वै भूतस्तमेवोपासरेत्स
 एवैनं तत उन्नयति नार्तिमार्च्छति यजमान इति
 विज्ञायते । ४ ।

एकेषां तु आखिणां विज्ञायते । यद्यन्ते स्यात् यद्येतन्निमित्तं होम-
 समीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्ने ऽग्निहोत्रद्रव्ये ऽर्वा-
 ग्घोमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः . यद्यन्ते स्यादित्य-
 ग्निहोत्रादनन्तरवादो ऽभिप्रेत इति ॥ तत्रोन्नयनाद्योपसादनात्कृत्वा
 प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् । भूरिति हि

प्रजापत्यभिधायी । यस्मादेवौ नित्यं भूतो भवति तदनेन प्रजाप-
तिमेवोपासरेत् प्रजापतिरेवोपसृतः स्यात् । ततश्च स एवैव ततो
होषादुत्थयति उद्हरति न चार्तिं प्राप्नोतीति ॥ यस्मादेवं ब्राह्मणान्तरं
तस्मादीदृशे निमित्ते पूर्वेषैतद्विकल्पत इति भावः ॥

यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत द्यहे त्यहे चतुरहे वाग्नेये
तन्तुमते ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । ५ ।

चतुर्षु होमेष्वतिपक्षेषु तन्तुमती कार्या . षट्सु वाष्टासु वा । प्राग्नेभ्यो
ऽवधिभ्यो विच्छेदे वैश्वेषिकप्राथम्यत्तावचनात् सामान्योक्तः सप्तहोता
भवति . सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेदिति ॥ न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वा-
त्सप्तविभेषत्वमस्य ब्रह्मनीयं . तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोरिति तस्यापि
यज्ञसंस्तवात् . बौधायनेनास्यैवाहृत्य यज्ञविभेषत्ववचनाच्च यथा
प्रेषितमधिकृत्योक्तं अथ यद्यसौ यज्ञविभेषमाचक्षते न ते ऽहौषुरि-
तीति । तथोपपन्नकारेणापि को नु खलु विभेष इति प्रकृत्योक्तम् .
यस्याग्निहोत्रस्याहुतौ अन्योऽन्यस्य स्थानमापद्येते इति । तस्माद्युक्तमेव
सप्तहोता भवतीति ॥ यज्ञविभ्रष्टेष्टेभ्यु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता ।
कात्यायनस्तथाह . अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयाग्नेना ज्योतिर्जुष-
तामिति । आग्नेलायनश्च मनस्तत्या चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह . अग्निहोत्रा-
होमे च प्रतिहोममेक इति । बौधायनेनासमाकूटविषये प्रतिहोम
एवोक्तः . यथा दीप्यमानेष्वेवाह्वयमानेषु यावन्व्यतिक्रान्तान्याग्निहो-
त्राणि सुस्तानि प्रतिसंख्याय जुहुयादिति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तम-
प्यनुमन्धेयम् . तस्माद्यस्यैर्विदुषः उत्तैकाहसुत दरहं न जुहुति उत-

मेवास्य भवतीति ॥ अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेकविच्छेदे ऽप्यत्रमेव विधिः .
 अतो ऽन्यथावचनात् . अर्वाक् चतुरहादिष्टिनिवृत्त्यर्थत्वात्साधिकवच-
 नस्य । भारदाजस्वत्र समारूढाग्नेश्चिरकाशं होमादिविच्छेदे विज्ञेय-
 माह . होमेष्वङ्ग्यमानेषु सात्मन्वरहोर्वा धियमाणानां कथं तत्र न
 लुप्यते . द्वौ मासावज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वाग्नेये पथि-
 कृते ऽग्नेये वैश्वानरायाग्नेये व्रतपतये ऽग्नेये व्रतभृत इत्येषा महापथि-
 कृदिष्टिः . पवित्रेष्वा यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोतीति ।
 तथा षण्मासानज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा वेति प्रकृत्य
 पूर्ववदेव पवित्रेष्वन्तसुक्तातिपवित्रेष्वा यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदप
 कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदे ऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्चामः ॥

स्वयं ह्यखानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शोशु-
 चानः । प्रह्वं सधस्थमनुपश्यमान आ तन्तुमग्निर्दिव्यं
 ततान ॥ त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि देव-
 यानः । त्वयाग्ने पृष्ठं वयमारुहेमाथा देवैः सधमादं
 मदेमेति याज्यानुवाक्ये । ६ ।

गतः ॥

तन्तुं तन्वन्नुद्बुध्यस्वाम उदुत्तममुद्दयं तमसस्पर्युद्दु त्वं
 चिचमित्युपहोमाः । ७ ।

आगन्तुवाप्ते गारिष्ठेभ्य ऊर्ध्वं भवन्ति ॥

इत्थवाहमभिमातिषाहं रक्षोहृशं पृतनासु जिष्णुम् ।
 ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरंधिमग्निं खिष्टकतमाहुवेम ॥

स्विष्टमग्ने अभि तत्पृष्णाहि विश्वा देव पृतना अभिष्य ।
 उरुं नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्ब्रह्मजरं न
 आयुरिति संयाज्ये । ८ ।

गतः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

यस्याहवनीये ऽनुद्वाते गार्हपत्य उदायेदाहवनीयमु-
 द्वाप्य गार्हपत्यं मन्येदितः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येतया ।
 अग्ने सम्राडिषे रथ्यै रमस्व सहसे द्युम्नायोजपत्यायेत्य-
 भिमन्थ्य सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वात्सौ समि-
 न्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्यान्वग्निरुषसामग्रम-
 स्थदित्यन्यं प्रणीयाग्नेये तपस्वते जनद्वते पावकवते
 ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । १ ।

यथाजले कर्मार्यं प्रणीते वाग्नी भ्रियमाणे गार्हपत्य उदायेत्तथाह-
 वनीयं दक्षिणाग्निं च गार्हपत्ययोनिमुद्वाप्य यथोक्तेन प्रकारेणाग्नी-
 नुत्पाद्य तपस्वतौष्टिर्वस्त्रमाणा आज्ञतयो वा । ततः कर्मसमाप्तिः ॥
 वाविचमारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्विहोमा उदाहरणम् । अग्निहोत्रं च
 प्राग्धोमकालात् । इष्टिः पञ्चवो ऽपि प्राग्वाधानात् । परतस्वन्वा-
 धानाद्दोमकाले च तत्तन्प्रायस्विन्नाभ्यां वैश्वेषिकाभ्यामपोद्यत एवायं

विधिः । अपवदति च खविषये यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । तं प्रति विशेषविषयत्वात् ॥ तेनाकर्मकाले ऽप्ययमेव विधिरजस्राग्नेः । अथवा विकल्प एव तयोर्विधोः न सामान्यविशेषभावः ब्राह्मणभेदात्, यथोक्तं सत्याषाढेन यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न काश्चमवधारयेदिति । तेभ्य एवावशाणेभ्यो ऽधि मन्वितव्य इति । भारद्वाजस्याह अथैकेषां यतरो ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दाहभ्यो ऽधि मन्वितव्य इत्यादि ॥ अथ बह्वृषवाजसनेयकयोराम्बसायनकात्यायनबौधायनैसाहवनीयं प्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनःप्रणयनमुक्तम् । तत्र बह्वृषे तावदाहवनीयमधिकृत्यासायते सर्वमेवैर्न सहभस्मानं समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राप्तमाहवनीयमुद्धरेदिति । वाजसनेयके ऽप्ययमेवात्पान्तरः पाठः । तथाश्मसायनकादावपि । बौधायनीये तु सर्वमाहवनीयं भास्त्रे समोप्य दक्षिणेन विहारं हृत्वायतनद्वयादपि भस्त्रोद्वास्य ब्रह्मत्पिण्डेनोपस्त्रिय न्युद्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्ते ऽपि विशेष उक्तः, षट् सुवाङ्मतीर्जुंस्तयादुदुष्खाग्ने त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्तुं तन्वसुदु त्वं चिचमिति ॥

सर्वानुगतेष्टिमेतामेके समामनन्ति । २ ।

सर्वत्र सर्वानुगतनिमित्तां तपस्वतीमेके समामनन्ति । तदर्थं सर्वत्र तेनतेनानुगतिप्रायश्चित्तेन विकल्प्यत इत्यर्थः । अथवा यत्रयथास्माभिरनुगते निमित्ते इष्टिरन्यान्याभिहिता तत्रतत्र सर्वत्रैतामेके समामनन्ति । अतस्तथा विकल्प्यत इत्यर्थः ॥

आयाहि तपसा जनेधमे पावको अर्षिवा । उपेमां
सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जनेधमे पावक
दीद्यत् । इव्या देवेषु नो दधदिति याज्यानुवाक्ये । ३ ।

गतः ॥

आहवनीये ऽनुगते ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालं
निर्वपति । ४ ।

तत्तत्राहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति .
यथा यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे यदि प्राग्घोमकालादित्यादौ । यत्र
तु प्रायश्चित्तविशेषस्योदितः तत्र स एवेत्यते . यथान्वाहितादौ ।
तेनाप्येषा विकल्प्यत इत्यन्ये । मनु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्रतत्र
प्राग्ना । तत्किमनयोरेकस्मिन्देशे श्रूयमाणत्वात्समुच्चयः । नेत्याह ॥

न तपस्वते । ५ ।

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयो.
शाखाभेदादिति भावः । अथवा सर्वानुगतेष्टिमित्यनेन सहैतस्मा-
मान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वाग्निषु तपस्वती . ज्योतिष्मती
त्वाहवनीये . न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्यां इत्यर्थः ।
मन्वन्विषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव
सर्वत्र . न ज्योतिष्मती . विशेषविहितत्वात् . अन्यथाहवनीये तस्यामव-
काशत्वप्रसङ्गाच्च । तत्रापि तु द्वयोर्विकल्प इत्यपरम् ॥

यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे पूर्वा ऽग्निरनुगच्छेदधिन्नि-

त्याग्निहोचमुन्नीय वाग्निना च सहाग्निहोत्रेण चानूद्-
वेत् । यो ब्राह्मणो बहुवित्स उद्धरेत् । यत्पुरा धनम-
दायी स्यात्तद्दद्यात् । अच्युतेनैनं चावयतीति विघ्ना-
यते । ६ ।

यद्ययचाहुते ऽग्निहोच इति वचनात् आ पूर्वाहुतेरयं विधिरास्त्रेवः ।
तथाप्यधिअत्याग्निहोचमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात् सहाग्निहोत्रे-
णोद्भवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य संकोचः सामर्थ्यात् । बज्रवि-
द्वराख्यातः ॥ तदयमर्थः । विहरणकालप्रभृत्याधिअयणादोन्नयनाद्वा-
हवनीयानुगतौ पूर्ववदाहवनीयकर्मवर्जमधिअयणान्त उन्नयनान्ते वा
कर्मणि कृते बज्रविदब्राह्मणस्त्रुष्णीमग्निमुद्धरेत् । ततो ऽध्वर्युः
कृतान्तादारभ्योद्भवणाकृत्वा सहाग्निहोत्रेण बज्रविदमग्निं मयन्तमनू-
द्भवेत् । ततो बज्रविदा प्रतिष्ठापिते ऽग्नौ तस्मै यजमानस्यद्भनं
दद्यात् यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति ।
तेनैवाच्युतेन धनेनैवमाहवनीयं गार्हपत्यास्यावितवाग्भवति, एनं
बज्रविदं वा ॥ ततो ऽग्निहोचमन्यस्मै दत्त्वा अन्यत्र वा निधायानुगते-
ष्टिर्मिचाद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माख्यकृतानि कृत्वा कृता-
न्तादारभ्याग्निहोचसमाग्निः ॥ समानो ऽयं विधिरजस्त्रे विशेषवचनात् ।
न च अहुते ऽग्निहोच इति वचनात् अग्निहोचमाचार्याग्निविषयो
युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेद्वि-
त्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धृतो ऽहुते ऽग्निहोच उदायेदित्यन्वच
विशेषवचनाच्च ॥

यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेद्नुग-
मयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । ७ ।

प्रातर्विहरणकालप्रसृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि
तपस्वत्यन्तं कर्म सस्याहवनीये ऽनुदात इत्यादिविधिना समानम् ।
तत्कृत्वा ततो ऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तरविधिवि-
कल्पार्थः ॥

यदि त्वरेत पूर्वमन्ववसाय ततः प्राहुद्धृत्य जुहु-
यात् । ८ ।

यदि त्वरेत काष्ठातिपन्निभयादिना तदाहवनीयमेव गार्हपत्यं परि-
कृत्य तत्रैव दक्षिणान्व्यदीनपि गीत्वा ततः प्राश्नमाहवनीयमुद्धृ-
त्वाग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हप-
त्यस्योत्पत्तिः ॥

आमि तु तद्यो ऽस्य पूर्वस्तमपरं करोति । अन्यथै-
वावसाय पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात् । ततः
शोभूते ऽग्नये तपस्वते जनदत इति समानम् । ९ ।

आमीति पूर्वनिन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमश्रद्धेयत्वं
आमित्वम् । तत्तु आमि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मा-
दन्वचैव देवे सहाग्निभिर्भ्रंशमापैर्गत्वा तत्रानुगमयित्वा पूर्वमित्यादि-
विधिनापरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः शोभूते
तपस्वतीं निर्वपेत् ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत् ।
अनुगमयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मञ्चित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्दार्ण्यं यवमयं
चरुम् । १० ।

अथवा प्रातरिति न कालविज्ञेयमवधारयेत् । सायं प्रातर्वा अहुते
ऽग्निहोत्रे ऽपरान्थनुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् ।
तपस्वत्यास्तु स्थाने वारुणवैश्वानरौ समानबर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः ।
तदेवमेते चयः कष्याः प्रातःकाले यस्याह्वनीये ऽनुदात इत्यदि-
विधिना सह विकल्पन्ते । अन्यस्त्वेकः सायंकाले ऽपि ॥

यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेत्तेभ्य एवाव-
क्षात्रेभ्यो ऽधि मन्यितव्यः । यदि न तादृशानीवावक्षा-
त्रानि स्युर्भस्मनारक्षी संस्पर्शं मन्यितव्यः । स्वादेवैमं
योनेर्जनयतीति विद्म्यायते । ११ ।

क्षामावग्निहोत्रिणि काष्ठान्यवचाणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्थनसमर्थेषु सत्सु
तेभ्य इव हे गृहीत्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युः तदा
तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररथोर्मन्थेत् । एवमरक्षी संकृत्य मन्थन्स्वादेवं
योनेर्जनयत्यग्निम् । अवचाणाभावे भस्मस्वत्वादग्नेस्तस्वस्य । इदानीम-
रथोः संक्रमितत्वाच्च । तादृश्ये च लिङ्गम् । अत्र वाव स निखलत
इति । अत एव वचनादवचाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितो
ऽप्यग्निः स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादसत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्या-
रथोराहवनीयमन्थनम् । पृथगरणीव्यग्नौनिति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य

स्रवद्विद्यमेवोत्पत्तिः सर्वत्र ॥ प्रायश्चित्तं च तपस्वत्येवावस्यत्पवादे
 क्त्वात्वाहितौ । यथाहवनीयस्यापि प्रत्ययनानुपदेशः तथापीत्यमे-
 वोत्पत्तिः ॥ यथा घाविचादिषु दर्विहोमेष्वग्निहोत्रे च होमकाले तथे-
 द्विपशुष्यपि प्रागन्वाधानादित्यादि । प्रायश्चित्तं च तत्रेदमेवावस्यत्प-
 वादे । यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिवा । सत्याषाढस्य-
 चाह यस्य पूर्वा ऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयति तेभ्य
 एवावच्छाेषेभ्यो ऽधि मन्वितव्य इत्यादि । भारद्वाजस्य अथेकेषां यतरो
 ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दाहभ्यो ऽधि मन्वितव्य इत्यादि ॥

श्वं शकैधे तृणैधे च । १२ ।

शकाणि करीषाश्लेधा यस्य स शकैधः । तथा तृणैध इति । शकादी-
 भ्यो चाग्नावनुगते भक्षणारणौ संस्यर्शं मन्वितव्यः । तेषामपि मन्व-
 क्षणार्थमिति भावः ॥

अग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । १३ ।

दर्शितो ऽद्यापि विषयविभागः प्रागेव । तथा दर्शितावनया बाधवि-
 कस्यो ज्योतिष्मत्याः ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहुयान्मिषाय
 स्वाहा वरुणाय स्वाहाग्नये स्वाहाग्नये व्रतपतये स्वाहा-
 ग्नये तपस्वते जनदत्ते पावकवते स्वाहाग्नये शुचये
 स्वाहाग्नये ज्योतिष्मते स्वाहा सूर्याय स्वाहेति व्याहृ-
 तीर्भिर्विहृताभिः समस्ताभिश्च जुहुयात् । १४ ।

सर्वस्या एवानुगतेष्टेरथं विकल्पः पुनरनुगतेष्टियहणात् । अन्यथा हि
अपि वैता आहुतोरित्येवावच्छ्यत् । तथा सर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीना-
मनुष्यमाहात्मलायनः . अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यैतस्यै
देवताय पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायत इति । बहुषास ता
एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥

इति नवमी कण्डिका ।

यदि प्राग्घोमकालादाहवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्या-
दन्यं प्रणयेत् । १ ।

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य बाधं मन्यन्ते । तदयुक्तं प्राखाभेदात् .
एकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाभिप्रेष्यत
प्रातर्यहणमेवाकरिष्यत् । नहि माणवकायैकस्मै दधि दित्सिते तन्ने
च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तन्नं
कौण्डिन्यायेति . भवति च तत्र वचनं माठराय दधि दीयतां तन्नं
कौण्डिन्यायेति । तथा च महाभाष्यकारः . नक्षेकमुदाहरणं सामा-
न्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकालार्थमित्येव युक्तम् ॥ अथ को
होमकालः । नमूना आनक्षत्रदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः
सुचकता । तेषु यतमस्मिञ्जुह्वसति ततसो भविष्यति ॥ प्राग्घोमका-
लादिति को ऽर्थः । यदेभाहरणादि तन्नं प्रकंस्यते ततः प्रागित्यर्थः ।
तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम् . आसन्नेषु चेत्याचेष्ट्या-
हवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति ॥ कश्च

पाचसादनकालः । तन्वारम्भ इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविधनन्तर-
माह बौधायनः . अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्ह-
पत्यमुपसादयतीति । सत्याषाढभारद्वाजौ तु परिस्ररणानन्तरमाहतुः-
अग्निहोत्रपात्राणि प्रयुनक्तीति ॥ तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्वार-
म्भात् आ वा परिस्ररणात् आहवनीयस्थानुगतावन्यं प्रणीयानुगते-
ष्टिर्मिन्वाद्याहुतयो वा । समानो ऽयं विधिरजस्रे अविशेषात् ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् । २ ।

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यद्याहवनीयो ऽनुगच्छेत्प्राण
इत्यादिना गार्हपत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि
गार्हपत्य आहवनीयो वेत्यादिविधिनाग्निसुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्र-
समाप्तिः । तथा पाचैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकरणमिति कात्या-
घनः ॥ नाचानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् . नापि विकस्यते
शाखाभेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनेद्भरणमप्यस्याहवनीयस्यो-
द्धार्यस्य सभ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये । ३ ।

व्याख्यातः पूर्वं । नात्र यस्याहवनीये ऽनुदात इत्येष विधिरिष्यते .
जीवन्तमाहवनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्या-
ग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेदिति विधिः स त्वचापि भवत्येव
वार्षिकालिकत्वात् ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये । ४ ।

एवं ऊत्थेत प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याधेयः ॥

यदि सर्वे ऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमुद्धृत्य वायवे स्वाहेति जुहुयात् । ५ ।

होमकाले ऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाह्व-
नीयमुद्धृत्य वायवे स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्नानं
विहृत्याग्नीन्कृताम्नादारभ्य कर्मसमाप्तिः ॥ कात्यायनस्तु वायव्यामा-
हुतिमपि यथास्नानमुद्धृत्य तस्मिन्नग्नावेवाह यथा . सर्वे चेत् द्वेषं
मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं ऊत्था यथानुपूर्वकरणमिति ॥

यद्यु वै निवाते मथित्वा विहारं साधयित्वापरेणा-
हवनीयं यजमान उपविश्य स्वयमग्निहोत्रं पिबेत् ।
अग्निहोत्रप्रत्याम्बायो भवतीति विज्ञायते । ६ ।

यदि निवाते सति सर्वे ऽनुगच्छेयुः तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथा-
स्नानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संकृतमग्निहोत्रमपरेणाहव-
नीयमुपविश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्बायत्वात्
न पुनर्होमः ॥ होमकालादन्यत्र सर्वानुगताऽनुगतिक्रमेण तस्यतस्मा-
द्भेर्यथाविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति
द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रागस्तमयाज्जुहुयात्पुनरेवास्तमिते हुत्वा
भवत्तं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । ७ ।

प्रागस्तमयाद्दोमे साङ्गस्य होमस्यावृत्तिः . अकाले कृतस्याकृतत्वात् .
प्रधानकालत्वाच्चाङ्गानाम् । न तु प्रणयनस्यावृत्तिः . काल एव तस्य

कृतत्वात् । तत्र तु कुंत्वाप उपसृष्ट्येतितावति कृते भक्तं नः समन-
वावित्युपतिष्ठेत । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः मन्त्रस्त्रिङ्गात् ॥

यदि महारात्रे पुनरेषौषसं ह्रुत्वैतयैवोपतिष्ठेत । ८ ।

उषसि जुह्वतः प्रागुषसो होमे ऽप्येवमौषसः पुनर्होमः उपस्थानं च ॥

यदि हविः प्रोक्षन्मग्निमभिप्रोक्षेद्धतेन यज्ञेन यजेत ।
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरग्निमुप-
समिन्ध्यात् । ९ ।

इतो निर्वैर्यः । पुनरुपसमिन्ध्यादित्यन्वाधानिकोपसमिन्धनापेक्षया
पुन.शब्दः ॥

इत्वं सर्वेष्वग्न्युपघातेषु । १० ।

एवं परिषेचनादौ प्रमादे ऽप्युपसमिन्धीत । सर्वग्रहणात् मूत्रपुरीषा-
द्यग्निसंसर्गे ऽद्यग्रहद्रोदक्याद्यप्रयतंसर्गे ऽप्युपसमिन्धीत । बौधायन-
स्तत्राह अग्नेध्याभ्याधाने समारोप्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिरिति ।
महाभारते ऽप्यारण्यपर्वणि पठन्ति . रजस्वला चेच्छ्रौताग्निमज्ञाना-
त्सृजते यदि . इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्या षुचये ऽग्नय इति ॥

अग्नये ऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्या-
ग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः । ११ ।

यथाहवनीये विद्यमाने तमसन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यै-
तामिष्टिं निर्वपेत् ॥ ननु किमभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तं
आप्ते । खिदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते . उद्धरणशब्दस्योभय-

चापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततो ऽभ्युद्धृत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वा अग्निद्वितकतो ऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् . विपर्यये तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः . तत्राह

यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्रयः ।
यद्यसंन्युप्ते स्यात्प्रथेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमि-
त्याश्लेषनः । १२ ।

अस्तु वाभिप्रणयनं मा वा । यदि कथंचिदभ्युद्धरेयुः भवत्येवेदं प्रायश्चित्तमित्याश्रयमतम् । आश्लेषनस्तु मन्यते . यद्यग्निद्विते ऽग्नौ स्यात्प्रथेयुः जानीयुस्तत्त्वं तदैवं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुः . न तु भवत्येतत्प्रायश्चित्तम् . सर्वप्रायश्चित्तमात्रं तु श्रूयते अप्राप्तसोद्धारमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो याथाकामौ तयोरिति भावः ॥ कर्मार्थान्यभ्युद्धरणविषयस्यायं विधिः . निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोरन्यो ऽनिर्दिष्टभागो ऽन्य इति खिङ्गात् । तेनाप-
वृक्त*कर्मस्थन्यार्थमुद्धृते ऽग्नौ संन्युप्ते शौकिकाग्निंसंसर्गनिमित्तेष्टिरेव कार्या नाभ्युद्धरणनिमित्ता ॥

अग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालमित्युक्तम् । १३ ।

ब्राह्मणे तु अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्माग्नि-
दुद्धृतो ऽहते ऽग्निष्टोत्र उदायेदिति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य
जिन्दित्वा च पुनरितः प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयन-

* Corrected ; the MSS. read •४•

निन्दानिषेधसोमंश्चर्तविधिप्रकंभर्धन्नात् प्रणयनमन्यमयोर्विकल्प इति सूत्रकागभिप्रायः ॥ तत्र च खिन्नम् . तं हैतमेके पशुमन्थ एवो-
नरवेद्यां चिन्वत इति ब्राह्मणव्याख्याया विकाराः . ताननुकमि-
श्यामः । पशुमन्थे सोमे सन्ने सहस्रे सर्ववेदेषे वेति ब्राह्मणनिषिद्ध-
स्यैव पशुमन्थस्य विकल्पतयानुस्मरणम् । तथा दध्ने ऽवदाय द्यत-
स्यावद्यति . एतद्वा विपरीतम् . तथा पत्नीं संनद्यति तिष्ठन्तीं
वेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अयं च विधिः अज्जते ऽग्निहेच इति वचनात्
षा पूर्वाज्जतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्पते ।
ब्रह्माग्निरुद्धत इति वचनात् नाजले ऽग्नी भवति ॥

अथाहुतिं जुहुयान्नयस्त्रिंशत्तन्तव इति । १४ ।

अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याज्जतीनां वा अयस्त्रिंशत्तन्तव इत्या-
ज्जतिः ॥

यस्य सांनाय्ये ऽधिश्रिते हविषि वा निरुमे पुरुषः
शानो रथो वान्तराग्नी वीयाहुर्वराहैडको वा तदपापो
ऽन्वतिषिच्य गामन्वत्यावर्तयेद्धर्धतां भूतिर्दधा दृतेन
मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः स्वाहेति । १५ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयः । अन्नः अकटम् । दुर्वराहो यामसूकरः ।
एडको मेघः . क्रमेणक इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविर्ह-
त्यतिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाच पुरुषा-
दिगते मार्गे ऽपो ऽन्वतिषिच्य तानतिक्रान्तामन्वपः सिक्ता गामन्वत्य

गां सर्वतो ऽनुगमय्यावर्तयेत्. यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमये-
दित्यर्थः । गमन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्रयाद्यतः ॥

देवाञ्जनमगन्धस्त्रस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छतु पि-
तृन्पञ्चजनान्दिश आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्धस्त्र-
स्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छत्विति घडाहुतीर्हुत्वेदं वि-
ष्णुर्विचक्रम इति वर्त्म समूहेत् । पदं वा लोभयेत् । १६ ।

पितृगित्यादिषु जन्मगन्धित्यादेरनुषङ्गः । आपो जन्मगन्धिति
द्वितीयार्थे प्रथमा । ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्धित्येको मन्त्रः . षडिति
वचनात् ॥ वर्त्म समूहेत् अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समीकुर्यात् ।
पदं वा लोभयेत् पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना
पदमभिवपेदिति तु सत्याषाढः ॥

यस्याने वा रथो वान्तरामी यात्याहवनीयमुद्वाप्य
गार्हपत्यादुद्धरेद्यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते सूर्यस्य
रश्मीनन्वाततान । तत्र रयिष्ठामनुसंभरैतं सं नः सृज
सुमत्या वाजवत्या ॥ त्वमग्ने सप्रथा असीत्येताभ्याम् ॥
ततः पाथिहृतीं पूर्ववन्निर्वपेत् । १७ ।

सामान्यवचनात्सार्वत्रिको ऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन
बाध्यते । तथा यद्यने रथो वान्तरामी सदोहविधाने वा वीथा-
त्याथिहृतीं पूर्ववन्निर्वपेदिति सौमिकेनापि बाध्यते . तस्मापि
सदोहविधाननिर्माणादूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा वि-

कस्य एवास्त्र द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः प्राञ्चाभेदात् । तथा च
 सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां पूर्वविधिसुज्ञान्तरमुक्तम् . यस्मिन् वाग्मराग्नी
 वीयादित्येकेषां न कालमवधारयतीति । समानो ऽयं विधिरजस्रे
 ऽपि अविशेषात् । बह्वृचस्त्वचाधीयते . यस्य गार्हपत्याश्वनीयावन्त-
 र्णानो वा रथो वाग्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति .
 नैनन्मनसि कुर्यादित्याह्वरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति . तच्चेन्मनसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविष्किन्नामुदकधारां हरेत् तन्तुं तन्मन्त्रजसो
 भागुमन्विहीत्याश्वनीयात् . सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥ पूर्ववदिति
 षथो ऽन्तिकाद्द्विर्हराहरेद्गन्धान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥

सप्तमेव निर्वपेत् । १८ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्तोत्रे शस्त्रे वा मूढे । १ ।

श्लोचब्रह्मचोरवचवश्याप्रतिभानं अन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तचाप्ये-
 तामेवेष्टिं निर्वपेत् यथा समाप्तेरप्रतिमंहिते भवतः । प्रतिमंधाने तु
 नेष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु ऊत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदैव प्रतिभावद्भिः
 प्रतिभावनीयम् ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्व्यवेयुर्यौ वा व्यवेयात् । २ ।

एतामेव निर्वपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बह्ववचनं
 संशर्गत्वाद्वा । यस्याग्नीन्विष्यताम्यरः खेनाग्निना समाह्वेनासमाह्वेन

वा यवेद्यात् यवदध्यात् तस्त्वमिष्टिः । यश्चायं यवेद्यात् तस्यापि
लौकिकाग्निना यवेताग्नेरपीत्यन्वे ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्विहरेयुः । ३ ।

पूर्ववदनुषङ्गः । बहूनां सहप्रयाणादौ प्रमादाद्यस्याग्निं पराग्निना सह
निदधुः स्वं तस्मिन्नुपावरोहन्ति वा तस्यापि विहर्तुरियमिष्टिर्भवति ।
संसर्गेष्टिस्य संसर्गनिमित्ता . इतरस्य तु संसर्गेष्टिरेवाभिविहरणाभावात् ।
अत्रापि समारोपणेन विविके ऽग्नाविष्टिः ॥

एतां जने प्रमीतस्य । ४ ।

जने प्रमीतस्य देवान्करे मृतस्य मरणश्रवणानन्तरं गृहेष्वेतमिष्टिं
निर्वपेत् । भारद्वाजस्वचानुग्रहमाह . प्राचीनावीती पूर्णाङ्गतिं जुह-
यादित्येक इति ॥

तस्याभिवान्यवत्सायै पयसाग्निहोत्रं जुहुयादा शरी-
रस्याग्निभिः संस्पर्शनात् । ५ ।

व्याख्याताभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् आ शरीर-
दाहात् । यद्यपि तथावञ्जीवं श्रुतं तथापि वचनाद्ब्रूयते . निवर्तते
लन्यत्सर्वम् । बाह्वृथ्ये त्वेवमेव मृताग्निहोत्रमुक्तोक्तम् . अथाप्याङ्गरेव-
मेवैनागजस्नानजुहुत इन्धीरश्वा शरीराणामाहर्तोरिति ॥

सर्वं तूष्णीं क्रियेत । ६ ।

गतः ॥

प्राचीनावीती द्वाहयति । ७ ।

प्रदर्शनार्थं दोहयहणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पित्र्यत्वात् । पित्र्य-
र्थात् चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥

ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा दक्षिणार्धं
गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्यधिश्रित्य दक्षिणोद्वास्य सकृदेव
सर्वं तूष्णीमुन्नीयाधस्तात्समिधं धारयन्दक्षिणेन विहा-
रमुद्भवति । ८ ।

षे पुरोदञ्च इति ये पूर्वमग्निहोत्रे परित्स्तरणदर्भेषूद्गया इत्यर्थः ।
द्वितीयमुन्नीयेति पुनर्वचनमादरार्थं वाग्यमनार्थं वा ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते । ९ ।

देवेभ्यो चोपरि धारयते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥

स उपसाद्य समिधमाधाय सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहु-
यात् । १० ।

पुनस्तूष्णींवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

अपि वा सोमं पितृमन्तं पूर्वस्यामाहुत्यामुपलक्ष-
येत् । अग्निं कथ्यवाहनमुत्तरस्याम् । ११ ।

सोमाय पितृमते स्नाहेत्युपलक्षयेत्पूर्वस्याम् । अग्नये कथ्यवाहनाय
स्नाहेत्युत्तरस्याम् ॥

प्राशनेत्सेचनपरिषेचनानि न विद्यन्ते । १२ ।

षेपप्राशनादीनि चोष्यपि न विद्यन्ते । तथोदकोत्सेचनान्मुच्छिष्टभाजो

जिष्वेत्यादीनि । तद्योभयतः परिवेचने सह धारया च . तदङ्गत्वात् ।
 सर्वमन्यत्क्रियते ॥ गृहे प्रमीतस्याप्यर्वाक् पितृमेधादयमेव विधिर्न्यायसा-
 म्याद्दृष्टव्यः । अत्र भारद्वाजः . आहिताग्निं जने प्रमीतं तैलद्रोष्णाम-
 वधाय ब्रकटेनाहरन्ति . निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा कृष्णाजिने ऽस्त्रीन्यु-
 पनङ्गाहतेन वाससा प्रच्छाद्य दीर्घवस्त्रे प्रबन्धानधो निदधानाः प्रबता
 मृन्मयभोजना आहरन्ति . तानि याममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नी-
 ग्भाष्ठं च निर्हरन्तीति ॥

ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधानि ददाति । १३ ।

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नी पुत्रो वा ब्राह्मणेभ्यो ददाति ।
 दानवचनादेवं ज्ञायते प्रतिपत्तीतुरप्युपयोज्यान्वेवेति ॥

ददात्येवायस्मयानि । १४ ।

यद्योमयमसिद्धः स्वधितिरित्यादि तद्ददात्येव । ददाति वा चिनेति
 वेतरयज्ञायुधानीति भावः । परमतनिरासार्थं वावधारणम् . यथा
 भारद्वाजः . पुत्रस्य दृषत्स्यादायसं चेति ॥

अपो मृन्मयान्यभ्यवहरन्त्यमैव । १५ ।

अमैव सहेव सर्वाण्यसु क्षिपेत् ॥

पुत्रस्य दृषत्स्यात् । १६ ।

दृषत् पट्टः . दृषदुपलाभादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चास्ममर्ष-
 नीत्येव कात्यायनः ॥

यद्यप्रमीतं प्रमीतमुपश्रुत्युरग्नये सुरभिमते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । १७ ।

मृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णीते अग्नये सुरभिमते निर्वपेत् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो द्वियेत
दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेत् । १८ ।

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् । १९ ।

यद्यग्नीनां भस्मराग्निर्निहितः तत्र वा गिनयेदित्यर्थः ॥

यैषा पितृमेधे प्रथमाहुतिस्तामेवाच कुर्यादित्येके
। २० ।

मरणानन्तरं वा पितृमेधमारभ्य यत्राक् परेयुवांसमिति * सुवाङ्ग-
तेस्तकृत्वा तामेवाहुतिमचोत्तराहुतिस्थाने ऽग्निहोत्रशेषेण युज्यात् ।
ततः प्रक्रान्तपितृमेधमेव निवर्तयेत् . न होमशेषमित्यर्थः । अथवा
पितृमेधप्रसिद्धा यैषाहुतिस्तामेवाद्याहुतिमत्र कुर्यात् . अपेक्षेताग्नि-
होत्रशेषमित्यर्थः ॥

यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो द्वियेत सर्वतः
समवदाय सर्वा देवता अनुद्रुत्य स्वाहाकारेण जुहु-
यात् । २१ ।

विसंस्थितायां अत्रभ्यापरिसमाप्तायामिष्ट्यां मरणे यजमानस्य सर्वेभ्यः

* Thus the MSS. *af* and *Taitt. Aranyaka* 6. 1. 1 ; *ik* read परेयिवांसमिति.

प्रधानहविर्भ्यो जुहुतां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
 र्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
 स्थाहेत्यादि ॥ तत्रावस्थाभेदेन संस्थाभेदाः समाप्ताता बाह्वृथे. यथा
 य आहिताग्निरुपवसथे क्षियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति. नैनं
 याजयेदित्याहु रनभिप्राप्नो हि यज्ञं भवतीति । तथा अधिभ्रिते
 ऽग्निहोत्रे सांजाथ्ये हविःषु वा क्षियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति.
 अत्रैतान्यनुपर्यादद्याद्यथा सर्वाणि संदह्येरन्निति । तथा आसन्नेषु
 हविःषु क्षियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
 ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्थाहेत्येवैनाभ्याहवनीये
 सर्वहुन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनस्याह. हविष्येषु चेदाद्भिदमापेषु
 मरणं दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्. न वा अयुक्त्वात्. गार्हपत्ये गृह-
 णादि प्रागासादनात्. आसादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
 संस्थाप्यं वा प्रकूपत्वादिति । एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
 ऽथाह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो क्षियेत कथं प्रेते ऽवस्था-
 पनमिति. न विद्यत इत्याहु र्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्ववभृथं
 कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी क्षियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
 भक्षानुपवपेथुः आ यज्ञापवर्गादिति । तथा यदि क्षियेत प्रागवभृ-
 थादन्यवभृथं कुर्वीरन्. अवभृथं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
 खैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति । अन्यवभृथ इत्यवभृथधर्मेणाग्नि-
 भिर्दहनमित्यर्थः ॥ आण्डिल्यगृह्ये ऽप्युक्तम्. जीवतः कर्माणि विसमाप्ते
 चेदतिप्रेथान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केषिन्तु
 सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुहुति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदनीं यः
कक्षः तमस्याग्निभिस्त्रुष्णीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
छष्णाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरूपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभि-
रङ्गुलीरूपकल्पयते । अष्टाभिः शिञ्जं द्वादशभिर्वृषणम् ।
तैः छष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लंकृत्यान्त-
र्बेदि छष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरसोमास्तीर्य तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पत्तोदग्नेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
प्रतिपद्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नेयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । चीणिचीणि पलाशाणि येषु

काष्ठेषु तिष्ठन्ति तानि दन्तानीत्याचक्षते । तेषां वक्ष्यधिकानि
वीक्ष्य ब्रतान्युपकूपानि भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः पितृमेधेन दाहस्य । बाह्वृचे
पितृमेधकल्पेषु च पृथक्पृथगुक्तः तत्रतत्रैव द्रष्टव्यः ॥

यदि हवींष्यासन्धानि कृष्णाशकुनिरुपर्युपर्यतिपतेत्य-
न्नाभ्यामाधुम्बान इवाभिनिषीदेद्देदं विष्णुर्विचक्रम
इत्याहुतिं जुहुयात् । २४ ।

कृष्णाशकुनिः काकः । स इविषामासन्नानामुपरि पक्ष्वायुनावीज-
मान उप समीपतो गच्छेत् तेषामुपरि निषीदेद्दा तत्र वैष्णव्या
जुहुयात् तत्संसृष्टं हविरसु प्रक्षिप्यान्यमुत्पादयेत् ॥

यद्युच्चैः पतेन्न तदाद्रियेत । २५ ।

यदि दूरतो गच्छेत् न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यद्युच्छ्रियमाणो* यूपश्चषालं वा पथेत ब्रह्म प्रतिष्ठा
मनस इत्याहुतिं जुहुयात् । २६ ।

पथेत पतेत् ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ॥

* Thus all MSS.; the form is derived from a root अर् with
the meaning of चि.

यदि हविःशेषाननुद्वासिताननूयाजैरभ्याश्रावयेद्यद्दो
देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहुयात् । १ ।

अनुद्वासितेषु हविःशेषेषु आश्रावणं अभ्याश्रावणम् ॥

यदि प्रणीता स्कन्देयुरूपदस्येयुर्वापो हि ष्ठा मयोभुव
इति तिस्त्रभिः पुनर्मृहीत्वा ततं म आप इत्याहुतिं
जुहुयात् । २ ।

उपदासः श्रोषणम् ॥

यद्यग्न्याधेये सूर्यो ऽनाविः स्यादुद्वयं तमसस्पर्युदु त्वं
षिचमित्याहुतीर्जुहुयात् । ३ ।

अनाविः स्यादुदयकाले प्रच्छन्नो न प्रकाशेत ॥

यद्येनमुपधावेयुर्गोमायवो ऽवादिषुरेकस्त्रको ऽवादी
दभिमृताः स्मः परिधिं नः कुर्विति पासाशमिधमुप-
समाधायेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं
नो अग्ने त्वमग्ने अयासि प्रजापत इति षडाहुतीर्हुत्वेमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्धमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वते-
नेति दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधाति । ४ ।

षेषां कुले पुनःपुनर्मरणं प्रवृत्तं स्यात् ते ऽभिमृताः । ते यद्येनमुप-
धावेयुः आहिताग्निमेनं शरणं गच्छेयुः एवं भुवाणाः . गोमायवः

श्रिवाः अस्मात्प्रत्यश्रिवां वाचमवादिषुः एकसृको वा दुर्वाचमवादीत्
 एवं दुर्निमित्तानि पश्यामः अभिमृताः सस्य तदस्माकं मरणभौतानां
 परिचाणार्थं परिधिं कुर्विति . तदा ब्राह्मणस्येदभिमृतः पालात्र-
 मिभ्रं लौकिके ऽग्नावादीप्तमुपसमाधाय दर्विहोमविधिनैता आऊ-
 तीर्ज्वा दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधाति । कस्य दक्षिणतः .
 अभिमृतानामिति ब्रूयात् . इमं जीवेभ्य इति लिङ्गात् . अभिमृतेभ्य
 उत्तरया दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधातीति गृह्ये व्यक्रवचनाच्च ॥

नैय्यग्रोध इध्मः क्षत्रियस्य राष्ट्रमर्यादायाम् । ५ ।

क्षत्रियस्याभिमृतस्य नैय्यग्रोध इध्मो राष्ट्रमर्यादायामुपसमाधेय इत्यर्थः ॥

आश्रत्यो वैश्यस्य श्लेचमर्यादायाम् । ६ ।

तस्य यत्नेचं तस्त्रीणि आश्रत्य इध्म उपसमाधेयः । शूद्रस्य तु नेष्ट
 एवायं विधिः ॥

दृष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दार्शपूर्णमासिकैः सर्वप्राय-
 श्चित्तैर्विकल्पेरन् । ७ ।

अष्टावेता आऊतयः प्रकृतिविकृत्योर्ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यादिभिर्विकल्पन्ते ॥

यदि दैःष्वप्यमन्यद्वा भयं पश्येद्यत इन्द्र भयामह
 इत्याहुती जुहुयात् । जपेदित्येके । ८ ।

यदि दुःखप्रनिमित्तमुत्पातादिनिमित्तं वा भयं पश्येदाहितार्थिः
 तदैते यत इन्द्र खसिदेत्याऊती जुहुयाज्जपेद्वा ॥

सर्वेषां वै घर्मो रुचां रोचते । तस्मात्प्रवर्ग्येण प्रचय
प्रवृज्यमानस्य वोपश्रुत्याभिर्गीर्भिरिति जुहुयात् । जपे-
दित्येके । ९ ।

सर्वेषां ज्योतिषां मध्ये घर्मस्तिग्मतरं ज्योतिः . यथोक्तं श्रुतौ
रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसौति । तेन तदभिभावुकं स्यात् । तस्मा-
त्प्रवर्ग्यकर्मणार्त्विज्यं कृत्वा अकुर्वन्वा प्रवृज्यमानस्य घर्मस्याभिषवादि-
प्रभवं शब्दं श्रुत्वा आभिर्गीर्भिरिति जुहुयाज्जपेद्वा ॥

यदि होमायोपसमिद्धेषुहुतेषुग्निषु यजमानो ऽग्नी-
याद्यन्ते वयं यथा ह तदित्याहुती जुहुयात् । समिधौ
वाद्ध्यात् । जपेदित्येके । १० ।

न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् . एवं प्रातरित्युक्तम् । तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमुच्यते । होमायोपसमिद्धेष्विति होमार्थं विद्वतेष्वि-
त्यर्थः । यदग्ने यानीत्यादिभिः समिद्धेष्विदं प्रायश्चित्तम् । प्राक्तु
समिन्धनाद्वातपतीमित्यन्ये ॥

यन्म आत्मनेो मिन्दाभूत्युनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्या-
मभिनिम्नुक्ताभ्युदितपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरि-
विविदानो वा जुहुयात् । जपेदित्येके । ११ ।

यस्य प्रसुप्तस्य सूर्यो ऽस्त्वमेति सो ऽभिनिम्नुक्तः । यस्योदेति सो
ऽभ्युदितः । यस्मिन्ननाहिताग्नौ कनिष्ठो ऽग्नीनाधत्ते स पर्याहितः ।
यस्मिन्नसुतसोमे कनिष्ठः सोमेन यजेत स परीष्टः । यस्मिन्नानानांशे

कनिष्ठो ऽग्रं गृह्णीयात्स परिविन्नः । अस्मिन्नूढभार्ये कनिष्ठो
 दारानुपयच्छते स परिविन्नः । स्वयमुपयन्ता कनिष्ठः परिविवि-
 दानः ॥ तत्राभिनिसृक्तादिशब्देष्वपि परिविविदान इतिवद्विभक्तिं
 दत्त्वा योजनीयम् । पर्याहितादेर्ज्येष्ठस्यैवायं विधिः . न पर्याधाचादेः
 कनिष्ठस्य . तस्य परिविविदानत्वेनोपादानात् । तेष्वनाहिताग्नीना-
 म्मौपासनो हेमो जपो वा । तेषामिहवचनं समानविध्युपात्तत्वा-
 दिति द्रष्टव्यम् ॥ परीष्टस्यचणमुक्तं भार्गवेन . अकृतप्रथमयज्ञे* ज्येष्ठे
 सति करोति तं . कनिष्ठः परिचष्टां स्यात्परीष्टो ऽयज उच्यते ॥

अनाज्ञातमिति तिस्रो ऽनाज्ञाते जुहुयात् । जपेदि-
 त्येके । १२ ।

अनाज्ञाते प्रायश्चित्तविशेष इत्यर्थः । साधु वा कृतमेतदङ्गमसाधु
 वेत्यनिर्णीत इत्यन्ये । तत्रैष विधिः सर्वप्रायश्चित्तेन विकल्प्यते .
 यथा महायाह्वतीः प्रकृत्यामनन्ति हृन्दोगाः . यथावगतं यज्ञानव-
 गतं सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिः . तस्मादेतामेव जुहुयात् . अपि वाना-
 ज्ञातं यदाज्ञातमिति . अपि वा प्राजापत्यां प्रजापते न त्वदेतानीति ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

* † Corrected; the MSS. *flk* read अकृतप्रथमे यज्ञे and पर्येषदा;
 in MS. *a* the whole passage is missing.

यस्याज्यमनुत्पूतं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि दद्यात् । १ ।

च्छिन्दत्प्राणीति यत्तृणादीनि दक्षैश्छिन्दम्भक्षयति तदेव गवाजादि
दद्यात् . न बालमित्यर्थः ॥

यद्युत्पूतं चिचं देयम् । २ ।

चिचं दृदचंगमं धनमिति श्लेषः । तथा चिचं धनमित्येव भारद्वाजः ॥

वरो देय इत्येकेषाम् । ३ ।

गतः ॥

यदि सुमातं यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् । सं
त्वा सिञ्चामीति तत्संसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् । ४ ।

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवमीक्षादि दद्यात् । ततस्तस्सुचः स्कन्धं
सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्नक्षिपेत् । संश्लेषायोग्यत्वे ऽभिमन्त्रयेत् ॥

देवां जनमगन्यञ्च इत्येकेषामनन्तरमाज्याददति । ५ ।

एकेषां प्राजा । आज्यादनन्तरं आज्यमधिकृत्य देवां जनमगन्यञ्च
इत्याज्यस्कन्धाभिमन्त्रणं वदतीत्यर्थः ॥ कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति
चेत् . तस्मैवानन्तरं वचनात् . देवां जनमगन्यञ्च इत्येतैर्यथापूर्वम-
भिमन्त्रयेति सिद्धात् । तथा देवां जनमगन्यञ्च इत्येतदभिमन्त्रये-
तेत्येकेषामित्येव भारद्वाजः । एतदुक्तं भवति . न केवलं सुगते
किं तु सर्वत्रैवाज्ये स्कन्धे देवां जनमगन्यञ्च इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं
तैस्त्रैर्विधिभिर्विष्कष्य इति ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिर्य-
 ङ्क्षामीति तत्परिर्यङ्ग भूपतये स्वाहेति प्राञ्चं प्रादेशं
 मिमीते । भुवनपतये स्वाहेति दक्षिणम् । भूतानां
 पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चम् । भूत्यै स्वाहेत्युदञ्चम् । भूर्भुवः
 सुवरित्यूर्ध्वम् । ६ ।

तत्स्कन्धं परिर्यङ्ग परितस्त्रेनापभञ्ज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रति-
 दिशं प्रादेशान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः
 प्रसारितयोरायामः प्रादेशः । पूर्वतरविधिभेषसायं न सर्वविधिभेषः ।
 प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुगते स्कन्धे पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संसि-
 ष्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशाः । यदा तु देवां जनमगन्यञ्च इत्य-
 भिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति . न च पुष्कलदानादि । निगद-
 व्याख्यातस्यायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
 स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवयवेन
 श्रूयते । ७ ।

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते . न तु कंचिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः ।
 केषित्वाङ्गः . सर्वहविषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे
 श्रुतत्वात् . अनवयवेनेत्यनेनापि तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति ।
 तच्च त्वाह भारद्वाजः . भूपतये स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेत्येषां
 न किञ्चन हविरधिष्ठत्य वदतीति ॥ तच्चेदमविशेषवचनं यत्रायुक्तं

अभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुचीयत इत्यन्ये .
 वषा देवां अममगन्यश्च इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेष्यते .
 वषा यस्तु हविर्निर्हृत्तं स्कन्देत् घस्य वा देवतायै गृह्यौतमज्जतमि-
 त्यादौ ॥ न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते . अस्कन्
 षि तसद्बर्हिषि स्कन्दतीति श्रुतेः । तत्र त्वाह भारद्वाजः . न
 बर्हिषि स्कन्ने प्रायश्चित्तमित्याश्रयः . यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव
 तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखन इति ॥

यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संद-
 धामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहु-
 याम्नो ज्योतिर्जुषतामिति । ८ ।

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थेर्द्रंष्टैः संधाय मनो
 ज्योतिरिति संधानस्त्रिजुषया तदभिजुहुयात् । समानो ऽयं विधि-
 रेकदेशभेदे ऽपि . यथोक्तं न्यायविद्भिः . अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमे-
 कदेशे ऽप्यौति ॥

अथैनदपो ऽभ्यवहरेदभिन्नो घर्मा जीरदानुरिति । ९ ।

भूमिर्भूमिमगादित्यध्वर्योर्निवर्तते प्रत्याप्नानात् । ब्रह्मा तु तेनाभि-
 मन्त्रयत एव ॥

अथान्यत्संस्कृत्य कपालेष्वपि सृजेन्नयस्त्रिंशत्तन्तव इति
 यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत । १० ।

अन्यकपालं दर्भेषु प्रयुज्य तत एकवदूहेन संमृश्यैवं प्रोक्ष्य च चय-
स्त्रिंशदिति भिन्नस्य स्थाने क्षिपेत् प्रागुपधानाच्चेत्तद्भिन्नं भवति ॥

अथ यद्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणान्यदुपदध्यात् । ११ ।

परतस्तूपधानाङ्गदे ऽन्यत्संस्कृतमेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्नि-
शेषः । समानमन्यत्संधानादि ॥

यस्य वा मन्त्रस्य स्थाने भिद्येत । १२ ।

अथवा येन मन्त्रेण प्रागुपहितं भिद्येत तेनैवोपदध्यादित्यर्थः ॥

यदि प्रयुक्तानां प्रागर्थकर्मणः कपालं नश्येदाश्विनं
द्विकपालं निर्वपेद्द्यावापृथिव्यमेककपालम् । १३ ।

अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये प्रागर्थकर्मणः पुरोडाशाधिअव-
णात्कपालं नश्येत् न दृश्येत तदैतां द्विहविष्कां निर्वपेत् । तस्यां तु

भार्गवो होता भवति । एकहायनो दक्षिणा । १४ ।

एवमस्यामृत्विकुनियमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च तन्निष्ण एव होतारं ऋगु-
वंशमागमयेत् । अविरोधादृक्षिणायाञ्च समुच्चयः ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्ययर्चा
स्तुवाहुतिमच वाजसनेयिनः समामनन्ति । १५ ।

अथ अस्मिन्विषये । परतस्तु अपणान्नाग्ने सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

यद्येककपालः स्कन्देत्परि वावर्तेत प्रजापतेर्वर्तनिम-
नुवर्तस्वानु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्वैरनु सर्वैरु
पुष्टैरनु प्रजयान्विन्द्रियेण देवा नो यन्नमृजुधा नयन्वि-
ति यथास्थानं कल्पयति । १ ।

स्वितस्य स्थानाचक्षणं स्कन्दनम् । पार्श्वोत्पार्श्वान्तरेणावर्तनं पर्या-
वर्तनम् । यथास्थानं कल्पयति पूर्वस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति ॥ समानो
ऽयं विधिर्ऋताङ्गतस्कन्दने । ऋतस्य पर्यावर्तने तु यदि ऋतः पर्या-
वर्तेतेत्यादिविधिना कल्पनं वेदितव्यम् ॥

तं यजमानो ऽभिमन्त्रयते प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि
राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां
प्रतितिष्ठामि भव्ये ॥ विश्वमन्याभिवाष्टधे तदन्यस्याम-
धिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे पृथिव्यै चाकरं नम
इति । अथास्क्रान्द्यौः पृथिवीमित्याहुती जुहुयात् । २ ।
मते ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नीः संयाजय-
न्कपालमभिजुहुयात् । ३ ।

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्ममध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥

एतामेव निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । ४ ।

थास्यातो ऽयं विधिः पथिकविधिना ॥

एतामेव निर्वपेद्यदहृत्वाग्रायणं नवस्वाग्नीयात् । ५ ।

नानिष्टायायणे ऽनाहिताग्निर्नवस्वाग्नीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमे ऽथेवैव प्रायश्चित्तिः ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य देवा अन्नम् । यदहृत्वाग्रायणं नवस्वाग्नीयाद्देवेभ्यो भागं प्रतिक्रुत्तमद्यादार्निमार्जेत् । ६ ।

अद्यानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राञ्जनस्य निन्दा प्रदर्शते प्रायश्चित्ता-
दरार्थम् । देवानां ह्येष संबन्धमानीतो यो ऽग्नीनाधत्ते . भागस्त्रि-
सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृह्येत इति यावत् । तस्मादतः परमस्यासं
देवा भुञ्जते । तत्र यदि तानिष्टा स्वयं नवमग्नीयात् देवेभ्य एव
भागतया कृत्तमद्यपाकमन्नितवाग्न्यात् ततस्यातिं प्राप्नुयात् । तस्मा-
दन्ननिषेधं नातिक्रमेत् । अतिक्रम्य त्ववश्यमेतां निर्वपेत् । निरुप-
सैर्ना स्वे काले पुनराययणेन यजेत . अन्ननिमित्तत्वाद्दद्यात् ।
कालातिक्रमे च पुनः पाथिहृतवैश्वानरो प्रागेव दर्शितौ ॥

मारुतं चयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य यमौ जायेयातां
गावौ वा पुरुषौ वा । ७ ।

पुरुषौ मनुष्यजातीयौ ॥

निर्वीर्यतां वै पुरुष आशास्ते । अपशुतां गौः । ८ ।

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति ।

श्रियां लक्ष्यते . तदयमर्थः । पुरुषो यमो जातो वीर्योपघातं
करोति . पशुःश्रापशुताम् । तस्मादादत्तं प्रायश्चित्तमिति ॥

गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति । चिष्टुग्याज्या । ६ ।

मरुतो यद् वो दिवो . या वः भ्रमेति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यमन्यस्याग्निषु
याजयेयुर्यस्य वाग्निध्वन्यो यजेत । १० ।

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमगवहिता च्छ्वित्त्रो याजयेयुस्तत्रे-
यमिष्टिद्वभयोर्यष्टुरग्निमतश्च ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यस्य रुद्रः पशूञ्छमा-
येत । ११ ।

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेन्नस्य तच्छान्द्यर्थपरः । वास्तुनाम यस्यवि-
शेषः ॥

एतयैवावृता निषादस्थपतिं याजयेत् । १२ ।

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । क्षत्रियादित्यपरम् । स्थपतिः
महत्तरः । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सो ऽपि
स्वर्गकामो ऽनयेद्या यजेत । ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्मा-
धिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये । तत्राह

सा हि तस्येष्टिः । १३ ।

या हि तदुद्देशेन विहिता । अतश्चावन्तस्यामस्ति तस्याधिकारः

सैव च यावदर्थमस्याग्निविद्ये अथाचेस्यतीति भावः । लौकिकाग्ना-
विष्टिरित्येके । तच्च हविष्कृदाधावेति शुद्धस्येत्यादि न प्रसृतव्यम् ॥

कृष्णाजिनं दक्षिणा कूटं वा कर्णो वा गर्दभो हरिषो
वा हरिणपृष्णाका वा श्यामाकपाचो वा शफको वेति
विज्ञायते । १४ ।

निषादस्य मृगघातकवृत्तेः स्वकर्मार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्षः
कर्षविकलः । निषादैः कृतपरिचया हरिणवश्यार्थं विष्टया हरिणपो-
तिका हरिणपृष्णाका । पाचपूरणाः श्यामाकाः श्यामाकपाचः । शफकः
प्रसृतसुरो हरिण इत्यते ॥

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत । १ ।

आहिताग्नेर्ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषो ऽयं विधिः . आहितान्य-
धिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणम् . रुडेर्बलीय-
स्वात् । वक्ष्यति च ब्रह्मचारिधर्मेषु . गर्दभेनावकीर्णं निश्चिंतिं
पाकयज्ञेन यजेतेति । न सैवमस्थानर्थक्यम् . देवताविकल्पार्थत्वात् ।
न आहितान्यधिकारे वचनानुपपत्तिः . देवताभेदे श्रौतप्रयोगवि-
धानार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मचर्यार्थत्वे ऽपि न दोषः ॥ तदुक्तं
भारद्वाजेन . यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वादः .
आहिताग्नेरित्येकम् . अनाहिताग्नेरित्यपरमिति ॥ तच्च आहिताग्ने-

श्रान्तपत्यादि प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यथोक्तम् । व्रत्ये ऽहनि मांसं
वाग्नाति । स्त्रियं वोपैतौति । यदि दौक्षितो ऽवकिरेतेत्यादि ॥

भूमावकपालं पुरोडाशं अपयेत् । २ ।

अकपालमिति वचनात् भूमिकपालमित्यवचनाच्च कपालधर्मरहितायां
भूमौ पुरोडाशं अपयेत् ॥

अश्वदानैश्चरेयुः । ३ ।

वपादिभिरवदानैरपु चरेयुः । प्रयाजादिभिरप्यप्लेव प्रचारः । प्रधान-
सदेब्रत्वाद्ब्रह्मणाम् । न चावश्वयवद्यचापस्तच्च गच्छन्ति । अपो ऽश्व-
वश्वयेत्यवचनात् । तेनाप एवोत्तरवेदिस्थाने स्थापनीया भवन्ति ।
तथावश्वयवदेवेष्मादीनामर्थलुप्तानां निवृत्तिः । यथायं मन्त्राणामूहस्य
द्रष्टव्यः ॥

रक्षोदेवत्यः स्यान्निर्घृतिदेवत्यो वा । ४ ।

गर्दभ इति शेषः ॥

निर्घृतिं पाकयज्ञेन यजेत । ५ ।

निर्घृतिदेवत्यपक्षे नायं पशुपक्षः । किं तु पार्वणविधिना सौक्तिके
ऽग्नौ निर्घृत्ये स्वाहेति दर्विहेमः कार्य इत्यर्थः । तथावकीर्णिना
गर्दभेव्या सौक्तिक इति कात्यायनः ॥ तच्च तु इविःशेषं शूद्राय
दद्यात् । यथा वक्ष्यति । गर्दभेनावकीर्णीं निर्घृतिं पाकयज्ञेन यजेत
तस्य शूद्रः प्राश्नीयादिति ॥

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्वृतिर्युक्ताति । तत्सं-
स्थाप्यान्यहविस्तद्देवतं निर्वपेत् । ६ ।

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्युक्ताति . न स कार्यं
इति यावत् । ततश्च चामस्य हविष आश्रयं प्रतिनिधिं कृत्वा त्रिष्टेव
हविर्भिक्षत्कर्म संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारे ऽन्यद्विस्तद्देवतं निर्वपेत् ।
अन्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत मान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः ।
तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ । दोहयोर्दाष्टे तु वैश्वे-
षिकलादार्तिप्रायश्चित्तमेवेत्येते ॥

अथैकेषाम् । यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्वृ-
तिर्युक्ताति । यदुच्छिष्टं स्यात्तेन प्रचरेद्देव्याय तां दक्षिणां
हविरुच्छिष्टं च दद्यात् । तमेव निर्वृत्या ग्राहयतीति
विज्ञायते । ७ ।

पुरोडाशे चामे ऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव चामाव-
च्छिष्टं स्यात्तेनैव यजेत । या तु तस्मिन्सन्ने दक्षिणा तां चामहविःशेषं
च देव्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञपाहिणी निर्वृतिस्तस्मिन्भगिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान् संपद्यत इति पुनरिज्यापि न
कार्येति भावः ॥

सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । ८ ।

यदेतत्चामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् . नैकदेवदाहे . तस्याव-

र्जनैयत्वात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः . जामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेश-
स्वावर्जनैयत्वादिति ॥

यदि वावदानेभ्यो न प्रभवेत् । ६ ।

असर्वदाहे ऽपि यदा शिष्टं हविरिव्यार्थेभ्यो ऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं
सात्तदापीयते । न कथंचिदवदानेभ्यः पर्याप्त इत्यर्थः ॥

अद्यप्रत्तदैवतं हविर्य्यापद्येतान्यहविस्तदैवतं निर्व-
पेत् । १० ।

अप्रत्तं देवतायै यस्यात्तदप्रत्तदेवतम् । अप्रत्तदैवतमिति वा पाठः . *
तदा त्वप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः ॥ व्यापत्तिर्दोष इति
वक्ष्यति । सा च नाशादिनाप्ययोग्यस्योपलक्षणाया . असर्वहविर्विषया
च . यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येद्युर्दुष्येयुरपहरेयुर्वैत्युत्तरचवचनात् ।
तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यदैवतं हविर्य्यापन्नं तस्माच्चमन्यन्निर्वपेत् . न
तु तत्सहभाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः ॥ प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्त-
शौविष्टकृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनस्तत्पत्तिः . अप्रत्तदैवतमिति वचनात्
अप्रयोजकत्वाच्च । तथा प्राक् खिष्टकृत इत्येवाश्रयायनः . तथा अव-
दानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ॥ सांन्यायव्यापत्तौ त्वार्तिप्रा-
यश्चित्तमेवेत्यते वैशेषिकत्वात् । वक्ष्यति च . तच्च सुगादानप्रभृतयो
मन्त्रा इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तच्च त्वाह
भारद्वाजः . सांन्यायप्रायश्चित्तान्यामिन्नार्था न विद्यन्ते . यद्यन्यतर-

* This reading is exhibited by my MSS . of the text.

व्यापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य प्रचरेत् . यद्युभयं व्यापद्येताञ्चैन दग्ना
पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् . आञ्च्येन वाजिने व्यापस्य इति ॥

तत्र सुगादानप्रधृतयो मन्त्रा आवर्तेरन् । ११ ।

सुगग्निहोत्रहव्यष्टादीयते येन स मन्त्रः सुगादानः । समन्त्राषामेव
कर्मणामावृत्तिषिद्धौ मन्त्रवचनसुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

यावदन्ते वा व्यापद्येत । १२ ।

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापन्निर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः
प्रयुञ्जेरन् । पूर्वभाविनां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । त
एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्त्रैःस्त्रैः कर्मभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥

यदि प्रत्तदैवतमाञ्च्येन श्रेष्ठं संस्थापयेत् । १३ ।

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्त्रिष्टकदादि श्रेष्ठमाञ्च्येन निर्वर्तयेत् . न तु
हविरन्तरमागमयेज्जोपयेद्देत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव
प्रदानाद्दुष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्पत्तिरेव . अशक्तस्यत्वात्पु-
दानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः . अदोषो वा . न वै देवाः कस्माच्चन
वीभत्स्यन्त इति श्रुतेरिति ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाञ्च्येनैता
देवताः प्रतिसंस्थाय यजेत । १४ ।

यस्य त्वेकदिवङ्गेषु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि
नश्येयुर्दाहादिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिना अपहरेयुर्वा तानि
दृश्यवस्तदा यासां हविर्यापन्नं ता देवताः प्रतिसंस्थाय प्रदानार्थं

नह्यदित्वा प्रौवाञ्जेन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत . नोपांशुध-
मंश . प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात् . पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आ-
द्यानामपि व्यापनौ स्वात्स्वाद्योनेः स्त्रैःस्त्रैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥

अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः । १५ ।

अथ संखितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वीत .
यतो यज्ञस्यार्तस्य पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्व्यापत्ति-
विषये सांन्याय्योरप्ययमेव विधिर्वैशेषिकत्वादित्यते . नार्तिप्रायश्चि-
तम् ॥ आश्वलायनमतान्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः . यथा हविषां
व्यापन्तावेल्हासु देवतास्वाञ्जेनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा
हविरावृत्तिं प्रकृत्याह . प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथा अयत्यन्तं
तुल्यभूतानामिति च । गुणभूतानामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रा-
गूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरावृत्तिः नेव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते । १६ ।

व्यापन्नं तु हविरसु चिपेत् । किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राह

यदार्थाणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत । १७ ।

अयमभिप्रायः । यागानर्हतापत्तिः व्यापत्तिः . सा चार्थभोजनानर्हत्व-
संबन्धो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्येव चिपे-
दिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्यवहरन्तीति प्रकृत्याह भारद्वाजः .
कथं दुष्टं हविः स्यात् . यदार्थाणामभोजनीयं न तेन देवान्यजे-
तेति । तथा त्रिष्टभचप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन-

स्थाह . आपश्चानि हवींषि केन्नगखकीटपतंमैरर्न्वेवा बीभक्षैरिति ॥

यस्य पुरोडाशो दुःश्रुतस्तद्भुविर्यमदैवत्यं यममेव तद्गच्छतीति विज्ञायते । संस्थाप्य तदम्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । १८ ।

पुरोडाशग्रहणात्पुरोडाशतद्विकारेखेवायं विधिः . नेतरविकारेषु । यदपक्वं विषमपक्वं वा तद्दुःश्रुतम् । तत्तस्यै देवतायै ऊतमपि यमदैवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मान्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । एतदेवास्मिन् प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

तेषां भार्गवः प्राशितृणामेकः स्यात् । १९ ।

एकस्य भार्गवनिषमाम्बर्लिङ्गनियमो भोक्तृषु ॥

यो ऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रक्षामो ऽनायुः ।
उर्वरां दद्यात् । २० ।

दक्षिणाविशेषानाम्बाने यदि यत्किञ्चिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामः दग्ध इव भवति निर्वीर्यत्वादनायुरिव च भवति . यज्ञ आयु-
स्मान्मस दक्षिणाभिरिति श्रुतेः । अथवा अनायुरनायुर्द्यं च यजमानस्य
स्यादित्यर्थः । तथानायुर्यजमानः स्यादिति सत्याषाढभारद्वाजौ ॥
तथाभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्याख्या भूः उर्वरा ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरा प्रतिष्ठिता देया ।
सा प्रायश्चित्तः । २१ ।

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तप्तुख्योर्वरा-
दागमेव प्राथम्येन नेतरदित्यर्थः । प्रतिष्ठिता निरवद्या ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोठां यजेत ।

पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः । २२ ।

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत् तां यथोठां यस्मिन्क्रमे आवाहिता
तस्मिन्नेव क्रमे यजेत । ऊतेषु वा गारिष्ठेषु वा चाज्यहविष्टादुर्पांशु-
घर्मेण यष्टव्या । आवाहनवचनं च निर्वापोपाकरणदोहनादिरूपस्य
हविर्पहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् . यद्यभागां देवतामावाहयेद्गृहीयाद्वेति
वक्तृश्रुतेः । तेनाभागाद्यै निरुप्तमुपाकृतं दुग्धं चैवोत्सृज्य एवमाज्येन
यजेत । कात्यायनस्वाह . अधिकं निरूप्य तत्र यजेन्न वा अचोदि-
तत्वादिति । तत्र भागिन्यभागयोर्मिन्ननिर्वापे ऽपि विभागमन्त्रेण
विभक्त्याभागभागस्य त्यागः ॥

यदि भागिनीं नावाहयेद्यच्च स्मरेत्तदुपोत्याय
मनसावाह्यं यद्दो देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहु-
यात् । २३ ।

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्यते तदानीमेवोपोत्याय
मनसावाह्यं यद्दो देवा इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्रिज्यायाः
स्यतावाहुतिरेव . नावाहनम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

यदि पुरा प्रयागेभ्यो बहिःपरिध्याहुतिः स्कन्देदा-
ग्नीध्रं ब्रूयादेतां संकृष्य जुहुधीति । तां सो ऽञ्जलिना
जुहोति । तस्मै पूर्णपाचो दैयः । १ ।

यत्र पुरा प्रयागेभ्यो ऽप्याहुतिसंभवः सो ऽस्य विधेर्विषयः यथा
करभपाचादि । पूर्णपाचः पाचपूर्णे ग्रीष्मादिः ॥

यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदपो ऽभ्यवहरेद्भूमि-
भूमिमगादिति । २ ।

ब्रह्मणो ऽप्यनेनाभिमन्त्रणं प्रतिधातव्यम् ॥

आहवनीये दारुमयाणि । ३ ।

तानि तृष्णीं प्रहरेत् न मन्त्रेण . भूमिभूमिमगादिति सिद्धविवे-
धात् ॥

यद्यृक्तो यज्ञं भेष आगच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहु-
यात् । यदि यजुष्टो भुव इति दक्षिणाग्नौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । ४ ।

ऋक्तः ऋग्दारतः . ऋग्देविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भेष
इत्यर्थः । एवं यजुष्ट इत्यादि ॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ५ ।

द्युगपत्सर्वतो भेषे सर्वा व्याहृतीर्जुहुयात् . सर्वाभिर्याहृतीभिरेकामा-
हुतिमाहवनीये जुहुयादित्यर्थः . यथा सावित्राणि जुहोतीत्यादौ ।

कुत एवं व्याख्यायत इति चेत् . पृथक् सर्वा जुहुयादिति व्याख्याते सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बाह्वृच्ये कष्यान्तरेषु सैवं व्यक्तोपदेशाच्च । बाह्वृच्ये तावद्यथोक्ता आहुतीरुक्तोक्तम् . यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एवेति । भारद्वाजस्याह . अथ यदि सर्वतो भूर्भुवः सुवरित्याहवनीये जुहुयादिति । एवं कष्यान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रयः । यथा-
नाम्नातं तत्र क्रियेतेत्याखेखनः । सर्वत्र समभ्युच्चयः स्या-
दित्यपरम् । ई ।

तदिदमिति ज्ञेयं सर्वाभिर्याहतीभिरेकाहुतिः सेत्यर्थः । कुतः ।
आनन्तर्यात् . सर्वप्रायश्चित्तसमभिव्याहाराच्च । सा हि तस्या एव
समाख्या आत्त्रेषु प्रसिद्धा . यथा तावद्बाह्वृच्ये भूर्भुवः स्वरिति सर्वा
अनुद्रुत्येति प्रकृत्याच्चायते . सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतय
इति । तथा छान्दोग्ये ऽपि . किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहृती-
भिरेव यद्यञ्जितीति । एवं सूत्रकारवचनान्यपि तत्रतच्चैवानुसंधेष्यामि ॥
तदिदं सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातप्रायश्चित्ते तावद्विषये नियमेन क्रियते .
इतरच्चाप्याम्नातैः सह विकल्पेनेति प्रथमः कल्पः । यथागान्नातो विशेष-
णश्चैवेति द्वितीयः । न केवलमनाम्नाते किं त्वाच्चाते ऽपि विशेषे
तेनतेन समुच्चयनियम इति तृतीयः ॥

यद्येनं विहारे बहिर्वा भयं विन्देत्प्रजापतिर्विश्वकर्मा
तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् । अर्थेगा अस्य

जहितो ऽवसानपते ऽवसानं मे विन्देत्याहुनिं जुहु-
यात् । ७ ।

यद्येनं विहताग्निं यजमानं विहारविषये बर्हिवा भयमागच्छेत्
तदेवेयमाहुतिः . यत इन्द्र भयामह इति चाहुतिद्वयम् । विहता-
ग्नेस्वेतदेव ॥

यस्य हविर्निरुप्तं स्कन्देच्छिन्दन्प्राणि दद्यात् । यद्युत्पूतं
धिचं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् । ८ ।

निर्वापप्रभृत्योत्पवनात् छिन्दन्प्राणि दद्यात् . ततश्चिचम् । उभयत्र
भृपतय इत्यनुमन्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥

यस्य देवते अवदाने हवीषि याज्यानुवाक्ये वा
विपरिहरेयुर्यस्य वा देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्देव-
तान्तरये वा यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् । ९ ।

यस्य देवते विपरिहरेयुः व्यत्ययेन नयेयुर्ध्वलिजः . तथा निर्वापावा-
हनादि प्रथममग्नीषोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वाधादवदा-
द्यात् मध्यादित्यवदानविपर्यासः । तथा अग्नीषोमीयादग्निं यजत्या-
ग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यात् अनुवा-
क्यां वा याज्यां अचोदितां वान्यतरत्र कुर्यादुभे वाचोदिते इति
याज्यानुवाक्ययोः ॥ देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देव-
तान्तरयः स्वरूपे अनिज्या अनिर्वापो वा । यदस्य गृह इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् । यदा-

न्यदीयाङ्गविषो ऽन्वा देवतेष्वते अन्यदीयाभां वा याञ्जानुवाक्याभां
 तत्र पुष्कलं दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत . सर्वथै हविषो
 देवतार्थत्वात् . अवदानदोषे पुनरायतनादवदानमित्याश्वलायनवच-
 नाच्च ॥ तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतय इत्यभिमन्त्रायमेव
 विधिरादानयोग्यत्वे । आदानयोग्यत्वे तु तदेवादाय यजेत ॥ तथा
 देवतान्तरये ऽप्यसमाप्ते कर्मणि स्यते तदानीमेवेत्या निर्वपो
 वा । समाप्ते त्वन्वन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्थां पुनरिञ्चा ॥

त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति सर्वचान्तरये विप-
 र्यासे चैते आहुती जुहोतीत्येके । १० ।

सर्वचोक्तविषये ऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते ।
 तत्र प्रधानान्तरये कृत्वा प्रायश्चित्तं पुनःक्रिया पूर्वचैव दर्शिता ॥
 यदाङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते तन्त्रे स्यतं तदुपकारकमं च तदपि
 क्रियते । द्रव्यसंस्कारास्त्रपयुक्ते द्रव्ये न क्रियन्ते तदर्थत्वात् । तथा
 समन्त्रके कर्मस्यमन्त्रकमपष्टके* प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयोगः .
 तादर्थ्यादेव . पुनःप्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापद्येतेत्यर्चोक्ताद्यायात् ।
 तथा च भारद्वाजः . अपष्टकार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत
 इति । द्राष्ट्यायणेन चोक्तम् . यजुरन्तरये ऽन्वाहारं ध्यानजये उपे-
 ष्चं श्राष्टिस्य इति ॥ होममन्त्रान्तरये तु पुनर्होमो ऽन्यत्र प्रति-
 निमद्य होमेभ्यः । तेषु तु नावृत्तिः याञ्जाप्राधान्यात् ॥

यस्य पुरोडाश उद्वा पतेत्सं वा विजेत तमुद्वास्य

* Corrected ; a चपष्टके, f i k चपष्टके .

बर्हिषर्दं कृत्वा किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्ठाः शान्तः शान्ते-
रिहागहि । अघोरो यन्नियो भूत्वासीद् सदनं स्वमासीद्
सदनं स्वम् ॥ मा हिंसीर्देव प्रेषित आज्येन तेजसाज्यस्व
मा नः किंचन रीरिषः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मि-
न्नासीद् बर्हिषीत्येताभ्यामभिमन्त्रयेताभि च धारयेत्
। ११ ।

उत्पतेत् कपालेभ्यः पात्रा वा प्रमादादपगच्छेत् संविजेत भिक्षेत्
वा ततस्तमादाय बर्हिष्यासाद्य किमुत्पतसीति दाभ्यामभिमन्त्र-
दाभ्यामभिघार्य पुनः स्वाने स्थापयेत् । अस्तीर्षे तु बर्हिष्यभिमन्त्र-
णाभिघारणे एव क्रियेते . नोदासनादि ॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्येतां यज्ञे प्रायश्चित्तं
कुर्वन्ति । १२ ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति . समानानामीश्वरो भवती-
त्यर्थः । प्ररोचनाप्रदर्शनमादरार्थम् ॥

इति षोडशो कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथ पशुप्रायश्चित्तमारिषुसुच चातुर्मास्यानामपि साधारणं पृषदा-
व्यप्रायश्चित्तं तावदाह ॥

स्वन्ना सौः स्वन्ना पृथिवी स्वन्नं विश्वमिदं जगत् ।

स्कन्नादो विश्वा भूतानि प्र स्कन्नाज्जायतां इविः ॥ इह
गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रद-
क्षिणो रायस्योषो निषीदतु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभि-
रश्वैरियं वेदिः स्वपत्या सुवीरा । इदं बर्हिरति बर्हि-
यन्धेमं यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोषधय
इत्येताभिश्चतसृभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्यापो ऽभ्य-
वहृत्य निर्णिज्य सुचं शतमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं
विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाश्चेनावभ्राप्या-
यतने सादयेत् । १ ।

सुक्संयोगात्सुग्गतस्त्रैवायं विधिः । स्यात्सीगतस्य लाञ्छवदेव विधि-
र्भवति । तत्र स्कन्नं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्नप्रिष्टमपु चिप्रा पुनः
स्यात्साः पञ्चकलो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥

अथैकेषाम् । पृषदाज्ये स्कन्ने पृषदाज्ये पृषदाज्यम-
भियुञ्ज मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं जुहुयात् । २ ।

अभिमन्त्र्य स्कन्नप्रिष्टस्योपरि स्यात्सात्सूपीं गृहीत्वेत्यर्थः । तत्र तु
भूपतय इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् ॥

एवं सोमे स्कन्ने सोमे सोममभियुञ्ज जुहुयात् । ३ ।

सोमस्याच प्रासङ्गिकं वचनम् । तत्रापि योगितः सोममभिमन्त्र्य
मगस्तौ जुहुयात् ॥

यदपामृक्षच्छकुनिर्मुखेन निर्घृते तव । अग्निष्टत्सर्वं
शुन्धतु हव्यवाद् घृतसूदन इति कृष्णशकुन्यवमृष्टमभि-
मन्त्रयते । अभ्यवहरणादि पूर्ववत् । निर्लिख्यते ऽथ
पाचम् । ४ ।

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपामृत्तदिति भवति . पात्रनिर्लेखनं चाधि-
कम् । समानमन्यपूर्वोत्थेत्यर्थः । केचित्तु मुखेनेति मन्त्रवर्णात् काक-
मुखेनापमृष्टस्यैवेतं विधिभिष्टाङ्गान्तरस्युद्धं तदव्यापन्नविधिनासु क्षिप्त्वा
निर्लिखितायां सुचि खमन्त्रेण स्पृहन्ति ॥

*यदवालिक्षच्छपान्मुखेन निर्घृते तव । अग्निष्टत्सर्वं
शुन्धतु हव्यवाद् घृतसूदन इति आपदावमृष्टमभि-
मन्त्रयते । अभ्यवहरणादि पूर्ववत् । नाच पाचं प्रयुज्यते ।
अन्यस्मिन्स्पृहति । ५ ।

शुन इव पादा यस्य स आपदः अष्टमासमार्जारदिः पञ्चमखः ।
तदवमृष्टं त्वेतयाभिमन्त्र्य सुचं च तां त्यक्त्वा पाचान्तरं संस्तुत्य
तस्मिन्स्पृहति । समानमन्यपूर्वण । एतेनैव निर्दग्धेन पतितोदक्या-
द्यप्रथतस्युष्टानां द्वादशमलोपहतानां च त्यागो वेदितव्यः ॥

यदि पशुरुपाकृतो वाश्येत यदस्य पारे रजस इत्या-
हुतिं जुहुयात् । यस्माद्द्वीषावाशिष्टास्ततो नो अभयं

* Corrected ; the MSS. read यदवालिच्छकुः .

कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रुद्राय मीढुष इति
जुहुयादभि वा मन्त्रयेत । ६ ।

उपाकरणप्रभृत्या मञ्जपनात् यदि पशुः क्रन्देत्तदा यदस्य पार
इति ज्ञत्वा यस्माङ्गीषेत्यनया जुहुयात् अभिमन्त्रयेत वा पशुम् ।
मञ्जपनदश्यायां लिङ्गस्य भाग इत्यवेक्षणस्यापि समुच्चय इति
द्रष्टव्यम् ॥

यद्यु वै निषीदेदेतथैव यस्माङ्गीषा न्यषद इति
द्वितीयाम् । ७ ।

उपाकृतसोपवेज्जने स्वेतथैव यस्माङ्गीषा न्यषद इति विद्वत्तथा
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । समानमन्यत्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्तु तिष्ठति
पञ्चाविति प्रयाजेषु नियमात्तत्रैवैतं विधिमिच्छन्ति ॥

निषस्ये तं मैचावरुणदण्डेनोत्थापयेत् । ८ ।

इति सप्तदशी कण्डिका ।

उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषो मेमं यज्ञं यजमानं
च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धेहि शं न
रधि द्विपदे शं चतुष्पद इति । १ ।

निषस्ये त्वयमप्यपरो विज्ञेष इत्यर्थः ॥

उच्छामेति छागम् । उन्मेषेति मेषम् । उद्वश इति
वशाम् । २ ।

उल्लङ्घ्यस्य गोजातिवचनत्वात् गव्युसेत्यविकृतो मन्त्रः । ह्यगमेषवो-
स्तुष्काग तिष्ठ उन्मेष तिष्ठेति विक्रियते । वज्रायां तु जात्यनादरे-
णोद्वज इत्येव भवति । ततोष्कागेत्यस्य प्रकृत्यर्थत्वादिक्रियेतिषु पशुने-
कत्वे स्त्रीपत्रौ च यथार्थमूहः । नोस्त्रादीनामूहे विकृत्यर्थमेवोप-
देयात् ॥

यस्माद्गीषावेपिष्ठा इति द्वितीयां वेपमाने । ३ ।

पूर्ववद्वास्था ॥

यस्माद्गीषा पलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायिते । ४ ।

अपक्रमणं पलायनम् ॥

अनागच्छत्यन्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्द्वैवतमुपाकृत्य
यजेत । ५ ।

तस्मिन्नागमयितुमशक्ये सति संख्यानवर्णवयोभिस्तात्सद्दृशं तज्जातीय-
मन्यसुपाकुर्यात् । तज्जातीयास्त्राभे प्रतिनिधिरुक्तः सत्याषाढभारद्वा-
जाभ्याम् . अजा अवयो गाव इत्यन्यो अन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥

यस्माद्गीषा समञ्चास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञ-
पने । ६ ।

स्त्रयं व्याध्यादिना मरणं अकामसंज्ञपनम् ॥

य इदमकस्तस्मै नमस्तस्मै स्वाहेति सर्वत्र तृती-
याम् । ७ ।

सर्वचेति न केवलमत्रैव किं तु यत्रयत्र यस्माद्धीषेति द्वितीयाङ्-
तिहन्ता वक्ष्यते वा तत्र सर्वचेद्यं द्वितीयेत्यर्थः ॥

न वा उवेतन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः ।
आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येताभिश्चतसृभिरपो ऽभ्यव-
हृत्यान्वं तद्रूपवर्णवयसं तद्देवतमुपाहृत्य यजेत । ८ ।

मृतं पशुमपो ऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत ॥

यस्माद्धीषा निमेहसीति द्वितीयां मूचं कुर्वति । यस्मा-
द्धीषा शकृत्करोषीति द्वितीयां शकृत्कुर्वति । ९ ।

द्वितीयाङ्कतिरप्यनयोः पूर्ववत् ॥

ऊर्ध्वं ऊ सु ण ऊतय इत्युच्छ्रयन्तमभिमन्त्रयते । १० ।

दाग्नां पादाभ्यामूर्ध्वमवस्थापनं उच्छ्रयणम् ॥

यद्युपपाय्यमानो न पिबेन्न वा उवेतन्म्रियस इत्युप-
पाययेत् । ११ ।

अपां पेदरसीति पाय्यमाणश्च स्वयमपाने वसादनेन पाययेत् ॥

गर्भं स्रवन्तीमगदामकमामिर्होता पृथिव्यन्तरिक्षं
द्यौर्यतश्च्युतद्ग्रावेव तन्न तत्राप्रीतिं निश्च्युतिं पराचैरिति
पशूखां स्रवन्तीमभिमन्त्रयते । १२ ।

मित्रां स्रवन्तीमभिमन्त्रान्यामुखां संकृत्य निवेशयेत् ॥

यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तम् । १३ ।

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमथ्नीरन्नित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे
 तत्तच्चैवानुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैवं पशुं प्रकृत्योक्तम् . यर्हि
 पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुअपणं हरेदिति । यर्हि
 यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमित्यप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदञ्चं नयन्ति तर्हि
 तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुअपणं ग्रामिचाग्निं हरेदित्यर्थः ।
 पुनश्च यजमानं वा एतदिकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुअपणं हरन्ती-
 त्याहवनीयादुद्धरणं निन्दित्वोक्तम् . स वैव स्यास्मिर्मन्थं वा कुर्वादि-
 ति । स ह्येव प्राजहित एव योनिः स्यास्मिर्मन्थं वेत्यर्थः । पूर्वेण चात्र च
 तद्दृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राज्ञमग्निं प्रहरन्तीत्यादि-
 ब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येत्यम् । बौधायनश्चाह . स वैव स्मार्दिति
 पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशतीति ॥ समानो ऽयं विधिः सवनीये ऽपि
 तत्प्रकृतित्वात् । निरूढपशौ त्वाहृत्यवचनादाहवनीयादेवाहृत्यः ॥
 पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे . यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमव-
 शेत्सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति । यदि पशुसंबन्धेकमनेकं वावदानं
 नाश्रदोषादिनावदानायोग्यं स्यात्तस्य स्थाने ध्रौवादाज्यादवद्येदित्यर्थः ।
 तदुक्तं भारद्वाजेन . यद्यद्भुविस्तस्याज्यं प्रतिनिधिरिति ॥ कृत्स्नगर्भे
 तु पुनरासन्नः । केषिन्तु वपाहृदययोर्नाशे ऽपि पुनरासन्नमिच्छन्ति .
 तयोः पश्चात्प्रत्यसंस्तवात् . यथा आत्मा वपेति . पशोर्वा आसन्नस्य
 हृदयमात्माभिसमेतीति च । तदयुक्तं विशेषानुपदेष्टात् . अथवाह-
 मात्रत्वात्प्रात्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन . अवदानहानौ नाहि-
 येत . हृदयनाशे त्वन्यमासभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः . सर्वेषां

Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	Re.	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	..	2	8
Nṛsiṅgha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each Fasc.	..	4	6
Nārada Pañcharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	..	1	4
Nīsāra, or, The Elements of Polity, By Kāmāndakī, (Sans.) Fasc. II—IV	..	1	14
Parisikṭaparvāna (Sans.) Fasc. I ..	..	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I ..	..	0	10
Ṛg Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	..	0	10
Śrauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	..	4	6
Ditto Kāśyāpāna, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	..	5	10
Sāma Veda Saṅghitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;	..		
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc. ..	..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	..	2	8
Sāṅkhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	0	10
Śaṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	..	1	4
Śaṅkhyā Pravachana Bhāṣhyā, (English) Fasc. III ..	..	0	10
Śaṅkhyā Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	10
Śaśvata Saṅghita, (Eng.) Fasc. I ..	..	1	0
Tattvīriya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	..	6	14
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	..	15	0
Ditto Saṅghitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	..	20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.	..		
I and II @ /10/ each ..	..	1	4
Tāpāyā Brāhmana, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	..	11	14
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3, @ /10/	..		
each Fasc. ..	..	5	10
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	..	4	6
The same, bound in cloth ..	..	5	2

Arabic and Persian Series.

Khamsir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	..	8	2
Am-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	12	4
Ikbn-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	..	27	8
Al-Bāhn-nāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,	..		
@ 4/12; thin paper ..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @	..		
1/4 each ..	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	..	17	8
Fāris-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @	..		
1/2 each ..	..	3	0
Farah-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	..	5	10
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	..	2	8
Farā Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I ..	..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	..	6	0
Iqbn-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	..	1	14
Ishāh, with Supplement, (Text) 32 Fasc. @ /12/ each ..	..	24	0
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárfkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each..	Rs.	9
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/	..	12
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	..	0
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2
Suyúty's Itgán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	..	8
Tabuqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	4
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	8
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	..	90
Ditto Index to Vols. I—XVIII	..	5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	..	2
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	..	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	..	4
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	..	4
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	4
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	2
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	..	4
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson	..	3
5. Anis-ul-Musharrihin	..	2
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	..	2
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	..	1
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	..	2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	..	1
10. Itiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	..	1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	..	32
12. Jawámi-ul-'ilm iz-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	..	2
13. Khizánat-ul-'ilm	..	4
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	..	40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera. Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	..	12
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	..	..
17. Sharaya-ool-Islám	..	..
18. Tibetan Dictionary	..	..
19. Ditto Grammar	..	..
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	..	..
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVII @ 1/ each	..	..
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra	..	..

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 507.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASCICULUS VIII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Ra. 3	2
Kśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	3
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Śaṅḍilya, (English) Fasc. I	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 5	0
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc.	.. 26	14
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopála Tápani, (Sans.) Fasc. I	.. 0	10
Gobhīlīya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14

(Continued on third page of cover.)

वाच्यस्य यजेत्. अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति ॥ यदि मतं अनवदानत्वादपाय्य न तत्राद्यं विधिरिति तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते । वपादीनां माचाहीनत्वे ऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत् न प्रतिनिधिना . द्रव्यप्राधान्यात् . यथोक्तं माचापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति ॥

ये पशुं विमथीरन्यस्तान्कामयेतार्तिमार्च्छेयुरिति कुविदङ्गेति नमोऽष्टक्रियत्यर्चाग्नीध्रे जुहुयात् । आहवनीये शामित्रे वा निरूढपशुबन्धे । १४ ।

यदि दस्यवः पशुं विमथीरन् जीवन्तं मर्षावस्यं वा बलात्कारेण हरेयुः तांश्च यदि यजमानः कामयेत आर्तिं प्राप्नुयुरिति तदानया जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधिरेव भवति ॥

यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देदा त्वा ददे यशसे वीर्याय चास्मास्वघ्निया यूयं द्धायेन्द्रियं पय इत्यादाय यस्ते द्रष्टो यस्त उदर्षो दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाञ्चरिष्यै स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । १५ ।

अज्ञावदानसमुदायो हविः . अथ हविषा प्रचरति ङागस्य हविषो ऽनुब्रूहीत्यादौ तथादर्शनात् । हविषो ऽवदानं हविरवदानम् । तत्र हविर्विशेषणं पुरोडाशावदाननिवृत्त्यर्थम् । अवदानग्रहणं त्वेकैकावदानस्कन्दने ऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । अहविरवदानत्वादपायाः पृथग्रहणम् . न त्ववदानत्वात् . अन्यथा कृत्वा वपामवदायेत्यादिसूत्रविरोधात् । तेन यदि पञ्चोरवदानं मग्नेदिति विधिर्वपायामपि भवत्येव । यस्मै

वा देवतायै गृहीतमज्जतं स्कन्देदिति पुष्करदानं चात्र समुचेतयं
अविरोधात् ॥ आदायेति यथास्थानं प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबध्येत धाता रातिः सूर्यो देवो दिवि-
षद्वा इत्याहुती हुत्वाष्टापृष्ठिरय्यमुष्णीषेणावेष्ट्य । १६ ।

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

कोशे ऽवधाय द्वितीये ऽवधाय तृतीये ऽवदधाति । १ ।

त्रिकृतिषु स्त्रीपशुरासन्नभ्या । यद्यष्टापदीत्यनुबध्येत . गर्भिणीत्यर्थः ।
गर्भपादैः सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वात्
गर्भद्विजादिना दादन्नपद्यादावपि समानो ऽयं विधिः । ततः प्राक्
संज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्वामुपाकुर्यात् । परतस्त्वनुबोधे धाता
रातिः सूर्यो देव इत्याहुती कृत्वाष्टापृष्ठविन्दुकं हिरण्यमुष्णीषेण
दीर्घवाससावेष्ट्य तत्कस्त्रिंशत्सापिधाने कोशे ऽवधाय तमपि कोश-
मन्यस्त्रिंशत्कोशे तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशे ऽवदधाति ॥

विविधानिव कोशान्कृत्वायैनामध्वर्युरभिमन्त्रयते
यस्यास्ते हरितो गर्भ इति । २ ।

चीनपि तान्कोशान्विगतविलानिव दृढापिहितान्कृत्वा दक्षिणार्थं
निधाय ततो गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ॥

आ वर्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमाहृत्य वि ते भिर्नाम्नि
तकरोमित्युखमाच्छति । ३ ।

विश्रयनकाले पञ्चोदपस्त्रनिर्गमानुगुणमावृत्त्य तदावरकमुल्लं नाम
मेदं ह्यति हिनन्ति ॥

बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सक्थिनी गर्भं निरस्य
शूले प्रणीक्ष्य शामिचे निहत्य अपयति । ४ ।

तत्र ऊर्वोर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य शूलाग्रप्रोतं ह्यता
निहत्य अपयति . गर्भमपणानुगुणमग्निधमीपे शूलं निखाय शामिचे
अपयतीत्यर्थः ॥

उरुद्रस्यो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपो-
हति । ५ ।

शूलाग्रे अथमाणाद्गर्भात्स्वरतो रसस्य धारणार्थमधस्तात्पात्रमुप-
यच्छति ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य गर्भपुरोडाशं निर्वपति भक्तौ-
द्यावापृथिव्यमेककपालम् । ६ ।

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेत् ज्ञाता गर्भिणीति तदा तन्नि-
रुप्यानन्तरं गर्भपुरोडाशमनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु ज्ञाने यदैव जानी-
यात् तदैव निर्वपेत् । स च भक्तौद्यावापृथिवीभ्यां निरुप्यते . न
गर्भदेवतायै । न चास्यैककपालधर्माः . शेषस्योत्तरञ्च प्रतिपत्तिविधा-
नात् . इतरथा सर्वज्ञतत्वेन श्रेयसंभवात् ॥

पशुपुरोडाशेन प्रथर्य गर्भपुरोडाशेन प्रधरति भक्तौ-
द्यावापृथिव्येनेति । ७ ।

भारदाजादिभिर्गर्भपुरोडाशस्य पशुपुरोडाशेन सह प्रचारवचनात् त-
न्निरासार्थं पुनःक्रमवचनम् । पशुपुरोडाशेन प्रचर्य ततो भक्तौद्यावा-
वृथियेन गर्भपुरोडाशेन प्रचरति . न तु तेन समवदायेति भावः ॥

पशोर्देवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्यद्वदाय
दैवतेष्ववदधाति । उपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु । ८ ।

पशोर्देवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्ध्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति ।
तदा अधस्तान्नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः . पुरस्ताद्दे नाभ्यै
प्राण उपरिष्ठादपान इति सिद्धात् ॥

चैधं गर्भरसं व्यानयति दैवतसौविष्टकृतैडेषु च । ९ ।

यूष्णः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः . समासोपात्तत्वात् .
दैवतादीनां समुच्चयान्तराभावाच्च । यूष्णोपसिध्य त्रिषु गर्भरसं
व्यानयतीत्यर्थः ॥

एकपदी द्विपदीति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जुहोति । १० ।

पुरस्तादनस्यतेरिति वचनात् तस्य पुरस्तादेवेयमाहुतिः ॥

अष्टाप्रूडिरण्यं दक्षिणा । ११ ।

अत्राध्वर्यवे अष्टाप्रूडिरण्यं सकोशं ददाति ॥

गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं
यजति प्र तप्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति । उत्तरया वा
। १२ ।

यजतिरत्र जुहोत्यर्थः . विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् .
अभिचरन्दश्रुहेतारं जुहुयादिति श्रुतस्य जुहोतेर्दश्रुहेताभिचरन्य-
चेतेति यजतिना निर्देशदर्शनाच्च । तथा किमिन्ने विष्णविति
जुहोतीत्येव कल्याणरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥

मरुतो यस्य हि क्षय इति गर्भं गर्भपुरोडाशं चोत्त-
रेण गार्हपत्यस्य शामिचस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य मही
द्यौः पृथिवी च न इति शीतेन भस्मनाभिसमूह्यैतं
युवानमिति पञ्चभिरुपतिष्ठते । १३ ।

अभिसमूहनं प्रच्छादनम् । एतं युवानमित्युपस्थाप्य ततः खिष्टकदादि
कर्म प्रतिपद्यते ॥

तदिदं *गर्भिणिप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्मरथ्यः ।
यचानाम्नातं तत्र क्रियेतेत्याखेखनः । १४ ।

गर्भिणिप्रायश्चित्तमिति ह्रस्वच्छान्दसः . यथा गर्भिण्यो भवन्तीति ।
यत्रादित्यां मल्हां गर्भिणीमालभत इत्यादौ आम्नाता गर्भिणी
तत्रापि निमित्तगताविशेषात्कर्तव्यमेवैतन्नैमित्तिकमित्याश्मरथ्यमतम् ।
आखेखनस्तु मन्यते . वि वा एतस्य यज्ञ ष्थ्यते यस्य हविरिति
रिच्यते . रचांसि वा एतत्पशुं सचन्ते यदेकदेवत्य आलब्धो
भ्रूयान्भवतीति . यथा चोदितादतिरेकदोषनिमित्तत्वश्रुतेर्यचानाम्नाता
गर्भिणी तत्रैव कर्तव्यमिति ॥

* B C D E गर्भिणी, and this reading stood also originally
in A.

यद्यनपट्टकार्यो* यूपो विरोहेत्तस्मिंस्त्वाङ्गं साख्यं
शोमश्रं पिङ्गलं बहुरूपं सवनीयस्योपालम्भं कुर्यात् । १५ ।

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे
तत्कालपर्यागतस्य पन्नोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाङ्गं पशुमुपालम्भं कुर्यात् ॥

त्वाङ्गं चरुमच वाजसनेयिनः समामनन्ति । १६ ।

गतः ॥

त्वाङ्गीरेवाच सुवाहुतीर्जुहेतीत्येके । १७ ।

त्वष्टा दधदिन्द्राय तन्नसुरीपं त्वष्टा वीरमिति त्वाङ्ग्युः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

यदि यूपः सुषिरः स्यादतीसारेण यजमानो म्रियेत ।
वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापत्यया च हुत्वा तं संवृ-
च्छाम्नौ प्रवृज्याथान्यं साधयेत् । १ ।

यूपश्चेत्सुषिरवान्स्यात् †अतिस्रवणेनोदरस्य यजमानो म्रियेत । तत्रेदं
विष्णुरिति वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापते न त्वदिति प्राजापत्यया
च हुत्वा तं यूपं क्षित्वाहवनीये प्रदीप्य यूपाभिमन्त्रणादिविधिगान्यं
निर्दीपमाहरेत् । न यूपाहुतिरावर्तते . अप्रत्यक्षत्वात् . यूपाहुतिं
हुत्वाग्निष्ठप्रथमानिति सिद्धाच्च ॥

* Corrected ; all MSS. read यद्यनपट्टकार्यो .

† a अतिस्रवणेनो .

यदि क्रिम्यः क्रिमय एनं भक्षयेयुः । पूर्ववत्प्रायश्चि-
त्तम् । २ ।

क्रिम्यः क्रिमिणः . यद्यन्तर्वालाः क्रिमयः स्युरित्यर्थः । एवं यजमानम् ॥

यद्याव्रश्चनमास्कन्देत्यथ्येनमतिचरिष्यतीति विद्यात् ।
व्याहृत्यादि समानमुत्तरम् । ३ ।

यूपिच्छन्नः पतन्प्रतिवृत्ताप्रश्चने स्त्रमूल एव यदि पतेत् तदा पत्नी
दुर्दत्ता स्यात् । तत्र वैष्णवीवजं व्याहृत्यादि सर्वमुत्तरं कर्म समानं
पूर्वेण ॥

यदि दक्षिणा पतेत्प्रत्यङ्गा सं वा शीर्येत शाखासु
वा सञ्चेत यजमानो द्वियेत । वैष्णव्याः स्थाने यामी ।
समानमुत्तरम् । ४ ।

दक्षिणामुखः पतेत्प्रत्यङ्गा पतेत्संशीर्येत भञ्चेत वा पतितः . पतित्वा
शाखासु वा सञ्चेत वृत्तान्तरस्य तत्र वैष्णव्याः स्थाने यमो दाधारे-
ति यामी स्यात् । सर्वमन्यद्वाहृत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यद्यस्य पतेदस्य द्वियेत । वैष्णव्याः स्थाने वारुणी ।
समानमुत्तरम् । ५ ।

आख्यातः पूर्वेण । उदुत्तममिति वारुणी ॥

यदि प्रासहा हरेयुः सर्वस्वं शीयेत । वैष्णव्याः
स्थाने ऐन्द्री । समानमुत्तरम् । ६ ।

यदि केचिद्यूपं प्रासहा प्रसह्य हरेयुः तदा हीनधनः स्याद्यजमानः ।
तत्र वैष्णव्याः स्थाने ऐन्त्री स्यात् इन्द्रं वो विन्धतस्परौति । ब्रह्मं
पूर्ववत् ॥

यदि मूल उपशुष्कः स्यान्न पितृभ्यो यथापुरं करिष्य-
तीति विद्यात् । यदि मध्ये क्षुधा मरिष्यति । यद्यग्रे न
स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति ॥ यद्यग्निष्ठा विच्छिद्येत यज-
मानो म्रियेत । यदि पूर्वा पत्नी । एतद्वा विपरीतम् ।
यदि दक्षिणा माहिषेयः पुत्रः । यद्युत्तरान्बग्ज्येष्ठः ।
यदि दक्षिणपूर्वा ब्रह्मा । यदि दक्षिणापरा हेता ।
यद्युत्तरापराध्वर्युः । यद्युत्तरपूर्वाग्नीध्रः । ७ ।

यदि मूलभागे यूपः शुष्कः स्यात्तदेवं जनो यजमानं जानीयात्
न यथापूर्वं श्राद्धं करिष्यति च्छद्धिविगमादिति । यदि मध्ये शुष्कः
स्यात् क्षुध मारिष्यतीति विद्यात् । यद्यग्रे न स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति
विद्यात् ॥ किं च यदि तच्छणो ऽकौशल्यादग्निष्ठा विच्छिन्ना स्यात्
यजमानो म्रियेत । यदि पूर्वाग्निः पत्नी म्रियेत । एवमुत्तरेष्वप्यनुष-
ङ्गो द्रष्टव्यः । माहिषेयो ज्येष्ठाया ज्येष्ठः पुत्रः । तस्मानन्तरो ऽन्ब-
ग्ज्येष्ठः ॥ यस्मादेते शुष्कत्वादिषु दोषास्तस्मात्तेष्विदं प्रायश्चित्तमाह ॥

शुष्कादिषु सर्वेषु याम्यादि समानमुत्तरम् । ८ ।

यदुक्तं वैष्णव्याः स्थाने यामी समानमुत्तरमिति तदेवाच स्यादि-
त्यर्थः ॥

यदि लोहिन्यो लेखाः प्रसव्यं यूपं परिहरेयुर्न
साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति विद्यात् । श्वेताश्वेतप्रदक्षिणं
क्षिप्रं साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति । ६ ।

यदि काश्चिद्रक्तवर्णा लेखाः प्रसव्यं यूपं वेष्टयन्तो दृग्धरेण तदा न यज-
मानः सहस्रदक्षिणेन क्रतुना यक्ष्यतीति विद्यात् । अथ श्वेताः सत्यः
प्रदक्षिणं चेदेष्टयेयुः तदा क्षिप्रमेव तेन यक्ष्यतीति विद्यात् । ज्ञानं वाच
प्रीत्यप्रीतिफलमाचमम् . न प्रायश्चित्तार्थम् . तस्यानुपदेशात् . अन्यथा
क्वाहरणस्येष्टत्वेन तद्धितत्वेन च ज्ञानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वायोगाच्च ॥

यद्याहुतौ हुतायां कृष्णो धूमो दक्षिणां दिशमभि-
निहन्यादातो वा प्रसव्यं धूममावेष्टयेद्यजमानो व्रियेत ।
सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयाज्जुहुयात् । १० ।

आहुतौ प्रकरणात्पश्चात्तौ हुतायाम् । सामान्यनिर्देशात्सर्वस्या-
माहुतावित्येके । यद्ग्रेः कृष्णवर्णो धूम उत्थितो दक्षिणां दिशं
प्रतिगच्छेत् अथवा यं कंषिदप्याहुतिसमुत्थं धूमं वातः प्रसव्यमावे-
ष्टयेत् तद्यजमानमरणं सूचयेत् । अतस्तत्परिहारार्थं सर्वप्रायश्चित्तं
जुहुयात् । सर्वप्रायश्चित्तं च प्रागेव व्याख्यानम् ॥

इति विंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टबृहद्भक्तप्रणीतायामापलम्बसूत्रवृत्तौ सूचदीपिकायां
पञ्चमः पटलः ।

इति नवमः प्रश्नः ॥

सोमः ।

उक्ता नित्या इतिर्यज्ञा उक्तानि चैषां प्रायश्चित्तानि । अथेदानीं
सोम आरभ्यते । सोऽपि नित्यः . त्रिभिर्दृष्ट्या जायत इत्यृषसंस्त-
वात् . तथा सोमान्तान्यज्ञानुक्रम्य मैथमिकं ह्येतदृषसंस्तुतमिति
वसिष्ठवचनात् . सूचकताप्यग्नीनाधाय कर्मास्थारभते सोमावरार्थानि
यानि श्रूयन्त इति गृहस्यस्याश्रमान्तरं प्रेषतो ऽप्यावश्यकतयोपदे-
ज्ञात् . तथा वसन्तेवसन्ते सोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासवदभ्यासवि-
धानात् . तथा सोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात् . तथा सर्वेषु
ब्राह्मणेषु कल्पेषु च नित्यैः समभिव्याहाराच्च । तस्मान्नित्य एव सोमः ।
स च ज्योतिष्टोम इति वक्ष्यते ॥ न चासावनिष्टदर्शपूर्णमासेनाहर्तव्य
इति प्रायः कस्यान्तरकारणां मर्यादा । तच्च भारद्वाजसावत् . न
दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा सोमेन यजेतेति । तथा तस्य नानुपक्रान्त-
योर्दर्शपूर्णमासयोराराहार इति सत्याषाढः । कात्यायनेनाप्युक्तम् .
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टान्येन यजेतेति । ब्राह्मणे च . सोऽर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्टा सोमेन यजेतेति अथमेव कल्पः स्तुतः । आश्वलायनस्साह .
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मासैरथ सोमेन . ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यथोपपत्त्येके . प्रागपि सोमेनैक इति । सूचकतो ऽप्यनियम
एव क्रमस्याभिप्रेतो विशेषवचनात् ॥ विश्विन्नसोमपीथेन तग्नीना-
धाय दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा ब्राह्म्यं च पशुमासव्य ततः सोमाय
दीक्षितव्यं . अनासव्ये तस्मिन्सोमानधिकारात् . तदासव्यस्त्रिष्टुपि

दर्शपूर्णमासाभ्यां लभ्यते सत्सग्निषु सर्वा च सोमपीथेष्व्यायां तन्नि-
 रोद्गुरभावात् ॥ नन्वसौ सांगायप्रकृतिः कथमकृतायां प्रकृतौ करि-
 ष्यते . किमिदं राजाज्ञानाकृतायां प्रकृता विकृतिः कार्येति । न
 तावदस्याः प्रकृत्यनुष्ठानापेक्षमनुष्ठानं विकृत्यनुपदिष्टानाङ्घ्रितप्रकृत-
 विद्यन्तस्य वेदनमात्रापेक्षत्वात् । न च सांगाय्याग्नीषोमीयविकारा-
 धिकरन्त्यायादेव नियमः ब्रह्मजीवः . तस्यात्पदोचरत्वात् . तत्र हि
 गोमयाजी संनयेदिति सांगाय्यस्य सोमोत्तरकालत्ववचनात् .
 प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायाच्च । तद्विकाराणामपि सोमोत्तर-
 कालभाविन्ममेव व्युत्पाद्यं न तु प्रकृतिविकृत्योः पौर्वापर्यम् । न च
 ब्राह्मीयो ऽयं नियमः . तत्र ब्राह्मणुपलम्भात् । विपरीतानुष्ठेव तु
 ब्राह्मणद्वेषीयते . अन्याधेयस्येष्टिविधानादतिराचस्य प्रथमयज्ञत्ववि-
 धानात् . असोमयाग्निः पशुविधानाच्च । तथा दर्शपूर्णमासाना-
 मिदृष्टेष्टिपशुचातुर्मासैरथ सोमेनेति । तस्माद्येषामेतदुपलक्ष्यानं त
 एवाच प्रमाणं प्रष्टव्या इति सिद्धम् । अनारभ्यदर्शपूर्णमासस्यापि
 प्रात्यपन्निव्यासलभ्यत इति तत्रात्वारम्भणीया निचता . प्रकृत्यर्थेनाप्य-
 कृतत्वात् . कृत्य हि सा तदर्थेनेति विकृतिषु तदक्रियायां हेतुवच-
 नाच्च ॥ सर्वथापि तावत्सिद्धं विच्छिन्नसोमपीथस्थानालम्बप्रात्यपक्षेर्न
 सोमदीचेति । को ऽयं विच्छिन्नसोमपीथो नाम । ननुक्तो ऽयं
 ब्राह्मणे . ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टमालभेत यत्रा तृतीयात्पुरुषाक्षोमं न
 पिबेत् . विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथ इति । तत्र च त्रयः प्राञ्च-
 स्ययः प्रत्यञ्च इत्यादौ प्राक्तेनोक्ता दीर्घावैदमगमसुब्रह्मण्यादौ नामभिः
 कीर्तमाना च पित्रादीनां त्रिपुरषी । तस्यां क्रमः प्रपितामहस्तृतीयोः

ऽभिप्रेतः . न त्वात्मनस्तृतीयः पितामहः । कुतः । सोमपानोद्-
 तस्यात्मनस्तद्विच्छेदाभावात् . एतत्ते तत ये च त्वात्मन्वेतत्ते पितामह
 प्रपितामह ये च त्वात्मन्विति तिसृषु सक्तिषु निदधाति तस्मादा-
 द्दतीयात्पुरुषान्नाम न षड्वन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वात् । तथा विध्यर्थस-
 मष्यत एव निदर्शनादत्रगन्तव्यम् । तदथमर्थो भवति . यस्य पिपा-
 दयस्तथः पुरुषाः सोमं न पीतवन्तः स सोमपीथार्थी पशुमासभे-
 तेति । कात्यायनमतान्तु द्विपुरुषविच्छिन्तावपीथ्यते यथाह . वसन्ते
 ऽग्निष्टोमः . ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासोमपीथिन इति ॥
 कः पुनरुत्सृष्टः । छागः पुनरुत्सृष्ट इति भारद्वाजः । बौधायनस्वाह .
 पुनरुत्सृष्टो ऽनृद्धानित्यवशीर्णगव एष उक्तो भवतीति । लिङ्गं चात्र
 भवति . पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथ इति ॥ दुर्ब्राह्मणस्य तैन्द्र-
 ग्नेष्टुवाग्निनो ऽप्यालभ्यः . यथोक्तं ब्राह्मणे . आग्निं धूसलसाममा-
 सभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदिति । को ऽसौ दुर्ब्राह्मणः ।
 तमाह बौधायनः . यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषं स वै
 दुर्ब्राह्मणो नाम यस्य पौनर्भवो भवेदिति । तत्र वेदस्य वेदी चेति
 चकारार्थां व्यक्तम् . समुच्चयावगमादुभयविच्छेद एव भवत्याग्निनो
 नान्यतरस्य विच्छेदे । भारद्वाजस्वाह . विलुप्तवाविचीको दुर्ब्राह्मण
 इति । तस्मिंस्तु पचे त्रिपुरुषसुभयविच्छेदे ऽपि भवत्येवाग्निः .
 ऐन्द्राग्रस्तु नेष्यते निमित्ताभावात् ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्धेयानृत्विजो वृषीते
 यूनः स्थविरान्बानूचानानूर्ध्ववाचो ऽनृद्गहीनान् । १ ।

सोम श्रोत्रधिविशेषः . तस्माद्यजमानात्कर्मणो ऽपि नाम । तेन यज्य-
 मास आगूर्याप उपसृष्ट्य चर्त्विजो दृषीते । आगूरुषं तु याजमान
 एव व्याख्यातम् । ब्राह्मणानामात्विज्यमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्ब्राह्मणव-
 क्तमादरार्थम् । अथवा तस्मादाजपेययाज्यात्विजोऽन इति श्रुतेः
 चर्त्विजस्यापि याजपेययाजिनः प्राप्तिश्च ब्रह्मिता निरस्यते । अर्षेयो
 ब्रह्मादने व्याख्यातः । बालद्वयोः प्रायः क्रियासु पाटवं न स्यादिति
 ध्रुवस्त्वविरग्रहणम् ॥ अथ को ऽनूचानः । मार्गादनपगतो ऽनूचान
 इति भारदाजः । तस्य च नाननूचानमृत्विजं दृषीत इत्यनेन सिद्ध-
 स्यात्पादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ऊर्ध्ववाचः पटुस्थानकरणाः । अनङ्गही-
 नाः अन्यनाङ्गाः । अन्यनानतिरिक्ताङ्गा इत्याश्रयायनद्राह्मणायणौ ॥

तेभ्यः सोमं प्राह । २ ।

सोमप्रवाक इति शेषः । कुत एतत् । साद्यःक्रेष्वश्वरथाः सोमप्रवाका
 विधावन्तीति खिङ्गात् . कण्ठोक्तत्वाच्च कल्पान्तरेषु । यथाह भार-
 दाजः . सोमप्रवाको यन्नासौ सोमं प्राहेति । तथा सोमप्रवाकं
 परिपृच्छेदित्याश्रयायनः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ तदयमर्थो
 भवति . यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्तं यथोक्तगुणसुपेत्य सोमं प्राह .
 सोमेनासौ यज्यते स याजयितव्यस्त्वयेति ॥

तं पृच्छति क ऋत्विजः के याजयन्ति कश्चिन्नाहीनः
 कश्चिन्न न्यस्तमात्विज्यं कश्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इति
 छन्दोगब्राह्मणं भवति । ३ ।

तं सोमप्रवाकं पृच्छति सस च्छत्विक् . के पूर्वमाधानादिषु कर्मखृत्विजः
 के चाद्य याजयन्तीत्यादि । सो ऽपि यथायथं प्रतिब्रूयात् ॥ तत्र
 पूर्वत्विक्परीक्षा तावत्पतित याजितत्वादियजमानदोषब्रह्मनिरासार्था
 वर्तमानत्विक्परीक्षाप संभक्षणानर्हत्वब्रह्मनिरासार्था । अहीनादि-
 परीक्षा तु तत्र याजननिषेधादेव . यथोक्तमान्दसायनेन . न्यस्तमा-
 त्विष्यमकार्यमहीनस्य नीपदक्षिण्येति ॥ इन्द्रो गत्राह्णस्त्वचनमाद-
 रार्थम् . विकल्पार्थमित्येके ॥

अथ जपति महन्मे ऽवोचो भर्गो मे ऽवोचो यशो मे
 वोचः स्तोमं मे ऽवोचः कुप्तिं मे ऽवोचो भुक्तिं मे
 ऽवोचः सर्वं मे ऽवोचस्तन्मावतु तन्माविशतु तेन भुक्षि-
 षीयेति । ४ ।

अथ यदि याजयिष्यम्भवति ततो जपतीत्यर्थः । तथा च द्राह्मण्यः .
 सोमप्रवाकमकरियन्ममः सोमाय राश इत्युक्ता प्रत्याचक्षीत . महस्ये
 ऽवोच इति करिष्यश्प्रतिमन्त्रयेतेति । भारदाजमतात्प्रयाजयिष्यतो
 ऽपि नित्यो जपः ॥

पदा नामासि स्रुतिः सोमसरणी सोमं गमेयमिति
 पन्थानमातिष्ठते । ५ ।

यजमानमृह्गामिनं पन्थानं प्रतिपद्यते ॥

देवो देवमेतु सोमः सोममेन्दृतस्य यथा विहाय
 दौष्कृत्यमित्यभिप्रव्रजति । ६ ।

गतः ॥

पितरो भूरिति दक्षिणावृत्तः पितृनुपतिष्ठते । ७ ।

प्राचीनावीत्युपतिष्ठते ॥

ताम्बृषीते चतुरः सर्वाङ्घ्रिकैकशः । ८ ।

तानागताङ्घ्रानपि वक्ष्यमाष्यैर्मर्त्यजमान एकैकं वृषीते . महर्षिण
एव वा चतुरः । अथ तानेव सर्वाननुक्रामति ॥

अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्युन् ।
ब्रह्माणं ब्राह्मणाञ्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः ।
हेतारं मैत्रावरुणमश्वावाकं त्रावस्तुतमिति हेतुन् ।
उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गा-
तुन् । ९ ।

अनुक्रमणादित्यन्तावष्टेति । समसाध्वर्युणाष्टत्विग्धर्मा महम् इत्या-
दयो न भवन्ति ॥ तथाध्वर्युः हेतुनिति वर्गशो ऽभिधानात् सर्वे
ऽध्वर्यवस्तमुद्गातार इत्यादिषु वर्ग्या एव सिद्धाः । वर्ग्याणां क्रमविशेष-
वचनात् यद्प्रतिरथं द्वितीयो हेतयेत्यादयश्च सिद्धाः । वरणक्रमस्तु
वक्ष्यमाण एव . न त्वयम् । न साध्वर्युवां षत्विजां प्रथमो युज्यत
इत्यनेनापि क्रमेण वरणमिति युक्तम् . सूचविरोधात् मन्त्रविरोधाच्च ।
सूचकृतस्तु क्रमान्तरविरोधे मन्त्रक्रम एव बलीयानित्यभिप्रायः ॥

सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति । १० ।

सप्तदशवचनासो ऽप्यृत्विग्धर्मास्तभते ॥

स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । ११ ।

उपद्रष्टा साध्वसाधुनोरनुसंधाता ॥

यदि चतुर आद्यान् । १२ ।

यदि चतुरो दृषीते तदा प्रतिवर्गमाद्यान्महर्षिजो दृषीते । इतरे
त्वदृता एव कुर्युः ॥

अथ वरणाः । १३ ।

मन्वा इति शेषः ॥

अग्निर्मे होतादित्यो मे ऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उक्ताताकाशो मे सदस्य आपो मे होचाशंसिनो
रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इत्युपांशु देवतादेशनम् । असौ
मानुष इत्युच्चैः । १४ ।

अग्निर्म इत्यादिनोपांशु देवता आदिष्वासी मानुष इत्युच्चैर्निगदेदिति
शेषः । यद्यप्येकैकश्च इत्युक्तं तथापि होचकार्णा समासत एव वरणं .
यथा विष्णुरद्रुक्षणा मानुषा इति । तथा अमी मानुषा इति
होचकानिति सत्याषाढः ॥ अनन्तरमाद्यातात् प्रतिप्रस्थाचादीनम-
न्त्रकं दृषीते । अथवा तानपि मन्त्रैरेव . अध्वर्यादिसमाख्यानात् ।
कमस्यैषां सप्तदीक्षान्यायात् अध्वर्यादिक्रमेष व्यवस्थापनीयः ॥
अर्षिजो दृत्वा मधुपर्कमाहरेदित्याश्वत्थानवचनात् . आचार्यायर्षिजे

शशुरायेति स्वयं चाभिधानात् अतिर्जा मधुपर्कः कार्यः । भार-
दाजस ब्रह्मचारिण अतिजः प्रचरन्ति तेषां संखिते कर्मस्यन्नप्रसि-
द्धिरित्याह । तथा न क्षियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गादित्याश्रयायनः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत । एककामः सर्व-
कामो वा । युगपत्कामयेताहारपृथक्को वा । १ ।

पितृदादय इकविंशान्ताः सोमा यस्य सोमस्य स ज्योतिष्टोमः ।
तस्य च नित्यत्वाद्दफ्नसार्थिवापि कर्तव्यस्यैव सतो दर्शपूर्णमासाद्वित्क-
संबन्ध इति द्रष्टव्यम् । व्याख्यातं चैतद्दर्शपूर्णमासयोरेककाम
स्यादिवैव ॥

वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । २ ।

काशविधिः ॥

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः । ३ ।

ब्रह्मायश्चिषस्य सोमे अग्निस्तुत्या यस्य संखा सो ऽग्निष्टोमः प्रथम-
माहर्तव्यः । न तृक्थ्यादयस्तद्गुणविकाराः न चान्ये ऽहीनैकाश्च
इत्यर्थः । तथाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणं तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इत्यादि
स ह्येतेनाग्ने ऽयजतेत्यन्तम् । तथा एष एव प्रथमो यज्ञानाम् ।
स एतेनानिष्टुथ्यान्वेन यजते कर्तव्यमेव तज्जीयते वा प्र वा
गौषत इति छन्दोगाः ॥

अतिराचमेके पूर्वं समामनन्ति । ४ ।

गतः ॥

वसन्तेवसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । तस्य तिस्रो दक्षिणा इति छन्दोगब्राह्मणं भवति । ५ ।

पुनर्व्योतिष्टोमपहणाद्वितीयादिप्रयोगेषु कथ्यादिसंख्या अपि सम्भन्ते । तस्य प्रतिवसन्तमाहार्यतयाभिमतस्य प्रथमाहारप्रभृति तिस्रो दक्षिणाः । द्वितीयाहारप्रभृतीत्यन्ये . छन्दोगब्राह्मणमित्यनेनाभ्यासस्यानित्यत्वं दर्शितं न चेत् पूर्वतमसूचानर्थक्यप्रसङ्गात् . तस्य तिस्र इति व्यतिरेकवचनायोगाच्च । सिद्धं च . अपुनर्भक्ष्यो ऽस्य सोमपीब इति ॥

रथंतरसाम्ना दृष्टत्साम्नाभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत । ६ ।

रथंतरं हेतुः षष्ठं यस्य स रथंतरसाम्ना । तेन सोमेमेत्यर्थः ॥

न रथंतरसामानमदत्त्वा दृष्टत्सामानमाहरेदित्येके । ७ ।

गतः ॥

यदीष्ट्वा यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां वैव पौर्णमास्यां वा यजेत । ८ ।

यदहः षोडशः पूर्णो वा स्यात्प्रमाः तदहरमावास्यापौर्णमासीन्द्रा-

भ्रामुच्यते . तथा व्युत्पन्नेः । स कालः सर्वेज्यानाम् । इष्टीर्णां तु
 काष्ठस्य प्रकृतिविद्धत्वात् सद्यस्कालत्वार्यं वचनम् । तास्य साङ्गं
 प्रधानमिति न्वायेन संधिमत्येवाहनि साङ्गप्रधानाः संतिष्ठन्ते । तथा
 कान्धेष्टीः प्रकृत्य सत्याषाढः . सद्यस्कालाः सांनान्यवत्यस्तु द्वाहकाला
 इति । पशुस्तु द्वाहकालो ऽपि . यद्यसद्यस्काल इति सिद्धात् ।
 बौधायनस्य . इष्टिपशुबन्धाः सोपवसथाः सद्योयज्ञा वेति । प्रकृत्य-
 विरोधस्यायथे दर्शितः ॥

देव वरुण देवयजनं मे देहीति यजमानो राजानं
 देवयजनं याचेत् । ९ ।

विद्यमाने ऽपि नित्या याज्ञा . तदतो राज्ञो ऽपि याज्ञावचनात् ॥

स यदि ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह ।
 यदि न ददाति यदहं देवयजनं वेद तस्मिंस्त्वा देवय-
 जन आ क्षिणोमीति । १० ।

उत्तरवाक्ये ऽप्याहेत्यनुवङ्गः ॥

अथैनमनुव्याहरन्ति । मन उपावधीर्मनस्त्वा हास्य-
 तीति ब्रह्मा । वाचमुपावधीर्वाक्का हास्यतीति होता ।
 प्राणमुपावधीः प्राणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युः । चक्षुरुपाव-
 धीश्चक्षुस्त्वा हास्यतीत्युजाता । आत्मानमुपावधीरात्मा
 त्वा हास्यतीति सदस्यः । प्रजातिमुपावधीः प्रजा त्वा

हास्यतीति यजमानः । अङ्गान्युपावधीरङ्गानि त्वा
 हास्यन्तीति होचकाः । भूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा
 हास्यन्तीति सर्व ऋन्विजः । ११ ।

एणं अदातारम् । अनुव्याहारः प्रापः । सर्वे उक्ता अनुक्ताश्च । तमेव
 ऋष्या ततो ऽन्यं याचते ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

राजा देवयजनं याचति । अग्निर्होता स मे होता
 होतर्देवयजनं मे देहीति होतारम् । आदित्यो ऽध्वर्युः
 स मे ऽध्वर्युरध्वर्यो देवयजनं मे देहीत्यध्वर्युम् । चन्द्रमा
 ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्मन्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणम् ।
 पर्जन्य उक्ताता स म उक्तातोक्तातर्देवयजनं मे देहीत्यु-
 क्तातारम् । आकाशः सदस्यः स मे सदस्यः सदस्य देव-
 यजनं मे देहीति सदस्यम् । आपो होचाशंसिनस्ते मे
 होचाशंसिनो होचाशंसिनो देवयजनं मे दत्तेति होच-
 कान् । रश्मयश्चमसाध्वर्यवस्ते मे चमसाध्वर्यवश्चमसा-
 ध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्यून् । १ ।

राज्ञो होचादीनामनुष्ठापनमेव याचनम् ॥

अपि वा न देवयजनं याचेत् । देवता एवोपतिष्ठेत्

सखेदं पश्य विधर्मरिदं पश्य नाकेदं पश्य । रमतिः
पनिष्ठतं वर्षिष्ठममृता यान्याहुः सूर्यो वरिष्ठो अश्व-
भिर्विभात्यनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे इति । २ ।

इयं कल्पस्तथाष्टामपि ॥

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यव-
स्यति । ३ ।

अथवस्यति सहाग्निभिर्वासायं अनुप्रयाथावस्येदित्यर्थः . अवस्यतेस-
षादर्शनात् . एदमगन्म देवयजनमिति मन्त्रवर्षाच्च । दीक्षितस्य
प्रयागमध्यवसानं सोपरिष्ठादस्यति । न चात्र वासोव्यतीथावसित-
शेनौ . कर्मार्थप्रयागत्वात् । अत्रापि भवत इति केचित् ॥

प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूलाराजमारभ्य जपतीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

समारोप्याग्नीन्देवयजनं प्रपद्य प्राग्वंशस्य पृष्ठधारकं प्रधानस्तम्भमाक-
भमानो जपतीत्यर्थः । तथाह कात्यायनः . समारोप्याग्नी ब्राह्म-
स्यं पूर्वार्थं मृहीत्वारण्णिराहेदमगन्मेति । प्राग्वंशस्य करिष्यमा-
णत्वादस्यमाण एवात्र वेति पक्षे ऽयं मन्त्रः । केचिदत एववचनात्
प्रागेव करणमाहुः ॥

ततः संभारयजूषि जुहोति । ५ ।

विहत्यापस्तम्बीयं संभारयजूष्याह ॥

अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैरित्येषो ऽनुवाक आ-
ज्ञातः । ६ ।

अस्मिन्यानि यजूषि तानीत्यर्थः ॥

अथ राजानमाहृत्य पयसौदनेन परिवेविषन्त्या
क्रयात् । ७ ।

अस्मिन्काले आ क्रयात् अद्यप्रभृत्यहरहः परिवेविषन्ति भोजयन्ति
पयसोपसेवेन ॥

स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवानां सुम्नो महते रखा-
य । स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व पितेवैधि सूनव आ
सुशेवः । शिवो मा शिवमाविश सत्यं म आत्मा अद्वा
मे ऽक्षितिस्तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशो
दीक्षयन्तु सत्यमस्मीति पुरस्ताद्दीक्षणीयाया आहवनीयं
यजमान उपतिष्ठते । सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहव-
नीये सग्रहं हुत्वा । ८ ।

इति तृतीया कण्डिका ।

दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

न दीक्षणीयाङ्गं सप्तहोता किं त्वपस्त्रानं सप्तहोता चोभयमपि
दीक्षाङ्गम् । अतो दीक्षणीयोत्कर्षे उपस्त्रानमुत्कथ्यते . पुरस्तादिति

वचनात् । सप्तहोता च ॥ सप्तहोतुश्च पृथगग्नित्वं दर्शितमेव । ततश्च
 सप्तहोतृचर्मग्नं प्रषीथ स्वे दचे इत्युपस्थाप्य सप्तहोतारं जुत्वा
 सोमार्थं प्रषीथ दीक्षणीया ॥ न च महते रक्षावेति सिद्धात् सोमा-
 र्थस्यैवोपस्थानम् . सप्तहोतृचर्मस्यापि महारणार्थत्वात् । गद्यज्जते
 तस्मिन्महारणः संवर्तेत । अमहारणार्थत्वे ऽपि सूत्रकारोक्तक्रमवाधेन
 सिद्धादरो न युक्तः । सिद्धादरे वा सप्तहोतापि सोमार्थं एवाग्नौ
 स्थात् । न सौचक्रमभङ्ग इत्यास्तां तावत् । अथवा परतः सप्तहोतु-
 रपस्थाने ऽपि न सौचक्रमवाधः . पुरस्ताद्दीक्षणीयाया इति वच-
 नात् . अथ्यवहितपूर्वभावस्यैव च स्फूर्तेः पुरस्ताच्छब्दार्थत्वाच्च . यथा
 पुरस्तादनूयाजानां पुरस्तात्स्त्रिष्टुत इत्यादौ दृष्टं चाव्यवधानार्थ-
 तम् । दीक्षणीयोत्कर्षपक्षे सप्तहोतारं जुत्वेति तु पूर्वकालतामात्रमेव
 ज्ञाप्यथेन नाव्यवधानमित्यविरोधः । सर्वथा न सिद्धात्सौचक्रमवाध
 इति सिद्धम् ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । आग्नावैष्णवं
 वा घृते चरुम् । २ ।

गतः ॥

पुरोडाशो ब्रह्मवर्षसकामस्य । घृते चरुः प्रजाका-
 मस्य पशुकामस्य वा । ३ ।

मित्यथोरेव कामो ऽपि ॥

आदित्यं घृते चरुं द्वितीयं प्रजाकामपशुकामस्यैके
 समामनन्ति । ४ ।

अजापशोरेकैकस्य फलत्वमननरोक्तशोरेव कामयोर्देवताम्तरविक-
स्यात् कामपदाभावाच्च ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः । ५ ।

गतः ॥

प्राग्वंशमेके पूर्वं समामनन्ति । दीक्षणीयामेके । ६ ।

दीक्षणीयायाः पश्चात्प्राग्ब्रं वक्ष्यति । तस्यायं विकल्पः ॥

पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया संतिष्ठते । ७ ।

आश्रेडान्ता । संपत्नीयो ऽपि पुरस्ताद्देवपत्नीनाम् । इडासूक्तवाक-
धोर्याजमाने विशेषः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

धारयति भ्रौवमाश्रयम् । ८ ।

गतः ॥

यत्प्रागग्नीषोमीयान्तेनापांश्चु चरति । ९ ।

चरतीति वचनात्तत्र यावत्प्रधानमुपांश्चिति न्यायादिष्टिप्रधानानामेवो-
पांश्चुलम् । अङ्गानां तु यथाप्रकृति । यत्र तास्माद्विद्यापारस्वैवोप-
सन्निष्कमुपांश्चु ॥

अथैकेषाम् । यावत्त्यस्य वाग्भवति तावतीं दीक्षणी-
यायामन्वाह । ततो नीचैस्तरां प्रायक्षीयायाम् । नीचै-
स्तरामातिष्यायाम् । उपांश्चुपसत्सु । उच्चैरग्नीषोमी-
ये । १० ।

उपांशुपसस्त्रिति सर्वोपांशुत्वमभिप्रेतम् । कस्मात् । उपांशुयाज-
कम्परन्तीत्यतिदेशात् । एवं प्रधानानामुपांशुत्वसिद्धेः । उपांशुपसदा
शराम तथा नो ऽसुराः पाप्मा नानुवेत्यन्तीति वाक्यशेषाच्च । तथो-
पांशधिकारे पित्रोपसदः सतन्वा इत्याश्रयाद्यनः ॥

मन्द्रेण दीक्षणीयायाम् । मन्द्रतरेण प्रायणीयायाम् ।
मन्द्रतरेणातिथ्यायाम् । उपांशुपसत्सु । उच्चैरग्नीषोमी-
ये ॥ उपांशु वा दीक्षणीयायाम् । उपांशुतरं प्रायणी-
यायाम् । उपांशुतरमातिथ्यायाम् । उपांशुपसत्सु ।
उच्चैरग्नीषोमीये । ११ ।

उरःकण्ठश्चिरःस्थानभेदाद्ययो विभागा भवन्त्युच्चैःस्वरस्य । तेषुरस्य-
शब्दोपलब्धिमागच्छः । तस्य शब्दोपलब्धितारतम्याम्बुत्वतारतम्यं
द्रष्टव्यम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां सोमे ऽग्न्यन्वाधानं व्रतोपाय-
नमारण्याशनं जागरणमन्वाहार्यस्य च दानं पत्न्याः
संनहनं विमोचनमिति न विद्यन्ते । १२ ।

ये सोमान्तःपातिन इष्टिपशुबन्धास्तेषां सोदकप्राप्तान्वन्धन्वाधाना-
दीनि निषिध्यन्ते . सोमाङ्गैरेव कैश्चित्सिद्धार्थत्वात् . यथा देवताप-
रिग्रहार्थत्वादग्न्यन्वाधानादयस्तस्मानार्थैर्दीक्षणीयादिभिः । न चा-
सिद्धं तेषां देवतापरिग्रहार्थत्वं . यजमानाय परिमृच्छ देवान् देवता

एवोभयतः परिगृह्येति मन्त्रब्राह्मणसिद्धत्वात् । तथा दीक्षितप्रता-
दिभिर्गतोपायनाद्यर्थसिद्धिः ॥ ननु सक्नीयस्य पशोःपवसथे जागर-
णस्य ऋःसुत्यायामिति विधानात् अन्यस्य च सद्यस्कालतवाप्राप्तेरेवा-
भावात्किमत्र निषिध्यते । उच्यते . ऐष्टिकस्य षोडशप्राप्तस्यार्थं प्रति-
षेधः । अस्ति वा तस्मादस्य भेदः । अख्येवेति ब्रूमः । तत्तावदमा-
वास्यायां रात्रिं जागृत्यपि वा सुष्यादिति पात्तिकम् । नैतदेवम् ।
तथा आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा श्रेत इति तस्य स्थानं .
आग्नीध्रे हविर्धात्रे वा यजमानं जागरयन्तीत्यस्य । तस्मादक्षि-
धर्मभेदाच्चेदः ॥ इतिश्चप्रकारवचनः ॥ अङ्गान्तरमपि वत्प्रसङ्गादु-
पजीव्यं तदपि निवर्तते . यथा विद्युत्सीत्स्वपासुपस्यर्धनं ब्रह्मवर्ष-
मित्यादि द्वयोरपि क्रत्वर्थयोरेव प्रासङ्गिकत्वात् ॥

अग्न्यन्वाधानं तु दीक्षणीयायां क्रियेत पव्यास्य
संनहनम् । १३ ।

दक्षणेनदीक्षणीयायामन्यथा सिद्धत्वात्क्रियते । प्रतोपायनमणुपेत-
न्वात्कार्यमित्येके । तदयुक्तं . दक्षेरेव प्रतिप्रसवे तृतीयस्योपसंस्वा-
नायोगात् . दीक्षणीयथैव तदर्थसिद्धेः । यथाह बौधायनः . प्रतं
कृणुतेति सर्वेषां प्रतोपायनीया भवतीष्टिरिति । सत्याषाढभारद्वाजौ
त्वष्ट्योत्तरकालासूदवसानीयादिषु प्रतोपायनं प्रतिप्रसवाते । नाय-
माचार्याभिप्रायः . दर्धपूर्णमासप्रकृतीनां याम इत्यविशेषवचनात्
अप्रतिप्रसवाच्च । पत्नीसंनहनं त्वष्ट्योत्तरकालास्वर्थसिद्धं . अत्वष्ट्ये
योःस्य त्यक्तत्वात् । आह च बौधायनः . संनद्धा पत्नी वज्रपुच्छ-

मन्वासा इति । दीक्षणीयायोक्तं तदन्तमेव धार्यते . सोमार्थस्य भावित्वात् ॥

दीक्षासु यूपं कारयति । १४

तद्गुणा ॥

क्रीते राजन्युपसत्सु वा । १५ ।

उपसत्सुत्येव सिद्धे क्रीते राजनीति वचनमनियमार्थम् । यूपः समानो ऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यानां . सोमप्रकरणे विधानास-याणामर्थित्वात् . कस्यचित्काले ऽनुत्पन्नेषु । यथोक्तं न्यायविद्भिः . यूपस्याकर्मकासत्वादिति । तथा चीननुक्रम्य समानो यूप इति सत्याषाढः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रितम् । १ ।

प्राचीनो वंशो बल विमितस्य तद्दीक्षितविमितमित्याख्यायते । प्राचीनवंशं विमितं विमित्वन्तीत्येव व्रतपथश्रुतिः । तस्य च प्रमा-णविशेषाविधानात् अर्थसम्पन्नावायामविस्तारौ । बौधायनस्तु षोड-शप्रक्रमायामो द्वादशव्यासस्तस्य मध्ये द्वादशिको विहार इति . पश्चात्पद्मीशास्त्रामिति च । समे शङ्कुं निश्चाय शङ्कुसंमितया रज्ज्वा

मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्कुच्छाया पतति सा प्राचीति
कात्यायनः ॥

अवान्तरदिक्षु सक्तयः । २ ।

गतः ॥

सक्तिघारोकाङ्करोति । ३ ।

कोणेषु आरोका अन्नराजानि . आरोकेष्वारण्यान्धारयन्तीति श्रुतेः।
कोणेषु छिद्राणि करोतीत्यर्थः ॥

प्रतिदिशं द्वाराणि । ४ ।

करोत्येव ॥

पुरस्ताद्द्वारं स्वर्गकामः । दक्षिणतो यः कामयेत
पितृलोक ऋभुयामिति । पश्चान्मनुष्यलोककामः । उत्त-
रतो यः कामयेत देवलोक ऋभुयामिति । उत्तरतः
पुरस्ताद्यः कामयेतोभयोर्लोकयोर्ऋभुयामिति । सर्वतो
यः कामयेत सर्वासु दिक्षुऋभुयामिति । ५ ।

यद्योक्तासु पञ्चस्वपि दिक्षु एते काम्याः कल्पाः । पूर्वं एव नित्यः .
पूर्वथा द्वारापरस्यां द्वारि दक्षिणस्यां द्वारीति नित्यवदनुवादात् ।
श्रुतिश्च दिक्षुतीकाङ्करोतीति । दिक्षु द्वाराणि . एकद्वाराः
काम्याः कल्पा इति सत्याषाढः । न चोत्तरपूर्वं द्वारं प्रत्युच्छिष्ट-
स्वरं करोतीति सिद्धवदनुवादात्तदपि नित्यं . काम्यश्रुतिविरोधात् .
प्राचिकोषाप्युपलक्षणसिद्धेश्च ॥

उत्तरेण बहिः प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रु
वापयते । ६ ।

बहिरिति स्पष्टार्थम् । केशश्मश्रुग्रहणं सोऽयामप्युपलक्षणार्थम् । न
चेदुपपत्तयोः क्रमनियमायोगात् ॥

उपपक्षावग्रे ऽथ श्मश्रूण्यथ केशान् । अपि वा श्मश्रु-
स्युपपक्षावथ केशान् । ७ ।

उपपत्तौ बाहुमुखे ॥

आप उन्दन्विति दक्षिणं गोदानमुनत्ति । ओषधे
चायस्वैनमिति प्रागग्रं दर्भमन्तर्धाय स्वधिते मैत्रं
हिंसीरिति स्वधितिनाभिनिधाय देवश्रूरिति प्रव-
पति । ८ ।

गोदानं ओत्रस्योपरिदेशः । उनत्ति क्रुदयति । उक्तेषु केशश्मश्रुषु
दर्भमेकमन्तर्धाय प्रवपति वपनमारभते ॥

एवमुत्तरं गोदानम् । ९ ।

मतः ॥

ओषधे चायस्व मा स्वधिते मा मा हिंसीः स्वस्त्यु-
त्तराण्यशीयेति यजमानो जपति । १० ।

श्रीषि चञ्चुषि त्रिषु कर्मसु यथासंख्येन जपत्युभयत्र ॥

अभ्यन्तरं नखानि कारयते । ११ ।

यथाङ्गुल्येभ्यो ऽभ्यन्तरं भवति तथा कारयति नापितेव ॥

सव्यस्याग्रे कनिष्ठिकातः । १२ ।

सव्यस्य हस्तस्य पादस्य वागे कनिष्ठिकात आरभ्येति शेषः ॥

हस्त्यान्यग्रे ऽथ पद्यानि । १३ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरेण दत्तो धावते लोहितमनभिगमयन् । १४ ।

दन्तकाष्ठेन ॥

स्थावरास्वसु स्नाति शङ्खिनीष्वकिनीषु लोमशे तीर्थे । १५ ।

सरस्तटाकादिस्थासु अवकिनीषु लोमशे जले दृणच्छन्ने । तीर्थे जनानां स्नानदेशः . अवतार इति केचित् ॥

कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन्स्नातीति वाजसनेय-
कम् । १६ ।

कुण्डमात्रे या आपस्तासु वा हिरण्यमवधाय स्नातीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्विति । हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वावद्यमापः । शतं पविचा

वितता ह्यासु ताभिर्नो देवः सविता पुनात्विति । हिर-
श्यवर्णाः शुचयः पावका इति चैताभ्याम् । १ ।

पठितया आदिप्रदिष्टया दाभ्यां च ह्याति ॥

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युद्गाहमानो जपति । अपो
ऽन्नाति । २ ।

उद्गाहमानः उदकादुत्तरन् । अपो ऽन्नाति आचम्य दीर्घार्थमपः
पिबति ॥

एवं पत्नी केशवर्जम् । ३ ।

उत्तरेण बहिःप्राग्भ्रमित्यादि अपो ऽन्नातीत्यन्तं पत्न्या अपि ।
पूतैमीत्युद्गः । द्विषीकं सर्वमिति बोधायनः ॥

अद्यास्मै क्षौममदृतं मद्यदासः प्रयच्छति । ४ ।

अदृतं अनुपयुक्तमकाददृतं वा ॥

तत्प्रतियुक्ताति दीक्षासि तपसे योनिस्तपो ऽसि
ब्रह्मणो योनिर्ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः क्षत्रमस्यृतस्य
योनिर्ऋतमसि भूरारभे अद्वां मनसा दीक्षां तपसा
विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीं सर्वे कामा यजमानस्य
सन्विति । ५ ।

गतः ॥

सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि दीक्षासि तनूरसि

तां त्वां शिवां स्योनां परिधिषीयेति तत्परिधाय सोमस्य
नीविरसीति नीविमनुपरिकल्पयते । ६ ।

वेष्टितवसनघन्धिः नीविः ॥

ऊर्जे त्वेत्यन्नमश्नाति सर्पिर्मिश्रं दधि मधु चाभ्युपसे-
कम् । ७ ।

भोजनादि प्राग्भंशे . उपरिष्टादृष्टिःप्राग्भंशवचनात् । दधि मधु चाव-
मभिषिक्त्वाभिषिक्तैत्यर्थः ॥

यदस्य मनसः प्रतिप्रियं तदश्नाति । ८ ।

प्रतिप्रियं यत्स्वस्व प्रियम् . अन्यदपि ॥

तद्देवास्यामुष्मिंस्लोके भवतीति विश्नायते । तथाशितः
स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयःकनीयो व्रतमुपेयात् । ९ ।

तद्देवास्य परलोके वेत्स्यति । तथा नृष्टमाश्रितः स्यात् यथा पसा-
द्भ्रतद्वाचे ऽपि गावधीदेत् ॥

पुरस्तात्केशवपनाद्वाससो वा परिधानान्द्वोजनमेके
समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

महीनां पयो ऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमु-
द्यौति । ११ ।

उद्गृह्णाति ॥

वर्षीधा असीति तेन पराधीनं चिरभ्यङ्गे । मुख-
मग्रे । १२ ।

अप्रतिनिवर्तयन्नात्मानं चिरभ्यङ्गे । सक्रमन्तः । सुखादारभ्याश्चर्ग
चिरपि ॥

अनुखोममङ्गानि । स्वक्तो भवति । १३ ।

अनुखानि खोमानि ततस्ततो ऽभ्यङ्गे सुखादङ्गान्तराणि । मुखे
तनियमः । अनुखोममितराण्यङ्गानीत्येव सत्याषाढः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

दृचस्य कनीनिकासीति चैककुदेनाञ्जनेनाङ्गे । १ ।

चिककुदाख्ये-पर्वते-भवं चैककुदम् ॥

यदि चैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेनाञ्जी-
तेति वाञ्जसनेयकम् । २ ।

गतः ॥

सतूलया दर्भेषीकया शरेषीकया दर्भपुञ्जीखेन
वाभ्यन्तरं द्विर्दक्षिणमनिधावमानः । सद्यत्सव्यम् । ३ ।

दृषं पुष्यम् । इषीका तत्काण्डम् । अभ्यन्तरं अपाङ्गादारभ्यान्तर्ग-
तम् । अनिधावमानः अप्रतिनिवर्तयन् । सव्ये ऽपि मन्त्रावृत्तिः ॥

अपि वा द्विर्दक्षिणं चिः सव्यम् । चिस्त्रिर्वीभे । ४ ।
गतौ ॥

अथैनमुत्तरेण वहिः प्राग्वंशाद्भर्मुञ्जीलैः पव-
यति । ५ ।

पावनं शोधनम् ॥

द्वाभ्यां पवयति त्रिभिः पवयतीत्युक्तम् । ६ ।

ब्राह्मणप्रदर्शनं एकविंशतिसंख्याया एव वक्ष्यमाणायाः प्रशंसार्थं
ऽवयुत्या* द्वित्वाद्यनुवाद इति ज्ञापयितुं . न तु द्वित्वादि वि-
क्षयितुम् । कल्पान्तरेषु चैतदुक्तम् ॥

एकविंशत्या चेधा विभक्त्या सप्तभिःसप्तभिर्द्विरूर्ध्वं
नाभेरुन्माष्टिं । सप्तदवाक् । ७ ।

अवाग्यन्नाभेरेतत्सप्तदवमाष्टिं ॥

अन्वञ्चं पावयतीत्येके । ८ ।

अत्रैक आरभ्या पादाभ्यां सप्तभिःसप्तभिर्माष्टीत्येके ॥

यं द्विष्यात्तं तिर्यञ्चमक्ष्णया वा पावयेत् । ९ ।

तिर्यञ्चं दक्षिणपार्श्वदारभ्योत्तरतः । अक्ष्णया अगृजु ॥

चित्पतित्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १० ।

पावयेदित्येव ॥

अच्छिद्रेण पविचेणोति सर्वचानुषजति । ११ ।

गतः ॥

* b ऽवयुत्व.

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति । १२ ।

त्रिभिः पाव्यमानस्त्रीनेताञ्जपति ॥

तस्य ते पविचपत इति च ॥ पवमानः सुवर्जनः
पविचेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ प्राजा-
पत्यं पविचं शतोद्यामं हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो
वयं पूतं ब्रह्म पुनीमह इति च । १३ ।

पवमानः सुवर्जन इति च प्राजापत्यमिति च जथानामृषामाद्यन्तो-
पादानम् । ततश्चोत्तमावर्जं सर्वमनुवाकं जपति । पवमानः सुवर्जन
इत्यनुवाकमेव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

यद्देवा देवहेडनं त्वमग्ने अयासीति च पूतः । १४ ।

इदमप्यच्छिद्रपठितानां कृष्णाण्डौनामृषामाद्यन्तग्रहणम् । अतः सो
ऽयनुवाको जप्यः । तच्च प्रतीकग्रहीतानामपि कात्स्न्येन जपः ॥

प्राग्वा दीक्षणीयाया जुहुयात् । अपेदित्येके । १५ ।

सो इव इत्युपस्थानात्प्राग्जुहुयाज्जपेदा ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आ वो देवास ईमह इति पूर्वया दारा प्राग्वंशं
प्रविश्येन्द्राग्नी द्यावापृथिवी इत्यपरेणाहवनीयं दक्षि-
णातिक्रम्य त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोप-
विशति । १ ।

एकदारे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् । उप समीपे ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । २ ।

संचरः कर्मार्थः ॥

अथ दीक्षणीयामेके समामनन्ति । ३ ।

अस्मिन्वा काले खे दच इत्युपस्थाय दीक्षणीयां कुर्यात् ॥

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्यः संभारयजूंष्येके । ४ ।

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्य इति वचनादथ दीक्षणीयापक्षे तदन्ते ह्यन्ते ।
सौक्तिकाज्येन च होमः . दीक्षाहुत्यर्थत्वाद्भौवाज्यस्य ॥

यद्दीक्षणीयाया ध्रौवमाज्यं ततो दीक्षाहुतीः सुवेष
घतसो जुहोति । सुचा पञ्चमीम् । आकृत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

प्रतिमन्त्रग्रहणं मन्त्रेषु ध्रुवाप्यायनं सार्वत्रिकमिति वचनात् । नैष्ठि-
कव्यतिरिक्त इति केचित् ॥

द्वादशमृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतु-
रिति पूर्णाहुतिं षष्ठीम् । ६ ।

षडौ दीक्षाऽतिमिति शेषः ॥

यथाध्वर्युरौद्गृहणानि जुहोति तद्यजमानो ऽध्वर्युम-
न्वारभ्य पञ्च जुहोति वाचा मे वाग्दीक्षतां स्वाहा ।
प्राखेन मे प्राखो दीक्षतां स्वाहा । चक्षुषा मे चक्षुर्दी-
क्षतां स्वाहा । श्रोत्रेण मे श्रोत्रं दीक्षतां स्वाहा । मनसा
मे मनो दीक्षतां स्वाहेति । ७ ।

दीक्षाऽतथ एवौद्गृहणानि । तास्वैकैकस्यां ऽतायामेकैकशो जुहोति
तथ सव्येनाध्वर्युमन्वारभ्य । सुक्सुवयोरव्यापृतेन होमः ॥

अध्वर्युं वा जुह्वतमनुमन्त्रयते । ८ ।

अध्वर्युं दीक्षाऽतीर्जुं कृतमेतेषामेकैकेनानुमन्त्रयत इत्यर्थः . अन्यथा
मन्त्रसिद्धिविरोधात् ॥

वातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य
गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वंहसो ज्योग्जीवा
जरामशीमहीति पूर्णाहुतिं ह्वयमानामनुमन्त्रयते । ९ ।

पूर्वेषां होमार्थत्वे ऽपि नित्यं पूर्णाहुत्यनुमंत्रणं . पुनरनुमन्त्रणविधा-
नात् ॥

अथ संभारयजुष्येके । १० ।

अथापि सौकिकाज्येनैव होमः ॥

कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । ११ ।

गतः ॥

द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्नर्मांसाभ्यां बहिल्लोमाभ्याम् । १२ ।

समस्य सहिताभ्यां न त्वेकेन ॥

यद्येकं स्याद्दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिषीव्येत् । अन्तान्वा । १३ ।

एकं चेत्तदा दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिषीव्येत् आशुज्याधः प्रवेक्ष्य तन्मुभिः सीव्येत् । अन्तान्वा कृष्णाजिनस्य तथा कुर्यात् ॥

द्वे विषूची प्रतिमुञ्चेत् पादं वा प्रतिषीव्येदित्येके । १४ ।

द्वे विषूची विपर्यस्तग्निरःपृष्ठे मिथःसंसक्ते कुर्यादित्यर्थः । पूर्वदेकस्य पादं वा प्रतिषीव्येत् । विषूचीनकरणप्रतिषेवणयोर्विकल्प एकेषामित्यर्थः ॥

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणाति । १५ ।

द्वयपक्षे प्राचीनग्रीवमुत्तरम् ॥

कृक्सामयोः शिल्पे स्थ इति शुक्लकृष्णौ राजी आस्रभते । संमृशतीत्येके । १६ ।

इन्द्रकृष्णौ प्रदेष्टौ सह स्पृशति . शिष्ये स्य इति क्षिप्नात् । आल-
क्षणं केवलस्पर्शनम् । संमर्शनं संस्पर्शवत् ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इन्द्र शाकर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीन्द्र शाकर
चिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीन्द्र शाकर जगतीं प्रपद्ये तां
ते युनञ्मीन्द्र शाकरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीन्द्र
शाकर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रति-
दिशं कृष्णाजिनमभिमृशति । मध्य उत्तमेन । १ ।

गतः ॥

अथ प्राङ्मुखो जान्वक्तो ऽभिसर्पति । २ ।

जान्वक्तः आरोहणानुगुणन्यक्तजानुः संभुग्नजानुरित्यर्थः . यथा तामां
दक्षिणे वाङ्मन्यक्त इति ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्येति कृष्णाजिनं भसत्त आ-
रोहति । ३ ।

भसत्तः कटिप्रदेशेन ॥

सुचामाणमित्यारोहञ्जपति । इमां सु नावमारुह-
मित्यारूढः । आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण
इन्द्रसा ब्रह्मणा चर्तं सत्ये ऽधायि सत्यमृते ऽधाय्यृतं च

मे सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवं सुवरगमं सुवर्गं शोवं
नाकस्य पृष्ठं ब्रध्नस्य विष्टपमगममिति च । ४ ।

गतः ॥

अथ पत्नी शिरसि कुम्बकुरीरमध्यूहते । ५ ।

अध्यूहते अधिनिदधाति ॥

छष्णां जीवोर्णानामिति वाजसनेयकम् । ६ ।

तत्कुम्बकुरीरं जीवतो ज्वेः छष्णस्वोर्णाभिर्वा कृतं भवति ॥

जालं कुम्बकुरीरमित्याचक्षते । ७ ।

जालं आनायः . तच्च बैदले वस्ये सूतं . यथाह बौधायनः . विद्वं
कुम्बं भवति . जालं कुरीरं भवतीति ॥

विष्णोः शर्मासीत्यहतेन वाससा दक्षिणमंसं यज-
मानः प्रोर्णुते । नक्षत्राणां मातीकाशात्याहीति शिरः । ८ ।

वाससा संप्रावृत्य तस्यैवैकदेशेन शिरः संप्रोर्णुते ॥

उष्णीषेण प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेय-
कम् । ९ ।

उष्णीषेणान्येन दीर्घश्राटकेन वेष्टयते शिर इति ॥

न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीतित्युक्तम् । १० ।

अपावरणं अपोर्णवणम् । तन्प्राक्क्रयात्प्रतिषिध्यातिक्रमे दोषसोक्तो
ब्राह्मणे सोऽनुसंधेष इत्यर्थः ॥

प्राचीनमात्रावाससा पत्नीं दीक्षयति । ११ ।

प्राचीनमात्रेत्यस्यार्थमाह ॥

ऊर्ध्ववास्यं ब्रुवते । १२ ।

ऊर्ध्वया दक्षया वसनीयं ऊर्ध्ववास्यम् । अन्तरा वापराङ्गं नीतां
दशामूर्ध्वं कृत्वा वसनीयमित्यर्थः । उत्तरीयमित्येके ॥

शरमयी मौञ्जी वा मेखला चिहृत्पृष्ठव्यन्यतरतः-
पाशा । तथा यजमानं दीक्षयति । योक्तोण पत्नीम् । १३ ।
श्वी विस्तीर्णा ॥

ऊर्गसीति नाभिं प्रतिपरिव्ययति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् । १४ ।

यजमान इति शेषः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टक्यं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं
पर्युच्च दक्षिणेन नाभिमवस्थापयति । १५ ।

गतः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नीं संनहति । सं त्वा नद्या-
मीति विकारः । १६ ।

शोमार्थं योक्तमावधयाद्धार्यम् . तस्य शोक्त एव प्रसङ्गः प्रायश्ची-
वादौ ॥

इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति दृष्ट्याविषासां
यजमानाय प्रयच्छति । १७ ।

दृष्ट्यामृगस्य ऋजं दृष्ट्याविषाणा ॥

आवध्नातीत्येके । १८ ।

वसनस्य दशायां बध्नीतेति बौधायनकात्यायनौ ॥

चिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणादृद्भवति । सव्यादृदि-
त्येके । १९ ।

गतः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

दृष्ट्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदैर्लोष्टमुञ्चन्ति । १ ।

यजमानः ॥

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डू-
यते । २ ।

अर्थे कण्डूतो प्राप्तावाम् । बल्लव्यर्थेषु बल्लदेव मन्त्रः ॥

विषाणे विष्यैतं ग्रन्थिं यदस्य मुलिफलं हृदि मने
यदस्य गुलिफलमित्यङ्गानि । ३ ।

कण्डूयत इति शेषः ॥

ऊर्ध्वसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाब
 वेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति ।
 यो वा यन्नियो वृक्षः फलग्रहिः । ४ ।

यः फलं गृह्णाति न बन्धो बालो वा । अथवा यदुदुमरादिवत्
 फलमेव गृह्णाति न पुष्यमपीत्यर्थः ॥

आस्यदघ्नश्चुकदघ्नो वा । ५ ।

दण्ड इति शेषः ॥

सूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रतियु-
 ष्णोश्चचा असि जनधाः स्वभक्षो मा पाहीति चमसं
 व्रतप्रदानमभिमन्त्र्य केशिनीं दीक्षां जपत्यग्निर्दीक्षितः
 पृथिवी दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया
 दीक्षे । वायुर्दीक्षितो ऽन्तरिक्षं दीक्षा सा मा दीक्षा
 दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे । आदित्यो दीक्षितो चौर्दी-
 क्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे । चन्द्रमा
 दीक्षितः ओचं दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा
 दीक्षया दीक्षे । प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा सा मा
 दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे । वाचा मे वाग्दीक्ष-
 तामग्नये समष्ट्वा उ । प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वायवे
 समष्ट्वा उ । चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्ट्वा
 उ । ओचेण मे ओचं दीक्षतां चन्द्रमसे समष्ट्वा उ ।

मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्ट्वा उ । भूर्भुवः
सुवस्तपो मे दीक्षा सत्यं गृहपतिरिति । ई ।

यजमान इति शेषः । कंसं व्रतप्रदानमिति सत्याषाढः ॥

अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते । ७ ।

इति दशमी कण्डिका ।

पृथिवी दीक्षा तयामिर्दीक्षया दीक्षितो ययामिर्दी-
क्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं
दीक्षा तया वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया वायुर्दीक्षया
दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा तया-
दित्यो दीक्षया दीक्षितो ययादित्यो दीक्षया दीक्षित-
स्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा तया
चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षि-
तस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा तया
वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा
दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओष-
धयो दीक्षा तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो
यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । वाग्दीक्षा तया प्राणो दीक्षया दीक्षितो

यया प्राखो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया
 दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षताम् । दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
 क्षन्ताम् । अहश्च राचिश्च ऋषिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चाप-
 चित्तिश्चापश्रौषधयश्चोर्क् च सून्वता च तास्त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्तामिति । १ ।

गतः ॥

संभारयजूंषि चैनमध्वर्युर्वाचयति । २ ।

अध्वर्युरिति विस्वष्टार्थम् ॥

अथाङ्गुलीन्यर्चति । ३ ।

प्रथमं द्वे कनिष्ठिके न्यञ्चति संभुजति । एवमुत्तराखपि क्रमो द्रष्टव्यः ॥

स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे ।
 स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहेरोरन्तरिक्षादिति द्वे ।
 स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति वाचं च
 यच्छति । ४ ।

सृष्टीकरोति सृष्टीकरणं ताभिरेवाङ्गुष्ठसंयोजनम् ॥

अथैनं चिरुपांश्चावेदयति चिरुश्चैरदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो
ऽसावमुष्य पुत्रो ऽमुष्य पौत्रो ऽमुष्य नत्तामुष्याः पुत्रो
ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नत्तेति । ५ ।

अथैनं यजमानसुपांशु देवेभ्य आवेदयति . उच्चैर्मनुष्येभ्यः . उभ-
थेभ्य एवैनमिति श्रुतेः । तत्र द्विपितुरार्षेयन्यायेनोभयोर्वैश्वयोः
कीर्तनम् । तथा मादृषपत्नीनामपीत्येके ॥

ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते । तस्माद्राजन्यवै-
श्यावपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति । ६ ।

राजन्यवैश्वयोरप्यविक्रतो मन्त्रः । कथं तयोर्ब्राह्मणत्वमित्यपेक्षायां
ब्रह्मणो वेदात् खल्वपि पुनर्जायते यो दीक्षते . यथाह मनुः

मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं मौञ्चिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षा-
यामिति । तस्मादविकार एव ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अपराह्णे दीक्षयेत् । १ ।

दीक्षणीयादि सर्वमपराह एव कुर्यात् . यथाह बौधायनः . प्राक्-
स्तमयाद्दीक्षणीयां संस्थापयेदिति* ॥

* bik संतिष्ठापयेदिति !

यं कामयेत तपस्वी स्यादिति तं पूर्वाह्णे । २ ।

गतः ॥

स वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्त आ नक्षत्रस्योदेतोः
। ३ ।

किंचिदप्यप्रत्यं नाचरेत् । उदेतोः उदयात् ॥

वत्सस्यैकं स्तनमवशिष्येतरान्ब्रतं दोहयित्वा याः
पशूनामृषभे वाचस्ताः सूर्यो अग्रे शुक्रो अग्रे ताः
प्रदिख्वो यथाभागं वो अच शिवा नस्ताः पुनरायन्तु
वाच इति जप्त्वा ब्रतं ह्यस्युतेति वाचं विसृजते । ४ ।

उदितेषु नक्षत्रेषु ब्रह्मे च दुग्धे अपस्वार्थः प्रैषः । तत्र परिकर्ण्वन्ति-
षामन्यतमप्राप्त्यर्थं बह्वचनम् ॥

शङ्गीः स्थिति चतस्रो ऽङ्गुलीस्तसृजति । द्वे अन्यतरतो
द्वे अन्यतरतः । ५ ।

इषोरपि हस्तयोः कनिष्ठिकानामिषो उत्सृजति ॥

जागर्त्येतां रात्रिम् । क्रीते राजनि द्वितीयाम् ।
श्वःसुत्यायां तृतीयाम् । ६ ।

गतः ॥

चनसितं विचक्षणमिति नामधेयान्तेषु निद-
धाति । ७ ।

चैवर्णिकानामामन्त्रण इति शेषः । चनसितं विवक्षणेति च
प्रातिपदिकनिर्देशः . न विभक्तिर्विवक्षिता । एतद्दर्शयति ॥

चनसितेति ब्राह्मणम् । विचक्षणेति राजन्य-
वैश्यौ । ८ ।

आमन्त्रयेतेति शेषः । आमन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः । तद्यथा देवदत्त
चनसित मित्रपात्र विवक्षणेति ॥

परिणयेन मानुषीं वाचं वदति । ९ ।

परितः सर्वेषु देशेषु एकरूपः परिणीयत इति परिणयः साधुशब्दः ।
मानुषीं सौकिकीमपि वाचं साधुभिरेव भाषते न ष्टेकैरित्यर्थः ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत । १० ।

स्त्रिया त्वशूद्रयापि न संभाषेत ॥

नैनमनुप्रपद्येत । ११ ।

बह्वपकारलोभादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत् । एनं यजमानं शूद्रो
नानुप्रपद्येतेत्यपरम् . यथाह सत्याषाढः . यद्यैनं* शूद्रो ऽनुप्रवि-
तीति ॥

यद्यैनं शूद्रेण संवाद उपपद्येत ब्राह्मणराजन्यवैश्या-
नामेकं ब्रूयादिममित्यं ब्रूहीति वाजसनेयकम् । १२ ।

यथावश्यकः संवादः चैवर्णिकं पुरस्कृत्य संवादयेत् । वाजसनेयग्रहण-
मादरार्थम् ॥

* Thus bik, 1 न एनं .

कामं श्रुद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मखानभिलक्षितः
स्यादिति शाक्यायनकम् । १३ ।

यस्त्वग्न्यागमनस्तेथादिदोषाश्रयतया न श्रुतः तेन कामं संभाषेत ॥

अभिवदति नाभिवादयते ऽप्याचार्यं श्वशुरं राजा-
नमिति शाक्यायनकम् । १४ ।

अन्यैरभिवादितस्तेभ्य आग्निषं वदति . न तु स्वयमाचार्यादीनप्याग-
तान् . किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञः . न ब्राह्मणस्य
अप्रवक्तेः । द्विःशाक्यायनग्रहणं भिन्नार्थत्वात् ॥

इति दादश्री कण्डिका ।

अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत् । १ ।

अन्यस्य विधिरयम् ॥

न चास्य नाम स्पृक्षीयात् । २ ।

भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रयते ॥

न पुरा इक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेत् । ३ ।

अथ इक्षिणां जयनात् नोत्सृजेत् ॥

न च दन्तान्दर्शयते । ४ ।

गतः ॥

इस्तेनापिपृच्छ स्रयते । ५ ।

अपिपृच्छ ह्यदधिला ॥

मधु मांसं स्त्रियमनृतमुपरिश्रय्यां ष्टीवनं विकाखे
निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति वर्जयेत् । ६ ।

आहिताग्नेः सिद्धस्यैवानृतवर्जनस्य वचनमादराद्यं कर्माङ्गत्वज्ञापनाद्यं
च । ष्टीवनं साक्षादिविसर्जनम् । विकाखे निष्क्रमणाद्योग्यः संध्यादिः ।
दीक्षिताद्यं विमितं दीक्षितविमितम् । तच्च प्राग्वन्म एवेति प्रागेव
दर्शितम् । प्रवासो ऽन्यत्र रात्रिवासः । दीक्षितविमितादिति च काका-
क्षिवदुभयत्र संबध्यते । विकाखे दीक्षितविमिताच्च निष्क्रामेत् न
च ततो ऽन्यत्र रात्रिं वसेदित्यर्थः ॥ सर्वत्र चात्र प्रतातिक्रमे प्रात-
पती प्रायश्चित्तिः । यथाविहितं तु वैशेषिकादिभिः । यथा वादृषीर-
भिनिष्क्रान्तः । यद्यन्यत्रासीत् । यदि दीक्षितो ऽवकिरेतेत्यादीनि ॥

न दिवा मूषपुरीषे कुर्यात् । ७ ।

गतः ॥

यदि कुर्याच्छायायाम् । ८ ।

यदि निरोद्धुं न शक्नुयात्तदा ह्यायायां कुर्यात् ॥

मूषं चिकीर्षन्निय ते यन्निया तनूरिति तृणं षोडं
वापादायापो मुष्मामि न प्रजामंहेमुषः स्वाहाकृताः

पृथिवीमाविशतेति मूचं विसृज्याचम्य पृथिव्या संभवे-
त्यपात्तं प्रतिनिदधाति । ९ ।

इष्टं खोष्टं वा यतो देशादपात्तं तच्च पुनर्निदधाति ॥

यन्मे ऽच पयसः परीतोषात्तदर्पिञ्च । अग्निहोचमिव
सोमेन तदहं पुनरादद इति रेतः स्कन्नमनुमन्त्र-
यते । १० ।

अबुद्धिपूर्वस्कन्दने ऽयं विधिः । बुद्धिपूर्वं तु दर्शितमेव यदि दौचितो
ऽवकिरेतेति ॥

यदचापि रसस्य मे निरुष्टविषमस्मृतम् । अग्निष्ट-
त्सोमः पृथिवी पुनरात्मन्दधातु म इति छर्दित्वा शुत्वा
वा ॥ यदन्नमद्य ते नक्तं न तत्प्रातः क्षुधो ऽवति । सर्वं
तदस्मान्मा हिंसीर्नहि तदहृशे दिवेति स्वप्ने ऽन्नं
भुञ्जा ॥ इन्द्रियाभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेति खोहितमुत्पतितं
दृष्ट्वा । ११ ।

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

बीभत्सा नाम स्थापः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविश-
तेति सूहानम् । कृपा *णाम स्थापः स्वाहाकृताः

* Thus all MSS.

पृथिवीमाविशतेत्यश्रु । तपस्या नाम स्थापः स्वाहाकृताः
पृथिवीमाविशतेति स्वेदम् । १ ।

सर्वचानुमन्त्रयत इत्यन्वयः । तथा खूहानमित्यादिषु उत्पत्तितं दृष्टे-
त्यनुषङ्गः । खूहानं नासास्तुतं श्लेष्मादि ॥

न प्रतीच्या द्वारा निष्क्रामति । २ ।

प्राग्वंशस्येति शेषः ॥

नाक्रतुसंयुक्तामाहुतिं जुहोति । ३ ।

स्मार्तानामौपासनादीनां काम्यानां षतुर्होत्रादीनां चायं प्रतिषेधः ॥

नाग्निहोचम् । ४ ।

जुहोतीति शेषः ॥

न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । ५ ।

प्रदर्शनार्थं चैतदन्येषामपि नित्यनैमित्तिककाम्यानां कर्मणामन्यत्राङ्ग-
भूतेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः ॥

न ददाति । ६ ।

अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्तिदानमित्यादिना यद्दानमुक्तं तदपि
न करोति ॥

न पचते । ७ ।

वैश्वदेवाद्यर्थं न पचते ॥

द्वादशाहमवरार्थं दीक्षितो भवति । मासं संवत्सरं
यदा वा कृशः स्यादित्यपरम् । ८ ।

दीक्षितधर्मास्त्रावत्कतिपये ऽभिहिताः . अभिधास्यन्ते चान्ये सूचा-
कारे । दीक्षायाः क्रतोस्त्राहःपरिमाणविकल्पा उच्यन्ते . विचित्रता-
सूचक्रियायाः । तच्च कैवादीक्षादिसंवत्सरान्ताः कल्पाः प्रकृतावेव
विकल्प्यन्ते . सर्वेषां प्रकरणास्त्रानाविशेषात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः .
दीक्षापरिमाणे याथाकाम्यमविशेषात् ॥

विज्ञायते च । यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ
मेध्यो भवति । यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्यो
भवति । यदास्य त्वचास्थि संधीयते ऽथ मेध्यो भवति ।
यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति । ९ ।

कृष्णं चक्षुषोर्नश्यति पद्मणि लीना तारका न दृश्यते । मेध्यः
नेधार्हः ॥

पीवा दीक्षते । कृशो यजते । यदस्याङ्गानां मीयते
जुहोत्येव तदिति विज्ञायते । १० ।

दीक्षादग्नायां पीवरस्य दीक्षात्रतैर्यदङ्गेषु क्षीयते तद्ग्रावेव ज्ञतं
भवति । अतः कर्षिताङ्गेनैव यष्टव्यमित्यर्थः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीं प्रसृतः । तिस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तमीं प्रसृतः । चतस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदो ऽष्टमीं प्रसृतः । १ ।

पञ्चमीं प्रसृतः दैक्षमहरारभ्य पञ्चम्यां रात्रावभिषुतः सोमो भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरयोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यम् । तत्र यदीक्षादिविधिना पर्वणि सुत्यानियमात् प्रधानत्वाच्च तदनुरोधेनैकादश्यादौ दीक्षा भवति । कल्पान्तरैस्तु पर्वणि दीक्षेत्यपि श्रुतेर्मुख्यजघन्यन्यायेन पर्वणि दीक्षामिष्ट्वा तदनुरोधेनापर्वणि सुत्याप्यनुज्ञायते । सत्याषाढस्यावत् . यदि त्वेका दीक्षा तिस्रस्तस्रो वापरिमितास्तत्रापर्वणि सुत्यमहर्द्वीक्षा वेति । भारद्वाजस्याह . कथमेकावरेषु दीक्षाकल्पेषु . तत्रापर्वणि दीक्षा सुत्या वा . अपर्वणि वा दीक्षा पर्वण्येव सुत्यां संपादयेदिति । तथा . अमावास्यायां दीक्षते नामावास्यायां सुत्यमहर्भवति . यथा अमावास्यायां सुत्यमहर्धजनीये ऽहनि स्थादिति च । बौधायनेनाप्युक्तं . अमावास्यायेन हविषेष्ट्वा नक्षत्रे वेति । तथा द्राह्मण्यणो ऽप्याह . प्रथमायां पूर्वपक्षस्य दीक्षेतैकाशेभ्यो दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगं . तेषामेकादीक्षानादेन्न इति । बह्वृचासाधीयते . अमावास्यायेन हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव बर्हिषि दीक्षेतैषो एका दीक्षेति ॥ अथोभयोरपि दीक्षासुत्ययोः पर्वण्यनियमेन पञ्चापवर्गितां सोमस्याह ॥

अमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा । पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहः । २ ।

यजनीयदीक्षायां सुत्यापि यजनीय एव द्रष्टव्या ॥

एतद्वा विपरीतम् । ३ ।

पौर्णमास्यां दीक्षितामावास्यामपवृज्यते . यजनीययोर्वोभय-
मित्यर्थः ॥

अमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा । अमावास्यायां
यजनीये वा सुत्यमहः ॥ पौर्णमास्यां दीक्षा यजनीये
वा । पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहः । ४ ।

शाखातः पूर्वेण । माषापवर्गिलमेव विशेषः ॥

नैनमन्यथ दीक्षितविमिताद्भिनिम्नोचेद्भ्युदियाद्वा
। ५ ।

शाखातं दीक्षितविमितम् । तत्रैवोदयास्तमयवेल्लथोः स्यादित्यर्थः ।
यद्यन्यत्र स्यात्तत्र प्रायश्चित्तमाह ॥

वारुणीरभिनिम्नोक्तो जपेत् । सौरीरभ्युदितः । ६ ।

गतः ॥

अबद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपति । ७ ।

अमेध्यं अगृह्यि द्रव्यम् । तदसकृद्दृष्ट्वापि सकृज्जपति कालाव्यवाये ॥

उन्दीर्बलां धत्तेत्यववृष्टः । ८ ।

पूर्ववद्भाष्या ॥

दक्षिणेनाहवनीयं प्राङ् शंते न न्यङ्गोत्तानो नाम्ने-
रपपर्यावर्तेत । ९ ।

अपपर्यावर्तनं अग्नेः पृष्ठतःकरणम् । प्राक्त्रिरा दक्षिणेन पार्श्वेन
श्रेत इत्यर्थः ॥

यद्यपपर्यावर्तेत विश्वे देवा अभि मामावष्टुचन्निति
जपेत् । १० ।

गतः ॥

नान्यत्र कृष्णाजिनादासीत । यद्यन्यचासीत देवां
जनमगन्यञ्च इति जपेत् । ११ ।

देवां जनमगन्यञ्च इति एकेषामित्यादिवन्मन्त्रपद्यणम् । प्रतीकापह-
णात्सर्वानपि मन्त्राञ्जपेत् । सर्वांस्त्वेवापठत्सत्यावाढः ॥

न दाण्डात्कृष्णाजिनादिति विप्रच्छिद्येत । उभे नि-
धाय मूचपुरीषे कुर्यात् । १२ ।

गतौ ॥

यावदुक्तं पथ्या दीक्षितव्यञ्जनानि । १३ ।

यावदचोर्ध्ववास्यादि पथ्या दीक्षितशिङ्गमुक्तं तावदेव तस्या नाम्-
त्किञ्चिन्नवनीतदीक्षादि ॥

समानं ब्रह्मचर्यम् । १४ ।

ब्रह्मचर्यशब्देनात्र मधुमांसवर्जनादिनियमा उच्यन्ते . स्त्रीगमननिषे-
धेनैव मैथुनवर्जनस्य सिद्धत्वात् ॥

न दीक्षितवसनं परिदधीत । नास्य पापं कीर्तयेत् ।
नात्रमञ्जीयात् । १५ ।

अदीक्षितानाममी निषेधाः । दीक्षार्थं वासकोन त्यक्तं परिदधीत
न कश्चित् । नास्त्र सन्तमसन्तं वा दोषं जल्पेत् । नात्रमश्रीयात् ॥

यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे श्लेषाङ्गुञ्जीरन् । संस्थिते वाम्नी-
षोमीये । हुतायां वा वपायाम् । १६ ।

पावता यज्ञस्यार्थस्त्वावति श्रीद्वाज्यादिद्रव्ये यजमानेन विभक्ते
श्लेषाङ्गुञ्जीरन् । यदा तु न निर्दिष्टं भवति तदोत्तरावेव कल्पौ
भक्तः । तथा श्रौतराजक इति धर्मेषूक्तो ऽप्यवधिरनुसंधातव्यः ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्तृजेत् । यदि विस्तृजेदिदं
विष्णुस्त्वमग्ने व्रतपा असीति जपित्वा वाचं यच्छेत् । १ ।

नक्षत्रेभ्य इति वचनात्सायं कालविषय एवायं विधिः । प्रातस्तु त्वमग्ने
व्रतपा असीति प्रबुध्य सुष्टौ वाचं वा विस्तृज्येत्येष विधिर्भवति ॥

पुनर्वा दीक्षेत । २ ।

सर्वं वा दीक्षातन्वशादितिः ॥

अथैकेषाम् । वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्ह-
स्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति । ३ ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी । आग्नाविष्णु मद्भि तदामित्त्वमुवाकस्यास्य-
थोरन्यतरा आग्नावैष्णवी । ततः परथोरन्यतरा चरस्यती . प्र षो
देव्या नो दिव इति । ततः परासां तिसृणामुत्तमा बार्हस्पत्या .
दृष्टस्यते अति यदर्थ इति ॥

दुग्धमेवाभिविस्तृजेदित्यालेखनः । ४ ।

यद्यपि न पुरा नक्षत्रेभ्य इत्येतावदेवोक्तं ब्राह्मणे तथा उदितेषु नक्षत्रेषु
व्रते च दुग्धे एव वाचं विस्तृजेदित्यालेखनो मन्यते । यथा वयमिति
भावः . स्वमतेनापि तथाप्रदर्शनात् . यथा वत्सस्यैकं स्तनमित्यादि ।
संवादप्रदर्शनं चादरार्थम् । तेनाव्रतदोहादिसर्गे भवत्येतत्प्राचक्षिन्नम् ॥

यवागू राजन्यस्येत्युक्तम् । ५ ।

पथो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिचा वैश्वस्येत्युक्तं ब्राह्मणे ।
तद्यथावर्णं व्रतान्यनुसंधातव्यानीत्यर्थः ॥

यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति । ६ ।

एकस्या व्रतदुष्टो दुग्धं एकदुग्धम् । तत्सर्ववर्णसाधारणमुक्तं ब्राह्मण-
क्षत्रे । तथा यवागूः । तेनाभयमेतत्सर्ववर्णानां तेन व्रतेन विकल्पते ॥

तच्चैतदेके पथो व्रतयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
पथस्येव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत् । ७ ।

पूर्वेभिन्दोत्तरविधिप्रशंसार्था । पथोव्रते पथः केवलं वा व्रतयेत् .
पथसि अपितां यवागूमित्यर्थः ॥

यदि व्रतधुगल्पं दुहीताम्बां दुष्मात् । ८ ।

गतः ॥

यद्यन्या न स्यादङ्घ्रिः संसृज्य अपयेत् । ९ ।

अन्याभावे तदेवाल्पमङ्घ्रिर्वर्धयित्वा अपयेत् ॥

यदि पयो न स्यादश्वेव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत्
। १० ।

अल्पमपि न स्यात्तदा यवागूं अपयेत् ॥

अप्यन्ततः पिप्पलानि । न त्वेव न व्रतयेदग्निहो-
षस्याविच्छेदायेति । ११ ।

पिप्पलानि फलानि ब्रीहयो वा । सर्वाभावे फलान्यपि वा व्रतयेत् ।
न तु खोपयेत् . व्रतस्याग्निहोषसंज्ञावदिति भावः । इतिकरवः
श्रुतिसूचनार्थः । तथा अग्निहोषस्याविच्छेदायेति विज्ञायत इति
भारदाजः ॥

यदि दधीयादेतदेवासौ दधि कुर्युः । १२ ।

यदि दधीयात् दधीष्केत् एतदेवात्स्य दधि कृत्वा व्रतयेत् ॥

यद्यन्नीयाद्धाना अस्मा अम्बावपेयुः सक्तूनस्मा अम्बा-
वपेयुर्घृतमस्मा अम्बानयेयुः । १३ ।

यदि बीषबलो ऽन्नमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदाभायं व्रतकाले
व्रत एव धानादि निवपेयुरित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं . यदि मन्ये-

तोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्रुन्धृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो ऽनुपदा-
सायेति ॥

अप्यग्निहोत्रहविषामेवैकं व्रतयेन्मांसवर्जम् । १४ ।

उपदस्यन्नोदनाद्यपि व्रतयेत् ॥

सो ऽयं दैश्रो वादो भवतीति खल्वाहुः । सर्वेषामु-
पसस्त्वनारभ्य स्तनकल्प आन्नातः । १५ ।

यो ऽयं पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्येत्यादिविधिः स
दीक्षार्थः । उपसत्सु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव *चतुस्त-
नादिकल्प आन्नातः . स चोपसत्सुवैव दर्शयिष्यते ॥

अपराह्णे ऽधिष्टस्त्वह्ये वा व्रतप्रदो वाचं यमयति ।
अग्नीकृत्योतिषतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

व्रतप्रद इति वचनं कुरुतेति वज्रवचनं च व्रतपदानञ्चक्षणयोः
परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । तेषु तु य एव कश्चिद्रुतप्रदः स
एव संप्रेषमाह । तच्च च प्रथमे ऽहनि दीक्षितवर्जं संप्रेषः . स वाग्य-
तस्तपस्तप्यमान आस्त इति प्रागेव तद्वाग्यमनस्योक्तत्वात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

* Thus (not चतुःक्षणा*) all MSS.

उदितेषु नक्षत्रेषु पूर्ववद्वाचो विसर्गः । १ ।

पूर्वत् वत्स्रस्रैकं स्नानमित्यादिना विधिनेत्यर्थः ॥

एवमुपोदयं यमयति । उदित आदित्ये विस्तृजते । २ ।

उपोदयं उदयात्पूर्वकालम् ॥

मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति । ३ ।

गतः ॥

अतिनीय वा मानुषं कालम् । ४ ।

वस्त्रिष्काखे दिवा च नक्तं च प्रायश्चो मनुष्या भुञ्जते स मध्यंदिना-
दिमानुषः कालः । तस्मिन्नतीते वा व्रतयति ॥

सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येके । ५ ।

सायं दुग्धं रात्रिव्रतम् । प्रातर्दुग्धं अहर्व्रतम् । व्रतयतीत्यन्वयः ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं अप्रयति । दक्षिणामौ
पत्न्याः । ६ ।

गतः ॥

याम्निहोत्रस्य स्कन्नस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्य । ७ ।

व्रतस्य स्कन्नस्याग्निहोत्रवत्प्रायश्चित्तिः ॥

अग्निहोत्रवत्सूष्णीमुन्नीयापरेणाहवनीयं व्रतमत्या-
हृत्य प्रयच्छन्नाह व्रत्य व्रतय व्रतमुपेहीति । ८ ।

व्रतप्रद इति शेषः । व्रतप्रदाने चमसे चतुः पञ्चकलो वा चतुरवन्ति-
पञ्चावन्तिवञ्चादुक्तीय स्वयं बहिर्भूत्वा व्रतमपरेणाहवनीयं हरति ॥

दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनिज्य ये देवा
मनोजाता मनोयुज इति दक्षिणेनाहवनीयं परिश्रिते
व्रतयति । ९ ।

यजमान इति शेषः ॥

मैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति । १० ।

गतः ॥

शिवाः पीता भवश्च यूयमापो ऽस्माकं योनावुदरे
सुशेवाः । इरावतीरनमीवा अनागसः शिवा नो भवश्च
जीवस इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशते । ११ ।

अप्ते ऽभिमृशते ॥

अपश्च पीत्वा जपति । १२ ।

यदा दृषितो ऽपः पिबति तदाप्येतां जपतीत्यर्थः । यदा पिषाच-
तीत्येव सत्याषाढः ॥

तूष्णीं पत्नी स्व आयतने व्रतयति । १३ ।

गतः ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्ने त्वं सु जायहीति स्वप्यन्नाहवनीयमभिमन्त्र-
यते । १ ।

एव जागरणं नोक्तं तत्रायं नियमः ॥

त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टी वाचं वा विस्त-
श्यादीक्षितवादं वेदित्वा । २ ।

सुप्तोत्थिते चाहवनीयमभिमन्त्रयते । तथोत्तरेषु निमित्तेषु । स्नेष्ठा-
भिभाषणं अनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः ॥

विश्वे देवा अभि मामावृचन्निति प्रबुध्य अपति ।
पुनर्मनः पुनरायुरागात्पुनः प्राणः पुनराकूतमागात् ।
वैश्वानरो ऽदम्भस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वेति
च । ३ ।

प्रबुध्याभिमन्त्रणेनानयोर्जपयोः समुच्चयः ॥

तस्माद्दीक्षितो द्वादशाहं धृतिं वन्वीत । यज्ञमेव
तत्संभरतीति विज्ञायते । ४ ।

धृतिः चतुर्दशिकाद्यर्थं भिन्नम् । तदेकदीक्षादिकल्पेष्वपि कुर्यात् ।
प्रदर्शनार्थत्वाद्द्वादशाहपक्षस्य । बन्धतद्रव्यस्य तु न भिन्नं । तत्सं-
पत्त्यर्थत्वात्तस्य ॥

पूषा सन्धेति सनीहारान्संश्रास्ति । ५ ।

एनिः याज्रास्यभ्यं धनं । तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः । ताग्रद्विषोत्थसुं
चासुं च गच्छतेति यतोयतो वेत्स्यन्मन्यते ॥

चन्द्रमसीत्येतैर्यथाखिङ्गं प्रतिपद्यन्नाति । ६ ।

तैराहृतं ऽहिरण्यादि द्रव्यम् ॥

देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि । ७ ।

अन्यानि उक्त्यतिरिक्तानि ग्रीह्यादीनि ॥

वायवे त्वेति तासां नष्टामनुदिशति । ८ ।

मन्त्रसमवेतं देवतार्थतया संकल्पनं अनुदेशः ॥

वरुणाय त्वेत्यसु मृताम् । ९ ।

अनुदिशतीत्यन्वयः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

निर्घृत्यै त्वेत्यवसन्नां संशीर्णां वा । १० ।

अवसन्ना दौर्बल्यादसंचारक्षमा । संशीर्णा या त्रिथिलाङ्गसंधिद्वयाह-
मपि न पारयते ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

मरुद्भ्यस्त्वेति श्वादुनिहतां मेष्कहतामसु वा मग्नाम्
। १ ।

श्वादुनिहतां तडिद्धताम् । मेष्क इति हिंस्रं सत्त्वविशेषमाचक्षते ।
यासु निमग्ना न दृश्यते तामनेनानुदिशति । या दृश्यमानैवासु
मृता तस्या वरुणाय त्वेत्येवानुदेशः ॥

इद्राय त्वेति महादेवहताम् । २ ।

महादेवहतां अवरहताम् ॥

इन्द्राय त्वा प्रसङ्गान इति यां सेनाभीत्वरी विन्देत
। ३ ।

अभीत्वरी अभिप्रयान्ती सेना यां विन्देत अपहरेत् ॥

यमाय त्वेत्यविघ्नातेन यक्ष्मणा मृताम् । ४ ।

यक्षा रोगः ॥

अनुदिष्टानामधिगतां न गोषु चारयेत् । ५ ।

हते ऽनुद्वेषे नष्टापहता वा पुनश्चेहभ्येत तां देवतार्थेन त्यक्तत्वाजा-
त्तार्थे ऽद्वेषादित्यर्थः ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति । ६ ।

अथ प्रयाणधर्माः . ते च दौक्षितधर्माधिकारे वचनाद्दौक्षितप्रयाणे
नेष्यन्ते । तच्च समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । पुनररथिवसनादा-
त्समारोपणं नेष्यते . रथवसनाच्च न प्रकटम् ॥

तदभावे रथाङ्गमादाय । ७ ।

रथाभावे रथस्याङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा प्रयाति ॥

भद्रादभि श्रेय इति प्रयाणः । ८ ।

प्रवाङ्मन्त्रो ऽयं यजमानस्य ॥

दैवीराप इत्यपो ऽतिगाहते । ९ ।

यदि पथ्यापस्तरणीयाः स्युः ता अनेन प्रविशति ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं
विमृद्वात्या पारात् । १० ।

यथा पांसवः संतताः पतन्ति तथा मृद्वाति . सेतुमेव छत्वात्ये-
तीति श्रुतेः ॥

पृथिव्या संभवेति सिकता लोष्टं वा मध्ये पारे च
न्यस्यति । ११ ।

गतः ॥

श्वं नाव्यासीनस्तरन् । १२ ।

नावमधिरुह्य तरन्नप्येवं लोष्टं विमृद्वाति न्यस्यति च ॥

अरणीभ्यामरणीभिरित्येके । १३ ।

गतः ॥

रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येत । १४ ।

रथरथाङ्गयोरन्यतरेण गार्हपत्यारणीभ्यामरणीभिर्वा सर्वाभिः पथि
कदाचिन्न विप्रच्छिद्येत ॥

अथ देवयजनाध्यवसानमेके समामनन्ति । १५ ।

गतः ॥

य इहाध्यवस्येत्स प्रयायात् । य आदितो न स प्रयाति । १६ ।

यो ऽन्यत्र द्दीक्षित्वा ततो देवयजनमध्यवस्येत् स एव प्रयायात् । यस्मादावेव प्रयायाध्यवसितदेवयजनस्तत्र द्दीक्षितो न स ततः प्रयाति . देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य . तस्य च कृतत्वादिति भावः । बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगक्षेमाकुप्तौ देवयजनान्तराध्यवसानार्थं प्रयाणमनुमन्यते . यथाह . अथातः प्रयाणस्यैव मीमांसा . द्दीक्षितं वा अयोगक्षेमो विन्दत्यन्यत्र वा देवयजनाद्दीक्षत इति ॥

नित्यानि देवयजनानि । १७ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

दक्षिणतऽउन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवर्णं प्रागुदक्-
प्रवर्णं वा देवयजनम् । १ ।

स्वभावतो यदेवं तन्नित्यं देवयजनमित्यर्थः ॥

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः संराधयेयुः । २ ।

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सदस्यवत्साविणः संराधयेयुः साधु-ते-इत्याद्य
स्वाधयेरन् तद्देवयजनं स्यात् । गुणान्तराभावे ऽपि गरीयसो ऽस्य

गुणस्य चाभादिति भावः । तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणं . विचे
द्येतदेवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा इति ॥

अग्नयो वाव देवयजनम् । यत्र कृषाम्नीनाधाव
यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते । ३ ।

यत्राग्नयः प्रतिष्ठाप्यन्ते तदेव देवयजनम् । अग्निसनाथस्य देवस्य का
गुणापेक्षेति भावः ॥

दक्षिणा वाव देवयजनम् । दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्द-
दाति देवयजन एव यजत इत्येके । ४ ।

दक्षिणावाडस्ये महागुणे सति देवयजनगुणाभावः क्रतोरकिंचित्कर
इति भावः ॥

पुरोहविषीति काम्यानि । ५ ।

देवयजनानि पुरोहविषि देवयजन इत्यनुवाके ऽधीतानि यथा-
ब्राह्मणमनुसंधेयानीत्यर्थः ॥

निर्गस्के ऽभिचरन्थजेत । ६ ।

किमेतन्निर्गस्कं* नाम । तदाह ॥

यस्माद्दृक्षाद्दस्मीकानिति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुः

। ७ ।

यस्माद्दृक्षादौर्निर्गस्कापास्य तन्मूखानि च खात्वा देवयजनं कुयुः
तन्निर्गस्कमि*त्यर्थः ॥

* Corrected according to the Sūtra-text; all MSS. of the
commentary read निर्गस्कं.

परोक्षं गुहा वने याजयेद्भिन्नस्यमानम् । ८ ।

यमकर्तारं पातकस्य कर्तारमपदिशन्ति सो ऽभिन्नस्यमानः । तं गुहे
वने महाजनस्य परोक्षं याजयेत् ॥

परोक्षं पृष्ठान्युपेयुः । सर्वमुपांशु क्रियेत । स्थले
यजेत । ९ ।

तस्य पृष्ठान्यपि परोक्षमुपेयुः न स्वास्वृक्षु गायेयुः । सर्वं च सर्वाङ्गं
प्रधानमुपांशु क्रियेत । समुच्छ्रितभूमौ यजेत ॥

यः कामयेतोभयेषां देवमनुष्याणां प्रकाशं गच्छेद्य-
मिति न प्राचीनं देवयजनाद्देवयजनमाचमुच्छ्रि-
षेत् । १० ।

उभयोर्लोकयोर्थः स्थातिकामो यस्य पुरस्तादन्यस्य देवयजनाय पर्या-
प्तसदृशं देवो न लभेत तादृशं देवयजनं गृह्णीयात् । नित्यस्वयं
गुहः कल्पान्तरकारमतात् ॥

यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभिविधावेत्त-
स्मिन्वाजयेद्यं कामयेत नैनमुत्तरो यज्ञ उपनमेदिति
। ११ ।

यत्र देवयजनस्य देवस्य मणिस्तृणां च जलाशयानां मध्ये महापयो
धाति तत्र याजयेदित्यर्थः ॥

कौत्साद्राजानं क्रीणीयादन्यस्माद्वा ब्राह्मणादित्यु-
क्ताहाप्यब्राह्मणादिति । १२ ।

कुत्सगोचाद्ब्राह्मणात्क्रयः प्रशस्ततरः . तदनु ब्राह्मणान्तरात् . तदनु
वर्णान्तरेभ्य इत्याह ब्राह्मणमित्यर्थः ॥

उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा लोहितं चर्मनडुहं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं
निवपति । उत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रयी । १३ ।

अथ दीक्षाखपट्कासु* उत्तरेद्युर्विष्टवृवाचि यजमाने राजानं
निवपति ॥

उदकुम्भं राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परि-
श्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्यः सोमाइ इत्युक्तम् । १४ ।

उदकुम्भमित्यनुगदात्सो ऽप्युपनिधेयः । श्रुतिश्च भवति . अपामन्ते
क्रीणातीति । विचित्यः सोमा इत्युक्तमिति विचित्यः सोमा इत्यादि-
ब्राह्मणे यद्विचारपूर्वकमुक्तं तत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । किं तच्च कर्तव्य-
तथोक्तम् । तदेव दर्शयति ॥

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्युक्त्वा पराङ्गवर्तते । १५ ।

सोमविक्रयिणमेव सोमशोधनाय नियुज्य स्वयं पराङ्मुखः प्रति-
निवर्तते ॥

न †साम्येश्चमुपेयात् । न यजमानः सोमं विचिनु-
यात् । १६ ।

* Corrected ; the MSS. •इषासु .

† AN clearly चमिचमु .

पराङ्गतः शोधमानस्य राज्ञः साम्येनं नोपेयात् . कटा वेणेचेतेत्यर्थः ।
साम्येष्ट्यमिति पाठे सामि लोकमीदृत् इति साम्येष्टः . तस्य भावः
साम्येष्ट्यं . तन्नोपेयादिति ॥ दृणाद्यपनयनेन शोधनं विचयनम् ॥

नास्य पुरुषो नाध्वर्युर्नाध्वर्युपुरुषः । १७ ।

विचिनुयादिति सर्वत्रान्वयः । सहप्रवृत्तिसंभवाच्च यजमानादीनां
निषेधः । अध्वर्युग्रहणमादरार्थम् ॥

राज्ञो विचीयमानस्योपद्रष्टारः स्युः । १८ ।

एते तु समीपस्थिताः पश्येयुः . तदपि नाध्वर्युः करोति . पराङ्ग-
वर्तत इति वचनात् । केचित्तु नोपद्रष्टारः स्युरध्वर्यादय इति
योजयन्ति । तदयुक्तं . अस्मिन्वाक्यानन्तरश्रवणात् . प्रकृतानां विचय-
ननिषेधार्थत्वात् . पूर्ववाक्यैः सहास्य समन्वयवैयर्थ्याच्च ॥

अहं त्वदस्म्याजुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यज-
मान उपतिष्ठते । १९ ।

गतः ॥

इति विंशो कण्डिका ।

प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

प्रतिपद्यन्ते ऽनया यज्ञं दीक्षिता इति प्रायणीया । तन्त्रं बर्हिंरा-
श्रणादि ॥

वेदं कृत्वाग्नीम्परिस्तीर्य पाणिप्रश्चासनादि कर्म
प्रतिपद्यते । २ ।

वेदानन्तरं परिस्ररणनियमेन पौर्णमासविकारता तन्वस्य प्रदर्शते .
इतरथा वेदानन्तर्चामिद्यमात्परिस्ररणस्य ॥

यथार्थं पाषाणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां
स्थाने । ३ ।

गतः ॥

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः प्रायशीयः । ४ ।
निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः कार्यः स च प्रायशीय इत्यनूदिनः ।
तन्प्रायशीय इति ब्राह्मणव्याचिख्यासयेति द्रष्टव्यम् ॥

प्राक् संप्रैषात्कृत्वा पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । ५ ।

संनहनप्रतिषेधादेव सिद्धे पत्नीवर्जनवचनं विस्यष्टार्धम् । तस्माच्च
सोमार्थमासीनत्वादासनमन्त्रनिवृत्तिः । अत एव देशान्तरोपवेशने
पुनर्मन्त्रजपं वक्ष्यति . पत्नी ब्राह्मणमुखीयमुपोपविश्य सुप्रजसस्ता
वयमिति जपतीति ॥

याः कृतायां वेद्यां चोद्यन्ते सैव तासां वेदिः । याः
स्तीर्णे बर्हिषि तदेव तासां बर्हिः । ६ ।

याः कृतायां महावेद्यामिष्टय उत्पद्यन्ते पञ्चवो वा सैव तासां वेदिः
स्यात् . न त्वन्या दार्भिकी पाशुकी वा कार्या । याः पुनर्बर्हिषा-
स्तीर्ण उत्पद्यन्ते तासां बर्हिरपि तदेव . सोमार्थयोरेव प्रसङ्गान् ।

वया आग्निष्या वैश्वानरीयादिवेदिः सौम्यचरोः . सवनीयस्य सवनी-
वानां च बर्हिरपीत्यादि ॥

आज्यग्रहणकाले ऽननूयाजे प्रायणीये चतुर्जुह्वां
पृह्णाति । चतुरूपभृति समानयनार्थम् । ७ ।

पत्निकीमननूयाजतां प्रायणीयस्य दर्शयिष्यति । तत्रोपभृत्यपि चतुः
पञ्चदशो वा प्रयाजाद्यं प्रथमगणमेव गृह्णाति . न द्वितीयमनूया-
जार्थमित्यर्थः ॥

अप्रयाज उदयनीये न जुह्वां पृह्णाति । चतुरूपभृ-
त्यनूयाजार्थम् । ८ ।

अत्रैव प्रसङ्गात्समानब्राह्मणीयत्वाच्च उदयनीयस्यापि विधिः प्रदर्शयते ।
तस्याप्रयाजत्वपक्षे द्वितीयमेव गणमुपभृति गृह्णाति . न प्रथमम् । न
जुह्वां गृह्णाति . यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति खिङ्गादिति
भावः । सुच्याघारस्तु ध्रौवेण कार्यः ॥

षड्भोवा प्रायणीयमासादयति । ९ ।

वरमिति शेषः ॥

प्रयाजवदननूयाजमित्युक्तम् । १० ।

ब्राह्मणे प्रायणीयस्थाननूयाजत्वं उदयनीयस्याप्रयाजत्वं उभयसोभयत्वं
च विकल्पेनेनात्मननुंधातव्यमित्यर्थः । तत्र यदाननूयाजः प्रायणीय-
स्तदा विंशतिदारुभिः कार्यः ॥

चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति । पथ्यां स्वस्तिं
पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतः ।
मध्ये ऽदितिं हविषा । ११ ।

चतुर आज्यभागानिति सरस्वत्याज्यभागेतिवत् द्रव्यचोदना . न
त्वाज्यभागकर्मविषद्विविधिः . मध्ये ऽदितिं हविषेति व्यतिरेकवच-
नात् . पञ्च देवता यजतीति पञ्चानां प्राधान्यश्रुतेश्च । अतः पृथगा-
ज्यभागाभ्यामिष्टोपांशुयाजधर्मेणैताश्चतस्रो देवता यष्टव्याः । अथाज्य-
भागाविष्टेत्येव कात्यायनः । अन्यत्तु मतं . आज्यभागदेवतयोरेतास्व-
न्तर्भावात् . चतुषी वा एते यज्ञस्वेत्याज्यभागसाम्यात् न पृथगा-
ज्यभागौ भवत इति । भारद्वाजस्याह . आज्यभागाविष्टा यजेतेत्या-
ग्गरथ्यः . तास्वैतौ भवत इत्याखेखन इति । तथा शंखन्तेयमनाज्य-
भागेत्याश्रयायनः । अथैव शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्याज्येन चरुमभिपू-
र्यैता देवता यजति । भ्रौवादा । खिष्टकृतं षष्ठम् । १२ ।
मारुतो यद्भु वो दिव इति प्रतिपदोक्ता मारुती बौधायनेन ।
प्रथममेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य तत आज्येन चरुमभिपूर्यं
तस्माद्भ्रौवादा मृहीत्वैता देवता यजति . ततः खिष्टकृतमित्यर्थः ।
तत्र तु खिष्टकृतं षष्ठमिति गित्यानुवादः प्राप्तत्वात् । पूर्वस्मिंस्तु कस्ये
ब्राह्मणोक्तापि मारुत्यनुक्ता . मन्त्रसमाप्ताये ऽनाप्तानादिति द्रष्टव्यम् ।
तथा च सत्याषाढभारद्वाजाभ्यामपि तमेव कल्पमुक्तानुक्तैव मारुती ।
अथापरा व्याख्या । यथोक्तमेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य
शंखन्ता संस्थाप्या वेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अथाज्येन चरुमित्यादिना

शर्वेषामाज्यविकल्प उच्यते . यथा अरुगताज्येन चैताः पञ्च देवता
यजति खिष्टकृतं च षष्ठमिति । तत्रादितिखिष्टकृतोरुपस्तरणाभि-
घारणार्थत्वेनाव्यान्वयो ऽवगन्तव्य इति ॥

शंखन्ता संस्थाप्या वा । १३ ।

शंखन्ता संस्त्रावान्ता संस्थाप्या वा कृत्स्नसंस्त्रा ॥

पत्नीस्तु न संयाजयेत् । १४ ।

संस्थाप्यपक्षे सुग्विमोकात्परः आच्छेदान्तो विधिर्निवर्तते ॥

ता उदयनीये संयाजयेत् । १५ ।

उदयनीये तु संस्थाप्ये न निवर्तते ॥

समे वा कार्ये । १६ ।

समे वा इष्टी पत्नीसंयाजवत्यौ तद्रक्षिते वा कार्ये इत्यर्थः ॥

धारयति ध्रौवमाज्यम् । १७ ।

ध्रौवधारणवचनात्संस्थाप्यपक्षे ऽपि समिष्टयजुर्न क्रियते ॥

प्राग्वंश्रे बर्हिः स्थालीमनिष्कसितां मेक्षणमित्युदय-
नीयार्थं निदधाति । १८ ।

बर्हिः प्रस्तरादन्यत् . तस्य प्रहृतत्वात् । अनिष्कसितां अमृष्टलेपाम् ।

सर्वालोकनदर्वीं मेक्षणं . तदप्यनिष्कसितमेव निदधाति ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रायणीयाया ध्रौवादष्टौ जुह्वां चतुरो वा गृहीत्वा
तस्मिन्दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बद्धावदधातीयं ते शुक्र
तनूरिति । १ ।

अष्टौ चतुरो वा सुवानिति शेषः । निष्टक्यं शिखाकृतियन्त्रिः ।
पूर्ववद्भुवाप्याद्यनं द्रष्टव्यम् ॥

पुरस्तात्प्रतीची सोमक्रयण्यवस्थिता भवत्येकहायनी
द्विहायनी वर्षीयसी वा । २ ।

गौरिति शेषः ॥

अकूटयाकर्णयेति रूपाणि । ३ ।

अकूटत्वादीनि गोरूपाणि यथाब्राह्मणमनुसंधेयानीति शेषः । तत्र
कूटत्वादीनि पशौ ग्याख्यातानि । तथा श्वेतां ह्यणामुभयरूपां च
निन्दित्वा तत उक्तं ब्राह्मणे . अरुण्या पिङ्गाच्या क्रीणातीति ।
तदध्यनुसंधेयम् ॥

या रोहिणी बभ्रुलोम्नी पृश्निवाला पृश्निशफा
शुच्यक्षी श्विनोपकाशा तथा क्रीणीयादित्येके । ४ ।

रोहिणी स्वतो रक्तवर्णा । बभ्रुलोची गानावर्णैर्लोमभिः कषित्कषि-
दुपेता । पृश्निवाला श्वेतपृषत्कलापा । शुच्यक्षी श्विनोपकाशा
श्विचसमानवर्णा अपाङ्गप्रदेशे । या त्वेवंभूता सा अरुण्या पिङ्गाच्या
विकल्पते ॥

द्विरूपया राजन्यस्य । ५ ।

द्विरूपा श्वेतलक्ष्णारूपा पूर्ववत् ॥

गुण्यधीलोधकर्ण्या षोडशिनः । ६ ।

गुण्य अल्पकाया । कर्णस्योपरि विक्षितं यस्याः सा अधीलोधकर्णी* ॥

तदाज्यं सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीति ।

७ ।

तदष्टमहीतं चतुर्महीतं वा ॥

अपरं चतुर्महीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं
पश्चादुद्धृत्य वैश्वदेवं हविरित्याज्यमवेक्ष्य सूर्यस्य चक्षु-
रारुहमित्यादित्यमुपस्थाय चिदसि मनासीति सोमक्र-
यणीमभिमन्त्रयते । ८ ।

गतः ॥

अकर्ण्यगृहीतापदिबद्धा भवति । ९ ।

सा लकर्ण्यगृहीता अपदिबद्धा भवति . यत्कर्ण्यगृहीता यत्पदिबद्धेति
दोषश्रुतेः । यदि केवलानेतुं न शक्येत पीवादौ गृहीता बद्धा
वानीयते ॥

* This passage has been restored conjecturally ; for all MSS. are so corrupt and differ so much from each other, that the error which originated from the inexplicable word **अधीलोधकर्णी** (cf. Taitt. S. 5. 6. 16. 1) may probably be traced back to the codex archetypus. The readings of my MSS. are: b कर्णस्योपरि कर्णाधि (श्री originally) चिथा यस्याः साधीलोधकर्णा, g कर्णस्योपरि विक्षिता यस्याः साधीलोधकर्णा, ik कर्णस्योपरि करचिक्ता यस्याः साधीलोधकर्णा, l कर्णस्योपरि कर्णा अधीलोधकर्णा.

मिषत्त्वा पदि बभ्रात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते ।
 पूषाध्वनः पात्विति प्राचीं यतीमनुमन्त्रयते । १० ।
 गतौ ॥

षट् पदान्यनुनिक्रामति दक्षिणेन पदा दक्षिणानि
 वस्यसि रुद्रासीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

शोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणानि दक्षिणस्य पूर्वपादस्य षट् पदानि
 पश्चादध्वर्युरपि निक्रामति ॥

एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु चीष्टि
 ब्रताय विष्णुस्त्वान्वेतु चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु
 पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु षड्भ्यायस्पोषाय विष्णुस्त्वा-
 न्वेतु सप्त सप्तभ्यो होषाभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्विति निक्रम्य-
 माणेषु यजमानो ऽनुवर्तयित्वा । १२ ।

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

सखायः सप्तपदा अभूम सख्यं ते गमेयं सख्यान्ने मा
 योधं सख्यान्ने मा योष्ठा इति सप्तमे पदे अपति । १ ।

अनुवर्तनं आनुपूर्व्येण वचनं . यथा सर्वेष्वधानेषु यजमानो ऽनुवर्त-
 यत इत्यादौ । शोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणेषु सप्तसु पदेषु एकैकमे-
 तान्मन्त्रान्यजमान उक्त्वा सप्तमे पदे सखाय इत्यपि अपतीत्यर्थः ॥

दृहस्पतिस्त्वा सुक्ने रण्वत्विति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्ज-
लिनाभिष्टुच्च पदे हिरण्यं निधाय पृथिव्यास्त्वा मूर्ध-
न्नाजिघर्मीति हिरण्ये हुत्वापादाय हिरण्यं देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति रूप्यमादाय परिलिखितं रस्यः
परिलिखिता अरातय इति चिः प्रदक्षिणं पदं परिलि-
खति यावद्दृतमनुविस्तृतं भवति । २ ।

यावन्निसृतं तावद्देशं परितो लिखति । अत्र किं देवत्या खलु पदा-
ङ्गतिर्भवतीति प्रकृत्य वाग्देवत्येतेव ब्रूयादिति बौधायनः ॥

दृष्णविषाणया चानुपरिलिख्यास्मे राय इति स्थाल्यां
यावत्सूतं समोष्य त्वे राय इति यजमानाय प्रय-
च्छति । ३ ।

यजमानप्रत्तया दृष्णविषाणया दृष्णीं परिलिखति . मन्त्रानतिदे-
शात् । दृष्णीमित्येव सत्याषाढः । यावत्सूतं यावद्दृतेनोपसिक्तम् ॥

तोते राय इति पत्नियै । ४ ।

यजमानः प्रयच्छतीति शेषः . अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी .
यथा गृहेषु निधत्त इति सिङ्गात् । यजमानः पत्न्या इत्येव कल्या-
न्तरकाराः । पत्न्येकत्वे ऽपि महिष्याः प्रयच्छति निधानार्थत्वात् ॥

माहं रायस्पोषेण वियोषमिति पत्नी पदं प्रदीय-
मानमनुमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्वेति सोमक्रयण्या पत्नी
संस्थापयति । ६ ।

संस्थापयति दर्शयति । अत्रानेकाणामपि तन्त्रेण संस्थापनं विभुत्वात् ॥

त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्र-
यते । ७ ।

सर्वाः पत्न्यो ऽनुमन्त्रयन्ते ॥

त्वष्टुमन्तस्त्वा सपेमेति यजमानः । ८ ।

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

यतः पदमपात्तं तस्मिन्सहिरण्यौ पाणो प्रक्षाल्योन्न-
म्भय पृथिवीमित्यङ्घ्रिपनिनीय पदं चैधं विभज्य तृती-
यमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्युपवपति । तृतीय-
माहवनीयस्य । तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति । ९ ।

गतः ॥

तत्सा गृहेषु निदधाति । १० ।

गृहेषु स्वामस्थानेषु ॥

इति त्रयोविंशौ कण्डिका ।

अत्रादित्योपस्थानं रात्रश्च निवपनादि कर्मैके समा-
मनन्ति । १ ।

सर्वेषु चक्षुरित्यादित्योपस्थानमच हत्वा ततो राज्ञो निवपनादि
शोधनान्तं कर्मेत्येकेषाम् ॥

अपि पन्थामगस्महीत्युद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रि-
तेन हृदिष्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति । २ ।

उद्धृतपूर्वभागस्यफलकेन कटादिभिर्परिष्ठाच्छादितेनानसा सह न्युप्तं
सोममभिसुखा गच्छन्ति अध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥

श्रीर्ष्या गिरौ क्रीतं हरन्ति । ३ ।

षदि हि गिरौ देवयजनं स्यात्तत्र क्रीतं श्रीर्ष्या हरन्ति . नामसे-
त्यर्थः । कुत एतदिति चेत् देवयजन एव क्रयवचनात् ॥

अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगीषं वा
नद्वयुगं शकटं चुबुकप्रतिष्ठितम् । ४ ।

ईषाणे नद्वयुगं सुखेन भूमौ प्रतिष्ठितं भवति ॥

अंशुना ते अंशुः पृच्यतामिति यजमानो राजान-
मभिमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्येत्युक्तम् । ६ ।

अक्षतः विश्वसनभागे चर्मणः सोममानमपशव्यं . लोमभागे पशव्य-
मित्युक्तं ब्राह्मणे । तस्मात्सोमभाग एव मिमीत इत्यर्थः ॥

क्षीमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं
चर्मण्यास्तृणाति । उदग्दर्शं वा । ७ ।

उत्तरदशं उपरिदशम् ॥

तस्मिन्निहरणपात्निरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशु-
न्संयञ्चान्यचन्द्रभि त्वं देवं सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
मिमीते । ८ ।

अन्यचन् अङ्गुल्यङ्गुष्ठावकाङ्गुष्ठयन् . प्रवारिताभ्यामेव ताभ्यां चावङ्गु-
हीतुं शक्यं तावन्मिमीत इत्यर्थः ॥

एवमेकथैकयोत्सर्गम् । ९ ।

एतन्मोक्षोत्सर्गं पूर्वपूर्वाङ्गुलिं कसादुत्तरोत्तरयैकैक्यैव मिमीते ॥

सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिश्रुत्याति । १० ।

गतः ॥

यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैवोत्सर्गम् । ११ ।

द्वितीये ऽङ्गुलिपर्थाये कनिष्ठिकातो ऽन्यथैकं मुष्टिं स्वीत्वा ततः
कनिष्ठिकात एवारभ्यान्तन्नीत्वा पुनः कनिष्ठिकया समापयतीत्यर्थः ॥

पञ्चदशत्वो यजुषा मिमीते । पञ्चदशत्वस्तूष्णीम् । १२ ।

यजुरित्यतिच्छन्दसो ऽभिधानं याजुर्वेदिकत्वात् ॥

एवं द्विस्त्रिरपरिमितदशत्वो वा । १३ ।

यथाहर्षद्वादिवशादपर्याप्तः सोमः शान्तश्च धावदर्थमावृत्तिः ॥

प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंश्रुनुपसमूह्य क्षौमेण वाससोप-
संगृह्य प्राणाय त्वेति द्विगुह्येनोष्णीषेष्टोपनद्य व्यानाय
त्वेति विस्रस्यावेक्षते प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वामनु-
प्राणन्त्विति । १४ ।

शौमेण द्विगुह्यं सोममुपसंगृह्य समुचित्य शौमान्तांग्राणाय त्वेत्यनेन
दीर्घश्राटकेनावेक्ष्य व्यानाय त्वेति किञ्चिद्विस्रस्य प्रजास्त्वमित्यवेक्षते ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्यजमानो राजानमुप-
तिष्ठते । १५ ।

एष ते चैष्टुभ एष ते जागत् इति द्वितीयद्वितीयौ मन्त्रौ ॥

इति चतुर्विंशो कण्डिका ।

देव सूर्य सोमं क्रोध्यामस्तं ते प्रब्रूमस्तं त्वं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः क्रतून्कल्पय दक्षिणाः कल्पय यच्चतुं यथादेवत-
मित्यादित्यमुपस्थाय सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय
पश्यते । १ ।

उपनद्धमेगं सोमं सोमविक्रयिणे दत्त्वा पश्यते तेन मद्दं व्यवहरते ॥

सोमविक्रयिन्क्रथ्यस्ते सोमा इति । २ ।

पृच्छतीति श्लेषः । पणनोपोहातः प्रश्नः सः ॥

क्रय्य इतीतरः प्रत्याह । ३ ।

गतः ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा क्लया
ते क्रीणानीत्येनमाह । ४ ।

कला जहाया अधोभागः ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति सर्वेषु पखनेषु
सोमविक्रयी प्रत्याहासंपदः । ५ ।

आ क्रयसंपदः ॥

कुष्ठया ते क्रीणानीति द्वितीयम् । शफेन ते क्रीणा-
नीति तृतीयम् । पदा ते क्रीणानीति चतुर्थम् । ६ ।

कुष्ठा कलाया अधोभागः । शफः खुरः ॥

एवं चिः । ७ ।

एवं कलादीनां पणनपर्यायस्य चिरभासः कार्यः ॥

एकैकशो वा चिस्त्रिः । ८ ।

गतः ॥

गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः । ९ ।

एवमवयवशः सोमक्रयः स्यात् । क्रीत्वान्ततः समुदायेन क्रीषाति
गवा ते क्रीणानीति ॥

अपि वा न गवेति ब्रूयात् । एषेति निर्दिश्य जपति
तस्या आत्मा तस्या रूपं तस्याः प्रजा तस्याः पयस्तस्या
बन्धुरिति । १० ।

अपि वा न समुदायक्रये गवा ते क्रीणानीति ब्रूयात् । एषेति
शोमक्रयणीमेव दर्शयित्वा तस्या आत्मेति जपति । जपस्त्वयं गवां
ते क्रीणानीति वचनकक्ष्ये ऽपि भवत्येव . समुदायक्रयविशेषत्वात् ।
ब्राह्मणे यत्कलया ते श्रफेन ते क्रीणानीति पणेतिति कक्षाश्रफा-
भ्यामवयवक्रयं प्रस्तुत्य तन्निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयादिति
समुदायक्रय एव स्तुतः । सूचकारेण तु शाखान्तरमुपसंहरता
कक्षाद्यवयवचतुष्टयक्रयसहितः समुदायक्रयश्चोदितः . स एवानुसर्तव्यः ।
यथाषाढकात्यायनाभ्यामयमेव कक्ष्यो दर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन
क्रीणाति । ११ ।

नात्र कक्षादिवद्विरण्येन ते क्रीणानीति क्रयवाक्येन क्रेतव्यं . मन्त्रेण
द्रव्यक्रययोः प्रकाशनात् ॥

तपसस्तनूरसीति जपित्वाजया क्रीणाति । १२ ।

पूर्वेषु व्याख्यातः . शरमेण पशुना क्रीणामीति मन्त्रवर्णात् ॥

अवशिष्टानामेकैकेन । १३ ।

अवशिष्टानां ब्राह्मणोक्तानां धेनुवृषभानडुम्निधुनवासामेकैकेन द्रव्येण
क्रीणाति । तेषु तु धेन्वा ते क्रीणानीत्यादीनि क्रयवाक्यानि

स्युः . इत्यक्रययोर्मन्त्रेषामप्रकाशनात् । तथापठदेव सत्याषाढः ।
 धेष्वा सवत्सव्या क्रयः , स्रग्ंधयस्य माचनुदृत्तिस्वारस्यात् . इतरथा
 दश्र संपद्यन्त इत्यन्ते निगमनविरोधाच्च ॥

यदृषभेण क्रीणीयात्प्रजापतिना क्रीणीयात् । तस्स्थाने
 वत्सतरः साण्डः । १४ ।

स्रग्ंधयस्ये वाष्ठी वत्सतरः प्राञ्चान्तरीयो विकल्प्यते । वाष्ठीने-
 त्येषामित्येव सत्याषाढः । स्तनोपरतो वत्सतरः ॥

मिथुनाभ्यामिति वत्सतरो वत्सतरी च । १५ ।

प्राङ्मूले मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रैतन्मिथुनमभिप्रेतमित्यर्थः ॥

ताभ्यां युगपत्क्रीत्वा वाससान्ततः संपादयति । १६ ।

तयोर्नानाद्रव्ये ऽपि मिथुनाभ्यां वत्सतरवत्सतरीभ्यां क्रीणातीति
 युगपत्क्रीत्वा वाससा गवादिद्रव्यसमुच्चितेनान्ततः क्रयं चिर्वर्जयति ।
 न तत्र भूयो वा अत इति प्रत्याह ॥ सो ऽयं दशद्रव्यविधिरविशेष-
 चोदनादसति वैशेषिकद्रव्यविधौ सर्वत्रैवोपतिष्ठत इति ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ।

दशभिर्द्वादशशतदक्षिणास्य । १ ।

तत्र द्वादशशतदक्षिणस्य तावत्कतोर्द्वादशभिरेव द्वयेः क्रय इत्यर्थः ॥

भूयसा वा । २ ।

दशभ्यो भूयसा वा द्वयेण ॥

चतुर्भिर्वा गवा हिरण्येन वाससाजयेत्येकेषाम् । ३ ।

द्वभ्रिर्वा द्वयैश्चतुर्भिर्वैत्येकेषां शाखा । गवादिचतुष्टयमप्युपदिशति ।
तेनाच द्ब्रभिर्द्र्वयैश्चतुष्टयमप्येवं विकल्प्यत इत्यर्थः । व्यक्तोक्तं चैतद्भा-
रद्वाजसत्याषाढाभ्यां । यथा द्ब्रद्रव्यविध्वनन्तरमाहतुः* । चतुर्भिरेके
समामनन्ति गवा हिरण्येनाजया वाससेत्यादि ॥

एकयैकविंशतिदक्षिणस्य । तिसृभिः षष्टिदक्षिणस्य ।
अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्य । ४ ।

गोभिरिति शेषः । सर्वत्राद्या सोमक्रयणी स्यात् । अतस्त्रिसृभिः क्रये
तथा चयोक्तं क्रीत्वा ततो द्वाभ्यां गोभ्यां ते क्रीषानीति क्रयः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्विंशत्या सहस्रे सर्ववेदसे वा । ५ ।

सहस्रदक्षिणे सर्वस्रदक्षिणे च क्रतावित्यर्थः ॥

त्रिंशता वा सहस्रदक्षिणस्य । ६ ।

तयोः सहस्रदक्षिणस्य त्रिंशदपि विकल्प्यते ॥

सप्तविंशतिर्गा † हिरण्यं छागा वास इति त्रिंशत् । ७ ।

त्रिंशत्पत्रे सप्तविंशतिर्गावो हिरण्यादीनि च चीछेव त्रिंशत्संपत्तिः . न
तु सर्वा गाव इत्यर्थः । छागा अजा ॥

* Corrected; the MSS. read •रमाच.

† Thus (गा० nom. plur.) all MSS.

शतेन वाजपेयस्य । द्वाभ्यां राजसूयस्य । ८ ।

द्वाभ्यामिति त्रताभ्यामिति शेषः ॥

सहस्रेणाश्वमेधस्य । ९ ।

गतः ॥

अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपा-
दत्ते । १० ।

प्रत्नं हिरण्यं प्रत्यादत्ते ॥

अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रय-
च्छति । तां स काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते । ११ ।

ऊर्णास्तुका प्रागेव व्याख्याता ॥

शुक्लं बलक्ष्याः पवित्रममोतं भवति । १२ ।

तद्दशापवित्रं बलक्ष्याः शुक्लाया अवेरूर्णाभिः सूत्रीक्षताभिरमोतं
सहेतं भवति . तच्छुक्लं भवतीत्यर्थः । ऊर्णामिअतन्तुभिरुतमित्येके ॥

यं द्विष्यात्तस्य कृष्णां लोहिनीं च पवित्रे कुर्यात् । १३ ।

कृष्णाभिरेकं लोहिताभिश्चैकमित्यर्थः ॥

कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लेदयित्वेदमहं सर्पाणां दन्-
श्रुकानां ग्रीवा उपग्रथ्नामीत्युपग्रथ्य तथा सोमविक्रयिणं
विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति । १४ ।

विध्यति तस्मिन्विपति ॥

खान भ्राजेति सोमक्रयणाननुदिश्य स्वजा असि
स्वमूरस्यस्मै कर्मणे जात ऋतेन त्वा गृह्णाम्यृतेन मा
पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादत्ते । १५ ।

सोमक्रयणाननुदिश्येति खान भ्राजेति गन्धर्वगणः . तदर्धतया क्रय-
द्रव्याणि संकल्पयेदित्यर्थः । तदेकया क्रये ऽप्येषा वः सोमक्रयणी-
त्युहति ॥

यदि छच्छ्रायेतापैव हरेत । १६ ।

वदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्तयादाने छच्छ्रायेत क्लिश्येत बलाद्द-
रेतैव ॥

अथ यजमानो ऽपोरुते । १७ ।

इति षड्विंशौ कण्डिका ।

वयः सुपर्णा इति । १ ।

अपोरुते अपावृणोति अंघ्रिरसी । तत्राङ्गिरभ्युक्ष्य कौत्साय वा
परिकर्मिणे वोष्णीषं प्रयच्छतीति बोधायनः ॥

दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुण-
योस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यवक्रो ऽविधुरो
भूयासमिति । २ ।

गतः ॥

मिथो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्र-
स्योरुमाविशेति दक्षिण जरावासाद्य हस्ताभ्यां निय-
च्छास्ते । ३ ।

असंदेहाद्यं पुनर्यजमानग्रहणम् ॥

अचादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनु-
देशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अयमपि सूर्यस्य चतुरारुहमित्यस्यैवोपस्थानस्य कालविकल्पः . न देव
सूर्येत्यस्य . अन्यथा क्रेष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्यथा
गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विस्तृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत पृषतैनं वरचाका-
ण्डेनावक्षायं नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत तदा बिन्दुमता चर्मरञ्जुकाण्डेन
ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

सुकुटैर्घ्नन्तीत्येके । ७ ।

सुकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्या-
योर्वन्तरिक्षमन्विच्छीति शकटायाभिप्रव्रजति । ६ ।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तस्मिन्नात् ॥

अदित्याः सद्यो ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति
तस्मिन् राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससा पर्यानद्धोदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णा-
जिनं पुरस्तात्प्रत्यानह्यत्यूर्ध्वग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् । १० ।

गौडं उपरिदेष्टः । अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अस्तभ्राद्यामि-
त्युषा चासादयति . द्वयोरप्यासादनस्मिन्नात् . उत्तरस्यादिनेति
च न्यायात् वारुण्यर्चासादयतीति श्रुतेस्तु । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससान्येन परितो नह्यति राजानं . कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे
वधाति . शकटद्वारं पिदधानीत्येव सत्याषाढः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवज्जुरावभिमृश्य वारुणमसीति शक-
टमाखिद्य वरुणस्त्वोत्तम्भात्वित्युपस्तभ्य वरुणस्य स्कम्भन-
मसीति शम्यां प्रतिमुच्योस्त्वावेतं धूर्षाद्वावित्यनङ्गाद्वावु-

पाञ्च वारुणमसीति योक्त्रपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति । १ ।

दर्शपूर्णमासवदिति मन्वातिदेशः । द्वयोर्धुरोरारवृत्तिर्मन्त्रस्य । आखेदनं उद्यमनम् । उपस्तम्भनं काष्ठे ऽवस्थापनम् । शम्यायाः प्रतिमोचनं अभिनिहितयोक्त्रपाशे युगच्छिद्रे ऽवधानं . तद्वितीयस्याप्यावर्तते । उपाजनं प्रतिनयनं . तद्युगपत्क्रियते . द्विवचनस्त्रिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । परिहरणं परितःकर्षणम् । अभिधानीप्रत्यसनं योक्त्रस्यैव युगे बन्धनं . अभिधान्यन्तराभावात् । शिरोबन्धनमप्यस्तीति केचित् ॥

एवमुत्तरमनञ्जाहं युनक्ति । २ ।

एवं परिहरणप्रत्यसनाभ्यामित्यर्थः ॥

हरिणी शाखे विभ्रन्सुब्रह्मण्यो ऽन्तरेषे व* सर्पति । पलाशशाखे शमीशाखे वा । ३ ।

हरिणी हरिते ॥

अथाध्वर्युः शकटमन्वारभ्य संप्रेष्यति सोमाय रात्रे क्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहि सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति । ४ ।

गतः ॥

* Thus all MSS. instead of इव, cf. ईषान्करे Kāty. Śr. 7. 9. 14.

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो
 जपति सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि
 सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये
 तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः
 पादः । परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इषमूर्जं
 धृत्स्व तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमिति । ५ ।

सर्वासु कालभेदभिन्नासु ॥

एवं चिराहतामाहताम् । ६ ।

एकैकायां सुब्रह्मण्यायां चिराह्यमानायामाहतामाहतां प्रति षड्-
 स्रुज्जपन्नेव चिर्जपतीत्यर्थः ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायाम् । ७ ।

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

प्रच्यवस्व भुवस्पत इति प्राञ्चो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिण-
 मावर्तन्ते । १ ।

अध्वर्युब्रह्मयजमाना इति शेषः ॥

श्येना भूत्वा परापतेत्यध्वर्यू राजानमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

अपि पन्थामगस्रहीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणेनास-
रेण वा राजानमतिक्रामतः । ३ ।

आवृत्ते शकटे राजानमतौत्य गच्छतः ॥

अजेनाग्नीषोमीयेण कर्णगृहीतेन यजमानो राजा-
नमोह्यमानं प्रतीक्षते नमो मित्रस्येति । ४ ।

अजेन सह प्रतीक्षते । अजेन इत्यंभूतेन* वा ॥

लोहस्तूपरो भवति । अप्यतूपरः । कृष्णसारङ्गो
लोहितसारङ्गो वा । ५ ।

लोहः लोहितः । तूपरः अष्टङ्गः । कृष्णसारङ्गः कृष्णश्वेतः ॥

स्थूलः पीवा श्मश्रुणः । ६ ।

पीवा पीनाङ्गः । श्मश्रुणः श्मश्रुणा युक्तः ॥

श्रौदुम्बर्यासन्धरत्निमात्रशीर्षणानूच्या नाभिद्व-
पादा मौञ्जविवाना । तां सर्वे ऽध्वर्यवो ऽग्रेण प्राग्वंशं
राजन्योह्यमान उरुहृच्छन्ति । ७ ।

शीर्षणे तिरस्त्रे फलके . इमूच्ये प्राच्यौ । तावरत्निमात्रे यस्याः सा
श्ररत्निमात्रशीर्षणानूच्या । मौञ्जीलृणैर्विवानं यस्याः सा मौञ्जवि-
वाना . मौञ्जीभी रज्जुभिः सूतेत्यर्थः ॥

अग्नीन्प्रज्वलयन्ति । अग्निमग्नी वा । ८ ।

* b इत्यंभूतेन .

परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थं बह्वचनम् ॥

अग्रेण प्राग्वंशं प्रागीषमुदगीषं वा शकटमवस्थाप्य
पूर्ववदाखिद्योपस्तभ्य वरुणस्य स्तम्भनमसीति शम्यामु-
हृद्य विचृतो वरुणस्य पाश इति योक्तपाशं विचृत्यो-
भुक्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीमुन्मुञ्चति । ९ ।

उदरुणं उत्पाटनम् । विचर्तनं शिथिलीकरणम् ॥

एवमुत्तरमनङ्गाहं विमुञ्चति । १० ।

गतः ॥

विमुक्तः सव्यो ऽविमुक्तो वा । ११ ।

इत्येकोनत्रिंशो कण्डिका ।

अथातिथ्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।*

आतिथ्येति कर्मनाम . अग्रेरातिथ्यमधीत्यादिनिर्वापमन्त्रेषु अन्या-
दिभ्यो देवताभ्य आतिथ्यत्वेनानुकीर्तनात् । तन्त्रं अङ्गसमुदायः ॥

* The commentary to this kaṇḍikā is missing in bg ; both of these MSS. have only वाशे ऽपादाशेति पर्यायचनौयमिति शेषः (comm. to Sūtra 15). The commentary given in the identical MSS. ik is by far more extensive than that of h which has been chosen for printing, this one evidently being the more original composition ; it seems, however, to contain some doubtful readings.

द्वाविंशतिदारुिध्मः । २ ।

अनूयाजसमिदभावात् ॥

आश्ववालः प्रस्तरः । ऐश्ववी विधृती । कार्कर्यमयाः
परिधयः । वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तोर्य पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गताः ॥

यथार्थं पाचप्रयोगः । ४ ।

स्फ्येन सह नव कपालानि प्रयुनक्ति ॥

निर्वपणकाले पत्नीं शकटमन्वारभयित्वातिथ्यं निर्व-
पति । ५ ।

पात्र्या निर्वपे तस्या अन्वारभः ॥

पत्न्या वा हस्तेन । ६ ।

यदि पत्न्या हस्तेन निर्वपस्तदा हस्तो ऽग्निहोत्रहवणीधर्मास्तभति ।
अतो ऽग्निहोत्रहवणीशूर्पाभ्यां सह दक्षिणतः । शूर्पेण सह दक्षिणं
हस्तं प्रयुनक्ति अग्निहोत्रहवणीं च प्रोक्षणाद्यत्वेन । मानुषो ऽसि
दत्वाय त्वेति हस्तादानम् ॥

हस्ताद्वा । हस्तान्निर्वपन्हस्ते सर्वाञ्छकटमन्वाञ्ज-
पेत् । ७ ।

अत्र पात्रीधर्मा हस्ता भवन्ति । पुरतः पात्रीं च सादयति संवापा-
र्थम् ॥

Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	10	0
Lalitā Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	9	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 2, @ /10/ each Fasc.	5	0
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Niṭisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandakī, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisishtaparvana (Sans.) Fasc. I	0	10
Plāgula Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Śrauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;		
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	23	2
Śāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Śākhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Śūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sāṅkhya Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Śākhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0	10
Śākhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	10
Sāmrta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Taittirīya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
Ditto Prāśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.		
I and II @ /10/ each	1	4
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Utara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Vāya Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/		
each Fasc.	6	4
Viṣṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Ẓim-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, ...		
@ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
/12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīfī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	9
Haft Asmān. History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0

(Turn over.)

Iqbáinámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Isabáh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each ..	.. 25	14
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	14
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	.. 9	14
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I. ..	.. 1	14
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ ..	.. 12	14
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	12
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	.. 2	12
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	.. 8	12
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	.. 14	12
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	.. 4	12
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	.. 6	12
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	.. 80	6
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	6
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	..	6
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	..	6
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	..	6
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 2	6
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 2	6
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 4	6
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 4	6
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 4	6
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 2	6
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 4	6
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson ..	.. 3	6
5. Anis-ul-Musharrihin ..	.. 3	6
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	6
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	.. 1	6
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	6
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	6
10. Iştiláhát-us-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. ..	.. 1	6
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	6
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	6
13. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	6
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	6
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	6
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	6
17. Sharaya-ool-Islam ..	.. 4	6
18. Tibetan Dictionary ..	.. 10	6
19. Ditto Grammar ..	.. 8	6
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	6
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	.. 18	6
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. M. A ..	.. 6	6

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 520.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भद्ररुद्रत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASCICULUS IX.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3
Aśvaláyana Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 3
Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	.. 0
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 5
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1
Bṛihat Saṅḥitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	.. 28
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1
Gopatha Brāhmana, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I	.. 0
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	.. 6
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	.. 11

(Continued on third page of cover.)

अग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

निर्वपति ॥

देवतादेशनस्य प्रत्याम्नायो भवति । ९ ।

वैष्णवो नवकपाल इति वचनाद्विष्णव इत्येतस्य स्थाने अग्नेराति-
थ्यमसीत्यादिभिः पञ्चभिर्निर्वापः ॥

पञ्चसु साविचं जुष्टं चानुषजति । १० ।

अथाणां मन्त्रवतां पर्यायाणां विकाराः पञ्च । तूष्णीकविकारः षष्ठः ।
सप्तमो ऽन्वावापः* ॥

नोत्तरयोरित्येके । ११ ।

प्रकृतौ अथाणां निर्वापाणां मन्त्रवत्त्वात् उत्तरयोः चतुर्थपञ्चमयोः
सावित्रजुष्टयोरभावः ॥

वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति । १२ ।

गतः ॥

विष्णुवदेवात ऊर्ध्वं संस्काराः । १३ ।

अत ऊर्ध्वं प्रोक्षणादयो विष्णवे वो जुष्टमिति निर्वापादूर्ध्वमि-
त्येके ॥

इविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनञ्चाहं विमुच्य । १४ ।

अदि पूर्वं न विसृक्तः ॥

* from ik : पञ्चपवायान्तेषु देवस्य नेत्यादि चक्षाभ्यामित्यन्तस्य जुष्टपदस्या-
वृत्तः कार्यः ॥

वारुणमसीति वासो ऽपादाय वरुणो ऽसि धृतव्रत
इति राजानमादायाच्छिद्रपचः प्रजा उपावरोहोश्नु-
शतीः स्योनः स्योनाः सोम राजन्विश्वस्त्वं प्रजा उपा-
वरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्वित्युपावहृत्योर्व-
न्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति । १५ ।

वासो ऽपादायेति पर्याणहनीचमिति श्लेषः ॥

इति त्रिंशो कण्डिका ।

आसन्दीमादाय प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते । १ ।

प्रतिपद्यते गच्छति ॥

या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेणाहवनीयं दक्षिणातिहृत्य वरुणस्यर्तसदन्यसीति
दक्षिणेनाहवनीयं राजासन्दीं प्रतिष्ठापयति । २ ।

अतिहरणं व्रतप्रदाने व्याख्यातम् । अतिहृत्य राजानमन्वस्यै प्रदावा-
येणाहवनीयं प्रतिप्रस्थाचाहतामासन्दीं प्रतिष्ठापयति ॥

तस्यां शकटवत्कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञश्चासादनम् । ३ ।

शकटवदिति वचनादत्रापि यजुषर्षा चासादनम् । केचित्तु यजुषैवा-
सादयन्ति । मरु.समान्नाये त्वर्षा भावात् नासौ सूचकतो भावः ।
शकटवदिति वचनात् . समान्नाये ऽपि यजुषः प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेश्च ।
सत्याषाढस्वपठदेव पृथगुभयचोभयमृग्यजुषम् ॥

वरुणो ऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । ४ ।

गतः ॥

वारुणमसीति वाससा पर्याणञ्चति * । ५ ।

वारुणमसि शंघोरित्यादिना पुनः पर्याणञ्चति ॥

एवावन्दस्व वरुणं वृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य
गोपाम् । स नः शर्म चिवरुषं वियंसत्पातं मा द्यावा-
पृथिवी उपस्य इत्येतया सर्वत्र राजानमासीदेत् । ६ ।

वाचनिके राजोपसर्पणे अध्वर्योरथं मन्त्रो न यादृच्छिक इति
द्रष्टव्यम् ।

अग्निं राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रे-
षति । ७ ।

संप्रेषवत्सर्वे कुर्वन्ति ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । ८ ।

गतः ॥

चतुर्दशीतान्याज्यानि । ९ ।

अनूयाजाभावादुपसृत्यनूयाजार्यग्रहणनिरत्यर्थं वचनं . पञ्चदशीत-
निरासार्थं च ॥

चतुर्दशीचातिथ्यमासाद्य संभारयजूषि व्याचष्टे । १० ।

* Thus all MSS., not पर्याणञ्चति.

वाचष्टे जपति ॥

यजमानं वाचयतीत्येके । ११ ।

गतः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यञ्च । १२ ।

व्याख्यातं प्राक् ॥

पञ्च प्रयाजाः । १३ ।

निर्मन्थ्यवत्सु पशुचातुर्मास्येषु प्रयाजविवृद्धिदर्शनात् साचापि मा
शङ्कीत्यारम्भः । अथवा यतः पञ्च प्रयाजा न चानूयाजाः तस्मात्
चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयतीति चोज्यम् ॥

चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयति । १४ ।

गतः ॥

इडान्ता संतिष्ठते । १५ ।

इडान्ता मार्जगान्ता ॥

धारयति भ्रौवमाज्यमाज्यम् । १६ ।

गतः ॥

इत्येकचिंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहरदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
दशमः पटलः ।

इति दशमः प्रश्नः ॥

श्रीमः ॥

आतिथ्याया ध्रौवात्स्रचि चमसे वा तानूनमं समव-
द्यति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपतये त्वा पृह्णामी-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

तनूनपात्संबन्धात्तानूनमिति याज्यसमाख्या येन त्विजः संख्यमुपगच्छन्ति ।
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तप्राप्त्यर्थं । न
वितरस्येतरार्थं । तस्य पञ्चावत्तं सर्वत्रेति नियमात् । व्यवस्थितवि-
कस्यो वा स्यात् । उभयस्य व्यवस्थानुसारात् ॥

अनाष्टष्टमसीति यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनमं
समवमृशन्ति । २ ।

सदस्यानित्यत्वादुक्तं सप्तदशा इति । तेन सदस्यवरणे सो ऽप्यवमृश-
त्येवार्थसाम्यात् ॥

अनु मे दीक्षामिति यजमानः । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेत यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तं प्रथमम् । यदि
कामयेत सर्वानिति सर्वान्सहावमर्शयेत् । ४ ।

यज्ञनिमित्तं यज्ञो यज्ञयज्ञसम् । यज्ञे साधु कृतमनेनेति तद्यं प्राप्नु-

यादिति कामयेत यजमानस्तं प्रथममवमर्शयेत् । यदि पुनः कामयेत
सर्वान्यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तदा सहैव सर्वानवमर्शयेत् ॥

तस्माद्यः सतानूनमिषामित्युक्तम् । ५ ।

तस्माद्यः सतानूनमिषां प्रथमो द्रुहति ष अर्तिमार्कतैत्युक्तम् ।
तस्मात्सान्योऽन्यसै द्रोग्धव्यमित्यर्थः ॥

प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीति यजमानस्तानूनमं
चिरवजिघ्रति । ६ ।

गतः ॥

अम्बहं वा व्रतेष्वपिनयति । ७ ।

तदा तु प्रतिव्रतमावृत्तिर्मन्वस्य ॥

अग्नीमदन्त्यापा इति पृच्छति । ८ ।

किमापो मदन्ति उष्णीभवन्तीति प्रश्नः । तत्रातिथ्येण सह मदन्ती-
रधिप्रयतीति बौधायनः ॥

मदन्ति देवीरमृता अतावृध इत्याग्नीध्रः प्रत्याह । ९ ।

गतः ॥

ताभिरेहीति संप्रेष्यति । १० ।

एहीति न स्रवते . दूरादाह्लावाभावात् ॥

मदन्तीरुपसृश्य तानूनमिषो विस्रस्य राजानं सहि-
रथैः पाणिभिराप्याययन्त्यंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याय-
तामिति । ११ ।

आप्यावगच्छिन्नेन मन्त्रेणावमर्शनमेवाप्यायनम् । अङ्गिः वेचनमित्यन्ये ॥

अथ निःशुवते । दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षि-
खान्पाणीनुत्तानान्कृत्वा सव्यान्नीच रष्टा रायः प्रेषे
भगायेति । १२ ।

शोमस्याप्यायितस्थान्तरिचदेवत्यत्वान्तच्छादनेन द्यावापृथिवीभ्यां नम-
स्काराञ्चस्त्रिकरणं निःशुवः . प्र वा एते ऽस्मान्नोकाच्छवन्त इत्यादि
प्रकृत्य द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्तीति अव-
शात् . स्रवनात्प्रसरे निःशुवते द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्नमस्कुर्वन्तीति
वृषभस्रुतेः . नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रश्चिन्नाच्च ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षामुपैति । १३ ।

वर्तमानेष्वेव दीक्षाव्रतेषु व्रतान्तराणामधिकानामागमो ऽवान्तर-
दीक्षा ॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनीय-
मुपतिष्ठते । १४ ।

गतः ॥

एतेनैवास्मिन्समिधमाद्धातीति वाजसनेयकम् । १५ ॥

उपस्थानसमिदाधानयोर्विकल्पः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

संतरां मेखलां समायच्छते । संतरां मुष्टी कर्षते । १ ।

संतरां संहततराम् ॥

तप्तव्रतो भवति । २ ।

उष्णमेव पयो व्रतयति ॥

मदन्तीभिर्मार्जयते । ३ ।

दैवीं धियमित्युष्णाभिरेव हस्तौ मार्जयते । मदन्तीभिरुदकार्था-
म्कुरुत इति सत्याषाढः ॥

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेनैवात ऊर्ध्वं व्रत-
यति । ४ ।

अत ऊर्ध्वं अस्याः सायं व्रतप्रभृत्यौपसदव्रतान्येतेनैव व्रतयति । न
पूर्वेण सहाधिनिविशते इत्येवकारार्थः । यत्त्वद्यतनमहर्षतमवान्तरदी-
क्षोपाथनोत्तरकालभाव्यपि दैचव्रतत्वात्पूर्वेणैव स्वकाले भवति ॥

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्ति । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।

अथ प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति . स च मन्त्रब्राह्मणयोरनारभ्यात्वात् इति
सूत्रहतापि स्वतन्त्र एव व्याख्यास्यते ॥

न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्च्यात् । ६ ।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति नियमात् अतिरात्रे प्रथमयज्ञे प्रतिषेधः ।
अथवा ज्ञाखान्तराभिप्रायेणाग्निष्टोमे ऽपि निवृत्तिः . न प्रथमयज्ञ
इति सामान्येन प्रतिषेधात् ॥

प्रष्टञ्चादा । ७ ।

गतः ॥

प्रष्टञ्चाद्ब्रह्मणस्य । ८ ।

दुर्नाह्मणस्य प्रथमयज्ञे ऽपि प्रष्टञ्चादेव । व्याख्यातो दुर्नाह्मणः ॥

ब्रह्मवर्षसकामस्येत्येके । ९ ।

ब्रह्मवर्षसार्धिने ऽपि काम्यतया तत्र प्रष्टञ्चनमाश्नातमित्यर्थः ॥

यो ऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रष्टञ्चादिति बह्वृच-
ब्राह्मणम् । १० ।

व्याख्यातो ऽनूचानः । बह्वृचब्राह्मणवचनमादरार्थं न तु विकल्पार्थं ।
तस्य न प्रथमयज्ञ इत्यादिर्नैव सिद्धत्वात् । अतो ऽनूचानस्य प्रथम-
यज्ञे ऽपि निश्चयः प्रवर्ग्यः ॥

आतिथ्याबर्हिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च । तदेव
प्रस्तरपरिधि । ११ ।

प्रस्तरस्य पृथग्ग्रहणमसंदेशार्थम् । आतिथ्याबर्हिरादीनामातिथ्यादि-
चवार्थमुत्पत्तिः । अतस्तान्यादाय त्वर्णी संनह्य पुनःपुनः प्रयुञ्जीत ॥

तस्स्तीर्णं बर्हिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येके । १२ ।

अथवा तत्रातिथ्यायामेवोत्तरार्थमपि स्त्रीर्णं बर्हिः . परिधयश्च तत्रैव
परिधिताः परिधिताः । न तु पुनःपुनरादाय प्रयुञ्जन्त इत्यर्थः ।
अग्नीषोमीये तु देशभेदात्पुनःप्रयोगः ॥

उपसदस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १३ ।

परिस्तरणाच्छेदनादि कर्म प्रक्रमयति ॥

प्राकृत इध्मो दशदारुवा । १४ ।

प्राकृत इत्यनेन प्रतिब्रजमानासु प्रकृतिवदिति म्यायेन सामिधेनै-
काष्ठानां पाञ्चदशमभिप्रेतं . न त्विध्मश्चैकविंशतिदारुत्वं . परिधीनां
समिद्धयस्य साभावेन षोडशध्मो ऽनतिरेकात् । षोडशदारुमित्येव
सत्याषाढः । तेन षोडशध्मेत्यूहः । दशधेति तु दशदारौ । तथा एकां
समिधं यज्ञायुस्सुसंचरामित्युभयत्र ॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रति-
पद्यते । यद्यार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । १५ ।

गतः ॥

स्फ्यमग्निहोचहवणीं सुवं जुह्वमुपभृतं भ्रुवां वेद-
माज्यस्थालीमिति इन्द्रं प्रयुज्य पविचे कृत्वा यजमान
वाचं यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

यथार्थमित्यनेनैव सिद्धेः पुनःस्फ्यादिवचनमसंदेहाद्यम् । तथान्यर्थाप-
थावदुक्तमेवोपसदि क्रियते । पविचे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति
वचनभेददृष्टार्थत्वे ऽपि प्रणीता वेद्यन्ते । कात्यायनेन त्वच तसासु-
क्तान्नादिरासार्थो वा यत्नः ॥

वाग्यतः पाचाणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृद्य ब्रह्मा-
ण्यमामन्य पाचाणि प्रोक्षति । १७ ।

संमर्शनप्रोक्षणमन्त्रयोः पशुवदूषेऽवगन्तव्यः . यथा संविघ्नेर्ता दैव्यौ
विघ्नौ पात्रे इति . इत्येद्या दैव्यायेति च । तत्र प्राक् प्रोक्षणाद्यर्थं
द्युनक्ति यजमानः ॥

अथ वाचं विस्तृजते । १८ ।

गतः ॥

स्फ्यमादाय । १९ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

सोमभ्यो ऽधि स्तम्बयजुर्हत्वोत्तरं परिग्राहं परिगृह्य
संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेधमपसादय सुवं च सुचश्च
संसृज्याज्येनादेहीति । १ ।

मन्त्रेषु स्वधादानं स्तम्बयजुरर्थत्वात् । सोमानि बर्हिः तस्योपरि इभं
निधाय स्तम्बयजुर्हरति । तत्र वर्षतु ते द्यौरिति यजमानमेव प्रत्य-
वेचते . वेदेऽश्वत्थादेवेचितत्वाच्च । खनिप्रत्यवेक्षणं तु निवर्तते .
खनेरभावात् । तत उत्तरपरिग्राह एव क्रियते । अक्षीर्णत्वे तु वेदे-
र्षयाप्रकृति सर्वमेव क्रियते । सूत्रकारस्तु क्षीर्णपक्षमेवानुसंधत्ते ॥

आश्वयग्रहणकाशे भ्रुवायामेव गृह्णाति । प्रोक्षणीर-
भिमन्त्र्य ब्रह्माणामामन्त्र्येधं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं
भिनीय पवित्रे अपिसृष्ट्यैकामाधारसमिधमाधायान्त-
वेदिं विधृती निधाय भ्रुवां सुवं च सादयति । एताव-
सदतामिति मन्त्रं संनमति । २ ।

यन्वो ऽयं गृहमेधीवे व्याख्यातः । केचित्तत्र भ्रौवाव्यस्यासन्नाभिर्मर्-
गमिच्छन्ति । तदयुक्तं । आञ्चे तदभावस्य याजमान एव दर्शित-
त्वात् ॥

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते । ३ ।

पितृयज्ञे व्याख्यातः ॥

नव सामिधेनीरन्वाह । ४ ।

तत्र प्राहतेधपचे षट्सु प्रणवेषु द्वे द्वे काष्ठे आधाय परिधानीयार्वा
चीणि सहादधाति । अथवा तृतीयषष्ठनवमेषु प्रणवेष्वेकैकमादधाति ।
इतरेषु षट्सु द्वे द्वे ॥

तिस्र ऋचस्त्रिरनूक्ता भवन्ति । नव वा पराचीः । ५ ।

पराचीः अनादन्ताः ॥

नान्धामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् । सौवमेवाधार-
येत् । ६ ।

थाः प्रधानेज्यायाः पुरस्तादाहुतत्र आधारादय आञ्चभागान्ताः
तासु सौवाधारादन्यामाहुतिं न जुहुयात् ॥

समानमा प्रवरात् । ७ ।

गतः ॥

नार्षेयं वृणीते न हेतारम् । आश्राव्याह सीद्
हेतरिति । एतावान्प्रवरः । ८ ।

पितृयज्ञे व्याख्यातः ॥

ध्रौवादष्टौ जुह्वां गृह्णाति । चतुरपधृति । ९ ।

अथ पुरस्तादाज्यस्य पञ्चहोतारं वदेद्यजमानः । पञ्चावन्तिगस्तु दशकृत्वः
पञ्चकृत्वस्य गृह्णाति ॥

घृतवति शब्दे जुहूपधृतावादाय दक्षिणा सकृदति-
क्रान्त उपांशुयाजवत्प्रचरति । १० ।

घृतवतिशब्दो वाचनिकः । सकृदतिक्रान्त इति वचनं प्रतियागमनति-
क्रमसार्थम् । उपांशुयाजवदिति वचनं तेषामेवोपांशुत्वायं । दधिर-
सौत्यनुमन्त्रणत्वात् । ननूपांशुपसत्त्विति साङ्गप्रधानस्योक्तमेवोपांशु-
त्वम् । सत्यमुक्तं । तदपि त्वसत्यस्मिन्प्रायणीयादिवत्प्रधानविषयमेव
स्वात् । अतस्तदङ्गानामपि कथमुपांशुत्वं ब्रूयादित्यारम्भः ॥

अर्धेन जौहवस्याग्निं यजति । अर्धेन सोमम् । ११ ।

मतः ॥

ध्रौपधृतं जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या
ते अग्ने ऽयाशया तनूरिति सुवेणोपसदं जुहोति । १२ ।

उपसदित्याहुतिसमाख्या । तामाज्यस्याम्नाज्येन जुहोति । नारिष्ठादि
सर्वं तन्त्रं निवर्तते . अननुक्रमणात् . ब्राह्मणे च तिस्र एव सामि-
धेनीरनुच्येत्यादिना थावदुक्तेन परिसंख्यानाच्च । अत एव प्रायश्चित्ता-
न्यप्यन्तरयादिनिमित्तानि निवर्तन्ते । तथा च बौधायनः . त्वरमाणा
इवोपसद्भिः प्रचरेयुर्नाकृतमाद्भिरेरन्ति ॥

अग्नीन्मदन्थापाइ इत्येतदाथा निहृवात्कृत्वाम्नी-
ह्वेवपत्नीर्व्याचक्षु सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यथामाह्वयेति । १३ ।

संप्रेष्यतीति शेषः ॥

अपरेण गार्हपत्यमाम्नीध्र उपविश्य देवपत्नीर्व्याचष्टे
सेनेन्द्रस्य धेनेति । उत्करे सुब्रह्मण्यथामाह्वयति । पूर्वव-
देनां यजमानो ऽनुमन्त्रयते । १४ ।

गतः ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

सुपूर्वाह्णे पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गां चरन्ति ।
स्वपराह्णे आपराह्निकीभ्याम् । १ ।

पूर्वाह्णापराह्णान्ते चरन्तीत्यर्थः ॥

सव्योत्तानैस्तु सायं निहृवः । २ ।

आपराह्निक्यामुपसदि सव्योत्तानैः पाणिभिर्निहृवः ॥

एषा प्रथमा । ३ ।

प्रथमा उपसत् । औपसदमहर्वाख्यातमित्यर्थः ॥

एवमुत्तराभ्यां चर्या । ४ ।

उत्तराभ्यामप्यहोभ्यामेवं चर्या । चरणमित्यर्थः ॥

रजाशयां द्वितीयायां जुहोति । हराशयां तृती-
यायाम् । ५ ।

वा ते अग्ने रजाशया तनूरिति द्वितीयायामुपसदि द्विकालमप्युप-
सदाहुतिं जुहोति । हराशया तनूरिति तृतीयायाम् ॥

याः प्रातर्याज्या इत्युक्तम् । ६ ।

वाः प्रातर्याज्या इत्यादि यदुक्तं ब्राह्मणे तदप्यनुसंधातव्यम् ॥

तिस्र एव साहस्योपसदः । द्वादशाहीनस्य । ७ ।

एकादः साहस्यः । द्विराचादिः अहीनः ॥

यदि संग्रामं पुरो वा युध्येयुरयः प्रथमायामवधाय
जुहुयात् । रजतं द्वितीयायाम् । हरितमुक्तमायाम् । ८ ।

यदि अत्रियस्य यजमानस्यामित्राः संग्रामं कुयुः पुराणि वाक्रामेयुः
तदा प्रथमायामुपसदि उपसदाहुतिके ऽयः सुवे ऽवधाय जुहुयात् ।
एवं रजतद्विरथे उत्तरयोरित्यर्थः । अरिजयकामस्य अहमेवं सायं-
प्रातराहुतश्च इत्यथश्चसंयुक्तः कल्प इति सत्यावाढः ॥

आराग्रामिति स्तनकल्पः । ९ ।

आराग्रामित्यादिब्राह्मणे द्वौ स्तनकल्पावुक्तौ आराग्रा परोवरीयसी
षेति । तत्रैकमये ऽथ द्वावथ चीनथ चतुर इत्याराग्रा । परोवरीयसीं
तु स्तनमेवानुष्मिष्यति । तां चैव नित्यां मन्यते . तस्या एवानुष्म-
महात् . अत्रैकस्तनं व्रतमिति तस्या एवानुवादाच्च ॥

यदहः सोमं क्रीणीयुश्चतुरः सायं दुह्युस्वीन्प्रातर्दौ
सायमेकमुत्तमे । सर्वान्सायमाश्रिरे । १० ।

प्रथमायामुपषदि प्रातर्द्वेष्वप्रतं भवति । सायं चतुस्तनं दुह्युः । मध्य-
मायां प्रातस्त्रीन् । द्वौ सायं । उत्तमायां प्रातरेकम् । सायं तु
सर्वानप्याश्रिरे सोमसंस्काराय दध्ने दुह्युः ॥ आश्रिरे इति रेफान्नात् ।
तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

अन्तरा मध्यमे प्रथम्योपसदौ वेदिं कुर्वन्ति । ११ ।

मध्यमायामुपषदि पौर्वाह्निक्योः छतयोरित्यर्थः ॥

प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लाटिकास्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्र-
क्रम्य शङ्कुं निहन्ति । १२ ।

प्राग्वंशस्य पूर्वार्धेषु मध्यमाच्छङ्कोस्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति । स
वेदेः पश्चार्धशङ्कुनां मध्यमः ॥

तस्मात्पञ्चदशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतः । ते श्रोणी ।
प्रथमनिहताच्छङ्कोः षट्त्रिंशतिः पुरस्तात् । तस्माद्द्वा-
दशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतः । तावंसौ । १३ ।

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वेति शुल्बवचनात् पदान्यपि वेद्यां प्रक्रमैर्विक-
ल्पन्ते । तां श्रौस्त्वेन विधिना मीत्वा तत्रतत्र शङ्कुं निहन्ति ॥

विमिमे त्वा पयस्वतीं देवानां धेनुं सुदुधामन-
पस्फुरन्तीम् । इन्द्रः सोमं पिबतु श्वेनो अस्तु न इति
विमानः । १४ ।

पूर्वाक्तमाने ऽचं मन्त्रः । तं सहादुक्त्वा सर्वो वेदिं मिमीते ॥

सर्वतः स्यन्द्यया पर्यातनोति । १५ ।

सन्ध्या रज्जुः । तथा सर्वतः परिवेष्टयति वेदिम् ॥

मध्ये पृथ्याम् । १६ ।

तनोतीति शेषः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इमां नरः कृणुत वेदिमेत्य वसुमतीं रुद्रवतीमादि-
त्यवतीं वर्षन्दिवो नाभा पृथिव्या यथायं यजमानो न
रिष्येद्देवस्य सवितुः सव इति संप्रेष्यति । १ ।

गतः ॥

स्फ्येन विघनेन पर्श्या परशुना च वेदिं कुर्वन्ति । २ ।

अत्रिजः परिकर्मिणो वेति शेषः ॥ स्फ्यो लौकिकस्याच्यतात् . तेन
खनन्ति । विघनः सुङ्गरः . तेन लोष्टानि ग्नन्ति । परशुः पश्चादेः
पार्श्वस्थि . तेन परशुना च मूलानि छिन्दन्ति । स्फ्यादीनि प्रज्ञा-
तानि निदधाति . उत्तरत्रप्रतिपत्तिवचनात् ॥

दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्जं प्रागुत्तरात्परिग्राहात्सत्त्वा
चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य

मध्ये । तस्यां सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधि
भागधेयमित्यभिमन्थ । ३ ।

वेदिं करोतीति विपरिणामेन संबन्धः । वेदं कृत्वा स्यादानादि
आ उत्तरपरिग्रहात्कृत्वा षष्ठःसिद्धयेत्यभिमन्थुं सैवं वेदिं करोत्य
ध्वर्युरित्यर्थः ॥

चात्वासाद्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्कारः । तावत्ये-
वाध्वन्युदग्यथा चात्वालः । ४ ।

चात्वालमध्यात्प्रत्यगद्वादशसु प्रक्रमेषूदग्वेदेर्द्यावति चात्वालसावत्य-
ध्वन्युत्कारः स्यात् । दार्शिकवेदिवदेव पुरसाद्विद्वितीयदेशे उदम्बेदेर्दि-
पदे स्तम्बयजुर्निवपतीत्युक्तं भवति । स्तम्बयजुरपादानदेशो ऽप्येतेनैव
व्याख्यातः . मध्यमस्य वेद्विद्वितीयस्य पूर्वार्धादिति । तत्रोपरवदेशा-
स्तम्बयजुर्धरतीति कात्यायनबोधायनौ ॥

व्याख्यातश्चात्वाल उत्तरवेदिश्च । ५ ।

चात्वालोत्तरवेदी तु पश्चादेव व्याख्याते . दशपदां सोमे करोती-
त्यादिना । ते तथैव कार्ये इत्यर्थः ॥

उदुम्बरशाखाभिः सप्तशाखाभिर्वा प्रच्छन्ना वसति ।
। ६ ।

उत्तरवेदिरिति* शेषः । तथा उदुम्बरशाखाभिश्चन्नां परिवासयतीति
सत्याषाढः ॥

* Corrected ; the MSS. have उत्तरवेदिमिति .

श्वेभूत उत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ प्रतिसमस्यति । ७ ।

प्रतिसमासमेव व्याकरोति ॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवापराहिकीभ्याम् ।
। ८ ।

प्रचरतीति विपरिणामेन संबन्धः । प्रचर्येत्येव वानुषज्योत्तरसूत्रेण
सहैकग्रन्थो योजयितव्यः ॥

अथ प्रवर्ग्यमुद्वास्य पशुबन्धवद्भिन्नं प्रणयति । ९ ।

प्रणयनीयेभ्राधानाद्यतिमुक्त्यन्तेन विधिना प्रणयति ॥

इष सोमस्याहवनीयः । यतः प्रणयति स गार्ह-
पत्यः । १० ।

एतस्मिन्नेवातः परमाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते . तद्योनौ तु शाखा-
बुद्धीये गार्हपत्यकर्माणि । सत्याषाढभारद्वाजयोस्तु मतात् आग्नीभ्र-
प्रचयनात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । ११ ।

वेधादिदत्र सूत्रकृता मतम् । अग्निं प्रणीयानन्तरमेवामिच्छायाः
शाखाहरणमिति तन्निरासार्थमुक्तमग्निवतीति । वेदिदेवे ऽग्निवत्य-
नन्तरमुत्तरपरिग्रहः . ततः शाखाहरणमित्यर्थः । विपरीतपरिग्रह-
सूत्रार्थं वा . वसवस्त्विति परिग्रहस्य ते ऽग्निना प्राञ्चो ऽजयन्निति
प्राग्निना परिग्रहस्तवगात् ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता शाखामाहृत्य मिचावरुस्थाः पय-
स्थाया वत्सानपाकरोति । १२ ।

उत्तरपरिग्रहाद्यनुवीक्षणान्ते कृते शाखाहरणादि गोमथास्त्रेषान्तं
कर्म प्रतिप्रस्थाता करोति । तत्र मिचावरुणाभ्यां देवभागं . मिचा-
वरुणाभ्यां ऋदो दुहाना इति विकारः प्रतिबंधातव्यः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिवेदिं प्रोक्षति । १ ।

असंस्कृताभिरङ्गिरभयं चिः प्रोक्षति ॥

नाप्रोक्षितामभिचरन्ति । २ ।

उत्तरपरिग्रहादूर्ध्वं प्राक् प्रोक्षणात्न वेद्यां चरन्ति जवाः । तथा न
परिगृहीतामप्रोक्षितामित्येव यत्याषाढभारदाजौ ॥

अथैनां बर्हिषा बहुलं प्राचीनं स्तीर्त्वा प्रयुक्तपूर्वं
शकटे नक्षत्रयुगे प्रतिहतशम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमग्रवि-
तान्ग्रन्थीन्विस्त्रस्य नवान्प्रज्ञातान्कृत्वाग्रेण प्राग्वंशम-
भितः पृथ्यामव्यवनयन्परिश्रिते सच्छदिषी अवस्थाप-
यति । ३ ।

क्षरणं तृष्णीकं . आ घा ये अग्निमिभ्यत इत्यैश्वर्यं वा . यथा

वक्ष्यति खरणीमेतामेके इति । बज्रं भृथिष्ठम् । प्राचीनं प्रागप-
वर्गम् । प्रयुक्तपूर्वे प्रागेव कार्येषूपयुक्ते । प्रतिहतशम्ये प्रतिसुक्तशम्ये ।
अथवनयन् दक्षिणत उत्तरतश्च पृष्ठ्यामतीत्योभे अनयन् ॥

अथैने पत्नी पदतृतीयेनाज्यमिश्रेणोपानक्ति । ४ ।

आज्यमिश्रेणेति वचनात् आज्यमप्यञ्जनसाधनम् । तेन पदनाम्ने ऽपि
शेवलेनाज्येनानक्ति । पत्न्येनेकत्वे ऽपि मुख्योपानक्ति . अक्षसंस्कारत्वात् ॥

आ नो वीरो जायतामिति द्विर्दक्षिणामक्षधुरं
दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन प्राचीनम् । ५ ।

यत्र चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशो ऽक्षधुरा । दक्षिणस्य हविर्धानस्य
दक्षिणामक्षधुरां द्विरुपानक्ति ॥

न च हस्तमावर्तयति । ६ ।

प्रागतं हस्तं न प्रत्यगपकर्षति ॥

श्वमितराम् । ७ ।

उत्तरामप्यक्षधुरामेवमनक्ति ॥

सकृदा । ८ ।

इतरामित्यन्वयः . आनन्तर्यात् . सकृत्सकृद्वेत्यवचनाच्च ॥

तथोत्तरस्य हविर्धानस्योपानक्ति । ९ ।

अक्षधुरामिति शेषः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता शाखामाहृत्य
स्याया वत्सानपाकरोति । १२ ।

उत्तरपरिघहाद्यनुवीक्षणान्ते कृते
कर्म प्रतिप्रस्थाता करोति । तत्र
वह्णाभ्यां भरदो दुह्यना इति

इति । वत्सं भवितव्यम् । प्रवीर्यं प्राण-
वत्सुषुम् । प्रतिप्रस्थाते प्रतिप्रस्थाते ।
इत्यापत्तिरिति । अथवा ।

आपस्तम्बीये श्रौतसूत्रे ।

१०८

प्रोक्ष्य २

असंस्कृता

पुवागित्यनुमन्त्रयेत् । १२ ।

इति शेषः । अक्रन्ददग्निरित्यत्र अश्वत्थमनुमन्त्रयेत् इत्यग्नौ
इति ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं
निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति । १३ ।

दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्यभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति ॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

समी इति जुहेति । १ ।

इति शेषः ॥

चक्राणि वर्तय । गृहं सोमस्य
वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा
। लोष्टं वा बहिर्वेदि

१०२

पूर्वस्मिन्देगे यत्किं-

बाह्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्याश्च रमेथा-

नभ्यस्थे स्थापयित्वा वैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तम्ना-

नित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हवि-
र्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेथीं निहन्ति । तस्यामीषां
निनद्धति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्थानं . तत्र यथा नभ्यस्थे
भवतः तथानसी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र
वाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति लिङ्गात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते
भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्समीपे मेथीं अवष्टम्भ-
नस्तम्भं दिवो वा विष्णवित्याग्नीःपदयर्षा* निहत्य तस्यामीषां भधाति ॥

* Thus b; c आग्नीर्षेदयर्षा, hik आग्नीर्षेदयर्षा, Taitt. S. 6. 2. 9. 4
and Taitt. Prâtis. 5, 10 आग्नीर्षेदयर्षा.

युञ्जते मन इति सावित्रियर्चौत्तरवेदिके हुत्वा
हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । १० ।

मतान्तरनिरासार्थमौत्तरवेदिकग्रहणं . बौधायनकात्यायनाभ्यां ब्राह्म-
मुखीये होमवचनात् ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां प्राची प्रेतमध्वरमित्युक्तं
प्रवर्तयन्ति । ११ ।

धुर्यवद्युगधुरौ हस्तेनोर्ध्वं गृह्णन्तः प्राङ्मथन्यनसी अर्ध्वर्युप्रतिप्रस्था-
नादयः ॥

स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयेत् । १२ ।

तमचशब्दमिति शेषः . अक्रन्ददग्निरित्यचशब्दमनुमन्त्रयत इत्यग्नौ
दर्शनात् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं
निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यर्ध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति । १३ ।

दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्युभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति ॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

इरावती घेनुमती इति जुहोति । १ ।

उत्तरस्य वर्त्मनि वर्त्मनेर्वेति शेषः ॥

अप अन्यं भयं नुदाप चक्राणि वर्तय । गृहं सोमस्य गच्छतमिति वितृतीयदेशे वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा मैषावरुणो वा पदापनुदति । लोष्टं वा बहिर्वेदि निरस्यति । २ ।

वेद्याः पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशभ्यः प्रक्रमेभ्यः पूर्वस्निन्देश्चैत्किं-
चित्पांखादि तत्तच्चैव पदा प्रेरयति । बहिर्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

आहवनीयास्त्रीन्प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्याच रमेया-
मिति नभ्यस्थे स्थापयित्वा वैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तभा-
त्वित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हवि-
र्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेथीं निहन्ति । तस्यामीषां
निनश्चति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्थानं . तत्र यथा नभ्यस्थे
भवतः तथानसी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र
वाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति सिक्नात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते
भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्समीपे मेथीं अवष्टम्भ-
नसम्भं दिवो वा विष्णवित्याग्नीःपदयर्षा* निहत्य तस्यामीषां भधाति ॥

* Thus b; c आग्नीर्षदयर्षा, hik आग्नीर्षदयर्षा, Taitt. S. 6. 2. 9. 4
and Taitt. Prâtis. 5, 10 आग्नीर्षदयर्षा.

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु कमित्युत्तरं
कर्णातर्दमनु । ४ ।

मेथीं निहन्तीत्यादेरनुषङ्गः । एवमुपस्तम्भनादि बन्धनान्तं करो-
तीत्यर्थः । स्थापनं त्वभयोर्बुगपदभ्यर्चुरेव करोति . रमेथामिति
द्विवचनात् । अथवोपरवमन्त्रवत्समुदायापेक्षयापि द्विवचनोपपत्तेः
स्थापनमप्यभयोर्भौ कुरुतः । तथा अत्र रमेथामिति स्थापयत
इत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

ऊर्ध्वाः शम्या उद्धृष्टोपरिष्ठात्परिवेष्टयन्ति । ५ ।

ऊर्ध्वा उत्पाद्य अधःकुम्भाः प्रतिमुच्य रज्ज्वादिभिरुपरिष्ठात्परिवेष्ट-
यन्ति यथा न पतन्ति ॥

उत्ताना हि देवगवा वहन्तीति विज्ञायते । ६ ।

अग्न्यानां विपरीतप्रतिभोकस्तुतिरियमादरार्था ॥

महे वा विष्णविति सर्वतः स्थूणाः परिमिनोति । ७ ।

महे वा विष्णवित्यादिना ऋक्श्रेषेण समन्ततः स्थूणा निखनन्ति ।
अर्थलक्षणे तु हविर्धानस्यायामव्याप्तौ । अथर्वविस्तरस्य नवावा-
मस्य हृदिस्तस्य विधानादधोदेवप्रमाणमपि तेनैव व्याख्यातमि-
त्यपरम् ॥

पुरस्ताच्चान्तः खरायावकाशं शिष्ट्वा । ८ ।

पुरस्ताद्भागीयाः स्थूणास्खन्ततः खरायावकाशमुच्छिद्य ततो बहिर्मि-
नोतीत्यर्थः ॥

उदञ्चौ वंशावत्यादधाति पश्चात्पुरस्ताच्च । ६ ।

पाश्चात्यासु पौरस्यासु च स्थूणासु द्वौ वंशावधिनिदधाति ॥

समानं सांकाशिनं शालामुखीयहोषीयौत्तरवेदि-
कानाम् । १० ।

सर्वतो दर्शनं सांकाशिनं . तदेषां समानं भवति । यथैकस्यः
सर्वानपि पश्चेत्तथार्जवेनैषां द्वारावकाशः कार्य इत्यर्थः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्रराद्यां तिर्यञ्चं वंशं
धारयन्विष्णोः स्यूरसीति स्यूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति
प्रश्नातं ग्रन्थिं कृत्वा प्राचे वंशानत्याधाय विष्णोः
पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरधूहति त्वरत्त्रिविस्तारं
नवायामम् । १ ।

रराटीं तावद्वाचष्टे सत्याषाढः . तेजनी रराञ्चैषीकी प्राच्यणूकाण्डा
मध्ये विथूता तां वंशे निबध्नीतेति । तेजनी यष्टिः . यथोक्तं बाह्वृच्ये .
तेजन्या उभयतो ऽन्तयोरिति . चतुःसंधिर्हीपुरनीकं श्रद्धस्तेजनं
पर्षानीति च . सोमः श्रद्धो विष्णुस्तेजनमिति च । ऐषीकी काशमयौ ।
प्राची प्रागायता न तूदीची । अणूकाण्डा दीर्घश्चान्दसः . अणु-
काण्डा अथूत्सर्वेति यावत् । मध्ये विथूता मध्ये सुषिरं कृत्वा सूत्रे
श्रोता एवंभूता तेजनी रराटी तोरणस्त्रानीययोः पूर्वद्वारस्थूणयो-

हपरि वंशे निवर्तनीत्यर्थः ॥ एवं पुरस्तात्सत्या रराव्या उपरि तोरच-
स्योपरि फलकस्थानीयं वंशं तोरणम्युणयोरेव बद्धं धारयन् तं स्तूना
ग्रन्थिं करोति । सेवनं तदपरिष्ठाद्वास्यास्यते । तत उदौचोर्वग्गयोः
प्राचो वंशानत्याधाय तेषु मध्यमं छदिस्वरत्नविस्तारं नवायामं
चाधूहति ॥

तूष्णीमितरे छदिषो अधूह्य कटांस्तेजनीरिति छद्य-
न्तरालेषु प्रवर्तमुपास्यति । २ ।

इतरे अपि तथापरिमाणे एवाधूह्यान्तरालेषु कटांस्र तेजनीस्र
प्रवर्तं प्रवृत्त्यप्रवृत्त्य चिपति । तेजन्यो यष्ट्यः. पूर्ववत्काभिसिद्यष्टिभिः
सह कटान्मद्वा तप्तच छिद्रे ऽवदधातीत्यर्थः । तेजन्यस्तृष्वविशेषाः
पूर्ववद्द्वयाः कटैः सह चियन्त इत्यन्ये ॥

ते ऽन्तर्वर्ता भवन्ति । ३ ।

य इमे कटतेजनीवद्वा उपात्तास एव अन्तर्वर्तान्त्वरोति व्यावृत्त्या
इति ब्राह्मणे ऽन्तर्वर्ता इत्युक्ता इत्यर्थः ॥

परि त्वा गिर्वशो गिर इति सर्वतः परिश्रित्य विष्णोः
अप्चे स्थ इति रराव्या अंतौ व्यस्यति । संमृशतीत्येके । ४ ।
व्यस्यति विचारयति ॥

विष्णोः स्यूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां द्वार्बाहुं स्यूत्वा विष्णो-
र्भ्रुवमसीति प्रज्जातं ग्रन्थिं करोति । ५ ।

द्वार्बाहुः द्वारस्थूणा । सेवनं तु बौधायनो व्याचष्टे. अथ दक्षिणे
द्वार्बाहौ कुशस्तमुपनिगृह्य दर्भणं प्रवयति दर्भणे स्तूनां विष्णोः

सूरसि विष्णोर्भुवमसीति ग्रन्थिं करोतीति । दर्भणं सूचीप्रोतथा
रज्ज्वा कूर्चवत्कुशानुपचारयन् आयादेष्टयित्वाये यथातीत्यर्थः ॥

ग्रन्थिकरणमेके पूर्वं समामनन्ति । ६ ।

अथवा मूल एव मन्त्रेण ग्रथितया रज्ज्वा वेष्टयित्वा तृष्णीमये
ऽसुपगूहतीत्यर्थः ॥

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयादित्युक्तम् । ७ ।

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयाद्यत्तं न विस्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेतेत्युक्तं
ब्राह्मणे । तस्माद्यत्र प्रथमे ग्रन्थयस्तत्र ग्रथितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः कार्याः
पश्चाद्विस्रंसनीयाश्चेति भावः ॥

एवमुत्तरां प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

सीव्यतीति शेषः ॥

एवमपरे सीव्यतः । ९ ।

अपरे अपरस्य द्वारस्य द्वार्ये ॥

पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं हविर्धानम् । १० ।

गतः ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति । ११ ।

संमितं निर्मितम् ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुव-
नानि विश्वेति संमितात्प्राङ् यजमानो निष्क्रम्याहव-
नीयास्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति यस्योरुष्विति । १ ।

प्र तद्विष्णुरित्यूषा हविर्धानान्निष्क्रम्य पुनर्यस्योरुष्वित्यर्धेनाहवनी-
यावर्धोस्त्रीन्प्रक्रमान्प्रक्रामति । प्रक्रम्यत इति प्रक्रमः पदं. यस्योरुषु
चिषु विक्रमणेष्विति मन्त्रवर्णात्. चिः प्रक्रामतीति विज्ञायत इति
भारद्वाजेन व्यक्तवचनाच्च ॥

नाध्वर्युः प्राङ् हविर्धाने अतीयात् । २ ।

अपरथा द्वारा प्रविष्टो ऽतीत्य हविर्धाने प्राङ् न गच्छेत् । तथा
नाध्वर्युः पूर्वेण दारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदिति
सत्याषाढः ॥

अतीयास्त्रेद्वैष्णव्यर्चा संचरेत् । ३ ।

प्रमादाद्गच्छन्निदं विष्णुरिति वैष्णव्या गच्छेत् ॥

षट्सु प्रक्रमेषूत्करात्प्रत्यगाग्नीध्रं मिनेति । अर्धम-
न्तर्वेद्यर्धं बह्विर्वेदि । प्राचीनर्वशं चतुःस्थूणं सर्वतः परि-
श्रितं दक्षिणतः उपचारम् । ४ ।

उत्करात्प्रत्यक् षट्सु प्रक्रमेषु वेदेर्मध्यं भवति । स पूर्वावधिराग्नी-
ध्रगारस्य । तस्य चार्थलक्षणावायामन्यासौ । दक्षिणतः उपचारं दक्षिण-
द्वारम् ॥

अपरस्माद्द्वेद्यन्तान्निषु पुरस्तात्प्रक्रमेषु तिर्यक् सदो
मिनोति । ५ ।

तिर्यक् उदगायतम् ॥

अष्टाया द्वेष्यस्य । ६ ।

न तथा कार्यमिति भावः ॥

नवारन्निविस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतम् । अपरि-
मितं वा । ७ ।

नवारन्निप्राम्बिस्त्रीषं भवति । उदगायामस्तु सप्तविंशतिररत्नयः. ततो
ऽपि वाधिकः । तथावांगष्टादत्रापि लभ्यन्ते. अष्टादशेत्येकेषामिति
शुभवे वचनात् ॥

यावद्वृत्विग्भ्यो धिष्णयेभ्यः प्रसर्पकेभ्य आप्तं मन्थेते-
त्यपरम् । ८ ।

अर्थलक्षणावायामव्यासावित्यर्थः ॥

दक्षिणतः प्रक्रमे पृथ्याया औदुम्बरीं मध्ये सदो
मिनोति । ९ ।

आयामतो विस्तारतश्च मध्ये मिनोति ॥

दक्षिणा सदः प्रति कर्षेद्यथा सांकाशिनस्याविरोधं
स्यात् । १० ।

दक्षिणतः प्रक्रमे पृथ्याया यथा सदोमध्यं भवति तथा पृथ्याया
दक्षिणांशो विदुद्गः स्यात् । किमर्थमिति चेत्. आसामुखीयादीनां

सांकाशिनश्चाविरोधो यथा स्यादिति । इतरथा ह्यौदुम्बर्था तिरो-
धीयत इति भावः । अविरोधमित्यर्थाभावे ऽव्ययौभावः ॥

यूपवदौदुम्बर्था अवटसंस्कारः शकलवर्जम् । ११ ।

अध्यादानादिरवस्तरणान्मो विधिः समानो यूपेन ॥

अग्नेणावटं प्राचीं निधाय तूष्णीं प्रक्षाल्यायैनां यव-
मतीभिः प्रोक्षति । दिवे त्वेत्यग्रम् । अन्तरिक्षाय त्वेति
मध्यम् । पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १२ ।

तूष्णीं प्रक्षालनं परस्तादर्वाच्याः प्रोक्षणं च विशेषः ॥

उद्विवं स्तभानान्तरिक्षं पृणोति प्राचीनकर्णां सहे-
न्नाचोच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व वनस्यते सजूर्देवेन बर्हिषेति
वा । १३ ।

कर्णः क्षुद्रशाखामूलं स यथा प्राग्भागगतो भवति तथोत्थापयति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनेत्विति प्राचीनकर्णां सहे-
न्नाचा मिनेति । १ ।

पुनः प्राचीनकर्णत्वचनं श्यापने ऽपि तथात्वनियमार्थम् ॥

ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमिता । २ ।

यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ब्राह्मणमेवं व्याख्येयमिति भावः ॥

पर्यूहस्यपरिदंइस्यपरिषेचनानि यूपवत् । ३ ।

गतः ॥

तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
आपृणेष्यामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्व-
वसावयति । ४ ।

तस्माः कर्णे हिरण्यं निधाय तस्मिन्भूयिष्ठामाहुतिं जुह्वयथा भूमिं
प्राप्नुयात्तथौदुम्बरीमन्वाज्यमवसावयति* । भूमिं प्राप्ते स्वाहा-
करोतीति कात्यायनः ॥

एषा सदसः स्थूणानां वर्षिष्ठा । ५ ।

वर्षिष्ठा स्वविष्ठा ॥

नाभिदह्यः पर्यन्तीयाः । ६ ।

पर्यन्तेषुभवाः पर्यन्तीयाः . ता नाभिदह्यः । मध्यमास्त्रौदुम्बरी-
समानारोहा एव ॥

नीचैः सद्दे मिनूयाद्दृष्टिकामस्य । उच्चैरदृष्टिकाम-
स्येत्येके । ७ ।

सदसो नीचैस्त्रौदुम्बरी एव नीचोच्चत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम् ॥

उदञ्चः प्राचश्च वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्य-
मानि चीणि छदीष्यधूहति । ८ ।

* Corrected ; all MSS. have •बावति .

उदञ्चः उदीचः । त्रिषु मन्त्रस्यावृत्तिः . एकवचनात् । तथा ऐङ्-
मसीत्येकैकं मथ्यमानि हृदींषीत्येव भारद्वाजः ॥

विश्वजनस्य द्यायेति चीणि दक्षिणानि । इन्द्रस्य सद्दे
ऽसीति चीण्युत्तराणि । ९ ।

पूर्वेण व्याख्यातौ ॥

दक्षिणान्युत्तराणि चैदुम्बरीमभ्यग्राणि भवन्ति । १० ।

दक्षिणान्युदग्राणि . उत्तराणि दक्षिणायाणीत्यर्थः ॥

दक्षिणान्युत्तराणि करोतीति विश्वायते । ११ ।

उत्तराणि सर्वेषामुपरिश्रयानि ॥

नवच्छदीति काम्यानि । १२ ।

काम्यानि च नवच्छदि तेजस्कामस्येत्यादिब्राह्मण एवानुसंधातव्यानि ।
नवच्छदिःपक्षस्तु नित्यः काम्यश्च । काम्यानामपि हृदिषां पूर्ववदेव
चेधा विभागो ऽवगन्तव्यः ॥

नवाग्निष्टोमे । पञ्चदशोक्थ्ये । षोडश षोडशिनि ।
सप्तदश वाजपेये ऽतिरात्रे च । एकविंशतिः सत्त्वाहीना-
नाम् । १३ ।

एतान्येतेषां नियतानि । प्राकृतसंख्यैव त्वन्येषां सोमानाम् ॥

अन्तर्वर्ताः परिश्रयणं सांकाशिनं द्वाराविति हवि-
र्धानवत् । १४ ।

गतः ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीति सीव्यति । इन्द्रस्य भ्रुवमसीति
प्रघातं ग्रन्थिं कृत्वैन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभि-
सृशति । १५ ।

तत्र विष्णोः स्थान इन्द्रस्यादेशनमित्येतावान्विशेषः ॥

नाध्वर्युः प्रत्यङ् सदो ऽतीयात् । धिष्णियान्होतारं
वा । १६ ।

नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण निष्क्रामेत् । तथा
नापरेण द्वारेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेदिति च सत्याषाढः ।
सदस्यपि धिष्णियानतीत्य न गच्छेत् । तत्र तु होतारं वेत्यस्मिन्कल्पे
धिष्णियातिगमने ऽपि न दोषः ॥

यद्यतीयादैन्द्रियर्चा संचरेत् ॥ आ घा ये अग्नि-
मिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रेो युवा सखेति
स्तरस्त्रीमेतामेके समामनन्ति । १७ ।

यत्र कृणाति पूर्वोत्तरत्र वा तत्रायं मन्त्रः स्यात् ॥

शैत्रपत्या वा संचरेत् । १८ ।

चेत्रस्य पतिना वयमिति शैत्रपत्या ॥

उपरवकर्मैके पूर्वं समामनन्ति । सदःकर्मैके । १९ ।

गतः ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं चतुर उपर-
वानवान्तरदेशेषु प्रादेशमुखान्प्रादेशान्तराखान्करोति
। १ ।

पुरोऽक्षं पुरस्तादक्षस्य । प्रादेशान्तराखं उपरवादुपरवस्थान्तराखपरि-
माणमपि प्रादेश इत्यर्थः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादाय परिलिखितं
रक्षः परिलिखिता अरातय इति चिर्दक्षिणपूर्वं परि-
लिखति । २ ।

षाविषेष्वाभिलिङ्गेनादानम् ॥

श्वमितरान्प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गम् । ३ ।

परिलिखतीति श्रेष्ठः । तत्र सत्यावाढादिभिः कैश्चित्कामान्तरक्षेत्रान्
तन्निरासाद्यं प्रदक्षिणवचनम् । उत्तरापवर्गं उत्तरपूर्वापवर्गम् ॥

श्वमनुपूर्वाण्येवैष्यत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ४ ।

गतः ॥

अधस्तात्संतुष्टा भवन्ति । उपरिष्टादसंभिन्नाः । ५ ।

अधस्तादेकीभूता भवन्ति । उपरिष्टादसंकीर्णाः ॥

तूष्णीं बाहुमाचान्खात्वा रक्षोहृषो वसुगहने
वैष्णवान्खनामीति खनति । ६ ।

तूष्णीं सर्वान्खात्वा ततो दक्षिणपूर्वं मन्त्रेण खनति ॥

एकवदुपरवमन्त्रानेके समामनन्ति । ७ ।

यथा रशोहृषं वल्लगहनं वैष्णवमिति संमृश इममिति च ॥

विराडसीति बाहुमुपावहृत्येदमहं तं वल्लगमुदपा-
मीत्युदुष्योपरवन्वन्ते ऽवबाधते गायत्रेण छन्दसावबाधो
वल्लग इति । ८ ।

उदुष पांसुनुदृत्य न्यन्ते ऽवबाधते बिलसमीपदेशं हस्तेनावपीडयति ॥

हरामि वैष्णवानिति हरति । अवबाधो दुरस्युरि-
त्यग्रैषोपस्तम्भनं निवपति । ९ ।

गतौ ॥

एवं सर्वान्करोति । १० ।

एवं स्वननादिनिवपनान्तेन विधिना अन्यामपि करोति ॥

स्तावन्नाना । पूर्वेषुपूर्वेण मन्त्रेण बाहुमुपावहृत्यो-
त्तरेषोत्तरेण छन्दसावबाधते । ११ ।

पूर्वेषुपूर्वेणेति सघ्राडशीत्यादेरुत्तरोत्तरेणैव मन्त्रस्य वक्ष्यमाणच्छन्दो-
ऽपेक्षया पूर्वत्वाभिधानम् । सघ्राडशीत्यादिनोत्तरोत्तरेण पूर्वं बाहु-
मुपावहृत्य ततस्त्रैष्टुभेन जागतेनेत्यवबाधनमन्त्रादिभृतेनोत्तरोत्तरेण
छन्दसावबाधत इत्यर्थः ॥

गायत्रं चैष्टुभं जागतमानुष्टुभं पाङ्कमित्यास्तातानि
भवन्ति । १२ ।

हन्दासीति श्रेषः । पाङ्कं चानुष्टुभेन विकल्पते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

प्रथमं वा सर्वेषु । १ ।

प्रथममेव वा हृन्दः सर्वेषूपरवेषु भवेद्यत्स्रशाखायामाघातम् ॥

विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्य-
भिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाङ्गाणां हन्तेति
बाहू उपावहरतो ऽध्वर्युर्यजमानश्च । २ ।

युगपदभावेकैकस्मिन्बाहू चिपतः ॥

संमृश इमानायुषे वर्चसे च देवानां निधिरसि
द्वेषोयवनः । युयोध्यस्मद्द्वेषांसि यानि कानि च*
चक्रम ॥ देवानामिदं निहितं यदस्यथाभाहि प्रदि-
शश्चतस्रः । ह्यवानो अन्यां अधरान्सपत्नानित्युपर-
वान्संमृश्य दक्षिणपूर्वं यजमानो ऽवमृशति । उत्तरा-
परमध्वर्युः । ३ ।

एवं तत्रतत्र बाहू उपावहत्य तंतं संमृश्य च ततः पृथगेनानवमृशतः ॥

अथ यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमचेति । भद्र-
मितीतरः प्रत्याह । तन्नौ सहेत्युक्तोत्तरपूर्वं यजमानो
ऽवमृशति । दक्षिणापरमध्वर्युः । तथैव प्रश्नः प्रतिवचनं
च । तस्म इत्याह यजमानः । ४ ।

गतः ॥

* च is missing in the MSS. See Maitr. Samh. I. 2, 10.

रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति यव-
मतीभिरुपरवान्प्रोक्ष्योत्तरैर्मन्त्रैरवनयामीति प्रोक्षणी-
शेषमवटे ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्यावस्तृणामीति
वर्हिषावस्तीर्याभिजुहोमीत्याज्येनाभिजुहेति । ५ ।

अवस्तरणं अवटोदरस्तरणम् ॥

एवं सर्वान्करोति । ६ ।

एवं प्रोक्षणाद्यभिहोमान्तेन विधिना दण्डकलितवदभ्यस्तेन सर्वानेकैकं
संस्करोति ॥

रक्षोहणौ वलगहनौ प्रोक्षामि वैष्णवो इत्यधिष-
वणफलके प्रोक्षति । ७ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

श्रौदुम्बरे कार्यर्यमये पास्ताशे वा शुष्के तष्टे प्रधि-
मुखे पुरस्तात्समाविकर्ते पश्चात् । १ ।

यथोरुपरि शोमः स्रयते ते अधिषवणफलके । प्रधिः चक्रस्य पार्श्वं
फलकं . तस्येव मुखं यथोस्ते प्रधिमुखे । अविकर्तच्छेदनं सक्तं चजु
यथोर्न तु प्रधिमुखवद्रकस्ते समाविकर्ते ॥

न संतृणच्येकाहे । तत ऊर्ध्वं संतृद्ये । २ ।

संतर्दनं कपाटवत्कीलेनापक्षेपणम् । तत ऊर्ध्वं सप्ताहीनेषु ॥

उकृथादिषु वा संतृणन्ति । ३ ।

अथो खलु दीर्घवेने संदधे धृत्या इति श्रुतिः । उकृथादिसंशो-
त्कर्षान्मिच्छं द्राघिमाद्यमपि गृह्णात्येवेति भावः ॥

अथैने उपरवेषूपदधाति रशोहणौ वलगहनावुप-
दधामि वैष्णवी इति । ४ ।

युगपदुभे उपदधाति ॥

द्वौ दक्षिणेनापिदधाति । द्वावुत्तरेण । ५ ।

द्वावुपरवौ ॥

संहिते पुरस्ताद्वाङ्गुत्सेन पश्चादसंहिते भवतः । ६ ।

पुरस्तात्संहिते भवतः. पश्चात्तु फलकान्मथोर्द्वाङ्गुत्समाचमन्तरात्सं-
ख्यात् ॥

अथैने उत्तरैर्मन्त्रैः पर्युहामीति प्रदक्षिणमुपरवपां-
सुभिः पर्युह्य परिस्तृणामीति बर्हिषा परिस्तीर्योत्तमे-
नाभिमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेखोपस्तम्भनमुपरवपांसुभिश्च-
तुरश्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आप्तम् । ८ ।

सोमपात्रासादनार्थमुपरवपांसुभिरुत्तमां वेदिं करोति ॥

पुरस्तात्संचरं शिनिष्ठि । ९ ।

सख्यं प्रस्ताद्विधंन एव विनष्टि ॥

अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नीभ्रचात्वास्तौ वाध्वर्युर्दृ-
शीकवश्च संचरेयुः । १० ।

दृशीकवः द्रष्टारः . ते नित्यमनेन पथा संचरेयुः निष्क्रमणप्रवेगने
कुयुः ॥

सर्वतः प्रसुते दृशीकवः संचरेयुरित्येके । ११ ।

अथवा प्रसुते दोमे सुत्ये ऽहनि दृशीकवो यथाकामं संचरेयुः ।
सर्वत इति वचनात् अन्तराग्निगमने ऽपि तेभामदोष इति केचित् ॥

इति चबोदग्नी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

चात्वासास्त्रिष्वियानुपवपति । १ ।

उक्तं श्रुत्वा पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्विषामां विज्ञायते . अतु-
रश्राः परिमण्डला वा धिष्विषा इति । पिशीलमिति वाङ्मोरन्त-
रासमाचक्षते । तान्यथाश्रुत्वं भीत्वा चात्वासात्पांसनाहृत्योपवपति ॥

अन्तराग्नीभ्र आग्नीभीयमुत्तरे वेद्यन्त उत्तरतः संचरं
शिक्षा । २ ।

आग्नीभागारखान्तः प्रागात्वात्मस्य मध्य उत्तरवेद्यन्ते आग्नीभीयमु-
पवपति । तस्य चोत्तरतो ऽन्तर्वेद्येव संचरं विनष्टि ॥

सदसीतरान्पूर्वार्धे पुरस्तात्संचरं शिष्ट्वा । ३ ।

सदसः पूर्वार्धं इतरानुपवपति । तेषां च पुरस्तादन्तः सदस्येव संचरः
श्रियते ॥

पृथ्वायां होत्रीयम् । तं दक्षिणेन प्रशास्त्रीयम् । ४ ।

यथा पृथ्व्यामध्ये भवति तथा होत्रीयमुपवपति । दक्षिणतो ऽस्य
प्रशास्त्रीयम् ॥

उत्तरेण होत्रीयमितरानुदीच आयातयति । ब्रा-
ह्मणाच्छंसिनः पेतुर्नेष्टुरच्छावाकस्येति । ५ ।

इतरान्विष्णियान्यथोक्तेन क्रमेण गमयति ॥

बहिः सदसो मार्जालीयं दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणतः
संचरं शिष्ट्वा सममाग्नीधीयेण । ६ ।

सममाग्नीधीयेणेति वेद्यायामस्य यावत्पध्वन्याग्नीधीयस्तावतीत्यर्थः ॥

विभूरसीत्यष्टाभिः प्रतिमन्त्रम् । ७ ।

उपवपतीति शेषः ॥

एतानेवोपस्थानान्व्याधारणांश्चैके समामनन्ति । ८ ।

एतैर्मन्त्रैरुपोय पुनरेतैरेवास्मिन्काले उपस्थानं व्याधारणकाले व्या-
धारणं चैके ऽधीयते ॥

अनुदिशतीतरानध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मा
हिंसीरिति तंतमभिक्रामम् । ९ ।

स्तरम् वक्ष्यन्मन्त्रान् धिष्णियाननेन मन्त्रेषामिन्द्रव्यासिन्द्रव्याजुदि-
 शति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम् । तत्र मन्त्रादीनामभि
 धिष्णियत्यपदेशः तस्माद्दृश्यात् न्यन्ये धिष्णिया उच्यन्ते नाव्य इति
 ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः ॥

सघ्राडसि छशानुरित्याहवनीयम् । परिषद्यो ऽसि
 पवमान इति बहिष्यवमानास्तावम् । प्रतक्वासि नभ-
 खानिति आत्वालम् । असंमृष्टो ऽसि हव्यसूद इति
 शामिचम् । समूह्यो ऽसि विश्वभरा इत्युत्कारम् । चत-
 धामासि सुवर्ध्यातिरित्यौदुम्बरीम् । १० ।

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्माणम् । सदस्यो ऽसि
 मलिम्बुच इति सदस्यम् । समुद्रो ऽसि विश्वभरा इति
 सदः । अजो ऽस्येकपादिति शाखामुखीयम् । अहिरसि
 बुध्निय इति प्राजहितम् । कव्यो ऽसि कव्यवाहन इति
 दक्षिणाग्निम् । आयुर्द्वहत्तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना
 वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विषः । त्रिश्चायुर्वा-
 मदेव्यं तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो
 ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विषः । आयुःपति रश्मन्तरं
 तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि

यं च वयं द्विष्य इत्येतैश्च प्रतिमन्त्रं हविर्धानाग्नीध्र-
सदांसीति । १ ।

यत्र देशे बहिष्यवमानः स्तोत्र्यते स बहिष्यवमानास्तावः . यत्र
ग्रामिचो निधास्यते स ग्रामिचः ॥

रौद्रेणानीकेनेति सर्वचानुषजति । २ ।

सर्वच उपोत्प्रेष्यनुदिष्टेषु च ॥

स्तृषीत बर्हिः प्र व्रतं यच्छतेति संप्रेष्यति । ३ ।

स्तृषीत बर्हिरिति संप्रैषात् स्तृषी एव बर्हिषि पुनः स्तृषाति . यद्योक्तं
ब्राह्मणे उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृषातीति ॥

पूर्वस्मिन्वा स्तरख एतं संप्रैषं ब्रूयात् । ४ ।

अथैनां बर्हिषा बज्रसामिति यत्पूर्वमुक्तं स्तरखं तत्र वा स्तृषीत
बर्हिरित्येतं संप्रैषांश्च ब्रूयात् अत्र त्वसंप्रेषित एव स्तृषातीत्यर्थः । एवं
च स्तरखमुभयत्र नित्यं संप्रैषस्वन्यतरचैवेत्युक्तं भवति । अथापरा
व्याख्या । संप्रैषमपि पूर्वचैव स्तरखे ब्रूयात् . नात्र संप्रैषो न च
स्तरखमिति । एतदुक्तं भवति . पूर्वं स्तरखं नित्यं उत्तरं तु वैक-
ल्पिकं . संप्रैषस्तु सत्युत्तरे तत्रैव भवति असति पूर्वचेति । तदा
तदुत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृषातीति श्रुतिरग्नीषोमीयबर्हिरभिप्राया
द्रष्टव्या ॥

अत्र स्तरखमुत्तरवेदिस्त्रोपरवधिष्णियान्नाभिस्तृषी-
यात् । ५ ।

अत्र सृण्विति द्वितीये स्तरण इत्यर्थः । व्याख्यानाम्नरे त्वचापि स्तरणपत्र इत्यर्थः ॥

अत्रैकस्तनं व्रतं यजमानाय प्रयच्छति । ६ ।

इक्षिणैःस्तरेवेदिकमासीनाय प्रयच्छति ॥

अर्धव्रतमत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति । अर्धम-
न्तरेषोऽन्तमे प्रवर्ग्योपसदौ । ७ ।

विभज्य वैकस्तनमेवमर्धमधं व्रतयेत् ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

अग्नीषोमीयस्य पञ्चोस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

शाखाहरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति ॥

तस्य निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । २ ।

निरूढपशुबन्धो निरूढपशुबन्धानां प्रकृतिरैन्द्राग्नः . तेनास्य कल्पो व्याख्यातः । नन्वग्नीषोमीय एव सर्वपशूनां प्रकृतिः तत्र धर्माणा-
माद्यानात् . तत्कथमुक्तं ऐन्द्राग्नः प्रकृतिरिति । मैवं . उभयोः
प्रकृतित्वात् । अथैव अग्नीषोमीयः प्रकृतिः तत्राध्वर्यवाणां धर्माणा-
माद्यानात् . तथैन्द्राग्नो ऽपि प्रकृतिरेव होतृधर्माणां तत्राद्यानात् ॥

अत एवाग्नीषोमीयमधिकृत्याच्चाता अपि धर्मास्तत्र निबद्धाः सूत्रकृता ।
तत्र त्वयं विवेकः . क्रत्वन्तःपातिनामग्नीषोमीयः प्रकृतिः . इतरेषा-
मैन्द्राग्न इति । वक्ष्यति च स सवनीयस्येत्यादि । भारद्वाजस्याह .
ऐन्द्राग्नः कान्यानां पशूनां प्रकृतिः . अग्नीषोमीय इतरेषामिति ॥

षड्भूता पञ्चिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न विद्यते । ३ ।

ये ऽन्तस्तन्ववर्तिनो ऽङ्गपञ्चवः समानदेशकालाग्नयश्चाङ्गिनो ऽग्नीषो-
मीयाद्यानूबन्ध्यान्ताः तेषु षड्भूता न भवति . आरम्भार्थत्वात् .
प्रधानारम्भेणैव तेषामारम्भसिद्धेश्च । तथा पञ्चिष्टिरपि देवतापरिष-
हार्थत्वात्प्रवर्तते दीक्षणीययैव तु कृतार्थत्वात् ॥ ये तु बहिस्तन्वव-
र्तिनो भिन्नदेशकालाग्नयश्चाङ्गिनो वायव्यपञ्चपशुधौचामण्यादयः तेषां
सत्यपि कथंचिदङ्गभावे भवत्येव षड्भूता पञ्चिष्टिश्च ॥

श्रातिथ्यावर्द्धिस्तूष्णीमुपसंनहति । ४ ।

अविस्तस्ते शुशुभे तेनैव संनहति । विस्तस्ते त्वन्यत्करोति ॥

तांश्च परिधीन्पाशुक इधो । ५ ।

तूष्णीमुपसंनहतीति श्रिषः । अतः संभरणमन्त्रे त्रीन्परिधीनिति
लोषो विंशतिधेत्युहः संचरा इति संनामश्च ॥

पाचंसंसादनकाले प्रचरणीं सुचं सप्तमीं प्रयुजक्ति
। ६ ।

सप्तमामा पाचसंसादनात् । तत्सादनकाले तु ध्रुवावा अनन्तरं
प्रचरणीं प्रयुजक्ति संभारिं च ॥

तस्या जुह्वयत्कल्पः । ७ ।

संमार्जनादिषु जुह्ववदस्याः कल्पः । पर्णमयी चेष्यते । अत एव च
स्त्रिङ्गाद्वापृतायां जुह्वामनया ह्ययन्ते सौमिक्य आहुतयः । तदुक्तं
भारद्वाजेन . व्यापृतायां क्षुवेण प्रचरथा सोम इति ॥

आज्यग्रहणकाले प्रचरणयामादितस्तूष्णीं चतुर्मृहीतं
मृहीत्वा पाशुकान्याज्यानि मृह्णाति । ८ ।

समानमाज्यग्रहणात् । उत्तरपरिधाष्टैश्चाषड्विंशत्पसादने तु न भवतः .
हतकरिथमाणत्वात्तयोः । तत्र वेद्याः पश्चार्धे द्वादश प्रक्रमान्हित्वा
स्वस्य वर्त्मन्याज्यानि मृह्णाति ॥ अथैकेषाम् । प्राम्बंश इति पक्षे
ऽपि तत्र सादितमेवाज्यं प्राम्बंशे प्रत्याहृत्य मृह्णाति । तथा च
सत्याषाढः . यन्प्रागाज्यग्रहणान्तकत्वात् प्रत्याहृत्य गार्हपत्ये पाशुका-
न्याज्यानि मृह्णातीति ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । ९ ।

प्राजहितसमीपादुत्याप्यानयति ॥

अथाहमनुकामिनीति पत्नीशालामुखीयमुपोपविश्य
सुप्रजसत्त्वा वयमिति जपति । १० ।

शालामुखीयमुप शालामुखीयसमीपे पत्यतः परमास्ते ॥

उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते । ११ ।

ब्रह्मलोकेषु विधिरवसरस्थापनार्थं वचनम् ॥

समपिव्रतान्क्षयध्वमिति संप्रेष्यति । १२ ।

अपि व्रतं संभोजनं येषां ज्ञातीनां ताम्बंक्षयध्वं आक्षयतेति
परिकर्मिणः संप्रेष्यति ॥

यजमानस्यामात्यान्संक्षयन्ति । १३ ।

गतः ॥

अध्वर्युं यजमानो ऽन्वारभते । यजमानं पत्नी ।
पत्नीमितरे पुत्रधातरः । १४ ।

पत्नीमेवतरे पुत्रभावादयो ऽमात्या अन्वारभन्ते . गान्योऽन्यम् ॥

अहतेन वाससामात्यान्संप्रच्छाद्य वाससो ऽन्ते
सुगदण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति । १५ ।

अमात्याम्बंप्रच्छाद्येति वचनात्प्राध्वर्युरज्ञातिः संक्षायते ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो जुषाण इत्येताभ्यामर्धं गार्हपत्ये
। १६ ।

जुहोतीति शेषः ॥

आ सोमं ददते । १७ ।

इति षोडशौ कण्डिका ।

आ ग्राव्य आ वायव्यान्वा द्रोणकलशम् । उत्पत्नी-
मानयन्ति । अन्वनांसि प्रवर्तयन्ति याथावरस्य यान्ध-

परस्मिन्गार्हपत्ये भवन्ति । अजमनुनयन्ति । इध्मा-
वर्हिराज्यानि प्रोक्ष्णखीरित्यनुहरन्ति । १ ।

अथ सोमादीनामेकैककर्तृकाणामपि कर्तृसमुदायापेक्षया बहुवच-
नम् । ब्रह्मत्वोक्तेन विधिना ब्रह्मा सोममादत्ते । परिकर्मिष्वेको
याव्यः । अपरः सौमिकान्यूर्ध्वपाषाणि । अन्यः कस्यन्नम् । इतरः
पर्त्नीं नयति ॥ पत्नीनयनवचनमादराद्यं . अन्वारम्भेणैव सिद्धत्वात् ॥
तथा यानि पुराणगार्हपत्ये पूर्वमवस्थितानि यज्ञार्थद्रव्यवाहीनि
ब्रह्मणो तान्यप्यद्यतनं गार्हपत्यं ब्राह्मामुखीयमनुप्रवर्तयन्ति । तन्तु
धायावरस्य यजमानस्यैव । ब्राह्मीनामां तु तत्रैवावस्थितानि भवन्ति ।
तथाग्नीषोमीयमजमनुनयन्ति । तथेध्मावर्हिरप्यनुहरन्ति । तस्य त्विदा-
गीमनुहरणवचनात् प्रागनुपसादितमत्रैवास्ते । आज्यानि च प्राग्ब्रंशे
मृहीतानि ततो ऽनुहरन्ति । रूपस्य वर्त्ममृहीतानि तु ततः
प्राग्मेवाध्वानमनुहरेयुः . अन्तर्वेदिमृहीतस्य प्राचीनहरणप्रतिषेधात् ।
प्रोक्ष्णोस्तु प्रत्याहृत्यानुहरन्ति ॥

ब्राह्मामुखीये प्रणयनीयमिध्ममादीप्य सिकताभिरुप-
यम्याग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । २ ।

आदीपनेनोद्भरणं लक्ष्यते . पृथगुद्भरणस्यावचनात् । अत आदी-
षोद्भृत्योपयम्य संप्रेष्यति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायामयं नो अग्निर्वरिवः ह्यणोत्व-
त्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चो ऽभिप्रव्रजन्ति । ३ ।

तत्राध्वर्युर्ब्रह्मव्रजमागता मन्त्रः । अत्राह सैधावनः . संजम्ब्यासैव
गच्छेयुराहवनीयसिद्धि ॥

आग्नीधीये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस
जुहोति । ४ ।

समन्वारध्वेष्वेव जुहोति ॥

ग्राव्यो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उपवासयति
। ५ ।

उपवासयति स्वापयति ॥

उत्तरेणाग्नीधीयमाहवनीयं गत्वोरु विष्णो विक्रम-
ह्वेति सर्वमाज्यशेषं जुहोति । ६ ।

मतः ॥

हुते ऽमात्याः प्रदक्षिणमावृत्त्य यथेत्तमुपांवरन्ते । ७ ।

प्रतिगच्छन्त्यमात्याः . इतरे तु धारयन्त्येवैभावर्हिंरादीन्व्योपसादनात्
निदधति वा क्वचिदनुगुप्तानि ॥

सोमो जिगति गातुविदित्यपरया द्वारा हविर्धानं
राजानं प्रपादयति । पूर्वया गतश्रियः । ८ ।

ब्रह्मणा सह प्रपाद्य ततस्तस्य हस्तादादत्ते ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । ९ ।

गतः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे पूर्वदत्कृष्णाजिनास्तराणं
राज्ञश्चासादनम् । १० ।

पूर्ववत् प्रकटवत् । तेनात्राप्यग्न्यजुषेणैव राज्ञः सादनमित्युक्तं भवति ।
सांख्यार्तं चैतदासन्धासादने ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

अथैनं यजमानो देवताभ्यः संप्रयच्छत्येष वो देव
सवितः सोम इति । १ ।

संप्रयच्छति रक्षणार्थं फरिददाति ॥

एतत्त्वं सोम देवो देवानुपागा इत्यभिमन्त्येदमहं
मनुष्यो मनुष्यान्निति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति
प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं
निर्वहणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यस्थमिति प्राङ्-
प्रेक्षते । सुवरभिविस्थेषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते ।
वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् । २ ।

आध्वर्यवाद्येतानि कर्माणि . परस्ताद्यजमानग्रहणात् . ब्राह्मणे च
यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपश्युर्यजमानः स्यादिति यजमानस्य परो-
क्षवग्निर्दशात् . व्यक्तवचनाच्च बौधायनेन । यद्यपि सत्याषाढभार-
द्वाजाभ्यां याजमानत्वमेव व्यक्तोक्तं तथापि नाद्यं सूचकतो ऽभिप्राय
इत्याध्वर्यवाद्यैव स्युः ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षां विस्तृजते । ३ ।

गतः ॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनी-
यमुपतिष्ठते । एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

वितरां मेखलां विसंसते । वितरां मुष्टी कर्षते । ५ ।

त्रिथिलयति ॥

अथ दण्डप्रदानमेके समामनन्ति । ६ ।

एतावन्तं कालं धारयित्वाच वा प्रयच्छेत् ॥

स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा आवापृथिवीभ्यां स्वाहो-
रोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी विस्त-
जते । ७ ।

गतः ॥

स्वाहा वा विवाते विस्तृज इति वाचम् । ८ ।

या नित्यं संध्योर्नियम्यते वाक्तामतः परं विसृजते ॥

निवर्तते व्रतम् । ९ ।

व्रतमप्यतः परं निवर्तते औपसदं दैचं च । दैचो ऽत ऊर्ध्वं व्रत-
कल्प इति तु सत्याषाढः । न तदिष्टं सूत्रकृतः . निवर्तते व्रतमित्य-

विशेषवचनात्. सर्वान्सायमाश्रिरे इत्याश्रिरे विनियोगाच्च तस्य ।
वक्ष्यति च या वज्रमानस्य व्रतधृक्कस्या आश्रिरं कुर्वतेति ॥

सोमान्द्विःशेषानिति सुत्ये ऽहनि भक्षयति । १० ।

गतः ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्मावर्हिरूपसादयति ।
दक्षिणमिध्ममुत्तरं वर्हिः । ११ ।

वचनादचोपसादनस्योत्कर्षः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

प्रोक्षणादयः संस्कारा वर्हिषो ऽप्यविद्यताः. तदर्थत्वादुपसादनस्य ।
तथा वर्हिः प्रोक्षणीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

स्तरणकाद्ये ऽपरेणोत्तरवेदिं वर्हिः स्तृणाति । २ ।

गतः ॥

स्तरणमन्त्रो ऽभ्यावर्तते । ३ ।

देशप्रथक्तादिति भावः ॥

आज्यानां सादनादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते समा-
नमा प्रवरात् । ४ ।

गतः ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ वृत्वाश्रावमाश्रावस्तु-
प्रैषादिभिः सौमिकानृत्विजो वृणीते । ५ ।

अग्निर्देवो होतेति दैवं असौ मानुष इति मानुषं च होतारौ
वृत्वा ततः पाशुकं मैचावरुणं च वृत्वा तत एतुप्रैषादिभिः अह-
प्रैषाणां प्रतीकैः सौमिकानृत्विजो वृणीते ॥

इन्द्रं होचात्सजूर्दिव आ पृथिव्या इति होतारम्
। ६ ।

गतः ॥

अपिस्तृज्य तृणमस्पद्य उत्तरान् । ७ ।

होतारं वृत्वा वेद्यां तृणमपिस्तृजति स्त्र्यं च सह संनहनैस्तत उत्त-
रान्बुषीते ॥

अग्निमाग्नीध्रादित्याग्नीध्रम् । अश्विनाध्वर्यू * आध्व-
र्यवादित्यध्वर्यू । मिचावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति
मैचावरुणम् । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छं-
सिनम् । मरुतः पोचादिति पोतारम् । भावो नेष्ट्रा-
दिति नेष्टारम् । अग्निर्देवीनां विशां पुरणत्तायं यज-
मानो मनुष्याणां तयोर्नावस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छं
हिमा दा यू राधांसीत्संपृच्छानावसंपृच्छानौ तन्न इति
यजमानम् । ८ ।

* Thus all MSS. like Káty. Śrauta S. 9, 8, 9.

सदुयाजार्थमेतद्वरणं . तद्यदृशामेव वरणात् . तत्रैवसंयोगाच्च ॥

अयं सुख्यन्धजमानो मनुष्याणांमिति वा । ९ ।

वजमानमन्दात्पूर्वं सुख्यच्छब्दावापमात्रेण विशेषः ॥

सवनीये वरणमेके समामनन्ति । तत्र सुख्यन्निति
ब्रूयात् । १० ।

सवनीयवरणपक्ष एवायं पाठो व्यवतिष्ठते । अन्यथा सिद्धविरोधा-
दिति भावः ॥

सर्वत्रोपांशु नामग्रहणम् । मानुष इत्युच्चैः । ११ ।

सर्वेषु वरुणेषु तस्यतस्त नाम प्रथमया विभक्त्योपांशु गृहीत्वा
मानुष इत्युच्चैर्वदति । तन्नाम मानुषाविति नामग्रहणमध्वर्युः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रवृतःप्रवृतः प्रवृतहोमौ जुहोति जुष्टो वाचो
मूयासमृचा स्तोमं समर्धयेत्येताभ्याम् । १ ।

आत्मवरणानन्तरमध्वर्युं जुष्टतः । तथा वजमानः । तथा च कृत्वा-
ध्वर्युस्तन्वृणीत इति सत्याषाढः ॥

दिषा प्रयाजैः प्रचर्यास्तंयन्तमनूयाजैरुपासते । २ ।

अस्ति तावद्ग्रीषोमीयमधिकृत्य विधिः . तस्माद्भिनीयैवाहः पर-
मास्रभेत . तेनाभिनीयैव रात्रेः प्रचरेदिति । तेन तावद्दहोराचाभ्यां

पशुः संस्थापनीय इति स्थिते भवत्यपेक्षा कियदङ्गि प्रयोक्तव्यं
 कियच्च राचाविति । तच्च नामा मत्तं दृश्यते सूत्रकृताम् । भार-
 दाजस्तावदाह . तं दिवोपाहृत्य गन्तं संस्थापयतीति । सत्याषाढ-
 स्तावदाह . अस्तमिते संवादप्रभृतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यत इति ॥
 मतद्वैधं चाचार्यस्य भवति । यथा राचौ प्रचरणश्रुतेर्वपापुरोडा-
 ब्राह्मप्रचाराणामपि प्रधानत्वाच्च चयो ऽपि राचावेव भवेयुः . दिवा
 तु प्रयाजान्तमेव कार्यमित्येकः कल्पः । तदुक्तं दिवा प्रयाजैः
 प्रचर्येति । प्रयाजैः प्रचर्येव दिवा कार्याः . श्रेष्ठं वपाप्रचारादि गन्त-
 मित्यर्थः । यदापि स्थातामाज्यभागौ तदापि राचावेव स्थातां
 प्रधानस्थानुरोधात् . तथास्मिन्कल्पे वसतीवरीषहृणमप्यस्तमित एव
 खोढं भवति ॥ अथ श्रुत्यन्तराभिप्रायादस्या एव श्रुतेरभिप्रायभेदाद्वा
 अनूयाजान्तं दिवेति द्वितीयः कल्पः । तदुक्तं अस्तंयन्तमनूयाजैरुपा-
 सत इति । अस्तमयसमय एवानूयाजाः स्युः . ततः परं राचावेव-
 त्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या । प्रयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थं . दिवैव प्रयाजा-
 दिभिस्वरित्वानूयाजैरप्यस्तंयत्यादित्ये चरन्ति . ततः परं राचावेवेति ।
 दिवा प्रयाजैः प्रचर्येत्यनुवादस्तु राचौ प्रचरणश्रुतेः प्रयाजप्रभृत्वेवाङ्गं
 प्रधानं वा प्रचरणात्मकं सर्वं राचाविति व्यामोहव्यपोहार्थम् ।
 सर्वथाप्यनूयाजेभ्यः परं अस्तमित एवेति सिद्धं भवति ॥

हुतायां वपायां मार्जयित्वा सुब्रह्मण्यस्य पितापुत्रीयां
 सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति । ३ ।

समानमा वपायाः । तच्च यर्हि पशुमाप्रीतमुदह्वं नयन्तीत्युक्तमिति

यदुक्तं प्राक् तन्नाच विस्मर्तव्यम् । तत्र चाग्नीध्रः प्राजहितादग्निमु-
 दृत्य पूर्वया द्वाया निर्हृत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं पशुसमीपं नीत्वा पशोः
 पुरस्तादेति । दक्षिण्या द्वाया निर्हृत्य दक्षिणेन मार्जालीयमिति
 केचित् । तदयुक्तं प्रदक्षिणत्वविरोधात् उत्तरतऽऽपचारत्वविरोधाच्च ।
 ततस्तमग्निं ब्रामिचस्थाने निधाय वपायाः पुरस्तात्तदेकदेशं नीत्वा
 पुनस्तत्रैव प्रत्यपिसृजति । प्राजहित इत्यपरम् । केचिदाहवनी-
 यादप्यस्मुक्कमादाय पशुवपयोः पुरस्तान्नीत्वा पुनस्तत्रैव प्रत्यपि-
 सृजन्ति । तन्तु न मृश्यते . निरुद्धे ब्रामिचस्यैवानयनदर्शनात् ॥
 पितरः पुत्राश्च यस्यां कौर्त्यन्ते सा पितापुत्रीया ॥

पितापुत्रीयैवात ऊर्ध्वं सुब्रह्मण्या भवति । ४ ।

मतः ॥

आह्वतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिभिदां वहन्तीनां
 प्रत्यङ्तिष्ठन्मृच्छति । ५ ।

सोमोपसर्गार्था आपो वसतीवर्थः । गिरिभिदां वहन्तीनां या गिरिं
 भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यः तासामपो मृच्छति ॥

नान्तमा वहन्तीरतीयात् । ६ ।

अन्तमाः समीपगताः । ता अनिरिभिदो ऽपि नातीयात् ॥

छायार्थं चातपतश्च संधौ मृच्छति । ७ ।

अभ्रच्छायायाश्चातपश्च च संधौ मृच्छति ॥

यद्यभिच्छायां न विन्देदात्मनो वृक्षस्य कूलस्य वा
छायायाम् । ८ ।

यद्यभ्रच्छायां नाभिविन्देदात्मादिच्छायायाः संधौ गृह्णाति ॥

प्रतीपमुपमारयन्द्विष्मतीरिमा आप इति गृह्णाति
। ९ ।

प्रतीपमुपमारयन् प्रतिश्रोतः कुम्भमुपमञ्जयन् ॥

यस्यागृहीता अभिनिघोचेत्सुवर्नं धर्मः स्वाहेति
पश्चार्काहुतीर्हुत्वा वरे दत्त उल्कामुपरिष्ठाद्धारयमाणो
गृह्णीयात् । हिरण्यं वावधाय । १० ।

वरदानान्तं नित्यं. उल्काहिरण्ययोर्विकल्पः । उल्कां दीप्त्यां स्फुल्लिङ्गां
उपरि कुम्भश्च धारयन्गृह्णीयात्. हिरण्यं वा कुम्भे ऽवधाय ॥

यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्
। ११ ।

अस्मिन्नु कल्पे ऽर्काङ्कत्यादिहल्काहिरण्यान्तः सर्वः पूर्वा विधिनिवर्तते ॥

सोमयाजी बहुयाजी भवतीति विज्ञायते । १२ ।

सोमयाज्जेव बहुयाजीत्युच्यते. तथा च श्रुतेः. स हि गृहीतव-
सतीवरीक इति लिङ्गाच्च ॥

अग्नेर्वो ऽपन्नगृहस्य सद्सि सादयामीत्यपरेण शाला-
मुखीयमुपसादयति । सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति

सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति । अग्नी-
षोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य पाप्मसंसादनादि कर्म प्रति-
पद्यते । १३ ।

गता ॥

न यजमानो ऽग्नीषोमीयस्याश्नाति । अग्नीयाद्वा
। १४ ।

अग्नीषोमीयसंबन्धि मांसं पुरोडाशं च नाग्नीयात् । अग्नीयाद्वा .
तस्मान्तस्य नाश्वं तस्माद्वाश्वमित्युभयश्रुतेरिति भावः ॥

न स्वर्गं जुहोति । न हृदयशूलमुदासयति । एवं
सवनीये । १५ ।

अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यानां समाने स्वरुश्ले । तेन ते अनूब-
न्ध्यावानेव प्रतिपाद्ये । यदा तनूबन्ध्यायाः स्थाने आमिर्चां करि-
ष्यन्त्यात् तदा सवनीय एवेति द्रष्टव्यम् ॥

पत्नीसंयाजान्तो ऽग्नीषोमीयः संतिष्ठते । १६ ।

पुनरग्नीषोमीयप्रवृत्त्या एव पत्नीसंयाजान्तः . न तु तद्विकारः
सवनीयादिः । तथा पत्नीसंयाजेभ्यः पराश्वङ्गानि सवनीये ऽनुवद्दि-
ष्यति . यथा स्त्रीर्षे वेद इति । केचित्त्वाङ्कः . अग्नीषोमीयसवनी-
यवोः साधारणमुत्तरं तन्मिष्यते . संख्यावचनं तत्र विरमणमाचा-
भिप्रायं . यथाहीनेषु पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठत इति ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

त्रिशाखां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीमे यज-
माने पथ्यां च । १ ।

त्रिशाखां द्वितीययामे परिहरति परितो वेदिं हरति ॥

नादीक्षितमभिपरिहरेत् । २ ।

ये ऽव्ये यजमानपत्नीभ्यां ते बहिरपक्रामन्ति ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधायापरेण प्राजहितं परिक्रम्य पूर्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जा-
लीयं धिष्णियं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां
सादयतीन्द्राग्नियोर्भागधेयी स्थिति । ३ ।

सव्ये ऽंसे दक्षिणे ऽस इति तत्रतत्र यत्रविशेषस्वात्मनो ऽप्यनतिः
परिहारार्थं इत्यवगन्तव्यम् ॥

दक्षिणे ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोप-
निर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाम्नीधीयं धिष्णियं परी-
त्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मिचावरुणयो-
र्भागधेयी स्थिति । ४ ।

यथेतं गत्वा तेनैव मार्गेण च.व.च्छालामुखीयं गन्तेत्यर्थः ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वापरेणाम्नीधीयं धिष्णि-
यमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थिति । ५ ।

वाच यावच्छास्त्रासुखीयं गच्छति . पूर्ववा दारा निर्द्धयेत्यवचनात् ।
अतो यावदाग्नीध्रीयं यथैतं गत्वा तत्रोपसादयति ॥

यज्ञे जायतेति सन्ना अभिमन्त्रयते । ६ ।

आग्नीध्रीये सन्नानामेवेदमनुमन्त्रणं . आबन्तर्यात् . सन्नाःसन्ना इत्य-
वपगाच्च ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पयस्यार्थं सायंदोहं दौहयति ।

। ७ ।

तत्र मित्रावरुणौ रमयतां . मित्रावरुणाभ्यां देवभागमित्युभक्कोर्वि-
काराः प्रतिसंधातव्याः ॥

अध्वर्युः संप्रेष्यति या यजमानस्य व्रतधुक्तस्या आ-
शिरं कुरुत या पत्नियै तस्यै दधिग्रहाय या घर्मधुक्तस्यै
दधिघर्माय तप्तमनातक्तं मैत्रावरुणाय श्रुतातक्तं दधि
कुरुतादित्यग्रहाय सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय न सद-
स्युपवस्तवा इति । ८ ।

श्रुतातक्तं दधि कुरुतेत्यस्य दधिग्रहायेत्यादिष्वनुषङ्गः । तत्राश्रुते-
गायातञ्जनेन दध्नः प्रकथकरणत्वात् अतथाकरणार्थं श्रुतातक्तविशेष-
णम् । न सदस्युपवस्तवै सदसि केनचित्त्व वस्तव्यम् ॥

संप्रेषवत्कुर्वन्ति । ९ ।

दृष्ट्वीं यथोक्तानि दधीनि कुर्वन्कृत्विजः ॥

अथ सवनीयस्य सवनीयानामितीध्वावर्हिः सं-
न्यति । १० ।

अथ अवसरे । इध्वावर्हिर्वचनात् सवनीयस्य पन्नोर्द्वाहकास्यता निय-
स्यते । तत्र पन्नोरेवाङ्गानि सवनीयानामप्युपकरिष्यन्तीति प्रसङ्गाभि-
प्रायादुक्तं वेदितव्यं . सवनीयस्य सवनीयानामिति सिद्धात् । तन्ना-
भिप्रायमेव वा स्यात् . उत्कर्षेदित्यपरमिति वचनात् । तत्र तथैव
इर्ध्वयिष्यामः ॥

न वा बर्हिः । प्रस्तरमेव । ११ ।

संन्यतीति शेषः । प्राकृतसंस्काररहितमपि महावेदिकमेव बर्हिषो
ऽर्थं समर्थं साधयितुमिति नान्यदाहार्यं . प्रस्तरस्तु परार्थो ऽपि
शास्त्रीति स आह्रियेतेति भावः । केचिदाहुः . अग्नीषोमीयवर्हिषो
ऽप्रहृतत्वात् तदेव सवनीयस्यापि बर्हिरिति । तदयुक्तं . आतिथ्याव-
र्हिर्हपसदामग्नीषोमीयस्य चेति नियमात् . अपवृत्ते* कर्मणि निरि-
ष्टिकस्यानुपयोव्यत्याच ॥ तत्र ब्राह्मणाहृत्य अग्निदादानादिविधिना
निधनसंभरणवर्जं प्रस्तरमाहृत्य निधाय ततो वेदिदोहवर्जं परिसर-
णान्तो विधिः समानो दर्शनेन । न त्वारण्यान्नमिष्टं . सोमे पशुदा-
सत् । व्रतनिवृत्तिश्च उक्तैव निवर्तते व्रतमिति ॥

आग्नीध्रे हविर्धाने वा यजमानं जागरयन्ति । प्रा-
ग्वंशे पत्नीम् । १२ ।

* Corrected ; all MSS. read अपवृत्ते .

आग्नीध्रे हविर्धाने वासीनं यजमानमार्याः पुण्यसंकथादिभिर्विनोदै-
र्वागरयन्ति । तथा प्राम्बंघ्रे पत्नीम् ॥

आग्नीध्र एतां राक्षिमृत्विजो वसन्ति । १३ ।

गतः ॥

यजमानो राजानं गोपयति गोपयति । १४ ।

गोपयति रक्षति दस्युभ्यः आपदादिभ्यश्च ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टसूद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रचतुर्था सूत्रदीपिका-
वामद्वयः पटलः ।

इत्येकादशः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

महाराचे बुद्धाम्ने नयेत्याग्नीभ्रमभिमृशति । १ ।

महती रात्रिः महारात्रिः । रात्रिब्रह्मेण रात्रिचिभागो लक्ष्यते ।
महती रात्रिः त्रिभाग इत्यर्थः ॥ किमत्र महत्त्वस्य नियामकमिति
चेत् . वक्ष्यति अत्रानुदित उपांशुं जुहुयात् उदिते ऽन्तर्याममिति ।
तेनैवं जानीमः . थावता कालेनोपांशुपर्यन्तं कर्मानुदिते ऽपवर्जि-
ष्यते तावति बोद्धव्यमिति । तथा बुद्धाचान्तो ऽग्ने नयेत्याग्नीभ्रम-
भिमृशति ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानम् । अग्न आर्युषि
पवस इति सुचः । आ वायो भूष शुचिपा इति वाय-
व्यानि । आ घा ये अग्निमिन्धत इति सदः । २ ।

सर्वत्राभिमृशतीत्यन्वयः । वायव्यानीति वचनात् न चमसानभिमृ-
शति . यदायव्यं वा समसं वेति लिङ्गात् । स्वालीस्त्राभिमृशत्येव .
काश्चतस्रः स्वालीर्वायव्या सोमग्रहणीरिति लिङ्गात् ॥

प्रजापतिर्मनसान्धो ऽच्छेत इति चयस्त्रिंशतमाग्नीभ्रे
यज्ञतनूर्जुहोति । प्रथमेन मन्त्रेण हुत्वा पूर्वपूर्वमनुद्-
त्योत्तरेणोत्तरेण जुहोति । ३ ।

गतौ ॥

प्रादेशमाचार्यूर्ध्वसानूनुपरिष्ठादासेषनवन्ति मध्ये
संनतानि वायव्यानि भवन्ति । ४ ।

ऊर्ध्वसानूनि उच्छ्रितशिरांसि । आसेषनं विलम् । उलूखलाकृती-
नीत्युक्तं भवति ॥

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युः । यो वा
यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः । ५ ।

विकङ्कतस्याभावे वृक्षान्तरमपि यद्यज्ञार्हं तन्नयानि स्युः । व्याख्यातः
फलग्रहिः ॥

को वो युनक्ति स वो युनक्ति खरे पाचाणि प्रयु-
नक्ति यान्यनात्तमन्त्राणि भवन्ति । ६ ।

खरादन्यत्र नायं मन्त्रः . यथैकधनादीनाम् ॥

अग्निर्देवतेति दक्षिणे ऽंस उपांशुपाचम् । ७ ।

प्रयुनक्तीति शेषः ॥

सोमो देवतेत्युत्तरमन्तर्यामस्य । ८ ।

तत उत्तरमन्तर्यामस्य पात्रं प्रयुनक्ति ॥

वृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षि-
खामुखं संस्पृष्टं पाचाभ्याम् । ९ ।

उपांशुः सूयते येन स उपांशुसवनः । तस्य मुखं येन प्रदेगेनार-
न्वते सोमः ॥

तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपाषाणि । १० ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यगपवर्गाणि ॥

इन्द्रो देवतेति परिस्रगैन्द्रवायवस्य । बृहस्पतिर्देवते-
त्यजगावं मैत्रावरुणस्य । अश्विनौ देवतेति द्विस्रक्त्या-
श्विनस्य । ११ ।

परिस्रक् परितोराष्ट्रावत् । अजगावं अजस्तनचिह्नमित्याहुः । द्विस्रक्ति
द्विकोणम् ॥

तान्यपरेण प्रबाहुकशुक्रामन्यिनोः पाचे । सूर्यो देव-
तेति दक्षिणं बैस्वं शुक्रस्य । चन्द्रमा देवतेत्युत्तरं वैक-
रुतं मन्यिनः । १२ ।

प्रबाहुक समम् । सामान्यवचनेनैव सिद्धेः पुनर्वैकुरुतवचनं यज्ञि-
यदृच्छान्नरनिरुच्यर्थम् ॥

ते अपरेण प्रबाहुयुतुपाचे आश्वत्ये अश्वशफुवभ्रं
उभयतोमुखे । दक्षिणमध्वर्योः । उत्तरं प्रतिप्रस्थातुः । १३ ।

अश्वशफ इव मूलं यस्य तदश्वशफुवभ्रम् । मुखं प्रणास्त्री येन होम-
भक्षणार्थमवनीयते सोमः तदनयोर्दुभयतो भवति । अत एव वच-
नात् पाषाणराश्याप्येकतो मुखानि भवन्ति । को वो युगकीत्यनयोरा-
वृत्तिः ॥

विश्वे देवा देवतेति दक्षिणस्यां श्रोण्यामाग्रयणस्या-
लीम् । इन्द्रो देवतेत्युत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीम् । उक्थ्य-
पाचं च तस्या उत्तरम् । १४ ।

उक्थ्यपात्रे ऽपि मन्त्रस्यावृत्तिः ॥

स्थाल्यावन्तरेण शीण्युद्व्यतिग्राह्यपात्राणि । आग्ने-
यमैन्द्रं सौर्यमिति । १५ ।

स्थाल्योरनयोर्मध्ये उदगपवर्गाणि प्रयुनक्ति ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

उत्तरे ऽसे दधिग्रहपाचमौदुम्बरं चतुःस्रक्ति । १ ।

गतः ॥

एवंरूपमेवांश्चदाभ्ययोः । २ ।

दयोरनयोरर्थे पाचमेकं प्रयुनक्ति ॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभवेत् । ३ ।

दधिग्रहस्थाने यदि सोमग्रहं गृह्णीयात् एतत्सोमग्रहणपात्रमेवांश्च-
दाभ्ययोरपि ग्रहणाय प्रभवेत्. समानद्रव्यत्वात्. श्रव्यापृतत्वाच्च ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमादित्यस्थालीम् ।
आदित्यपाचं च तस्या उत्तरम् । ४ ।

उपस्तम्भं मेधीस्तम्भः । को वो युनक्तीत्यावृत्तिः ॥

पृथिवी देवतेत्युत्तरस्य हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भ-
मनुपोत्ते भ्रुवस्थालीम् । ५ ।

अनुपोत्त इति सिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणार्थः ॥

खरे षोडशिपाचं खादिरं चतुःस्रक्ति यदि षोडशी
। ६ ।

गतः ॥

मध्ये परिस्त्रवां यथा स्रुगदण्डैवम् । ७ ।

यथा स्रुगदण्डा एवमाकारा परिस्त्रवा । तां खरस्य मध्ये प्रयुनक्ति ॥

यथावकाशं दश चमसान्मैय्यग्रोधान्नीहीतकान्वा
त्सरुमतो ऽत्सरुकान्वा । ८ ।

सदस्यस्थानित्यत्वात् चमसानां दशत्ववचनम् । सति तु तस्मिन्नेका-
दश भवन्ति । त्सरुः दण्डः . स वैकल्पिकः ॥

दशैव चमसाध्वर्यवः । ९ ।

पूर्ववदेव दशत्ववचनम् । एवकारो ऽसमासार्थः । मा हौषीदेक एव
द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति ॥

युनजिम ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य
हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवि-
चम् । १० ।

पश्चादचं अचस्य पश्चात् । द्रोणाकृतिः कलशो द्रोणकलशः ॥

तस्य वायव्यैर्दक्षनियोगः । ११ ।

तस्य दक्षविधिर्वायव्यैरेव कृतः . तैः समानदक्ष इति यावत् ॥

युनज्जिम वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धान-
स्योपरिष्ठाद्नीड आधवनीयम् । युनज्जिम वाचं सह
सूर्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम् । १२ ।

शकटोपस्यः नीडम् । धुरो मुखं प्रधुरम् । अपूतः सोमो यस्मिन्सं-
क्षिपते स आधवनीयः । पूतं यो विभर्ति स पूतभृतः । तौ च मृन्म-
यो । यथोक्तं बाह्वृष्ये . पूतभृतमाधवनीयं च ख्यालीमिति ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं चीनेकधनान्ध-
टान् । पञ्च सप्त नवैकादश वा । १३ ।

सोमवर्धनार्था आपः एकधनाः । तद्गृहणार्थाश्च घटाः पुंसिङ्गेनैकधन-
शब्देनोच्यन्ते । तांसूष्णीं प्रयुनक्ति । घटसंख्याविकल्पानां संख्यावशा-
दिनिवेशः ॥

यस्मिन्निमीते तस्याधिषवणचर्म खरं परिहृतं चतु-
ष्पुटमुपरिष्ठादासेचनवत् । १४ ।

यस्मिन्चर्मणि सोमो मितः तस्यैकदेशेनाधिषवणचर्म क्रियते । तच्च
खरं भवति न मृदूकृतम् । परिहृतं परितश्चिन्नम् । परिकुप्तमिति
पाठे ऽप्ययमेवार्थः । चतुष्पुटं च भवति येषु पुटेषु यावाणः साद्यन्ते ॥

रक्षोहृद्यो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवमित्यधि-
 षवणचर्म प्रोक्ष्य रक्षोघ्नो वलगघ्नः प्रोक्षामि वैष्णवा-
 निति ग्राव्यो रक्षोहा त्वा वलगहा वैष्णवमास्तृणा-
 मीत्यधिषवणफलकयोरुत्तरखोमास्तोर्यं रक्षोघ्नो वो
 वलगघ्नः संसादयामि वैष्णवानिति तस्मिंश्चतुरो ग्राव्यः
 प्रादेशमाचानूर्ध्वसानूनाहननप्रकारानश्मनः संसाद-
 यति । उपरं प्रथिष्ठं मध्ये पञ्चमम् । १५ ।

आहननप्रकारान् आहननयोग्यमुखान् । यस्मिन्निधायाहन्यते सोमः
 स उपरः । सर्वान्यगपत्सादयति. रक्षोघ्नो वो वलगघ्न इति लिङ्गात् ॥

तमभिसंमुखा भवन्ति । १६ ।

इतरे यावाणस्तमुपरमभिसुखा भवन्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

स्थवीयांसि मुखानि । १ ।

सूखनराष्ठेषां मुखानि भवन्ति ॥

अपां क्षया कृतस्य गर्भा भुवनस्य गोपाः श्वेना
 अतिशयः पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पातारः । वम्-

नेन्द्रं ह्ययत घोषेणाभीवांश्चातयत । युक्ता स्थ वहत
स्वर्गं लोकां यजमानमभिवहतेति सन्नाभिमन्थ्याग्नी-
षोमीयवत्सवनीयपाचाणि प्रयुनक्ति । अग्नीषोमीय-
वदाज्यानि गृह्णाति । २ ।

घान्णो ऽभिमन्थ्रु कर्मणे वामित्याद्युत्तरपरियाहवर्जमाज्यग्रहणात्कृत्वा
स्फ्यस्य वर्त्मन्याज्यानि गृह्णाति . अग्नीषोमीयवत्प्रचरण्यामादितो
गृह्णाति ॥

अथैकेषाम् । प्राग्वंशे ऽग्नीषोमीयस्याज्यानि गृह्णाति ।
आग्नीध्रे सवनीयस्य । उत्तरवेद्यामनूबन्ध्यायाः । ३ ।

यदाग्नीषोमीयस्य स्फ्यस्य वर्त्मनि गृह्णाति तदा सवनीयस्यापि तत्रैव
ग्रहणम् । यदा तु प्राग्वंशे तदाग्नीध्रे सवनीयस्य . तत्र च विधिर-
ग्नीषोमीय एव दर्शितः ॥

अपरेशोत्तरवेदिं सवनीयस्यानूबन्ध्यायाश्चाज्यानि
गृह्णातीत्येके । ४ ।

अस्मिंस्तु पक्षे ऽग्नीषोमीयस्य स्फ्यस्य वर्त्मनेव ॥

यानि काष्ठानि तदहरभ्याधास्यन्स्यात्तानि सहेध्मेन
प्रोक्षेत् । ५ ।

इध्मप्रोक्षणकाले तान्युपनिधाय सह प्रोक्षेत् ॥

समानमा सुचां सादनात् । ६ ।

गतः ॥

युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति सुचः सन्ना
अभिमन्त्रयते । ७ ।

एता असदन्नित्यैष्टिकेनास्य समुच्चयः ॥

अथ सौमिकानां पाचाणां संसादनमेके समा-
मनन्ति । ८ ।

अथ सुचामभिमन्त्रणानन्तरमग्निर्देवतेत्याद्यपां चया इत्यभिमन्त्र-
णान्तं विधिमन्ये शाखिनो ऽधीयते ॥

आसन्यान्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्या इति
पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

पञ्चहोतारं चाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य । १० ।

जुहुयादित्यनुषङ्गः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ११ ।

पञ्चहोतारमित्यनुषङ्गः ॥

मध्ये ऽग्नेराज्याहुतीः पश्चाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति
जहेति । अभितः सोमाहुतीः । १२ ।

याः सोमाङ्गभृता आज्यपशुपुरोडाशानां प्रधानाङ्गतयः ता मध्ये
ऽग्नेर्जुहोति । तदङ्गभृतास्वनूयाजावाज्यभागस्त्रिष्टकदाज्याङ्गतीर्यथा-
प्रकृत्येव । यास्तु सोमाङ्गतयः ता अभितो जुहोति । यत्रयत्र दिशि
याया आङ्गतिरुक्ता तत्रतत्र पार्श्वतो ऽग्नेर्जुहोति . न मध्ये इत्यर्थः ॥

अत्र राजानमन्तरेषे ग्रावसूपषादहरति हृदे त्वा सोम
राजन्नित्येताभ्याम् । १३ ।

ईषयोर्मध्येन नीत्वा ग्रावसूपषादयति ॥

पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितोः प्रातरनु-
वाकमुपाकरोति । १४ ।

पुरा मनुष्याणां वाचः । प्रवदितोः प्रवदनात् । पुरा वा वयसां
प्रवदनात् प्रातरनुवाकमारभ्यति ॥

प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो ऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ प्रति-
प्रस्थतः सवनीयान्निर्वप सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति
संप्रेष्यति । १५ ।

गतः ॥

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेत्येके समामनन्ति । १६ ।

एतमेव संप्रैषमेके ऽधीयत इत्यर्थः । तेनान्यत्र सुब्रह्मण्यासंप्रैषेषु नाथं
पाठविकल्पः ॥

मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यध्वर्युर्होतारमाह । १७ ।

इत्युक्त्वा मनसानुसंधत्से ऽध्वर्युः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । १८ ।

पाणिप्रक्षालनादि क्रियते . प्रतिप्रस्थातुः पाथोरप्रक्षालितत्वात् । गोक्ष-
पराजी स्वीर्यते स्मृतत्वात् ॥

यद्यार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । १९ ।

यानि पञ्चमप्रयुक्तान्यर्थवन्ति च तानि प्रयुनक्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

द्वे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशकपालानि । एका-
दश माध्यन्दिने । द्वादश तृतीयसवने । १ ।

भर्जनार्थे वृहती भवतः ॥

सर्वानैन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेको समामनति
। २ ।

ऐन्द्रानिति नित्यानुवादः . अष्टाकपालादेरथैन्द्रत्वाविशेषात् ॥

प्रातर्दोहपाचाणीति । ३ ।

इतिः प्रकारवचनः । अन्यान्यपि वाजिनपाचादीन्यर्थवन्तुपसंस्मृतिः ॥

प्राग्वंशे प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । ४ ।

समानमा निर्वपणात् । तत्र प्रणीताविकल्पः प्रकृतावेव दर्शितो ऽन्या
वा यजुषोत्पूयेत्यत्र । केचिन्नु प्रणीतासु मार्जनमिति प्रतिपत्त्यनु-
वादात् नित्यमत्र प्रणीताप्रणयनमिति मन्यन्ते । तद्युक्तं । पञ्चप्राप्ता-
नामपि तदुपपत्तेः । अतो यजुस्त्यूता अपि सम्भवन्ते । तथा यजु-
स्त्यूताभिः पुरोडाशं अपयतीति भारद्वाजः । बौधायनश्च पशु-
पुरोडाशे स्त्रित्वाहं प्रोक्षणीशेषेण पिष्टानि संयौति यावदेवं सवनीया-
नामिति ॥

सर्वे यवा भवन्ति साजार्थान्परिहाय्य । ५ ।

साजार्थास्तु व्रीहयो भवन्ति ॥

इन्द्राय हरिवते धाना इन्द्राय पूषण्वते करम्भं
सरस्वत्यै भारत्यै परिवापमिन्द्राय पुरोडाशं मिचा-
वरुणाभ्यां पयस्यामिति । ६ ।

निर्वपतीत्यन्वयः । तत्र व्रीहियवयोर्गानाबीजधर्माः प्रत्येतद्याः ॥

निरुत्प्रेष्वन्वोष्येदं देवानामित्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते । ७ ।

निरुत्प्रेष्वन्वोष्येदं देवानामिति निरुत्प्रेष्वन्वोष्यतीत्यादि यदुक्तं प्रकृतौ
तदन्वावापादि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

अवहननकाले लाजार्थान्परिहाय्यतरानवहन्ति
। ८ ।

गतः ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण धा-
नार्थं लाजार्थं च कपाले अधिश्रयति । ९ ।

पेषणकाले पुरोडाशार्थान्बिभञ्च्य पिनष्टि । उत्पवनकाले ब्रीहिन-
प्युत्पुनाति । कपालोपधानकाले ऽधिश्रयति . उपदधातीत्यर्थः । तयोः
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यूहः । कपालान्युपधाय प्रातर्दोहः
पयस्यायाः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य धानाः
करोति । ब्रीहिनोप्य लाजान्करोति । १० ।

धानास्वधिश्रयणमन्त्रस्य बह्वदूहः . घर्मा स्तु विश्वायुष इति । तथा
च दर्शितं पितृयज्ञे । लाजेषु तु नोहः . भारत्यै परिवाप इति तेषा-
मेकवदेव चोदनात् । धानालाजानां प्रथमसंभवान्निवृत्तं . तथा
प्रतितपनादि हविःशामत्वप्रसङ्गात् ॥

पुरोडाशमधिश्रित्यामिच्छावत्पयस्यां करोति । ११ ।

पुरोडाशाधिश्रयणानन्तरं तप्ते प्रातर्दोह इत्यादिविधिना पयस्यां
करोति । आमिन्नावदिति यो वैश्वदेव्यामामिन्नायां विधिः स
एव पयस्यायामपि । पयस्यामिन्नाशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः ।
तथा आमिन्नां करोतीत्युक्त्वा परस्तादाहतुः सत्याषाढभारादाजौ.
पयस्यां मैचावहणस्य पात्रे ऽवदधातीति । तस्मान्न द्रव्यभेदः ॥

उदासनकाले धाना उदास्य विभागमन्त्रेण विभ-
श्रार्धा आज्येन संयौति । अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तू-
न्करोति । १२ ।

स्मानमोदासनात् । तत्र जघनेन गार्हपत्यमाषेभ्यो निनीयेति
वैधायनः ॥ प्राञ्चिचहरणसंमार्गः पशुपुरोडाशे व्याख्यातः । धाना-
कालेभ्यो नाङ्गारापोहनं . अथूहनाभावात् । धानास्त्रिमन्त्रणा-
दिमन्त्राणामूहः पितृयज्ञ एव दर्शितः । तृष्णीमभिघारणं लाजेभ्यो
ऽन्वेषामौषधानामैन्द्राग्निविकारत्वात् । सदनकरणमन्त्रस्य धानार्थस्त्री-
वोहः . न करम्भार्थस्य . तस्त्रीकवदेव सोदनात् । उदासने त्वह एव .
तदानीमविभागात् . धाना उदास्येति वचनाच्च । धानासूदास्य यथा-
भागं व्यावर्तयामिति विभज्य या इन्द्रस्य हरिवतः ता आज्येन मिश्र-
यित्वा पात्र्यां प्रतिष्ठापयति तृष्णीं . यवमयत्वात् . चास्त्रिन्द्रस्य
पूषस्तः ताः कृष्णाजिनादानादिविधिना पिष्ट्वाज्येन च संयुत्य प्रति-
ष्ठापयति . मन्थं संयुतमिति वचनात् ॥

मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते । साजान्परिवाप
इति । १३ ।

सक्तवो मन्थः । ते त्वङ्गिराज्यादिना वा संयुताः करम्भ इत्याख्यायन्ते .
साजाः* परिवाप इति ॥

नखैर्साजेभ्यस्तुषान्संहरति । १४ ।

* Corrected; the MSS. read साजान् .

अनूहेन तु साजोदासनं . आद्यस्य तु पदस्य लोपः आद्ययोर्वा ।
तच्च दर्शितं पितृयज्ञे । संहरति उपोद्धरति ॥

नखेषूलूखलधर्मान्मुसलधर्मांश्च करोति । १५ ।

तुषविमोकार्थं आग्नीध्रस्य नखेषूलूखलधर्मांश्च करोति । तेषां संमग्नं-
प्रोक्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो साजेषूदासितेषु छन्दा-
जिनादानादि प्रागधिवर्तनात्कृत्वाधिषवणानि स्य मानुषाणि प्रति व
इति स्नानखानि निधाय तेषु प्रकृतिवदोप्य अद्र्य स्य मानुषास्य
इदं देवेभ्यो हव्यं सुग्नमि ब्रह्मीकृमिति जपित्वा अथ रथो दिव
इति तुषानुत्करे ऽवनीथ वर्षवृद्धा खेत्यभिमन्त्रयते । उद्वपनपरा-
वपनमन्त्रौ जपित्वा प्रविद्धमिति तुषानभिमन्त्रयते । तथा च भार-
द्वाजः . तत्रावपनमन्त्रो ऽवहननमन्त्र उद्वपनमन्त्रो निष्पवनमन्त्र इति
क्रियते . पाण्ड्योदुखलसुसलधर्माः क्रियेरन्निति । ततो हस्तेन तुषा-
नुपवपति . कपास्त्रानामुपहितत्वात् । ततस्तस्मिन्धीदेति पाश्यां
प्रतिष्ठाप्य पुरोडाशोदासनादि प्रागसंकरणात्प्रकृतिवत् ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यथाभिजानात्यभूदुषा रुशत्यशुरिति तत्प्रचरण्या
जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हव्यं म इति । १ ।

अभिज्ञानं चिह्नतया ज्ञानम् ॥

अपरं चतुर्थीतं गृहीत्वा संप्रेष्यत्यप इष्य हेत-
मैवावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः
पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वालं
प्रत्यास्वेति । २ ।

इत्यतिर्गतिकर्मा । हेतरप इत्य हेतरपः स्तोतुं मनसा गच्छ ।
मैवावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रव स्वेन चमसेन महागच्छ । तथैक-
धनिनः एकधनघटवाहिनः स्तैर्घटैराद्रवतेत्यर्थः ॥

प्रेक्षुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । एक्षुदेहीति वा ।
पान्नेजनीं स्थालीं धारयमाणाम् । ३ ।

एक्षुदेहीति प्रश्नद्वाराहित्यं विशेषः । पत्न्या ऊरुप्रचाक्षनार्था आपः
पान्नेजन्यः . तासामाहरणार्था स्थाली पान्नेजनी । पान्नेजनं च पत्नी-
संस्कारः । तेन पत्न्येकत्वे सर्वाः पर्यायेणोदानयति ॥

तीर्थेनाभिप्रव्रजन्ति । ४ ।

शालान्नोत्करयोरन्तराखं तीर्थम् । तेन सर्वे गच्छन्ति ॥

यच्च हेतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयुस्तदपो
ऽध्वर्युर्वहन्तीनां गृह्णाति । ५ ।

यावत्पध्वनि प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते तावत्येव वहन्तीनामपो
गृह्णाति ॥

यदि न शृणोति बधिरो ह भवति वाचे ह छिद्यते
। ६ ।

वाचो ह छिद्यते मूको भवति । ननु यदि तावति देग्ने वहन्धो न
स्युः किमसौ कुर्यात् । अत आह ॥

यदि दूरे स्युः प्रत्यदूह्य गृह्णीयात् । ७ ।

प्रत्यदूह्य वहन्तीभ्यः आनीय तत्र स्थापयित्वा गृह्णीयात् ॥

देवीराप इति तृणमन्तर्धायाभिजुहोति । ८ ।

याभ्यो गृह्णीष्यति तासु जुहुयात् ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

कार्षीरसीति दर्भैराहुतिमपस्त्राव्य समुद्रस्य वो ऽक्षित्या
उन्नय इत्यभिहुतानां मैचावरुणचमसेन गृह्णाति । १० ।

अपस्त्राव्य अपोह्य आहुतिमनाज्यलिप्तां गृह्णाति । तथा अपस्त्राव्या-
घृतस्रुतानामित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

सोमस्य त्वा मूजवतो रसं गृह्णामीत्येकधनाः । ११ ।

ता एकधनघटैर्गृह्णाति ॥

पत्नी पन्नेजनीर्युह्णाति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्य इति । १२ ।

पत्न्येकले सर्वा गृह्णन्ति । यज्ञाय वः पन्नेजनैर्गृह्णामीति मन्त्रान्तः ।
तथैव पेटतुर्बाधायनभारद्वाजौ ॥

प्रेक्षुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । श्छुदेहीति
वा । १३ ।

गतः । चमसाध्वर्यादयो ऽपि मैत्रावरुणचमसादीनर्पा पूर्णान्पुनर्देव-
यजनं नयन्ति ॥

अपरेण नेष्ट्रीयं पत्नी पञ्चेजनीः सादयति प्रत्यङ्ति-
ष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति । १४ ।

अत्र पञ्चेजनीः सादयामीति संनामः ॥

ता एवमेवाष्वावाकं सीदन्तमनूपसादयति । १५ ।

उपविशत्यष्वावाके ऽपि नेष्ट्रोपनीता पत्न्यपरेण नेष्ट्रीयमेवं सादयति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले
होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च संस्पर्शं वसतीवरीर्या-
नयति । १ ।

निषिच्य स्त्रावयित्वा व्यानयति अन्योऽन्यस्मिन्नानयति ॥

समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुण-
चमस आनयति । मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे । एतदा
विपरीतम् । २ ।

गतः ॥

उपरि चात्वाखे धार्यमाणा उभयोः प्रचरय्या सम-
नक्ति सं वो ऽनक्तु वरुणः समिन्द्रः सं पूषा सं धाता
सं वृहस्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराखो यज-
मानाय द्रविणं दधात्विति । यथायथं धुरो धुभिः
कल्पन्तामिति । ३ ।

सं वो ऽनक्तितृषा यथायथमिति यजुषा सोमयजमसखा अपो
ऽनक्ति ॥

अध्वर्यो ऽवेरपा इति होताध्वर्युं पृच्छति । ४ ।

अध्वर्यो किमसि खध्वानप इति प्रश्नार्थः ॥

उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्त्वा प्रचरणीशेषात्क्रतुकरणं
जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति । ५ ।

प्रतिवचनार्थो ब्राह्मण एव व्याख्यातः . उतेमाः पश्येति वावैतदाहेति ।
केचित्तु उतेमाः पश्येत्येवमन्तं मन्त्रमिच्छन्ति । तदयुक्तं . तथा सति
तस्याव्याख्यार्थत्वेनेति वावैतदाहेति विवरणप्रवादविरोधात् . व्यक्तार्थ-
त्वाच्च बाह्वृच्ये . यथा उतेमनसमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव
तदाहेति ॥ क्रतुव्यावृत्तिः क्रियते ऽनेनेति क्रतुकरणम् । समाख्या
संयवहारार्था . यथा सदःक्रतुकरणमित्यादि ॥

तदभावे चतुर्युहीतेन । ६ ।

तदभावे शेषनाश्रादौ ॥

यद्यग्निष्टोमो जुहोतीत्युक्तम् । ७ ।

यद्यग्निष्टोम इत्यादि यथाब्राह्मणमनुसंधातव्यम् । उक्तं ब्राह्मणे . यद्यग्निष्टोमः प्रचरणीश्रेष्ठं जुहोति . यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि तं श्रेष्ठं तेनैव मन्त्रेण . यद्यतिराचक्षं क्रतुकरणमन्त्रं वदन्वविधानमेव प्रपद्यत इति । संख्यानराणां त्वग्निष्टोमविकारत्वात् होम एव भवति । अतो-
र्धमस्यातिराचवद्विधिः , तद्विकारत्वात् ॥

अथैकेषाम् । यद्यग्निष्टोमो जुहोति । यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि । यदि षोडशी हुत्वा परिधौ खेपं निमृज्य द्रोणकलशं रराटीं चोपस्पृशति । न जुहोति नोपस्पृशति वाजपेथे ऽतिराचे च । एतद्यजुर्वदन्समुद्यैव प्रपद्यते । ८ ।

अस्मिन्नपि कल्पे ऽग्निष्टोमोक्त्यद्योर्न पूर्वकल्पादिश्रेष्ठः । षोडशिति तु क्रतुकरणं कृत्वा खेपं परिधौ निमृज्य द्रोणकलशरराट्यौ प्रचरणाभिमृशति । वाजपेथातिराचयोः पुनरुत्तेमनससुरिति संवादान्तरमेव क्रतुकरणमन्त्रं वदन्वविधानमेव प्रतिपद्यते ॥

अपरया द्वारा हविर्धानमपः प्रपादयति । पूर्वया गतत्रियः । ९ ।

तच्छतस्र हस्तादादाथाध्वर्युरेवापः प्रवेत्रयति ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । १० ।

गतश्रीरगतश्रीश्च यजमानः पूर्वथैव प्रपद्यते ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रधुरे प्रचरणीं सादयति । ११ ।

धुरो मुखं प्रधुरम् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

यं कामयेत पण्डकः स्यादिति तं प्रचरण्योपसृञ्चेत्

। १ ।

पण्डकः स्त्रीवः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं मैत्रावरुणचम-
सम् । उत्तरस्यां वर्तन्यां पुरश्चक्रं होतृचमसम् । उत्तरस्य
हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं वसतीवरीः । पश्चादक्षमेक-
धनाः । २ ।

उत्तरस्यां वर्तन्यां उत्तरस्य चक्रस्य वर्तनानि पुरस्ताच्चक्रस्य । एवं पुरो-
ऽक्षं पश्चादक्षमिति ॥

एतद्वा विपरीतम् । ३ ।

गतः ॥

अपो यजमानो ऽनुप्रपद्यते । यश्च एवैनमृच्छतीति
विघ्नयते । ४ ।

असु प्रपादितासु पश्चात्पूर्वया द्वारा यजमानः प्रपद्यते । तस्यैव प्रपञ्चा
सश्च एवैनमृच्छतीति ॥

अथ दधिग्रहेण चरति । ५ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरेण गृह्णाति । ६ ।

विस्वष्टार्थं पुनरौदुम्बरवचनम् ॥

उपयामगृहीतो ऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते
ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीति दधि गृहीत्वापेन्द्र द्विषतो मन
इति हरति । प्राणाय त्वापानाय त्वेति जुहोति । ७ ।

यत्प्रागुक्तं दधि या पत्रिये तस्यै दधिग्रहायेति तद्गृहीत्वा दर्विहोमं
जुहोति । उवा चैतत्पाचमत्रैवानुग्रहरेदिति बौधायनः ॥

दधिग्रहो नित्यः काम्यश्च । काम्यावितरौ । ८ ।

वक्ष्यमाणेषु त्रिषु ग्रहेषु दधिग्रहो दशपूर्णमासवन्नित्य एव सन्काम्यो
ऽपि भवति . प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीयादिति नित्यवदान्नाय ततः
कामस्याप्युपबन्धनात् । काम्यावेवेतरौ . सकामयोरेवाब्धानात् । तेन
दधिग्रह एव विकृतिं गच्छति . नेतरौ ॥

आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्येत्युक्तम् । ९ ।

आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्य . दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्य .
सोमग्रहं गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्षसकामस्येति त्रयो ऽसौ काम्याः कस्या उक्ता
ब्राह्मणे । ते यथाकाममनुसर्तव्या इत्यर्थः ॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेकग्रहायाप्तं राजानमुपरे

न्युष्य वसतीवरीभिरुपसृष्ट्यावीट्थं वो मनसा सुजाता
इत्यभिमन्थ्य तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनो देवा
अष्टाश्वन्नुशिजे अमर्त्यवे । तासामेकामद्धुर्मर्त्ये सुजं
लोकमिद्वे उप जामी ईयतुरिति सोमकरण्याभि-
षुषोति । १० ।

आव्यपद्ये लौकिकमाज्यं गृह्णीयात् । समानो विधिरस्व दधिपेषे ।
आप्तं पर्याप्तम् । उपसृष्ट्य संसृष्ट्य । सोमकरणीत्यृषः समाख्या ॥

आ मास्कानिति प्रथमप्लुतमंशुमभिमन्त्रयते । द्रुष-
श्चस्कन्देति विप्रुषः । ११ ।

प्रथमप्लुतं यावाभिघातात्प्रथमस्कन्नं . आ मास्कानिति मन्त्रशिङ्गात् .
अभिषूयमाणस्य प्रथमो ऽंशुः स्कन्दतीति ब्राह्मणाश्च ॥

हिरण्यपाणिरभिषुषोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्त-
प्रदेशः* । १२ ।

प्रदेशनं विधानं प्रदेशः । अत्यन्ताय प्रदेशः अत्यन्तप्रदेशः । सोमा-
भिषवादीन्हिरण्यपाणिः करोतीति सार्वत्रिको विधिरित्यर्थः । अथवा
सर्वप्रदेशविषयो ऽयं विधिर्न काचित्क इत्यर्थः ॥

तिस्रो यज्ञस्येत्येतद्दर्जं च । १३ ।

* Corrected according to the commentary ; the MSS. of the
text read जुहोतीत्यन्तप्रदेशः ।

धौ ऽप्यथाभिषवै विधिदत्तः सो ऽपि सोमकरणीवर्जं सर्वाभिषवेषु
समान इत्यर्थः ॥

तं हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखो भक्षयति भक्षेहीति
यथास्त्रिङ्गम् । १४ ।

तं दधिग्रहविधिनां ऊत्वा सदसि पुरस्ताद्भिष्णियाणां प्रत्यङ्गासीनेन
भवेहीति भक्षमाद्भिष्यमाणं प्रतीक्ष्येत्यादिना वक्ष्यमाणेन विधिना
षेवं भक्षयति । न त्वपहव इत्यते . समानप्रायत्वाद्युपहवनिमित्ता-
भावात् । यथास्त्रिङ्गमिति वचनात् प्रजापतिपीतस्येति संगमः । पाचं
त्वध्वये प्रतिपाद्यं सोमस्त्रिङ्गत्वात् ॥

अनधिकृतो वा सोमधर्मेर्दधिग्रहविकारत्वात् । १५ ।

न वायं यद्दः सोमधर्मानधिकुरुते दधिग्रहविकारत्वात् । नित्यस्य
कृत्तौ दधिग्रहस्य विकारः काम्यत्वात् । तत्कथं सोमधर्मानधिकुरुधात् ।
ननु के नाम ते सोमधर्माः धानसौ नाधिकुरुते । अत आह ॥

यदन्यत्सोमकरण्यास्ते सोमधर्माः । १६ ।

सोमग्रहविधौ वसतीवरीभिरुपसृज्येत्यादि यदन्यत्सोमकरण्या उक्तं
ते सर्वे सोमधर्माः . ते ऽत्र निवर्तन्ते । केवलं सोमकरण्याभिपुत्य
दधिग्रहवञ्जुहेति ॥

अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं यज्जाति । १७ ।

मतः ॥

शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामीति दध्नः पयसो निग्रा-
भ्याणां वा । १८ ।

अंसदाभ्योः पात्रेण सौकिकाद्दध्नः पयसो वसतीवरीभ्यो वांदाभं
गृह्णाति ॥

उपनद्धस्य राक्षस्त्रीनंश्रून्प्रवृहति । १९ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिम-
न्त्रम् । १ ।

प्रवृहति अपकर्षति ॥

तैरेनं चतुराधूनेति । पञ्चकत्वः सप्तकत्वो वा ।
मान्दासु त इत्येतान्प्रतिविभज्य । २ ।

तैरंशुभिरेनं गृहं चतुराधूनेति. लोडयतीत्यन्ये. यदा चतुस्तदा
त्रिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः. यदा पञ्चकत्वस्तदा द्वाभ्यांद्वाभ्यामाधूय चतुर्भिः
पञ्चमे. यदा सप्तकत्वस्तदा द्वाभ्यांद्वाभ्यामाधूयैकैकेन षष्ठसप्तमयोः ॥

आस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरित्यादाय ककुहं रूपमिति
हरति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायवीति जुहोति । ३ ।

दर्विहोमाद्वेगो न च भक्षणं. गृहस्थाभिषजाभावात् ॥

आधवनानंश्रुन्प्रज्ञातान्निधायोशिष्ठां देव सोमं गाय-
षेह इन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभि-
षवेषपिसृजति । ४ ।

वैराधूतो यइस्त आधवना उक्ताः । तानात्तक्रमेणानुसवनमपिसृजति.
आदानापिसर्गयोर्मन्त्रलिङ्गात् ॥

अंशुं यृक्लन्नेकग्रहायामं राजानमुपरे न्युप्य सक्तद्-
भिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानो ऽनवानं यृक्लति ।
वामदेव्यस्य वर्चा कया नश्चिच्च आभुवदिति । ५ ।

सोमग्रहोक्तैः सोमधर्मैस्तूष्णीं सक्तप्रइत्य वामदेव्येन साक्षोपयामान्ते-
नानुच्छसग्टइति । तस्य चोन्या वा कया न इत्युचोपयामान्तया ॥

पराशीनेन ग्राह्यः प्राणतापानता वा प्राण्यापान्य
थनता वा । ६ ।

पराशीनेन परावृत्तमुखेन प्राणता वहिर्गमितवायुना अपानता
प्रत्याहतवायुना थनता मध्ये धारयता ॥

यदि व्यवानेदा नः प्राण एतु परावत इति शत-
मानं हिरण्यमभिव्यनेयातामध्वर्युर्यजमानश्च । ७ ।

अभिव्यननं उपर्युच्छासः ॥

अथैनौ प्रतिप्रस्थाता हिरण्येन संस्पर्शयत्यङ्घ्रिश्च
प्रत्युक्षति । ८ ।

इदमपि अग्नयः प्रायश्चित्तार्थं . एणावित्यन्मादेवाम् ॥

इन्द्राग्नी मे वर्षः कृणुतामित्यध्वर्युरप उपस्पृश्य दधन्
वा यदीमन्वित्यनिरुक्तायाप्राजापत्यवा प्राश्यापान्य अ-
नञ्जुहोति । ९ ।

इन्द्राग्नी म इत्यादिस्तु विधिर्नित्य एव । अनिरुक्ताया प्रजापति-
श्चिद्वरहितया ज्ञत्वा यद्दं पूर्ववत्सदसि भवयित्वा फलं प्रादवन्ति ॥

यदि न शक्नुयाद्गृहीतुं हेतुं वा वरं दत्ते गृह्णीया-
ञ्जुहुयाद्वा । १० ।

अग्नवानग्रहणाद्यशक्तौ पूर्वेण प्रायश्चित्तेन वरदानस्य समुच्चयः ॥

अंशौ द्वादश प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्ददाति कृत्त्यधी-
वासं च । एवमद्वाभ्ये । ११ ।

पष्ठौही गर्भिणी. पञ्चवर्षेत्येके । कृत्त्यधीवासः ब्रह्मसनाथं चर्म ॥

भ्रातृव्यवतादाभ्यो ग्रहीतव्यः । बुभूषतांशुः । १२ ।

यत्र क्रतावेतौ पष्ठौ व्यवसास्येते तत्रैवंकामस्य भवतः । नित्यधोरेव
तत्र कामाविति केचित् ॥

तौ न सर्वत्र ग्रहीतव्यौ । वाजपेये राजसूये सत्रे
सर्ववेदसे वा । १३ ।

तौ न सर्वासु प्रकृतिविकृतिषु ग्रहीतव्यौ . किं तु वाजपेयादिष्वेव .
विकृतिषु ग्रहीतव्यौ ॥

यो ऽस्य सुप्रियः सुविचित इव स्यात्तस्य ग्रही-
तथ्यौ । १४ ।

सुविचितः सुपरीक्षितः . सुविचितं विचित्यादेव* प्रश्नेभ्य इति द्रव्य-
नात् । यो ऽस्याध्वर्योः सुप्रीतः सुपरीक्षितश्च स्याद्यजमानः कल्याण-
गुणो यदि तस्य सर्वास्त्रेव प्रकृतिविकृतिषु विनापि कामेन ग्रहीतथ्यौ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

उत्तरस्यां वर्तन्यां हेतुचमसं वसतीवरीभिरभिपूर्य
निग्राभ्यासु यजमानं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत
इति । १ ।

उत्तरस्यां वर्तन्यामित्यनुवादः तत्रस्त्रैवाभिपूरणं यथा स्यादिति ।
निग्राभ्यासु निमित्तभूतासु वाचयति . ता निग्राभ्याः कर्तुमित्यर्थः ।
तथा च वक्ष्यति . वसतीवरीभ्यो निषिष्य निग्राभ्याः करोतीति ।
निग्राभ्या स्थेति यजमानेनानुमन्विता निग्राभ्या भवन्तीति भावः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमुपांशुसवन-
मादाय ग्रावास्यध्वरकृदित्यभिमन्त्रयते । तमाददानो
वाचं यत्वाग्रयणं गृहीत्वा विसृजते । २ ।

गतौ ॥

* sic.

अथैनमुपरे निधायांशुभिरभिमिमीते क्रववत् । ३ ।

क्रववत् हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेनेत्यादिना विधिनोपांशुसवनस्योपरि मि-
मीते ॥

एतावन्नाना । इन्द्राय त्वा वृचघ्न इत्येतैः प्रतिम-
न्त्रम् । ४ ।

गतः ॥

पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते । पञ्चकृत्वस्तूष्णीम् । ५ ।

क्रये द्विस्त्रिरपरिमितकृत्वो वा मितस्त्रायत्र दशकृत्व एव मानं यथा
स्यादिति पुनर्वचनम् ॥

नांश्रुनुपसमूहति । ६ ।

दशखेव मानेषु निःशेषमंश्रुन्निपतीत्यर्थः ॥

भूयांसं प्रातःसवनाय राजानं प्रकल्पयति । अल्पी-
यांसं माध्यंदिनाय । ७ ।

मितं राजानं विभज्य प्रकल्पयति ॥

उपनह्य प्रत्यारोष्यैकग्रहायामं राजानमुपरे श्युष्य
होतृचमसे ऽंश्रुनवधाय तस्मिन्ग्रावाणमुपांशुसवनमुपरि
धारयन्त्रिः प्रदक्षिणं परिस्त्रावयन्निग्राभमुपैति प्रागपा-
गुदगधरागिति । ८ ।

उभयविधमेनं प्रकल्पितं पृथग्वासधोपनह्य हविर्धानं प्रत्यारोष्य

प्रातःसवनार्थादेकब्रह्मणः पथान्मपादत्ते । होतृचमसे ग्रावाणमुपसृग्मूनां
 कृत्वा तेनापस्त्रिः प्रदक्षिणमालोडयति । तदेव निग्राभोपायनमभि-
 धीयते । तथा च अत्याषाढः . चिः प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति स
 निग्राभो भवतीति । आधावन्विति मन्वान्तः ॥

यां भार्यां कामयेत तां मनसा ध्यायेद्ब्रह्म निष्परेति ।
 स हि नं कामयते । ६ ।

अन्व निष्परेति याजमानं . कामानां क्रामवमिति । यां भार्यां
 कामयेत यस्यां भार्यायां संभोगं काङ्क्षति तां मनसा ध्यायेत् .
 सा पुनः स्वयमेवैजं कामयमन्ता संभोगाय कृत्वायिष्यते । कृत्यान्त-
 रकारमतात्तु निग्राभोपायन एवान्व निष्परान्तः . न च भवति
 कामसंयोगः ॥

श्वाचा स्य वृत्ततुर इति तास्वामेकदेशेनोपसृज्यो-
 पस्पृष्टस्य राज्ञः षडंशुनार्द्रान्संस्त्रिष्टानादाय चर्मणि
 निधाय यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्र-
 यते । १० ।

तासां परिप्लावितानामपामुपसृज्य उपरस्यं राजानं संसृज्य । आर्द्रान्
 उपसर्जनेन क्लिन्नान् । संस्त्रिष्टान् अन्योऽन्यम् ॥

इति नवमी कण्डिका ।

धिषणे वीडू इत्यधिषवणफलके । १ ।

अभिमन्त्रयत इत्यम्बयः ॥

अवीवृधं वो मनसा सुजाता इति राजानमेवाभि-
मन्त्र्य मा भेर्मा संविषथा इति ग्रावाणमुद्यम्यानागसत्त्वा
वयमिन्द्रेण प्रेषिता उप वायुष्टे अस्त्वंशभूर्मिचस्ते अस्त्वं-
शभूर्वरुणस्ते अस्त्वंशभूरहतः सोमो राजेति तृणमन्त-
र्धायाभिषुषोति । २ ।

अवीवृधं व इति पुनर्वचनं क्रमार्थम् । भवन्त्येवान्ये ऽपि सोमधर्मः ॥

यदि वा पुरा तृणं काष्ठं मूखं वा स्यात्तस्मिन्प्र-
हरेत् । ३ ।

गतः ॥

अष्टौलत्वी ऽग्रे ऽभिषुषोति । ४ ।

अथ इति वचनं द्वितीयतृतीयपर्याययोर्वक्ष्यमाणविकल्पापेक्षया ॥

अथ प्रतिप्रस्थातोपांशुपाचं धारयन्नपात्तानामुपरि
द्वावंशू अन्तर्दधाति । ५ ।

अपात्तानां चर्मणि च निहितानामंशूनां मध्ये द्वावंशू पाचस्योपरि
करोति ॥

तस्मिन्नभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति वाचस्यतथे
पवस्व वाजिन्निति । ६ ।

गतः ॥

पवित्रमुपयामः सादनं च न विद्यते । ७ ।

पवित्रसादनयोः पवित्रवितानोत्तरकालमुपदेशात् ततः पूर्वभाविषु
गृहेष्वप्राप्तयोरपि गृहधर्मत्वेन प्राप्तिशङ्कानिरासार्थं प्रतिषेधः ॥

एष प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीयस्तृती-
यश्च । ८ ।

निग्राभोपायनादिग्रहणान्तः पर्यायः । तत्र द्वितीयद्वितीययोर्मात्रपा-
दानं कार्यं . सर्वार्थं युगपदपात्तत्वात् ॥

अपि वैकादशकृत्वो द्वितीयमभिषुणोति । द्वादश-
कृत्वस्तृतीयम् । ९ ।

अष्टावष्टौकृत्वो ऽभिषुत्यमिति ब्राह्मणानुसारेण सर्वेषु पर्यायेष्वष्टकृत्वो
ऽभिषव उक्तः । तस्यायं विकल्पो ऽपि वेति ॥

द्विरादितो ऽन्ततो वा निग्राभोपायनमुपसर्गश्च । १० ।

आदितः आद्ये पर्याये । तथा अन्तत इति ॥

होतृचमसीयानंश्चनुत्तमे पर्याये ऽभिषुणोति । ११ ।

गतः ॥

अवशिष्टानां प्रतिप्रस्थाता द्वौदावंश्च अन्तर्दधाति
। १२ ।

अवशिष्टानां अपात्तेषु षट्स्वंशुष्विति शेषः ॥

स्वांकृतो ऽसीत्यध्वर्युर्ग्रहमादायोर्वन्तरिक्षमन्विहीति
दक्षिणेन होतारमतिक्रामति । १३ ।

गतः ॥

येन वा हेता प्रतिपादयेत् । १४ ।

येन पश्चा हेता प्रतिपादयेत् गमयेत् अनेन पथा गच्छति तेन
चातिक्रामति ॥

मनस्वाङ्घ्रिति दक्षिणतो ऽवस्थाय दक्षिणं परिधि-
संधिमन्ववहृत्य । १५ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः प्राञ्चमृजुं
संततं दीर्घं हुत्वा देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमे
परिधौ लेपं निमार्ष्टि । १ ।

दक्षिणतो ऽवस्थायेति वचनात् दर्विहोमत्वे ऽपि दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति
दक्षिणे भागे ऽग्नेः प्राञ्चम् । पुरस्तात्स्वाहाकारत्वे ऽपि मन्वस्थान्ते
स्वाहाकारेण होमः . यथा चैतदेवं तथा द्दग्धितं परिवये ॥

यं द्विध्यात्तस्य प्रङ्गो जुहुयात् । २ ।

प्रङ्गो न जुहुयादिति भावः ॥

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यभ्यन्तरं पाच-
स्यावमृश्याभ्यन्तरं परिधेर्नीचा हस्तेन निमृश्यात् । ३ ।

अभ्यन्तरं पाचस्य धो लेपस्तमवाचौनहस्तेन मृश्या परिधेरभ्यन्तरदेशे
न्युञ्जेन हस्तेन निमृश्यात् ॥

यदि कामयेतावर्षुकः* स्यादिति बाह्यतः पाचस्यो-
र्ध्वमुन्मृज्य बाह्यतः परिधेरुत्तानेन हस्तेनेर्ध्वमुन्मृ-
ज्यात् । ४ ।

पूर्वेण व्यम्ब्यातः ॥

सर्वमाग्रयणस्थाल्यां संपातमवनीयैष ते योनिः
प्राणाय त्वेति रिक्तं पाचमायतने सादयित्वा तस्मिन्-
शुमवास्य तं तृतीयसवने ऽपिसृज्याभिषुणुयात् । ५ ।

सर्वस्य संपातस्यावनयनवचनात् न भक्तः ॥

अथैतान्यभिचरतः । ६ ।

विधानानि वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

उपांशुं गृहीत्वामुष्य त्वा प्राणे सादयामीति साद-
यित्वा देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादायामुष्य त्वा
प्राणमपिदधामीति हस्तेनापिधायामुं जह्यथ त्वा हो-
धामीति ब्रूयात् । ७ ।

खांरुतो ऽहोत्यादाय ग्रहं देवदत्तस्य त्वा प्राणे सादयामीत्यायतने
सादयित्वा सावित्रेणादाय दक्षिणतोऽवस्थानान्ते हृते देवदत्तस्य त्वा
प्राणमित्यादिना ग्रहमपिधाय देवदत्तं जहोत्यादि सोमं प्रति
ब्रूयात् ॥

यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् । ८ ।

* Corrected according to Taitt. Samh. 6. 4. 5. 6; all MSS.
read कामयेत वर्षुकः ।

यद्यभिचार्यो दूरे स्थितः स्यात् तदामुं जहीत्याद्युक्ता तत आ तमितोः
आ तान्नेः अनुच्छ्वसन्तिष्ठेत् । ततो जुहुयात् ॥

प्रहर्षिणो मदिरस्य मदे मृषासावस्त्विति जिह्वस्ति-
ष्ठन्त्वामुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत् । ९ ।

मृषा देवदत्तो ऽस्त्विति मन्त्रान्तः । तेन मन्त्रेण ऊत्वा लेपनिमार्ज-
नादि समानमा सादनात् । अमुष्य वेति तु सादनमन्त्रः ॥

यो वस्त्रे बाहावुरसि वांशुरास्त्रिष्टस्तमभिचरतो
जुहोतीत्येके देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमपरिस्रुता
भङ्गेन हतो ऽसौ फडिति । १० ।

अथवा यो ऽभिषवदशायामभिहतो ऽंशुरत्पुत्याभिषुषतो ऽस्य
वस्त्रादिषु स्त्रिष्टः स्यात् तं ऊते यद्दे सादिते च पात्रे ऽनेन मन्त्रेण
हतो देवदत्तः फडित्यन्तेन जुहुयात् । फद्धारः स्वाहाकारप्रत्या-
न्नायः ॥

यत्ते सोमादाभ्यं नाम आयुवीत्युपांशुपावनानामनु-
सवनं द्वौद्वावंशु महाभिषवेष्पिस्तृजति । ११ ।

यैरंशुभिरुपांशुः पावितः त उपांशुपावनाः । तान्पावनक्रमेण
द्वौद्वौ क्षिपति ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	Rs.	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	2	0
Māitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	2	8
Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—IV @ /10/ each Fasc.	..	6	4
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandakī, (Sans.) Fasc. II—IV	..	1	14
Parishishtaparyan (Sans.) Fasc. I ..	..	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	1	14
Prithirāj Rāsan, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II ..	..	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	..	0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5	0
Ditto Kṣvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;			
IV, 1—6; V, 1—8. @ /10/ each Fasc.	..	25	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Sāṅkhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Sāṅkhyā Pravachana Bhāṣya, (English) Fasc. III	..	0	10
Sāṅkhyā Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	10
Susruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2	0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Brāhṃaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	..	20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.			
I and II @ /10/ each	..	1	4
Tēṇḍyā Brāhṃaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Utara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	..	6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2
Am-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each	..	32	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper ..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each ..	..	26	4
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	10
Isabāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each	..	25	8
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	Ra. 9	6
Muntakhab-ul-Tawárikh (English, Vol. II, Fasc. I. . .	.. 1	0
Muntakhab-ul-Iubab, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/	.. 12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	.. 3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	.. 0	10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	.. 2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	.. 8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	3
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	.. 14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	.. 4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	.. 5	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	.. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No. ; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	.. 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	.. 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	.. 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	.. 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	.. 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	.. 2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	.. 4	0
4. Anis-ul-Musharrihin	.. 3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata	.. 2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	.. 1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	.. 3	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	.. 1	8
9. Istitáhát-us-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	.. 1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	.. 32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	.. 2	0
12. Khizánat-ul-'ilm	.. 4	0
13. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	.. 40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	.. 12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	.. 1	0
16. Sharaya-ool-Islám	.. 4	0
17. Tibetan Dictionary	.. 10	0
18. Ditto Grammar	.. 8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscript, Fasc. I—XVIII @ 1/ each	.. 18	0
Nepalesc Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra	.. 6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 531.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SUTRA OF APASTAMBA

BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASCICULUS X.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Ra. 3	2
Kāvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	13
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	3
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 6	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	13
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	.. 28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpaṇi, (Sans.) Fasc. I	.. 0	10
Gobhīliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	.. 6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	.. 11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	.. 9	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	.. 2	8

(Continued on third page of cover.)

अदाभ्यांशुमुधांशुषावनौ चापिस्तृज्य सर्वे ऽध्वर्यवो
द्विग्भ्यो महाभिषवमभिषुष्वन्ति । १ ।

द्विग्भ्य इति व्यञ्जोपे पञ्चमी । द्विज आस्त्रायेत्यर्थः ॥

पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता पश्चान्नेष्टोत्तरत
उन्नेता । पश्चादध्वर्युः पुरस्तान्नेष्टेत्येके । २ ।

गतः ॥

उपरे राजानं न्युप्य होतृषमसे ऽंशूनवधायेत्येतदा-
द्योपसर्गादुपांशुसवनवर्जम् । तूष्णीमितरैर्ग्रावभिरभिषु-
ष्वन्ति । ३ ।

नियामोपायनं भवत्येव . उपांशुसवनाभिषव एव तस्य प्रतिषेधात् ।
तथा योमधर्मास्य प्रत्येतव्याः होतृषमसे ऽंशूनित्याद्योपसर्गात्कृत्वा
अवीर्यं व इत्यभिमन्त्र्याभिषुष्वन्ति दक्षिणैर्दक्षैः . दक्षिणं प्रतीया-
दनादेव इति न्यायात् . नरो यत्ते दुदुर्द्धक्षिणेनेति सिङ्गाव ।
तथा दक्षिणैः पाणिभिरभिषुष्वन्तीत्येव सत्याषाढः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं चोपस्तृज्याभिषुष्वन्ति । ४ ।

होतृषमसे ऽंशूनामवधानं प्रथम एव पर्याये . न पुनःपुनः ।
तांसु गवसे ऽभिषवे ऽभिषुष्वन्ति । नियामोपायनसुपसर्गस्य द्विरा-
दितो ऽन्ततो वा भवतः पूर्ववत् ॥

अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति । ५ ।

एवं त्रिरभिषुतमञ्जलिना उदचने संसिञ्चति गृह्णाति ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF

ASIATIC SOCIETY

No. 57, PARK STREET

AND

THE SOCIETY'S LONDON

57 AND

यस्तृतीयश्च । ६ ।

पर्यायः । १० ।

महाभिषवः स्यात् ॥

संभृत्य राजानमुपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वा प्रपीड्य-
जीषं मुखेषूपोहति । घासमेभ्यः प्रयच्छतीति विज्ञायते
१११ ।

संभृत्य राजानमाधवनीये ग्राव्णश्चोपरे संमुखान्कृत्वा पूर्ववदुपरं
प्रत्येवाभिमुखान्कृत्वेति यावत् । प्रपीड्यजीषमुदचने रसमाधवनीये
श्चजीषं ग्राव्णां मुखेषु क्षिपति । घासः भक्षः ॥

तेषूद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीन-
दशं पवित्रं वितन्वन्ति । १२ ।

आपस्तम्बीये औतसूत्रे ।

३८०

च प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्वितन्वन्ति तस्योपरि विस्तार्य
गङ्गा गच्छेरन् ॥

क्षणस्यते प्रभुर्गाचाणि पर्येषि
गे अञ्जुते श्रुतास इद्वहन्त-
भिमन्त्रयते यजमानः
। १३ ।

चं कृत्वा यक् द्रष्टव्यः ।

इति दादग्नी कण्डिका ।

पविचस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्क्षोतृचमसेन
धारां स्नावयति । १ ।

पुनर्यजमानपक्षमसंदेहार्थम् । नाभिमूर्ध्नास्तुकया करोतीति याव-
त्सनाभिवत् धारास्नावकलात् । पविचमध्यगतत्वाच्च नाभिलोपचारः ॥

उदचनेनोन्नेताधवनीयाक्षोतृचमस आनयति । २ ।

उदचनं नाम सोमपक्षणार्थं चमसम् । तथा च उदचनं चमसमिति
बह्वृचाः ॥

* Thus all MSS. † Thus the MSS.; but Ait. Br. 7. 32, the
passage alluded to, has उदचनं चमसम् ।

तमुन्नेतान्तरेषेणोद्धृत्योत्तरत आधवनीये ऽवेनयति
। ६ ।

अन्तरेषे यः पन्थास्तेनोद्धृत्योदचनमुत्तरत आधवनीयस्य गत्वा तस्मिन्
अवनयति ॥

एष श्वापां सोमस्य च पन्थाः । ७ ।

उपसर्गार्थानां वसतीवरीणामभिषुतस्य च सोमस्यैव पन्थाः ॥

एष प्रथमः पर्यायः । ८ ।

एवं चिभिः पर्यायैरेको ऽयमभिषवपर्यायः ॥

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च । ९ ।

गतः ॥

चिपर्यायः । १० ।

सर्वेषु महाभिषवः स्यात् ॥

संभृत्य राजानमुपरे ग्राव्याः संमुखान्कृत्वा प्रपीच्य-
र्जीषं मुखेषूपोहति । घासनेभ्यः प्रयच्छतीति विज्ञायते
। ११ ।

संभृत्य राजानमाधवनीये ग्राव्याश्चोपरे संमुखान्कृत्वा पूर्ववदुपरं
प्रत्येवाभिसुखान्कृत्वेति यावत् । प्रपीच्यर्जीषमुदचने रसमाधवनीय
श्चर्जीषं ग्राव्यां मुखेषु चिपति । घासः भवः ॥

तेषूजातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीन-
दशं पवित्रं वितन्वन्ति । १२ ।

तेषु श्रावसु द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्वितन्वन्ति तस्योपरि विस्तार्य
कोशान्भारयन्ति यथाधस्ताद्गृहा गृहोरब् ॥

पविचं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गाचाणि पर्येषि
विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदामो अश्रुते श्रुतास इद्वहन्त-
स्तत्समाश्रतेति *वितत्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः
। १३ ।

वितत्यमानमिति विततब्रह्माप्तकरोतीति षिचं कृत्वा यक् द्रष्टव्यः ।
वितन्वमानमिति वा पाठः ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

पविचस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्श्रोतृचमसेन
धारां स्नावयति । १ ।

पुनर्वजमानयद्वयमसंदेशार्थम् । नाभिमूर्षास्तुकया करोतीति याव-
त्सनाभिवत् धारास्नावकलात् । पविचमध्यगतत्वाच्च नाभिलोपचारः ॥

उदचनेनोन्नेताधवनीयाश्रोतृचमस आनयति । २ ।

उदचनं नाम सोमयहणार्थं चमसम् । तथा च †उदचनं चमसमिति
वक्तृचाः ॥

* Thus all MSS. † Thus the MSS. ; but Ait. Br. 7. 32, the
passage alluded to, has उदचनं चमसम् ।

संतता धारा सावयितव्या । कामो हास्य समर्धुको
भवतीति विज्ञायते । ३ ।

यथा सा संतता हवति तथोन्नेत्रा नेतव्यम् । अस्य यजमानस्य
कामाः समृद्धेरन्निति फलार्थवादः ॥

यं द्विष्यात्तस्य विच्छिन्द्यात् । ४ ।

अवश्यमेव संततया भवितव्यमिति भावः ॥

धाराया अन्तर्यामं गृह्णाति । सर्वाश्चातो ग्रहाना
भ्रुवात् । ५ ।

गतः ॥

समानब्राह्मणावुपांश्चन्तर्यामौ साभिचारणिकौ । ६ ।

यः कस्योपांशोरुक्तो विधिः स सर्वो ऽपि समानो ऽन्तर्यामस्य ।
समानविधानत्वादुभयोर्ब्राह्मणे । यो ऽप्याभिचारिको विधिरुक्तः सो
ऽपि समान एव द्वयोः ॥ उपयामस्य च वचनाद्भवति । स्वहस्तगत-
स्यापि गृहस्थादानमन्त्रो न लुप्यते . मन्त्रसमावाये पुनःपाठात् ॥

इतावन्नाना । उपयामगृहीतो ऽस्यन्तर्यच्छेति गृही-
त्वोत्तरेण होतारमतिक्रामति । येन वा होता प्रति-
पादयेदुत्तरतो ऽवस्थायोत्तरं परिधिसंधिमन्वबहृत्यो-
त्तरार्धं जुहोति । ७ ।

गतः ॥

विपरीतौ देशवेके समामनन्ति । ८ ।

गमनादा होमान्तस्य तस्य देशविपर्ययः ॥

असर्वमाग्रयणस्थाल्यां संपातमवनीयैष ते योनिर-
पानाय त्वेत्यरिक्तं पाचमायतने सादयित्वा ध्यानाय
त्वेति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं
संसृष्टं पाचाभ्याम् । ९ ।

सादयतीति शेषः । अरिक्तमिति वचनात् भन्नित्यन्तिः । न चास्मि-
न्मंत्रोरपासनं . उपांशुं ऋतोपांशुपात्रे ऽंशुमवासेति विविच्यैव चोद-
नात् . सूचकतापि यद्योपांशुपात्रे ऽंशुरिति तस्यैवानुवादाच्च ॥

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसंसृष्टौ तस्येत्युक्तम्
। १० ।

एवं निन्दश्रुतेः उपांशुसवनेन संसृष्टे एव पात्रे सादयेदिति भावः ॥

नानुदिते सूर्यं उपांश्वन्तर्यामौ जुहुयात् । ११ ।

गतः ॥

यदि त्वरेतानुदित उपांशुं जुहुयादुदिते ऽन्तर्यामम्
। १२ ।

त्वरमाणेनाप्युदित एवान्तर्यामो हेतव्यः ॥

उभावनुदिते हेतव्यावित्येके । १३ ।

अथवा त्वरमाणेनोभावनुदित एव हेतव्यौ ॥

इति अथोदग्नी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्यह्नी-
यात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाग्र-
यणाग्रान् । १ ।

यस्य रथंतरं हेतुः पृष्ठं भवति स रथंतरसामा । तस्य यथासमा-
न्नातमैन्द्रवायवाया एव यहा यहीतयाः । बृहत्सायः शुक्रमये
गृहीत्वा तत ऐन्द्रवायवादयो याह्याः । एवं जगत्साय आग्रयणं .
तस्य तु प्रकृतावसंभवादिश्रुत्यर्थमुपदेशः ॥

यद्युभयसामा याथाकामी । २ ।

यद्युभयपृष्ठसदा याथाकाम्यम् । ऐन्द्रवायवायाः शुक्राया वेत्यर्थः ॥

अपि वैन्द्रवायवाग्रानेव । ३ ।

उभयपृष्ठत्वे ऽपि श्रुतौ रथंतरसैव सुख्यत्वादिति भावः ॥

ऐन्द्रवायवाग्रान्यह्नीयाद्यः क्रामवेत यथापूर्वं प्रजाः
कल्पेरन्निति । काम्यानि ग्रहाग्रणि । ४ ।

यो ऽयमेकादशरात्रमाह्वणे ऽनुवाक आन्नातः ऐन्द्रवायवायान्यह्नी-
यादित्यादिः तत्र काम्यानि नैमित्तिकानि च ग्रहायाष्टुक्रानि .
तान्यपि प्रत्येतव्यानीत्यर्थः । अन्नं मनुष्यः अग्नौ गत्वा निवर्तते
ऽन्नादेवान्मारभते न ततः पापीयान्भवतीति वाक्यशेषात् । यस्य
पिता पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न प्राप्नुयादिति . यस्य पित्रपिता-
महौ वसीयांसौ स्यातां स्वयं तु तदवसीयस्त्वं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।
सरस्वत्यभि नो नेचि वस्य इति पुरोहृषं उच्ययग्रहणाय ॥

यान्प्राचीनमाग्रयणादित्युक्तम् । ५ ।

यान्प्राचीनमाग्रयणाद्गृह्यन्गृहीयान्नुपांशु गृहीयाद्यानूर्ध्वास्तानु-
पब्दिमत इत्युक्तं ब्राह्मणे . तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र अशब्दं
उपांशु अशब्दं उपब्दिमदिति शेषः । आग्रयणस्यापुपांशुत्वमेव
द्युक्तं यजुर्वेदस्वरत्नात् । तथा आग्रयणादिति काललक्षणार्थत्वे ऽपुपां-
शुत्वमेवैन्द्रवायवादीनामित्यते ॥

यं काम्यमैन्द्रवायवात्पूर्वं गृह्णीयान्न सादयेत् । ६ ।

काम्यं नैमित्तिकं वा यं ग्रहं पूर्वमेवैन्द्रवायवाद्गृह्णीयान्नदानीमेव
न सादयेत् । किं त्वन्यस्य हस्ते दत्त्वा धारयेदिति भावः । कदा तर्हि
न सादयेत् ॥

ऐन्द्रवायवस्य सादनमनु सादयेत् । ७ ।

सादनमनु हते सादने ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । ८ ।

गतः ॥

आ वायो भूष शुचिपा इत्यनुद्रुत्योपयामगृहीतो
ऽसि वायवे त्वेति गृहीत्वापयम्येन्द्रवायू इमे सुता इत्य-
नुद्रुत्योपयामगृहीतो ऽसौन्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा
पविचदशाभिः परिमृज्यैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वेति
सादयति । ९ ।

प्रथमेनोपयामेन वाच्यं गृहीत्वा अपथ्यस्य धारायाः पाचमपनीय
पुनर्द्वितीयैर्वाच्यं गृह्णाति । तथा च ब्राह्मणं . तस्मात्सकृदिन्द्राय
मध्यतो गृह्यते द्विवाच्य इति ॥

सर्वान्ग्रहान्पविचदशाभिः परिमृज्यैष ते योनिरिति
यथादेवतं यथायतनं सादयति । १० ।

ये ऽत ऊर्ध्वं यथा गृह्यन्ते तेषां नित्यः संमार्गः . सादनं चासत्य-
पवादे ॥

एतदर्थं वा द्वितीयं पविचं दशावत्स्यात् । ११ ।

बोमपावनार्थादन्यद्वा द्वापविचं ग्रहसंमार्गाद्यं स्यात् ॥

अयं वां मिचावरुणेति मैचावरुणं गृहीत्वा रात्रा
वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां
धेनुं मिचावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्ती-
मिति ऋतशीतेन पयसा श्रीत्वैष ते योनिर्ऋतायुभ्यां
त्वेति सादयति । १२ ।

ऋतशीतेन अनातन्नेन पयसा श्रीत्वा मिअयित्वा ॥

अयं वेनश्चोदयदिति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वैष
ते योनिर्वीरतां पाहीति सादयति । १३ ।

गतः ॥

शण्डाय त्वेति द्वेष्यस्य । १४ ।

उपयाम्यदृष्टीतो ऽसि ब्रह्माद्य वेति पश्ये ऽप्येष ते योनिः ब्रह्माद्य
वेति न सादनीयमिति भावः ॥

तं प्रक्षयेति मन्थिनं दृष्टीत्वा मनो न येषु हवनेषु
जुह्वद्विपः श्रद्धा वनुयो द्रवन्ता । आ यः श्रयाभिस्तु-
विन्दन्मो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्ताविति* सक्तुभिः
श्रीणात्यमभिध्वंसयन्नात्मानम् । इतरांश्च ग्रहान् । १५ ।

सक्तुवो यवमयाः . तद्यवं प्राविशदिति खिङ्गात् । अनभिध्वंसयन्
सक्तुभिरविकिरन् ॥

एष ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयति । १६ ।

गतः ॥

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

मर्काय त्वेति द्वेष्यस्य । १ ।

पूर्वतमेन व्याख्यातः ॥

यदि कामयेत यो ग्रामे तं ग्रामान्निरूहेयं यो
बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे कुर्यामितीदमहममुमामुष्यायण-
ममुष्य पुषममुष्या विश उदूहामीति शुक्रमुदूहोदमह-

* Corrected ; the MSS. have गभस्ताविति. Cf. Vājas. Samh. 7.
17 = Rīgveda 10. 61. 3.

ममुमामुध्यायणममुष्य पुचममुष्यां विशि सादयामीति
तस्मिन्मन्थिनं सादयेत् । २ ।

थो गामे अक्षुप्तं गामान्निर्वासयेयं . थो बहिर्गामात्सुहृत्तं तु तस्य
स्थाने कुर्यामिति यदि यजमानः कामयेत तदा शुक्रं सादितमन्य-
चापनीय तत्रैव मन्थिनं सादयेत् । तत्र आमुध्यायणस्येति गोचनि-
र्देशः . अमुध्या इति गामस्य ॥ तदयं प्रयोगात्मा । इदमहं विष्णु-
गुप्तं वैन्यं चित्रसेनस्य पुत्रं मधुराया विश्व उदूहामीत्यादि ॥

ये देवा दिवीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन
वा यजुषा द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थाल्याग्रयणं गृह्णाति । ३ ।

ये देवा दिवीत्युपयामग्निस्त्वया वा गृह्णं . उपयामादिना वा
यजुषेति . इन्द्रियेणेत्यन्तेन ॥

य आग्रयणस्थाल्यां सोमस्तमन्यस्मिन्पाच आनीय
तां द्वितीयां धारां करोति । ४ ।

गतः ॥

चिंशन्नयश्चेति रुग्णवत्यर्चा धातुव्यवतो ऽभिचरतो
वा गृह्णीयात् । ५ ।

रुग्णवतो रुजिधातुमती । पुरस्तादुपयामेन यजुषाप्येके गृह्णाति .
तस्याप्येतस्मिन्ननुवाके पुनःपाठात् ॥

विदद्यती सरमा रुग्णमद्रेर्महि पायः पूर्वं सधियक्षः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती
गादिति वाभिचरतः । ६ ।

अभिचरत इति पुनर्वचनात् नायं मन्त्रो भ्राह्मव्यतः ॥

आग्रयणं गृहीत्वा चिर्हिङ्कृत्य वाचं विसृजते । ७ ।

तमाददानो वाचं यत्वाग्रयणं गृहीत्वा विसृजत इति यदुक्तं तदेत-
स्मिन्काञ्च एव कर्तव्यमित्यर्थः ॥

सोमः पवते सोमः पवते सोमः पवते सुभृताय
पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते ऽस्मै ब्रह्मणे पवते ऽस्मै क्षत्राय
पवते ऽस्यै विश्वे पवते ऽङ्गाः पवत ओषधीभ्यः पवते
वनस्पतिभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते ऽस्मै सुन्वते
यजमानाय पवते मर्त्यां ज्यैष्ठ्याय पवते । यथा देवेभ्यो
ऽपवथा एवं मर्त्यां पवस्वेति चिरुद्दति शनैरुच्चैरथ
सूचैः । ८ ।

अनैरित्यादिना मध्यमकुष्ठक्षरा गृह्यन्ते . नोपांगुः . उद्ददतीति
वचनात् ॥

एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा
पीनग्निष्टोमे ऽतिग्राह्यान्गृह्णाति । आग्नेयमैन्द्रं सौर्य-
मिति । ९ ।

अग्निष्टोमपदार्थं ब्राह्मणोक्तोक्त्यव्युदाससूचनार्थं न तु सर्वतरसंज्ञा-

कुदासार्धम् । कुतः । ऐश्वर्यमतिघातं गृहीतेति वाजपेथे सिद्धानु-
वादात् ॥

अग्न आर्युंध्युत्तिष्ठंस्तरणिरिति ग्रहणसादनाः । १० ।

अथ एते ऽग्नवाकास्तथाणां क्रमाद्ग्रहणसादनार्था मन्त्राः ॥

स्थाल्योक्त्यं गृह्णाति । उपयामगृहीतो ऽसीन्द्राय
त्वा गृह्णते वयस्वत इति ग्रहणसादनौ । ११ ।

स्थाल्या गृह्णाति न पात्रेण ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाल्या ध्रुवं
पूर्णं गृह्णाति । १ ।

मूर्धानं दिव इत्युपरिष्ठादुपयामयर्चा गृह्णाति । नाच पुरस्तादुपयामं
यजुर्भवत्यवचनात् । उक्तस्य विकल्पः सत्याषाढेन । केचित्तु अच्युत-
चित्तम इत्यन्तेन गृह्णन्ति ॥

अल्पं गृह्णीयाद्यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति ।
उपर्यर्धं यं कामयेतोत्तरमायुरियादिति । २ ।

अर्धाद्गूर्णं अल्पं । तन्निन्दा निषेधार्था । अर्धादुत्तरं उपर्यर्धम् ।
उत्तरमायुः पञ्चाशत ऊर्ध्वं वयः ॥

एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानरायेत्यायतनै हिरण्ये
सादयेदायुष्कामस्य । ३ ।

द्विरष्टादश कान्धत्वादिद्वितौ निवृत्तिः ॥

तं राजपुत्रो गोपायत्यावनयनात् । ४ ।

गोपायति रक्षति ॥

यदि कामयेतावगतमपरन्धुरपरुद्धो ऽवगच्छेदिति-
दमहममुमामुध्यायणममुष्य पुत्रममुष्या विश उत्खिदा-
मीति भ्रुवमुत्खिद्येदमहममुमामुध्यायणममुष्य पुत्रम-
मुष्यां विश सादयामीति तच्चैव पुनः सादयेत् । ५ ।

यो यजमानदेव्यः कंचिदपरुध्य प्राप्तराज्यः स्यात्तमपरन्धुः ऐश्वर्या-
ह्वंशेयुः अन्ये बलीयांसः . यस्तु तेनापरुद्धः स एव पुनरवगच्छेत्
प्राप्तिशुभः स्यादिति कामः । उत्खेदनं ऊर्ध्वग्रहणम् । व्याख्यातः
श्लेषः ॥

यदेवं कुर्यादायुः प्रजानां विचालयेत् । तृणमेतेन
मन्त्रेणोपर्युपर्यतिहरेत् । ६ ।

पूर्वनिन्दोत्तरविधिप्रशंसार्था । तेन दौ विधौ विकल्पेते । उपर्युपरि
भ्रुवं तत्समीपतस्तृणमवगमयेत् ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्यामुष्यायणस्यायुः प्रवर्तया-
मीति भ्रुवं प्रवर्तयेत् । ७ ।

प्रवर्तयेत् भ्रमयेत् ॥

भ्रुवं त्वा भ्रुवक्षितिममुमा स्थानाद्यावयामीति वा
व्यङ्गयेत् । ८ ।

व्यङ्गयेत् विकर्षयेत् ॥

अथ धारा विरमति । ९ ।

अथ अर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वेति कात्यायनः ॥

प्रपीड्य पवित्रं निदधाति । १० ।

प्रपीडनं द्रोणकलशे ॥

एकधनानां यथार्थं सर्वाश्च मैत्रावरुणचमसीया
आधवनीये ऽवनीय पूतभृतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं
वितत्य य आधवनीये राजा तमसर्वं पूतभृत्यवनीयो-
पयामष्टहीतो ऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि-
मृशेत् । इन्द्राय त्वेत्याधवनीयम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इति पूतभृतम् । ११ ।

यथार्थमिति यावतीभिर्वर्धितं रसं प्रातःसवनाय पर्याप्तं मन्वेत
तावतीरित्यर्थः । असर्वमिति एकस्यै चमसगणाय पर्याप्तमवशि-
ष्येति भावः ॥

ते पवमानग्रहाः । १२ ।

एवमभिमृष्टास्ते ब्राह्मणे पवमानग्रहाः समाख्यायन्ते ॥

पुरस्तादुपयामाः सर्वे । १३ ।

प्रथमवदुत्तरयोरप्युपयामस्यानुषङ्ग इति भावः ॥

पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वान्ग्रहानभिमृशति । १४ ।

ये पात्रेषु गृहीताः होमाः तान्सर्वानभिमृशति पवमानग्रहप्रथ-
मान् । तेषु संभवतां सहावमर्शनं . असंभवतामावृत्तिः ॥

द्रुषश्चस्कन्द यस्ते द्रुषो यो द्रुषो यस्ते द्रुष इत्येतैः
प्रतिमन्त्रं वैप्रुषान्होमाञ्जुहेति । १५ ।

स्कन्दानां विप्रुषां देवचाकरणार्था वैप्रुषा नामैते चत्वारो होमाः ।
तत्र यस्ते द्रुष इत्येतत् यस्ते द्रुष स्कन्दति . यस्ते द्रुषो मधुमा-
नित्यनयोस्तन्त्रोपादानम् । तथा चोत्तरसूत्रे वक्ष्यति । ततश्च योयः
सस्यति स सर्वा जुहुयात् . वैप्रुषाञ्जुहुत्सु जुहोतीति लिङ्गात् .
वैप्रुषान्प्रहोतारं च ऊत्वा सर्पन्तीति लिङ्गाच्च । कात्यायनस्त्वाह .
*वैप्रुषान्होमाञ्जुहुति . अध्वर्युर्वेति ॥

प्रथमं सर्वचानुषक्तमुत्तरांस्त्रीन्विहृताननुसवनमेके
समामनन्ति । १६ ।

द्रुषश्चस्कन्देति त्रिषु सवनेषु समाना प्रथमाहुतिः . उत्तरास्त्रि-
सस्वनुसवनमेकैका द्वितीया ॥

सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं हुत्वोदञ्चः

* But the text of Kāty. Śrauta 9. 6. 30, as printed by Prof. Weber, has त्रिप्रुषां चोत्तं .

प्रज्ञा बहिष्यवमानाय पञ्चत्विजः समन्वारन्धाः सर्पन्ति
। १७ ।

सप्तहोता ब्रह्मणापि होतव्यः . इत्या सर्पन्तीति सप्ततामविशेषेण
होमवचनात् . कथ्यान्तरेषु व्यक्रत्वाच्च । वैप्रुषाञ्चुक्रमु जुहोतीति तु
प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

अध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रति-
हर्तारमुद्गातोद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः । १ ।

इते सप्तहोतरि समन्वारमन्ते ॥

यद्यु वै स्वयं होता यजमानः स्यात्सर्पेदेव । औप-
गाचं ह्यस्येति बह्वृचब्राह्मणं भवति । २ ।

यदा सन्ने यजमानः स्वयं होता स्यात्तदा सर्पेदेव . न तु प्रहृति-
वद्धविधान एवाधीत । कुतः । अस्ति ह्यस्य यजमानस्य सत औप-
गाचं . तदुपगामं तस्य च तत्रागतेन ब्रह्मते कर्तुमिति ॥

त्सरन्त इव रेहाणा इव न्यङ्ङिव शीर्षाणि कृत्वा
सर्पन्ति । ३ ।

सृगमिव जिघृक्षवो व्याधाः त्सरन्तः कृपना गच्छन्त इव गच्छन्ति ।
तथा रेहाणा हिंसन्त इव । तथा अवनतग्निरसस्य ॥

मृग इव हि यज्ञः । पूर्वेऽध्वर्युर्बर्हिर्मुष्टिं धून्वन्सर्पति
वागयेगा अग्र एत्विति गायत्रः पन्था वसवो देवता-
वृकेणापरिपरेण पथा स्वस्ति वसून्शीयेति । ४ ।

मृग इव हि यज्ञः . यथोक्तं ब्राह्मणे . यज्ञो देवेभ्यो निलायत
कृष्णो* रूपं कृत्वेति । तस्मादेवमुपनिनीषुरिवाध्वर्युरयतो बर्हिर्मुष्टिं
धून्वन्सर्पति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

चात्वालमवेक्षमाणाः स्तुवते । उत्तरे वा वेद्यंसे । ५ ।

अन्तर्वेद्यामीनाश्चालमवेक्षमाणाः स्तुवते . वेद्यंसे वा ॥

अथाध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति । ६ ।

उपाकरोति उपक्रमयति । तस्यैव प्रकारमाह ॥

वायुर्हिङ्कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हिर्मुष्टिं प्रयच्छति । ७ ।

गतः ॥

सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणः । ८ ।

एवमुत्तरयोरपि पवमानयोरनेन बर्हिर्मुष्टिर्दातव्यः ॥

असर्ज्यसर्जि वागसर्ज्येन्द्रं सहो ऽसर्ज्युपावर्तध्वमिति
बर्हिर्भ्यामन्यानि पवमानेभ्यः स्तोत्राण्युपाकरोति । ९ ।

गतः ॥

* Thus the MSS , but Taitt. Samh. 6. 2. 4. १ has विष्णु .

तस्माद्ब्राह्मणेन बहिष्यवमान उपसद्यः । पवित्रं
हि । यं द्विधात्तं बहिष्यवमानात्परिबाधेतेति विज्ञायते
। १० ।

तस्मादिति ब्राह्मणे प्रकृतप्राग्ख्यापेक्षम् । यस्मादेवं प्रब्रह्मं तस्मा-
दुपसद्यः उपगन्तव्यः सर्वैरपि पवित्रार्थिभिर्द्विजैः । ब्राह्मण्यहणं
प्रदर्शनार्थम् । तदुक्तं तैत्तिरीयके ऽपि . तस्मादेवंविदुषा बहिष्यवमान
उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्यवमान इति ॥

स्तूयमानं यजमान उपगायति । चत्वारो ऽवरार्था
उपगातारः । ११ ।

स्तूयमानं बहिष्यवमात्रं यजमानस्तावदुपगायति . चत्वारो ऽपि
चतुरवरा उपगायन्तीत्यर्थः ॥ तथा यजमानपञ्चमा उपगायन्तीति
भारद्वाजः । स एव पुनराह . हो इत्यृत्विज उपगायन्ति . ओमिति
यजमान इति । छान्दोगस्तु विपरीतमाहुः ॥

नाध्वर्युः । १२ ।

उपगार्थेदिति शेषः ॥

वस्थौ हिङ्गुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे
ऽवरुद्धा इति पुरस्ताद्बहिष्यवमानाद्यजमानो जपति
। १३ ।

गतः ॥

दशहोतारं च व्याचष्टे । स्तूयमाने च दशहोतारं
जपति । १४ ।

बहिष्यमाने दशहोतारं ध्याचक्षीतेति ब्राह्मणानुवादेन सूचकारेषु
वास्वातमिति । अप एवोच्यते . स्तुयमाने च अपतीति ध्यक्त्वचनात् .
यस्य अपा याजमाना इति सिद्धाच्च ॥

श्रेणे ऽसि गायत्रच्छन्दा इति मध्यमायां च स्तोत्री-
यायामन्वारोहम् । १५ ।

अपतीत्यनुषङ्गः । अन्वारोहा नाम श्रेणे ऽमीत्यादयस्त्रयो मन्त्राः ॥

द्वितीये पवमाने द्वितीयेन मन्त्रेण । तृतीये तृती-
येन । १६ ।

अन्वारोहं अपतीति श्रेणः । द्वितीयार्थे द्वितीया ॥

अथात्यन्तप्रदेशः । स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनु-
मन्त्रयते । शस्त्रस्य शस्त्रमसीति शस्त्रम् । १७ ।

अत्यन्तप्रदेश इत्युक्तार्थः ॥

इन्द्रियावन्तो वनामह इत्युभयचानुषजति । १८ ।

गतः ॥

स्तुते ऽध्वर्युः संप्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हि स्तृणाहि*
पुरोडाशाँ अलंकुर्विति । १९ ।

आसौन एव संप्रेष्यति . उत्तरविधौ उत्तिष्ठन्निति वचनात् ॥

अथैकेषाम् । स्तुत उत्तिष्ठन्नाहामीदमीन्विहर बर्हि
स्तृणीहि पुरोडाशाँ अलंकुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति
। २० ।

अथान्तरे त्वेवं श्रुतः स त्वत्तिष्ठता वक्तव्यः ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । २१ ।

अवाचंकरणास्तमाग्नीध्रः करोति । प्रतिप्रस्थाता सवनीथपशुना सह
गच्छति । बल्लवचनमविवक्षितम् ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ।

आग्नीध्राद्विष्णियान्विहरति । १ ।

आग्नीध्रे ऽग्निराग्नीध्रः । तस्माद्विष्णियानग्नीन्विहरति ॥

अङ्गारैर्दे सवने । शलाकाभिस्तृतीयम् । २ ।

द्वयोराययोः सवनयोः काष्ठैरग्नीन्विहरतीत्यर्थः । अरदर्भादिशला-
काभिस्तृतीयसवने ॥

पांसुधिष्णियेषु निवपति । ३ ।

ये पांसुभिर्न्युप्ता धिष्णियादयस्तेष्वेवाग्नीन्निवपति । न त्वनुदेशेषु
बहिष्प्यवमानास्तावादिव्वपि ॥

तेनानुपूर्व्येण यथान्युप्ता भवन्ति ।४।

धेनैव क्रमेण ते न्युप्तास्तेनैवाग्रयो ऽपि निवप्रव्याः । तथा व्याघार-
रथस्याप्ययमेव क्रमो न्यायसाम्याद्दृश्यः ॥

प्रचरण्यां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा द्रोणकलशाच्च परि-
श्रवया राजानं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखासीनो धिष्णियान्व्याघा-
रयति तैरेव मन्त्रैः । तूष्णीं वा ।५।

दर्विहोमत्वादेव सिद्धस्यासनस्य वचनं पुरस्तात्प्रत्यङ्मिति गुणविधा-
नार्थम् । यैर्न्युप्ता धिष्णियास्तैरेव मन्त्रैर्धिष्णियाग्नीन्याघारयति यदि
प्रागेतैरुपस्थानमपि कृतं स्यात् । अन्यथा तूष्णीं व्याघारणं । एताने-
वोपस्थानान् व्याघारणञ्चैक इति सहस्रिष्टयोरेवोपस्थानव्याघारणयो-
र्मन्त्रवचनात् । मन्त्रपक्षे ऽपि तूष्णीमेवाहवनीयस्य व्याघारणं न तु
सहाहसि कृशानुरिति । तस्यानुदेशनमन्त्रत्वात् । मन्त्रेषु च रौद्रेणे-
त्यनुषङ्गस्योपरि स्वाहाकारः । बौधायनस्वाहा विभवे प्रवाहणाय
स्वाहा रौद्रेणेत्यादि ॥

आहवनीयमाग्नीधीयं होचीयं मार्जालीयमिति
सोमेन । आज्येनेतरान् ।६।

सोमेन व्याघार्याणामयं विवेको न तु व्याघारणक्रमनियमः . तेनानु-
पूर्व्येण यथान्युप्ता भवन्तीत्यनेनैवात्रापि क्रमस्य प्रदर्शितत्वात् . यथा-
न्युप्तं धिष्णियान्व्याघारयतीति कल्पान्तरेषु व्यक्तवचनाच्च । तस्मान्नि-
वपनक्रमेणाहवनीयादिचयानन्तरं प्रशास्तीयादिमार्जालीयान्तान्व्या-

घार्यं ततो यथाविधि सोमं भक्षयति . होमाभिषवसंबोगात् ।
सत्याषाढस्याचाह व्याख्यातः सोमस्य भव इति ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततमनुपृथ्यं बर्हिः
स्तृणात्याहवनीयात् । ७ ।

अनुपृथ्यं पृथ्यायामेव बर्हिः स्त्रीत्वा पुरोडाशानप्यसंकरोत्याग्नीध्रः ।
तत्र धानासु बद्धवदूहः पूर्ववत् ॥

वैष्णव्यर्चा पुनरेत्य यजमानो राजानमुपतिष्ठते
विष्णो त्वं नो अन्तम इति । ८ ।

यद्यप्येतदुपस्थानं बहिष्यवमानाङ्गं तथापि नोत्तरयोः पवमानयो-
र्गच्छति . पराश्वो हि यन्ति पराशीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्यो-
पतिष्ठत इति श्रुतेः . तयोः पराक्लाभावाच्च । तथा तत्र न राजान-
मुपतिष्ठत इत्येव भारद्वाजः ॥

एतयैवाध्वर्युः पाषाणि संमृश्याश्विनं गृह्णाति । ९ ।

यानि पाषाणि सोमवन्ति तान्येव संमृशति नेतराणि . यदेवाश्च
ब्रह्मानस्योपशुष्यतीति वाक्यशेषात् ॥

या वां कश्चेति ग्रहणसादनौ । १० ।

गतः ॥

द्रोणकलशादधाराग्रहाः परिस्रवया गृह्यन्ते । वच-
नादन्वतः । ११ ।

धारायामुत्पन्ना ग्रहाः धाराग्रहाः . ततो ऽन्येषामुत्सर्गतो द्रोणकल-
शाद्गृह्यन्ते । वचनात्तु विपर्ययः . यथा वैश्वदेवं पूतभृते गृह्याती-
त्यादौ । यदाप्याश्विनाया ग्रहास्तादापि द्रोणकलशात्परिस्रवयाश्विनस्य
ग्रहणं न धारायाः ॥

चिद्यता यूपं परिधीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति
। १२ ।

पूर्वा रत्ननामुत्त्वित्य चिद्यतान्यथा परिव्यर्थात् . न तु तामेवादाय .
पुनस्त्रिद्वचनान्तं । पूर्वामुदृष्टेत्येव बौधायनकात्यायनौ । सा च
सवनीयवज्रत्वे ऽपि नावर्तते . यूपसंस्कारत्वात् । स्वरस्तु पूर्वं एव-
मादायावशुद्धः . प्रतियूपं स्वरव इति वचनात् । बौधायनस्त्वाह .
यूपः स्वररत्ननामुत्पादयेदिति बौधायनः . पशुगिति शालीकिरिति ॥
पशुरप्यजो ऽभिप्रेतः . अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् . आत्यन्तरावचनात् .
आग्नेयमजमग्निष्टोम आसभत इति श्रुत्यन्तराच्च । लोहत्वद्वपरत्वादीनां
तु पशुरूपाणामनादरः . तद्वैशेषिकत्वात् । तथा च सत्याषाढः .
सवनीयमुपाकरोति . तस्य रूपनियमो न विद्यत इति ॥

ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये । ऐन्द्रं षोडशिनि । सारस्वतमतिरात्रे
। १३ ।

पशुमुपाकरोतीत्यनुषङ्गः । स काज एव सर्वत्र वेदितव्यः । केचित्तु
षोडशिनि दृष्टिमतिरात्रे मेषीं चोपाकुर्वन्ति . समुच्चयपक्षे तथा-
दर्शनात् । तदद्युक्तं विशेषावचनात् । यदि चैवमभिप्रेष्यत् तावचै-

वोक्त्वापि समुच्चयपक्षमात्रमुत्तरचावक्ष्यत् । तस्मादत्र एव सर्वत्र ॥
 कात्यायनमतान्तु समुच्चये ऽप्यजो विकल्पते मेघ्या . यथाह . सरस्वती
 चतुर्थो ऽतिरात्रे . मेघौ वेति । अत एव सरस्वतीग्रहणात् वाचं
 सारस्वत्येति लिङ्गाच्च सरस्वतीदेवतत्वमपि सारस्वतस्य पञ्चोत्थकं
 भवेत्यति ॥

समभ्युच्चयवदेके समामनन्ति । आग्नेयमग्निष्टोम
 आलभते । ऐन्द्राग्रमुक्थये द्वितीयम् । ऐन्द्रं वृष्णिं षोड-
 शिनि तृतीयम् । सारस्वतीं मेघीं चतुर्थीमतिरात्रे । १४।
 वृष्णिः पुंमेघः ॥

आ वपायाः कृत्वा हुतायां वपायां मार्जयित्वा
 प्रातःसवनाय संप्रसर्पन्ति । १५ ।

सवनीयस्यापि प्राजहितात्पशुश्रवणाहरणं . अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् ।
 संप्रसर्पन्ति समेताः सद्ः प्रविशन्त्यध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥

प्रस्रस्यन्तो गृहानवेक्षन्ते । १६ ।

प्रस्रस्यन्त इति वचनात् यदापि वा द्वितीयसवन एवाग्रयणादिति
 प्रसर्पणोत्तरकाले षोडशग्रहणं यदा च सोमातिरेकवशादुत्तरकाल-
 भाविन उक्थयादिग्रहाः तत्र नावेक्षणमुक्तव्यते ॥

द्वौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ । १७ ।

सक्तदुक्तेन मन्त्रेण द्वौ युगपदवेक्षते * ॥

* Thus all MSS.

द्वे द्रधसी इति द्रोणकलशम् । १८ ।

गतः ॥

परिभूरग्निमिति सर्वं राजानम् । १९ ।

तस्य त इदमुन्मृज इति मन्त्रान्तः । तत्र तु बुभुषदादेः तस्य ते
भूनिमुन्मृजे तस्य ते ब्रह्मवर्चसमुन्मृजे तस्य त आयुस्मृजे तस्य ते
ऽसुख्य प्राणानुन्मृज इति मन्त्रविकारानाह बौधायनः । कामाभावे
त्विकृतो मन्त्रः ॥

प्राणाय म इत्युपांशुम् । अपानाय म इत्यन्तर्यामम् ।
ध्यानाय म इत्युपांशुसवनम् । वाचे म इत्यैन्द्रवायवम् ।
दक्षक्रतुभ्यां म इति मैत्रावरुणम् । चक्षुर्भ्यां म इति
शुक्रामन्थिनौ । ओषाय म इत्याश्विनम् । आत्मने म
इत्याग्रयणम् । अङ्गेभ्यो म इत्युक्थ्यम् । आयुषे म
इति ध्रुवम् । तेजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्या-
श्यानि । पशुभ्यो मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति पृषदा-
श्यम् । पुष्ट्वै मे वर्चोदाः पवध्वमिति सर्वान्ग्रहान् ।
स्तनाभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे मे पवेषामित्यृतुपाचे ।
तेजसे म ओजसे मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यान्घोडशिनमिति । वि-
ष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशम् । इन्द्रस्येत्याधवनीयम् ।
विश्वेषां देवानामिति पूतधृतम् । २० ।

उपांशन्तर्यामशब्दाभ्यां पाचस्यचणा . उतत्वाद्गृहयोः । वर्षीदा वर्चसे
पवस्वेति सर्वत्रानुषज्येत । तथा इन्द्रस्य जठरमशीत्यनुषङ्गः . विश्वेषां
देवानामिति च ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

को ऽसि को नामेत्याहवनीयम् । १ ।

सुपोषः पोषैरिति मन्त्रान्तः । तस्य त इदमुन्मृज इत्यन्ये । तद्युक्तं .
विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इत्युत्तरत्र उपादानात् . वर्चसे पवस्व तस्य ते
भचीयेति लिङ्गविरोधाच्च ॥

सोम त्वां वृणीमह उक्तातारं नृचक्षसं पारया ण
स्वस्तये । विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इति सर्वं राजानम् । २ ।

सोम त्वामित्यृचा विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इति उन्मृज इत्यन्तेन यजुषा
चावेक्षते ॥

बभूषन्नवेक्षेत । ब्रह्मवर्चसकाम आमयाव्यभिचरन्वा
। ३ ।

नित्य एवावेक्षणे कामाः . नित्यवदस्योत्तरयोः सर्वमथोरनुवादात् ॥

श्रुतंकारैर्यजमानः सर्वान्ग्रहानुपतिष्ठते । ४ ।

शेषु श्रुतशब्दः ते श्रुतंकाराः । ते च यजमानग्रहणान्नाध्वर्योर्भवन्ति
भवन्त्येव तु ब्रह्मणो ब्रह्मत्वविधौ वचनात् ॥

ऋतौ स्थः प्राणापानौ मे श्रीणीतमित्युपांश्चन्तर्यामौ ।
 ऋतो ऽसि ध्यानं मे श्रीणाहीत्युपांशुसवनम् । ऋतो
 ऽसि वाचं मे श्रीणाहीत्यैन्द्रवायवम् । ऋतो ऽसि दक्षक्रतू
 मे श्रीणाहीति मैत्रावरुणम् । ऋतौ स्थश्चक्षुषी मे श्रीणी-
 तमिति शुक्रामन्थिनौ । ऋतो ऽसि ओचं मे श्रीणाही-
 त्याश्विनम् । ऋतो ऽस्यात्मानं मे श्रीणाहीत्याग्रयणम् ।
 ऋतो ऽस्यङ्गानि मे श्रीणाहीत्युक्थ्यम् । ऋतो ऽस्यायुर्मे
 श्रीणाहीति भ्रुवम् । ऋतमसि तेजो मे श्रीणाहीत्या-
 ज्यानि । ऋतमसि पशून्मे श्रीणाहीति पृषदाज्यम् । ऋता
 स्थ पुष्टिं मे श्रीणीतेति सर्वान्ग्रहान् । प्रजापतेर्जठरमसि
 ऋतो ऽसि स मा श्रीणाहीति द्रोणकलशम् । इन्द्रस्य
 जठरमसि ऋतो ऽसि स मा श्रीणाहीत्याधवनीयम् ।
 विश्वेषां देवानां जठरमसि ऋतो ऽसि स मा श्रीणाहीति
 पूतधृतम् । ऋतस्त्वं ऋतो ऽहं ऋतो मे प्राणः ऋतो मे
 ऽपानः ऋतो मे ध्यानः ऋतं मे चक्षुः ऋतं मे ओचं
 ऋता मे वाक् ऋतो म आत्मा ऋतं मे हविः ऋतो मे
 सोमः ऋता मे ग्रहाः ॥ इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं
 मदम् । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥ वृषा
 सोम युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि
 दधिषे ॥ वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वने वृषा मदे ।

स त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा
इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधोति सर्वं राजा-
नम् । ५ ।

सर्वचोपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

अग्निः पविचं स मा पुनातु । सोमः पविचं स मा
पुनातु । सूर्यः पविचं स मा पुनातु । उपहृता गाव उप-
हृतो ऽहं गवामित्येतैर्यथास्त्रिङ्गमुपस्थाय स्फ्यः स्वस्ति-
रित्युत्करे वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते । ६ ।

अग्निः पविचमित्याश्वनीथं . सोमः पविचमिति सर्वे राजानं . उपहृता
गाव इति इच्छिणागवीः . उपहृतो ऽहमित्यात्मानम् । वेदिकरणानि
व्यादीनि चैर्वेदिः कृता । तानि तृष्णीं प्रास्य स्फ्यः स्वस्तिरित्यु-
पतिष्ठते तंतं यथास्त्रिङ्गम् । अग्निः पविचमित्यादयो ब्रह्मणो ऽपि
निवर्तन्ते . अश्रुतकारत्वात् । अध्वर्योस्तु पचे भविष्यन्ति ॥

उप मा द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । उपा-
स्ताव इति वहिष्यवमानास्तावम् । ७ ।

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

कलश इति कलशम् । सोम इति सोमम् । अग्नि-
रित्यग्निम् । उप देवा इति देवान् । उप यज्ञ इति
यज्ञम् । उप मा होवा इति होचकान् । १ ।

उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ यत्र देवे बहिष्पवमानः स्त्रयते स बहिष्पव-
 मानास्तावः । ऋयतेः सर्वचानुषङ्गः उपस्रब्दस्य यचाश्रुतस्तचानुषङ्ग्यते ।
 तदुपस्रष्टस्यैव ऋयतेराद्यन्तयोरास्तातत्वात् । तस्यैव चाकाङ्क्षितत्वात् ।
 आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतासत्त्वत्वाच्चानुषङ्गस्य । न तु मात्रब्दस्थानु-
 षङ्गः । अधिकृतेन बुद्धिस्थेनापि तेनाकाङ्क्षानिदत्तेः । उप देवा उप
 यज्ञ इति लिङ्गाच्च । न चार्थं समाधिरूपसर्गस्य संभवति । उपस्रष्टस्यैव
 व्याख्यातस्यार्थविशेषाभिधायकत्वात् । व्यक्तोक्तं चैतद्धिरण्यकेभिर्ना । यथा
 उप कस्यञ्च इति कस्यञ्च उप सोम इति सोमं उपाग्निरित्यग्निमिति ।
 वेचित्तु मात्रब्दमप्यनुषजन्ति । आद्यन्तयोः श्रुतत्वात् । ननु ऋयतेः
 संनिहितस्यापि वचनस्य वैरूप्यात्कचित्कचिदयोग्यान्वयः स्यात् । अतः
 कथमनुषङ्गः सेत्स्यति । तच्चाह ॥

ऋयतेतां ऋयतां ऋयन्तामिति यथालिङ्गं सर्वचानु-
 षजति । २ ।

शामर्थ्याद्विपरिणतो ऽन्वेष्यतीति भावः ॥

नमो ऽग्नये मखघ्न इत्याहवनीयम् । नमो रुद्राय
 मखघ्न इत्याग्नीध्रीयम् । नम इन्द्राय मखघ्न इति होषी-
 यम् । ३ ।

उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥

दृढे स्थः शिथिरे समीची इति द्यावापृथिवी उप-
 तिष्ठते । सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं सदसो द्वारा-
 विति । ४ ।

दृढे स्व इत्यादिभिर्यजुर्भिर्यथाक्रममेता देवता उपतिष्ठते ॥

पातं पात्विति यथास्त्रिङ्गं सर्वचानुषजति । ५ ।

पातं पात्वित्युभयं संनिहितम् । तत्र योग्यतया व्यवस्येति भावः ।
माशब्दस्याप्यनुषङ्ग इत्येके ॥

द्रष्ट्रे नम इति प्रसृष्यञ्जपति । उपद्रष्ट्रे नम इति
प्रसृष्य । ६ ।

द्रष्ट्रे नम इति जपित्वा सदः प्रसृष्याथ जपत्युपद्रष्ट्रे नम इति ॥

अपरेण ब्रह्मसदनं यजमानायतनम् । पूर्वेण वा । ७ ।

पूर्वेणापरेण वा ब्रह्मसदनं यजमानायतनं भवति । ब्रह्मसदनं कुचेति
चेत् वक्ष्यति तत् अग्रेषु प्रशास्तुर्धिष्णियं दक्षिणातिक्रम्योपविशतीति ।
तथा दक्षिणपुरस्ताम्बैत्रावरुणस्योपविशेदित्याश्वलायनः ॥

नमः सदस इति सद्दे नमः सदसस्यतय इति ब्रह्माश्व
नमः सखीनां पुरोगाणामित्यृत्वित्विजो नमो दिवे नमः
पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थायाहे दैधिषव्येत्या-
यतनात्तृणं निरस्योन्निवत उदुइतश्च गेषमित्युपविशति
। ८ ।

गतः ॥

पातं मा द्यावापृथिवी अद्याह इत्युपविश्य जपति
। ९ ।

उपविशेति वचनं उपविशतो मा भूष्णप इति ॥

आगन्त पितरः पितृमानिति दक्षिणार्धं परेक्षते
। १० ।

प्राचीनावीती बद्धाञ्जलिः प्रेक्षते . पितॄणां पूजार्थत्वात् । तथा च
ब्राह्मणं . तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पतीति ॥

उभावेतानि अपतो ऽध्वर्युर्यजमानश्च । अपि वा
यजमान एव । ११ ।

अधिकारादेव यजमानस्य सिद्धत्वात् अध्वर्योर्विकल्पार्थं वचनम् ।
अग्निः पवित्रमित्यादीनि यजूषि यजमानेन सहाध्वर्युरपि अपति
वा न वेत्यर्थः ॥

अत्र प्रतिप्रस्थाता सवनीयानासादयति । १२ ।

प्रकृतिवदपरेण शुचः प्रियेण नास्वेत्यासादयति । तस्य चानूहः
प्रकृतावेव दर्शितः । आसन्नाभिमर्शनं प्राकृतमन्त्रकमेण . हविषामतः
परिवापस्य प्रथमं क्रियते ततः पयस्याया इत्यादि द्रष्टव्यम् । ऊहस्य
मन्त्राणां प्रकृतावेव व्याख्यातः ॥

तैरध्वर्युः प्रचरति । १३ ।

गतः ॥

सर्वेषां पुरोडाशानां जुह्वां दैवतानि समवद्यति ।
उपधृति सौविष्टकृतानि । १४ ।

समवद्यति सहावद्यति । धानासु मन्त्रविकारः पितृयज्ञे दर्शितः ।

तच्च जुह्वामुपस्तीर्य देवतान्यवदाय प्रत्यभिघातं हवींषि तद्देव सौविष्ट-
कृतान्यथवद्यति ॥

प्रातः प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहि प्रातः
प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशानां प्रेष्येति संप्रैषौ । प्रातः
प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशानामवदीयमानानामनु-
ब्रूहि प्रातः प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रे-
ष्येति वा । १५ ।

अनुमन्त्रणे त्विन्द्रदेवतामादिश्याग्निषः समुच्चीयन्ते . हविषां नाना-
त्वात् । तथा च सवनीयान्प्रकृत्य भारद्वाजः . तन्मं देवताग्रहणं .
आग्निषस्तु समुच्चीयेरन् . संसृष्टे च नानाद्रव्यत्वादिति । तत्रैन्द्राग्न-
विकाराणां त्रयाणामपि तन्त्रेण भवन्त्याग्निषः । नाच नारिषाः .
नान्तःपरिध्यर्षां निनयनं . पाशुकानामेव प्रसङ्गात् ॥

अग्रये ऽनुब्रूह्यग्रये प्रेष्येति स्विष्टकृतः संप्रैषौ । १६ ।

सौविष्टकृतानि जुह्वां निपन्संप्रेष्यति . जुह्वामौपश्रुतानि विपर्यस्यन्निति
सिङ्गात् ॥

प्राशिचमवदायेडां न यजमानभागम् । १७ ।

व्याख्यातः पशुपुरोडाशे ॥

होच इडां हत्वा हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यति वायव
इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीति । १८ ।

गतः ॥

उपयामगृहीतो ऽसि वाक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रति-
प्रस्थाता द्रोणकलशादैन्द्रवायवस्य प्रतिनिग्राह्यं गृहीत्वा
न सादयति । १९ ।

द्विदेक्येष्याः प्रतिगिच्छा गृह्यन्त इति प्रतिनिग्राह्याः ॥

रेन्द्रवायवमादायाध्वर्युर्द्रोणकलशाच्च परिस्रवया
राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतो ऽवस्थाय दक्षिणं परि-
धिसंधिमन्ववहृत्याध्वरो यज्ञो ऽयमस्तु देवा इति परि-
स्रवयाधारमाधारयति यथोपांशुर्हुतो भवति । २० ।

यथोपांशुर्हुतस्तथा दक्षिणतः प्राचमृजुं संततं दीर्घं जुहेति ॥

अथ सर्वाः सोमाहुतीर्जुहेति । २१ ।

या अनादिष्टदेवाः सोमाहुतयस्ता अत्र जुहेति यत्राघारो हुतः ॥

यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्सुचं
वायव्यं चमसं वान्वारभ्याश्रावयेत् । ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादित्यत्यन्तप्रदेशः । २२ ।

अथान्ये ऽपि सर्वप्रदेशार्था विधयः प्रदर्शन्ते । आयतनादनभिक्रम्यैव
होमं शङ्कनीयं मन्यते । तत्र तिष्ठन्नाश्रावयेत् । तथा गृहेज्यासु
वायव्यं चमसेज्यासु चमसं चादायैवाश्रावयेत् । न तु प्रकृदादानात् ।
सुग्राह्यं दृष्टान्तार्थम् । तथा नामृहीते गृहे अनुष्ठीतेषु वा चम-
सेषु स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां
प्रेष्येति । २३ ।

गतः ॥

वषट्कृते जुहोति । पुनर्वषट्कृते जुहुतः । २४ ।

प्रथमे वषट्कारे ऽध्वर्युर्वाचवे जुहोति . द्वितीये दावपीन्द्रवायुभ्याम् ॥

यदि मन्येत यजमानः पूर्वी मातिक्रान्तो आश्राव्य
इति । २५ ।

इति विंशती कण्डिका ।

प्राग्धोमादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवयल्लीयाद्यो न इन्द्रवायू
अभिदासतीति । यदि वापरो ऽङ्गुल्याङ्गुष्ठम् । १ ।

पूर्वाभिभावी सन्धाटव्यो मामतिवर्तते च मामतिवृत्तदिति यदि
मन्येत तदाङ्गुष्ठेन कांश्चिदङ्गुलिं निपीडयेद्यजमानः । दद्यात्प्रनाभि-
भूतः सन्यस्तादभिभावुको ऽतिवर्तत इति तदाङ्गुल्याङ्गुष्ठम् । न
चेदुभयथापि कामस्तदा क्षुप्यते ऽवग्रहणम् । पूर्वापरत्वं वधोऽपे-
क्षयेत्येके ॥

हुते चादित्यमुपतिष्ठते भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राखपाः
प्राखं मे पाहीति । २ ।

हुते गृहे । गित्यमुपस्थानं चकारात् धाजमानं च । होमसमुच्चये
नाध्वर्यवमित्यपरम् ॥

अथाध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवनयति ।
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः । एतद्वा विपरीतम् । ३ ।

गतः ॥

देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थातादित्यस्थाल्यां
संपातमवनयति । ४ ।

संपातं सर्वमवनयति ॥

ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रं होतारमभिद्रुत्य मयि वसु-
रिति ग्रहं होत्रे प्रयच्छति । ५ ।

पद्मादाचेति स्वयंहरणार्थम् ॥

एतेनैव होता प्रतिपृच्छ दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां
नियुञ्चास्ते । ६ ।

होत्रकर्मवचनं वैषिञ्चार्थम् ॥

श्वमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरतः । ७ ।

गतः ॥

आधारपुनर्वषट्कारौ न भवतः । ८ ।

पुनर्वषट्कारनिषेधादेव पुनर्होमो निवर्तिष्यत इति भावः ॥

यथादेवतं संप्रैषाः । ९ ।

यथा मिषावहणाभ्यामनुब्रूहीत्यादयः ॥

ग्रहणं प्रतिनिग्राह्याखामवग्रहणादित्योपस्थानावन-
यनप्रदानान्युत्तरोत्तरैर्मन्त्रैः । १० ।

अतसदसि अतसदसीति द्वाभ्यां प्रतिनिग्राह्याणां ग्रहणम् । यो नो
मिन्नावरुणावभिदासति यो नो ऽग्निनावभिदासतीत्यवग्रहणम् ।
धूर्गसि विभूरसीत्यादित्योपस्थानम् । विश्वदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य इत्यादित्यस्याख्यां संपातावनयनम् । मयि वसुर्विददसुर्मयि
वसुः संयदसुरिति हेचे ग्रहप्रदानम् ॥

विभूरसि अष्टौ रश्मीनां व्यानपा व्यानं मे पाहीति
तृतीय आदित्योपस्थानः । ११ ।

मन्त्र इति शेषः ॥

विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तं रक्षस्वेत्यादित्यपाचेण
प्रतिप्रस्थातादित्यस्थालीमपिदधाति । १२ ।

आग्निं संपातमवनीयापिदधाति ॥

आग्निं हेचे प्रदाय हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यत्युन्नी-
यमानेभ्यो ऽनुब्रूहीति । १३ ।

गतः ॥

हेतृचमसमुस्थान्नुव चमसानुन्नयति । १४ ।

उन्नेतेति शेषः. समास्थानात्. उन्नेतः सर्वं राजानमुन्नयेति
लिक्त्वाच । सदस्यपत्ने दशोन्नयति । अक्त्वावाकचमस एवाच वर्ज्यः ॥

द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूतमृत उन्नीय द्रोणकलशाद-
भिधारयति । १५ ।

खरस्नानां चमसानामुपस्तरणादि त्रयं पदार्थानुसमयेन करोति .
नवानामथेकद्रव्यत्वात् . चतसृषूपस्तृणीत इति न्यायप्रदर्शनाच्च । तत्र
समुन्नीयोत्तरवेद्यां सादयतीति बौधायनः ॥

सर्वचमसानामेष कल्पः । १६ ।

सर्वेषां चमसानामथमेवोत्तरयनकल्पः ॥

धाराग्रहणकाले द्विदेवत्यानां काम्याः कल्पाः । १७ ।

धाराग्रहणकाले एवैन्द्रवायवादीनां द्विदेवत्यानां काम्यकल्पाः प्रद-
र्शन्ते ॥

यदि मन्येत यजमानः पूर्वा मातिक्रान्तो भ्रातृव्य
इति प्रतिप्रस्थानेन पूर्वा गृहीत्वा पूर्वा हुत्वा पूर्वः
सादयेत् । १८ ।

यदि मन्येत्यादि व्याख्यातम् । येन प्रतिप्रस्थाता गृह्णाति तत्प्रति-
प्रस्थानम् ॥ तानि चीषि वायव्यानि पाचसंसादनकाले खरे प्रथु-
व्यन्ते । तैर्द्विदेवत्यग्रहणकाले पूर्वःपूर्वा ऽध्वर्योर्द्रोणकलशात्प्रतिनि-
याद्ग्रामन्नेषैव गृहीत्वा तृष्णीं सादयति । ततो होमकाले ऽपि ततः
पूर्वःपूर्वा हुत्वा संपातानवनीय तंतं सादयति ॥

यदि कामयेत समावहीर्यमेनं भ्रातृव्येण कुर्यामिति

प्रबाहुगृहीत्वा प्रबाहुक्लिष्ठङ्गां हेतव्यम् । प्रबाहु-
गृत्वा प्रबाहुक्सादयेयाताम् । १९ ।

समावहीर्याः तुल्यवीर्याः । द्विदेवत्यानां यद्दृषादिकालेषु तेषामपि
यद्दृषादीनि सह करोति । प्रबाहुगिति को ऽर्थः . तमाह ॥

सममित्यर्थः । २० ।

गतः ॥

यदि कामयेतावगतमपरन्ध्युरपरुद्धो ऽवगच्छेदिति-
दमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्या विश उदूहा-
मीत्यध्वर्युपाचमुदूह्येदमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रम-
मुष्यां विशि सादयामीति तस्मिन्प्रतिप्रस्थानं सादयेत्
। २१ ।

यदि कामयेतेत्यादि भ्रुवे व्याख्यातम् । गृहीत्वा वादितेषु प्रदूष्यपि
पात्रेषु तत्तदध्वर्युपाचमुदूह्यान्वच निधाय तस्मत्तस्य स्नाने तत्तत्प्रति-
प्रस्थानं सादयेत् ॥

काम्याश्चेत्पृथक्पात्रैः प्रतिनिग्राह्या गृह्येरन् । २२ ।

काम्यांश्चेत्कल्यांश्चिकीर्षति तदा पृथग्भूतैस्त्रिभिर्हर्षपात्रैः प्रतिनि-
ग्राह्या गृह्येरन् . न त्वादित्यपात्रेण । तेनैव तदाप्रिद्धात्यादित्स्व-
स्थास्त्रीम् ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

इति षष्ठः षटलः ॥

ततः शुक्रामन्थिभ्यां प्रचरतः । स्तुती ऽसि जनधा
 देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्विति शुक्रमध्वर्युरादत्ते । स्तुतो
 ऽसि जनधा देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्विति मन्थिर्म
 प्रतिप्रस्थाता । चमसांश्चमसाध्वर्यवः । १ ।

गतः ॥

तौ प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्या-
 मधस्तात्पांस्त्रनपध्वंसयतो ऽपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामु-
 नेति । अपनुत्तः शण्ड इति वाध्वर्युर्द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ।
 अपनुत्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता । २ ।

अदसः स्थाने द्वेष्यस्य नामनिर्देशः । तच्च शण्डामर्कौ सहामुनेत्ये-
 वोभौ वदतः । शण्डः सहामुना मर्कः सहामुनेति वा पृथगिति शेषः ॥

तावपियुद्धं प्राञ्चौ निष्क्रामतः । ३ ।

तौ हस्ताभ्यामधसोपरि च गृहीत्वा प्राञ्चौ हविर्धानान्निष्क्रामतः ॥

उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजतः । ४ ।

निष्क्रामन्तावनेन मन्त्रेण गच्छत इत्यर्थः ॥

इन्द्रेण मन्थुना युजावबाधे पृतन्धता । घ्नता वृषा-
 यप्रतीति शुक्रं यजमानो ऽन्वारभत आ होमात् । ५ ।

निष्क्रामन्तमन्वारभ्य बाहुते मुञ्चति ॥

अपरेणोत्तरवेदिं ग्रहावरत्नी वा संधत्तो ब्रह्म संधनं

तन्मे जिन्वतं क्षत्रं संधत्तं तन्मे जिन्वतमिषं संधत्तं तां
मे जिन्वतमूर्जं संधत्तं तां मे जिन्वतं रयिं संधत्तं तां मे
जिन्वतं पुष्टिं संधत्तं तां मे जिन्वतं प्रजां संधत्तं तां मे
जिन्वतं पशून्संधत्तं तान्मे जिन्वतमिति । ६ ।

मन्त्रान्तेन संधत्तः संश्लेषयतः ॥

अनाधृष्टासीत्यङ्गुष्ठाभ्यामुत्तरवेदिमवयुद्ध व्यपरिफ-
न्ताविवोत्तरवेदिं परिक्रामतः । ७ ।

अवयुद्ध अवपीथ । व्यपरिफन्ताविव . *अपरिफतिर्हिषाकर्मा .
विलिखन्ताविवोत्तरवेदिं परिक्रामत इत्यर्थः ॥

सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परोहि शुक्रः शुक्रश्रोचिषेति
दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्-
परोहि मन्थी मन्थिश्रोचिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता । अग्ने-
शोत्तरवेदिं ग्रहावरत्नी वा संधत्तः संजग्मानौ दिव आ
पृथिव्या आयुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं प्राणं संधत्तं तं मे
जिन्वतमपानं संधत्तं तं मे जिन्वतं व्यानं संधत्तं तं मे
जिन्वतं चक्षुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं श्रोत्रं संधत्तं तन्मे

* Corrected; b परिफन्तिर्हिं*, g परिफन्, ik परिफन्तिर्हिं*, in
h there is a lacuna from the beginning of this Kaṇḍikā. Cf.
अपरिफन्ता इव Kāth. 27. 8.

जिम्बतं मनः संधत्तं तन्मे जिम्बतं वाचं संधत्तं तां मे
जिम्बतमिति । ८ ।

गतः ॥

अथैनावध्वर्युरभिमन्त्रयत आयुं स्थ आयुर्मे धत्त-
मायुर्यज्ञाय धत्तमायुर्यज्ञपतये धत्तं प्राणं स्थः प्राणं मे
धत्तं प्राणं यज्ञाय धत्तं प्राणं यज्ञपतये धत्तं चक्षु-
स्त्रयक्षुर्मे धत्तं चक्षुर्यज्ञाय धत्तं चक्षुर्यज्ञपतये धत्तं
श्रोत्रं स्थः श्रोत्रं मे धत्तं श्रोत्रं यज्ञाय धत्तं श्रोत्रं यज्ञ-
पतये धत्तम् । ९ ।

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

तौ देवौ शुक्रामन्त्रिनौ कल्पयतं दैवीर्विशः कल्पयतं
मानुषीरिषमूर्जमस्मासु धत्तं प्राणान्पशुषु प्रजां मयि
च यजमाने चेति । १ ।

एनाविति यद्यथोरेवात्वादेवः . नारदोः . तौ देवौ शुक्रामन्त्रिना-
विति खिन्नात् । तेनारद्विषंधाने ऽप्यभिमन्त्रणं यद्यथोरेव भवति ॥

अप्रोक्षितौ शकलौ बहिर्वेदि निरस्यतो निरस्तौ
शण्डामर्कौ सहामुनेति । निरस्तः शण्ड इति वाध्वर्यु-
र्द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता

। २ ।

पांखपध्वमनपठितया व्याख्यातः । निरस्य तु शकलावप उपसृशतः ॥

प्रोक्षितावाधत्तः । शुक्रस्य समिदसीत्यध्वर्युः । मन्थिनः
समिदसीति प्रतिप्रस्थाता । ३ ।

गतः ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति प्रातः प्रातःसावस्य
शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थिता-
न्प्रेष्य मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवष-
ट्कृताञ्जुहुत होचकाणां चमसाध्वर्यवः सक्तसक्तहुत्वा
शुक्रस्याभ्युक्षीयोपावर्तध्वमिति । ४ ।

प्रशास्तः प्रातःखनस्यैवंभृताम्सोमानिन्द्राय प्रस्थितान्होतारं प्रेष्य .
मध्यतःकारिणां होतृब्रह्मोद्गाढयजमानसदस्यानां चमसाध्वर्यवो
वषट्कारानुवषट्कारयोजुहुत . प्रशास्तादीनां चमसाध्वर्यवः प्रथम एव
वषट्कारे हुत्वा शुक्रस्याभ्युक्षीय । शुक्रो द्रोणकलत्रस्यः सोमः तस्मा-
च्चमसेष्वानीय । निवर्तध्वमिति संप्रैषार्थः ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । ५ ।

गतः ॥

पुरस्तात्प्रत्यश्चावध्वर्युं जुहुतः । पश्चात्प्राञ्चश्चमसैश्च-
मसाध्वर्यवो जुह्वति । ६ ।

पुरस्तात्प्रत्यश्चौ स्थितावध्वर्युं कलत्रयोरहितयोजुहुतः . शुक्रस्य
समिदसि मन्थिनः समिदसीति लिङ्गात् ॥

शुक्रामन्विनोः प्रतिनिगद्य होमः । ७ ।

शुक्रामन्विनोर्याज्यावतोरपि मन्त्रवान्होम इत्यर्थः ॥

स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणो
अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुत-
माजुहोमि स्वाहेत्यध्वर्युर्जुहोति । तस्मै सूर्याय सुत-
माजुहोमि स्वाहेति प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

ष प्रथम इत्यादि समानमुभयोः । सूर्यायेत्येतावान्भेदः । वषट्कारो
ऽस्तीति कृत्वा न कुर्युरपि स्वाहाकारमिति ब्रह्मनिवृत्तये स्वाहा-
कारपाठः ॥

सानुवषट्कारावननुवषट्कारौ वा । ९ ।

अनुवषट्कारे द्वावपि ह्येते । यदापि न ह्येते तदापि न हीयेते ।
अनुवषट्कारो मध्यतःकारिषमसार्थः ॥

सर्वहुतौ । १० ।

निःशेषहतौ भवतः । तदा तु लुप्यते मन्विनः संज्ञावः ॥

अपि वा सूद्वक्शुक्रपाचमायतने सादयित्वोत्तरा-
र्धात्प्रतिप्रस्थाता बहिःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्य तस्मिन्मन्विनः
संज्ञावं जुहोत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचथा इति
१११ ।

अपि वा शशेषे शुक्रपात्रे ऽध्वर्युणा सादिते ततो मन्विनः संज्ञावं

रुद्राय ऊत्वाप उपस्यूवति . एष ते रुद्र भाग इति मन्त्रवर्षात् .
न तत्र रुद्रः पशून्भिमन्यत इति ब्राह्मणाश्च ॥

आर्तपाचमेतद्यन्मन्यिपाचम् । यमृत्विजां द्विध्यात्तस्मै
हरेत् । आर्हतीहैवेति विद्मयाते । १२ ।

आर्तिकरमेतत्पाचम् । अतो न तानूनपचिषां सकाञ्चं नयेत् . आच-
तन एव सादयेदिति भावः ॥

ततः संप्रेष्यति प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातुः
प्र यजमानस्य । प्रोद्गातृणामित्येके समामनन्ति । प्र
सदस्यस्य । प्रयन्तु सदस्यानामिति वा । १३ ।

प्रैतु गच्छतु सदो भवार्थम् । प्रोद्गातृणामिति श्रुतेरभिप्रायेण श्लोच-
संयोगादपसुब्रह्मण्यानां चयाणां साधारणश्चमसः ससुब्रह्मण्यानां वा .
सर्वेषां वेदसंयोगात् । यथास्ति सदस्यस्तत्र प्र सदस्येति प्रैषः । तेन
च विकल्पते प्रयन्तु सदस्यानामिति । तस्य च तावानेवार्थो यावा-
त्पूर्वस्य . सदस्यतश्चमसयोर्बहुलासंभवात् । केचित्तत्र एव वचनात्प्रति-
वेदं कर्मणामुपद्रष्टृत्वींश्च सदस्यांश्चमसिनो ऽनुमिमते । तदयुक्तं .
सदस्यं सप्तदशमित्येकस्यैव सदस्यस्यात्तात्वात् ॥

अथ होषाः संयाजयन्ति । १४ ।

होषा नाम ब्रह्ममाणाः सवनमुखीयाश्चमसेष्याः ॥

तस्मै चमसाध्वर्यवः स्वंस्वं चमसं द्रोणकलशाद्भ्यु-
शीय हरन्ति । १५ ।

ये पुरस्तादुन्नीताश्चमसाक्षान्पुनरभ्युन्नीयेकैकमध्वर्यवे हरन्ति ॥

मैचावरुणचमसमादायाहवनीयं गत्वाश्राव्य प्रत्या-
श्राविते संप्रेष्यति होतर्यञ्ज प्रशास्तरिति वा । १६ ।

होतर्यजेत्यपि प्रशास्तुरेव संप्रैषः. तच्चमसेज्यार्थत्वात्. यदप्रतिरथं
द्वितीयो होतेत्यादौ तस्यापि होतृत्वव्यपदेशाच्च ॥

वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् । १७ ।

हुत्वा वषट्कृते स्वयमेव भक्षं हरति । यत्याषाढस्त्वाह. हुत्वा चम-
साध्वर्यवे प्रयच्छति स सदो भक्षं हरतीति ॥

श्वमुत्तरैः प्रचरति । एतावन्नाना । १८ ।

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

ब्रह्मन्धजेति द्वितीये संप्रेष्यति । पोतर्यजेति तृतीये ।
नेष्टर्यजेति चतुर्थे । अग्नीद्यजेति पञ्चमे । १ ।

गतः ॥

सर्वचानुवषट्कारो द्विदेवत्यर्तुग्रहादित्यसावित्रपा-
न्नीषतवर्जम् । २ ।

श्वेच शर्वासु सोमाहुतिषु ॥

आग्नीध्रचमसमादाय सद एत्यायाडग्नीदित्याचष्टे

। ३ ।

यद् एत्याध्वर्युः किमिष्टमग्नीधेति होत्रा पृष्टः प्रतिब्रूयादेनं अयाह-
ग्नीदिति ॥

स भद्रमकुर्यां नः सोमं पाययिष्यतीतीतरे प्रत्याहुः
। ४ ।

इतरे ब्रह्मयजमानाद्याश्चमिनस्तं प्रत्याहुः ॥

यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभ-
क्षयिषेच्यग्रेोधस्तिभिनीराहृत्य संपिष्य दधन्युन्मृज्य
चमसेषु ह्ययमानेषन्तःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्यैतस्य चमसस्य
दर्भतरुणेनापहत्याहं त्वदस्मि मदसि त्वमित्यङ्गारे
हुत्वा तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् । ५ ।

यदि विभक्षयिषेदिति वचनात् पाचिकं भक्षणं राजन्यवैश्वयोः ।
स चायं फलचमसो नैमित्तिकः . इज्याया एव विकारो न भक्ष-
च्छेति न्यायविदः । प्रत्याक्षात्राताश्चास्य सोमधर्मा बाह्वृच्ये पृथगुक्तानि
च पात्राणि यथा कलशो यावाणश्चर्म पवित्रमित्यादीनि । तस्मा-
त्सोमधर्मास्तभते । तेन क्रयकाले क्रयधर्मेण न्यग्रेोधस्तिभिनीः फलस्तव-
कान् आहृत्याभिवधर्मेण संपिष्य दधन्यालोह्य सोमवरफलरसं तदौ-
षेषु कलशेषु संभृत्योन्नयनकाले ततो यजमानचमसे आनीय होम-
काले चमसाध्वर्युरन्तःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्य चमसात्तरुणेन दर्भेण गृही-
त्वाहं त्वदस्मीति हुत्वा प्रैतु हेतुरित्युक्ते यजमानाय प्रयच्छेत् . स
च भक्षणकाले भक्षयति । तत्र सोमसिङ्गानां मन्त्राणामूहः . प्रकृता-
वपि नित्यविकारत्वात्नैमित्तिकानाम् । अगूहो वा . बाह्वृच्ये यदच

ब्रिष्टमित्यादिभिः सोमलिङ्गैर्मन्त्रैर्भक्षणादिविधानात् . परोक्ष इव वा
एष सोमो घञ्ययोध इति क्षवनाच्च ॥

पात्रे समवेतानां वषट्कर्ता पूर्वी भक्षयति । ६ ।

यत्रैकस्मिन्पात्रे वषट्कारादिनिमित्तसमवायाद्ब्रह्मो भक्षिणः समवेता-
स्तत्र वषट्कर्ता प्रथमो भक्षयति . नाध्वर्यादयः । कस्मात् । वषट्कर्ता
प्रथमः सर्वभक्षान्भक्षयतीति षडृचश्रुतेः . होतुस्वित्पूर्वं हविरद्यमा-
प्रतेति लिङ्गाच्च । निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुरेव प्राथम्यं . होमाद्-
वृद्धारस्य पूर्वभावित्वात् । न चाभिषवस्य पूर्वतरभावितया अध्वर्यु-
प्राथम्यं ब्रह्मनीयं . तन्मात्रस्थानिमित्तत्वात् । सर्वान्ते तु समाख्याभक्षः .
तस्य समाख्यानुमेयत्वेन भक्षान्तरेभ्यो दुर्बलत्वात् ॥

भक्षेहीति भक्षमाह्नियमाणं प्रतीक्ष्याश्विनोस्त्वा
बाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिगृह्य नृचक्षसं त्वा देव सोमे-
त्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान्भक्ष-
यति । नराशंसपीतस्येति नाराशंसान् । रुद्रवङ्गणस्येति
माध्यन्दिने सवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति । नराशंसपीत-
स्येति नाराशंसान् । आदित्यवङ्गणस्येति तृतीयसवने
सर्वानैन्द्रान्भक्षयति । नराशंसपीतस्येति नाराशंसान्

। ७ ।

स्यमाहरणे ऽपि भक्षस्य प्रतीक्षणम् । ततः प्रतिगृह्य न लुप्यते .
भक्षेहीति यथालिङ्गमिति सोमयज्ञे वचनात् । भारद्वाजस्य भक्षेही-
त्यादि प्रकृत्याह . यत्र कश्च भक्षयेदेवमेवैतान्मन्त्राञ्जपेदिति । मन्द्राभि-

भूतिरित्यनुद्रुत्य वसुमङ्गणस्येत्यादिभिः भक्षयामीत्यनैस्त्रिभिरेतेर्मन्त्रैः
 चिषु सवनेषु ऐन्द्राग्भक्षयति . नानैन्द्रान् . इन्द्रपीतस्येति लिङ्गविरो-
 धात् । तच्च चिष्वपि च मन्त्रेषु नराशंसपीतस्येति चमसोद्धृतं भवति ।
 नाराशंसांस्तु मन्त्राभिभूतिरित्यनुद्रुत्य तैरेव मन्त्रैः नराशंसपीतस्य
 सोम देव ते मतिविद् इत्येवं संनतप्रतीकैः इन्द्रपीतस्येत्येतस्य स्थाने
 पिष्टपीतस्येति च संनतैर्भक्षयति । श्रेष्ठं पूर्ववत् । तथा पेटतुरेव मन्त्रा-
 ग्बोधायनभारद्वाजौ । न च नाराशंसमन्त्रेषु पिष्टपीतस्येति लिङ्ग-
 विरोधः . बह्वृचानां तेषु पिष्टभिर्भक्षितस्येति पठित्वा तेषां पिष्ट-
 लिङ्गत्वोपपादनात् . यथा ऊमा वै पितरः प्रातःसवन ऊर्वा माध्यं-
 दिने काव्यासृतीयसवने . तदेतत्पितृनेवावृत्तान्सवनभाजः करोतीति ॥

यत्प्राग्वसुमङ्गणान्तत्सर्वचानुषजति । ८ ।

मन्त्राभिभूतिरित्यादि* आयुषे वर्षस इत्यन्तं षट्स्वपि मन्त्रेषु समा-
 नमित्यर्थः । किमिदानीमनैन्द्राणां मन्त्रत्वमेव . नेत्याह ॥

अप्यन्यदेवतानिन्द्रपीतस्येति । ९ ।

अयमभिप्रायः । न इन्द्रपीतस्येत्ययं तत्पुरुषः . मन्त्रप्रकाशितस्येन्द्रेषु
 पीतत्वात् . ऊताऊतसमुदायाभिधाने लक्षणाप्रसङ्गाच्च । तस्मात् इन्द्रेण
 पीतः सोमो यस्मिन्सवने तस्य सोम इति बह्वृचीहिरण्यौ सवनविश्रे-
 षणम् । अतो ऽनैन्द्रानपि इन्द्रपीतस्येत्येव भक्षयतीति ॥ तदुक्तं
 न्यायविद्भिः . सर्वेषां लैकमग्न्यमैतिश्रायनस्य भक्तिनादत्वात्सवनाधि-
 कारो हीति । तथा सति तु पूर्वसूत्रेण एव ऐन्द्रानिति परिहाय्य सर्व-
 सोमानिति वक्तव्ये विविच्य वचनमुत्तरविकल्पार्थं वेदितव्यम् ॥

* चादि is missing in the MSS.

अथादेवतं वा । १० ।

विक्रतेन भवति । तत्र चायमाश्रयः । ब्रह्मिन्नेशावत्तत्पुरुषो
 वसीयान् । उत्तरपदमात्रस्य तत्र स्वार्थपरत्वसिद्धेः । ब्रह्मिन्नेशावुभयो-
 रन्वपरत्वाच्च । तेन सोऽपि सप्तर्षां तत्पुरुषो ग्राह्यः तत्र चान्त्रेषु
 अथाद्यातस्यासामर्थ्याद्यथादेवतमूह इति ॥ ननु सोमेन यजेतेत्यु-
 त्पन्नस्य आगच्छेन्द्रवाद्यवादिष्वभ्यासात् तस्य चैकत्वात् दानानां तु
 भिन्नत्वे ऽप्येकस्मिन्प्रकरणे बोध्यमानानीति न्यायेन समानविधान-
 त्वाच्चासति प्रकृतिविकारभावे कथमूहाभिधानम् । अत्यम् । न
 प्रकृतिविकारभावो न च प्रकृतावप्युहः । तथाप्यबोहवचनात् । अग्नि-
 चीतस्य इन्द्रविष्णुभ्यां पीतस्येति तत्रतत्र नमनानुवादाच्च । तन्मूल-
 तथा आख्यानतरे अथादेवतपाठस्यैव लिङ्गदर्शनादुक्तस्येति इति
 किं तदन्वेषणप्रयासेन । दर्शितं चैतज्जैमिनिनापि । अथादेवतं वा
 प्रकृतित्वं हि दर्शयतीति ॥

वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति सर्वसोमानां भक्ष्य-
 मेके समामनन्ति । ११ ।

गतः ॥

वाग्देवो सोमस्य तृप्यत्विति वा । १२ ।

सर्वसोमानां भक्षणमन्त्र इति शेषः ॥

हिन्व मे गाचा हरिव इति भक्षयित्वा नाभिदेश-
 नभिसृशन्ते । १३ ।

न सोमं भक्षयिञ्चावामेयुः । अनुच्छिद्यत्वात् । तथानाचमनमुक्त्वाच्च

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्युदाहरन्तीति । पात्रेण चास्य स्पृष्टेनैव
 भक्षणं . तस्योच्छिष्टत्वमङ्गीकृत्य भक्षितानां मार्जासीये प्रक्षालनमिति
 प्रक्षालनेन श्रद्धिवचनात् ॥ मानवे ऽपि यतिपात्रमधिष्ठत्योक्तं .
 तेषामङ्गिः स्यतं श्रौचं चमसानाम्निवाध्वर इति । तथोद्गात्रसदस्य-
 घोरेकं चमसमुक्त्वाह द्राक्षायणः . बीभत्सेयार्तां सेनाना चमसौ
 स्यातामिति । तथा होत्रचमसेन सोमं भक्षयत इत्येव कात्यायनः ।
 तस्मान्नोच्छिष्टत्वे ऽपि दोष इति । अन्यन्तु मतम् । नैतानि पात्रे-
 श्छिष्टत्वे ऽपि सिद्धानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । क्षालनवचनं ताव-
 दाज्यलेपान्प्रक्षाल्येत्यादिवक्ष्येपापनयनार्थतयाप्युपपन्नम् । चमसदृष्टान्तो
 ऽपि तदभिप्राय एव युक्तः . भिक्षापात्राधिकारात् । बीभत्सावचन-
 मपि समानग्रहत्वादुपपन्नम् । बीभत्सन्त एव हि पीतत्रिष्टात्क-
 मण्डलूदकात् । आचमनं चान्यस्य चमसेनेति चाविहदूमेव . तेनैव
 कमण्डलुवदनास्यस्पृष्टेनापि भक्षणोपपत्तेः । तथा कमण्डलुसाम्यमेव
 चमसस्य स्थापितं बौधायनेन

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य इत्यते ।

अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः कमण्डलुः ।

ततः श्रौचं ततः पानं तत आचमनं स्यतमिति ।

तस्मादाजिनवत्पात्राद्गृहीत्वा पात्रेण वानास्यस्पृष्टेन युक्तं भक्षणम् ।
 हनैवं सोमस्य पीतो भवति पात्रं चानुच्छिष्टमित्युभयमपि त्रक्तं
 संपद्यत इति ॥

नानुपहृतेन सोमः पातवै । सोमपीथेन ह व्यर्धुको
 भवति । १४ ।

परस्परानुज्ञापनं उपहवः । तमकृत्वा न शोमः पातव्यः । तथा
कृतेन शोमपीथेन व्यृद्धः स्यात् । तस्मात्

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते । उप-
ह्वत इति प्रतिवचनः । १५ ।

प्रतिवचनो मन्त्र इति शेषः । तत्र मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनोः
प्रश्नास्तरुपह्वयस्य ब्रह्मनुपह्वयस्वेत्यामन्त्रणं . प्रश्नास्तर्यञ्च ब्रह्मन्यजेति
सिद्धात् ॥

ये समाने प्राये भक्षयन्ति तेषूपहवमिच्छते । १६ ।

प्रकर्षेणैतीति प्रायः कास्यः । समानकाले भक्षयतामुपहवः . यथा
समाख्याभक्षणे ऽतिपाद्यभक्षणे च ॥

ये वैकपाचम् । १७ ।

पाचत्रन्देन तस्त्रः शोमो लक्ष्यते . एकं पाचं यस्वेति वा-
बद्धश्रीहिः । एकपाचस्यं शोममित्यर्थः । द्विदेवत्याहुगदाहरणम् ॥

इति चतुर्विंशोऽथ कण्डिका ।

पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति प्राणेषूपनिग्राहम् । पुर-
स्ताम्रैत्रावरुणं चक्षुषोरुपनिग्राहम् । सर्वतः परिहार-
माश्विनं श्रोत्रयोरुपनिग्राहम् । १ ।

सर्वतः परिहारमित्याश्विने विशेषविधित्पथा पूर्वचोर्यहयोः । पुर-
स्तादित्यनुदितं ब्राह्मणे . तस्यैवानुकरोति सूत्रकारः पुरस्तादैन्द्र-

वायवमित्यादिना ॥ प्राणेषूपनिपाहं नासिकयोः समीपं नीक्षे-
र्ह्येतीत्वा । णमुष्ठा निर्देशाच्चैकैकस्य नियक्षणम् । तद्योर्ध्वमुपस्था-
दित्युक्तमाश्रयाद्यनेन . यथा अध्वर्यं उपह्वयस्तेत्युक्तावधाय नासि-
काभ्यामिति ॥ सर्वतः परिहारं सर्वत्रिरः परि ह्यत्वा ॥

अव्युत्सृजन्तौ पाचं द्विरैन्द्रवायवं भक्षयतो भक्ष-
यन्ति भक्षयति वा । सङ्घत्सङ्घदितरौ । २ ।

पाचं गृहीतममुषन्तौ द्विरैन्द्रवायवं भक्षयतो होताध्वर्युश्च . द्विर्-
षङ्कारात् . द्विर्होमाच्च । सङ्घत्सङ्घदितरौ मैत्रावरुणाश्विनौ . सङ्घदष-
ङ्कारात् . सङ्घद्दोमाचेति भावः । ननु भक्षयतो भक्षयन्ति भक्षयतीति
को ऽर्थः । तमाह ॥

तद्येषां भक्षयत इत्यध्वर्युर्होता चेत्यर्थः । भक्षयन्ती-
त्यध्वर्युं होता चेत्यर्थः । भक्षयतीति सप्त इत्यर्थः । ३ ।

द्विरैन्द्रवायवं भक्षयत इत्येकेषां श्रुतिः . भक्षयन्तीत्यन्येषाम् ।
द्विर्भक्षयतीत्यपरेषाम् । तच्च द्विवचनश्रुतौ होताध्वर्युश्चेत्यर्थः । प्रति-
प्रस्थाता तु सङ्घदेव भक्षयति . सङ्घद्दोमादिति भावः । बहुवचन-
श्रुत्या तु प्रतिप्रस्थातुरप्राप्तमेव द्विर्भक्षणं विधीयते । एकवचन-
श्रुतेरपि बहुवचनश्रुतेर्गार्थान्तरम् । भक्षयतीति को ऽर्थः । यो
यत्र भक्षयिता सप्त द्विर्भक्षयतीत्यर्थः ॥

भक्षयित्वा होतृचमसे संपातानवनयतो भक्षितान-
मक्षिते । ४ ।

प्रतिभस्यपर्याये ऽवनयनार्थमुक्तं भक्षितामिति । तेन द्विरैश्वरायव-
स्त्वावनयन्ति । चमसस्यभक्षसंस्कारत्वस्थापनार्थमुक्तं अभक्षित इति ।
मा भङ्गक्षयेषप्रतिपत्तिमात्रमित्यनास्येति ॥

अत्र पात्रं व्यत्सृजतः । ५ ।

तस्यतस्य संपाते ऽवनीते तप्तत्याचमुत्सृजतः ॥

पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे ऽवदधाति ।
पयस्यां मैत्रावरुणस्य । धाना आश्विनस्य । ६ ।

पात्रेष्वप्रक्षालितेषु हविःशेषेभ्यो ऽवदधाति ॥

तानि दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्यां साद-
यति । आ तृतीयसवनात्परिश्रेरे यज्ञस्य संतत्या इति
विज्ञायते । ७ ।

तान्येवमरिक्तान्येव परिश्रेरते ॥

अत्रेडाया निरवदानमेके समामनन्ति । ८ ।

निरवदानं ग्रहणम् ॥

अत्र होतेडामुपह्वयते । उपोद्यच्छन्ते चमसांश्चम-
सिनः । होतृचमसमिडायामास्पृष्टम् । ९ ।

मतः ॥

उपह्वतां प्राञ्जन्ति चे प्रहृतौ । १० ।

थि प्रहृताविति वचनात् प्रश्नास्तृप्रतिप्रश्नात्रोः प्राहृतकर्माश्वितयोरेपि
प्राञ्जनिवृत्तिः ॥

पुरोडाशशकलमच्छावाकाय निदधाति । ११ ।

इडायाः प्रकृतत्वात् ऐडः शकलः । तथा इडाशकलमित्येव सत्याषाढः ॥

आग्नीध्रे हविःशेषान्भक्षयन्ति । १२ ।

यजमानो ऽपि भक्षयति . सोमान्हविःशेषानिति सूत्र्ये ऽहनि भक्षयतीति वचनात् . तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राञ्चीयादिति श्रुतेश्च ॥

अथ सवनीयानां शाखाप्रहरणं वाजिनचर्यान्तर्वेदि यजमानस्य वेदाभिमर्शनं पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पथ्या वेदप्रासनं प्रणीतासु मार्जनमुपवेशोदसनं कपालविमोचनमिति क्रियन्ते । १३ ।

अथैतानि पुरोडाशानां वैशेषिकानि कर्माणि पशुतन्त्रस्यैव पुरोडाशेषु प्रसङ्गात् पश्चावविद्यमानत्वाच्च पुरोडाशैरेवाकृतान्यस्मिन्काले कर्तव्यतयामुक्त्यन्ते । यद्यपि तत्र शाखोपवेशयोद्भवयचसत्त्वात् पश्चर्याभ्यां सहप्रवृत्तिसंभवः तथापि वैशेषिकान्तरसाहचर्यादिह वचनम् । वेदस्य तु पाशुकस्य वाचनिके एवात्राभिमर्शनप्रासने वेदितव्ये । तत्रशाखायास्तूष्णीं प्रहरणं . प्रक्षरार्थत्वात्प्रहरणधर्माणां . तत्कालप्रतिपाद्यमात्रत्वाच्छाखायाः । ततो वाजिनेन चरित्वा प्रणीतासु मार्जयते यदि विद्येरन् । भर्जनकपालयोः पिष्टयश्चवदूहेन विमोकः ॥ गन्वाग्निमादतादूर्ध्वं सवनीयस्य पश्चोरनूयाजानामुत्कर्षस्योदितः तैस्योत्कृष्यमाणैस्तदुत्तरमप्यङ्गजातमुत्कृष्टव्यं . प्रकृतौ बद्धक्रमाणामेवाङ्गभावात् . यदप्रहृत्य परिधीञ्चुःकथादित्यर्थवादाच्च ।

तच्च पशुतन्त्रोपजीवित्वात्पुरोडाशानामसत्सु पृथगनूयाजेषु कथं तदुत्तरकालभावीनि कर्माण्यत्र क्रियेरन् । अत आह ॥

नद्धेतेषां प्रासङ्गिकं वैशेषिकमुत्कर्षति । १४ ।

एतेषां पुरोडाशानां यत्प्रासङ्गिकं प्रसङ्गोपजीव्यं पशुप्रयुक्तमनूयाजादि तदुत्तरकालमाणम् । नैतेषां वैशेषिकं वाजिनचर्याद्युत्कर्षति । कुतः । पाशुकैरनूयाजादिभिः पुरोडाशविशेषधर्माणां वाजिनचर्यादीनामसंबन्धात् . असति च संबन्धे तैः क्रमकूट्ययोगाच्च । तदुक्तं मीमांसकैः . प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेत् असंयोगादिति । तस्माद्युक्तमनुत्कर्षवचनम् ॥

उत्कर्षेदित्यपरम् । १५ ।

अस्तु वा प्रागुक्तेनैव न्यायेनोत्कर्ष इति भावः । तस्माभिप्रायं चोत्कर्षवचनम् । तथा हि पशोः पुरोडाशानां च दर्शनपूर्वमासाभ्यामेव तावदवगच्छन्ति धर्माः . न तु पशुपेक्षा पुरोडाशानाम् । तच्च तु ये द्वयसाधारणा धर्मास्ते विभुत्वान्तन्त्रेणैव क्रियन्ते . वैशेषिकास्तु पृथक्केन । तथा च सति तन्त्रभावित्वादनूयाजानां पशुवुत्कर्षवचनाच्च तेषामुत्कर्षेण भवितव्यम् । उत्तरेषामपि कर्मणासुत्कर्ष एवावतिष्ठते . तदुत्तरकालमेषां प्रकृतिषिद्धमङ्गत्वं मा बाधीति । तस्माद्युक्तमुत्कर्षवचनमिति । अथ भवनिमित्तान्याह ॥

वषट्कारेण होता भक्षं स्वभते । १६ ।

हेतुगृहणं प्रदर्शनार्थम् । घोयो वषट्कर्ता सस तेन वषट्कारेण भक्षं स्वभते . वषट्कर्तुः प्रथममव्य इति श्रुतेरेवेति भावः । नानु-

वषट्कारो भक्षणनिमित्तं . शौविष्टकृतवच्छेषप्रतिपात्यर्थत्वात् . सर्वोच्च-
मसान्सकृद्भोता भक्षयति . द्विः खं चमसं . होचकाः खंखं चमसं
द्विरिति लिङ्गाच्च । अन्यथा हि द्विर्मध्यतःकारिचमसान् . चिः खं
चमसं सकृदितरान् . होचकाः खंखं चमसं चिरित्यवच्छ्यत् । तथा
तद्भोमो ऽप्यनिमित्तं . तानध्वर्युः सकृद्विद्वितानिति लिङ्गात् ।
अन्यथा हि द्विरित्यवच्छ्यत् । तस्मात्सिद्धं नानुवषट्कारस्तद्भोमो वा
भक्षणनिमित्तमिति । आश्वलायनस्त्वाह . प्रतिवषट्कारं भक्षस्वृषी-
मुत्तरमिति ॥

होमाभिषवाभ्यामध्वर्युः । नान्यतरेण । १७ ।

अध्वर्युषहणमपि प्रदर्शनार्थं प्रतिप्रस्त्राचादीनाम् । होमाभिषवाभ्यां
समुच्चिताभ्यां भक्षणं स्रभन्ते . नान्यतरेण । अभिषुत्याहवनीषे
ऽज्ज्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति . उभयसमानकर्तृकत्वेन
भक्षणादिति भावः । तेन मध्यतःकारिचमसेष्वतिपाञ्चचमसेषु चाध्वर्युः
सत्यप्यभिषवे होमाभावाद्भक्षयन्ति . अदाभ्यगहादौ तु सत्यपि
होमे ऽभिषवाभावात् तथा चमसेषु चमसाध्वर्युणामित्यादि द्रष्ट-
व्यम् ॥

समास्थानेनापि भक्षं स्रभन्ते । १८ ।

समास्थापि भक्षणनिमित्तं . यथा ब्रह्मचमसेो यजमानचमस इति ।
एतदेवास्य ब्रह्मचमसत्वं यक्षयते ऽस्मिन्भोमो ब्रह्मणेति . संबन्धान्त-
रानवगमात् . यथोक्तमाश्वलायनेन . का च तच्चमसता स्याच्च चान्दः
संबन्ध इति । तेन ब्रह्मादीनां स्त्रेषु चमसेषु समास्थानादेव भक्ष-

लाभः । तत्र च होत्रकाणां निमित्तान्तरसंनिपाते भक्षसमुच्चयः ।
 वषट्कारादेः निमित्तकुक्षिस्तस्कादयमेव चमसेषु भक्षविवेक इत्याह ॥

सर्वांश्चमसान्सकृद्धोता भक्षयति । १९ ।

घतो ऽस्य वषट्कारे ऊता भवन्ति ॥

द्विः स्वं चमसम् । २० ।

वषट्कारार् समाख्यानाच्च ॥

होत्रकाः स्वंस्वं चमसं द्विर्भक्षयन्ति । २१ ।

होत्रकाः प्रशास्तादयः । ये प्रस्थितयाज्याभिरयाचुस्ते ऽपि स्वंस्वं
 चमसं द्विर्भक्षयन्ति ताभ्यामेव निमित्ताभ्याम् ॥

तानध्वर्युः सकृद्भक्षितान्यथापूर्वं प्रतिभक्षयति । २२ ।

तान्होत्रकचमसान्वषट्कारनिमित्तभक्षणानन्तरं वषट्कारक्रमेण प्रतिभ-
 क्षयति ॥

अन्तत इतरे । २३ ।

इतरे होत्रहोत्रकेभ्यस्तान्ये चमसिनो ऽन्ततः समाख्यानिमित्ते भक्षणे
 होत्रकैः सह स्वांश्चमसान्भक्षयन्ति ॥ तत्र होतुस्तावद्वषट्कारनिमित्ते
 स्त्रचमसे ऽध्वर्यावुपहवः . होत्रचमसं भक्षयेदध्वर्य उपह्वयस्वेत्युक्ते-
 त्याश्वलायनवचनात् । चमसान्तरभक्षणे तु तत्तचमसिनाम् । तथा
 होत्रकाणामपि वषट्कारभक्षणे ऽध्वर्यावुपहवः . तत्र चाध्वर्याः ।
 समाख्याभक्षणे तु चमसिषूपहवः सर्वेषां प्रैतु होतुरित्यादिप्रैषक्रमेण

वषट्कारक्रमेण च । यदा होत्रादीन्क्रमादुपह्वय तन्क्लेणोपह्वो होत्र-
क्लेषु . यथोक्तमाश्वलायनेन . मुख्याम्वा पृथक् . होत्रका उपह्वयध्व-
मितीतरानिति ॥

भक्षितानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति । २४ ।

चमसिन इति शेषः । सोमेन वर्धनं आप्यायनं . तेनैनाप्यायतीति
लिङ्गात् । मन्त्रेणाभिमर्शनमित्यन्ये । तथाभिमृशेरन्नित्याश्वलायनः ।
कात्यायनस्त्वाह . आप्यायस्व समेतु त इति दाभ्यां चमसानालभन्ते .
सोमं वासिञ्चतीति । बौधायनस्तु वसतौवरौः प्रकृत्याह . ताभि-
राप्याययेत्ताभिरभिषुण्यादिति ॥

ते नाराशंसाः । २५ ।

त एवमाप्यायिताश्चमसा नाराशंसदेवतात्वान्नाराशंसा इत्याख्यायन्ते ॥

द्विनाराशंसे पूर्वे सवने भवतः । एकनाराशंसं
तृतीयसवनम् । २६ ।

वक्ष्यमाणैरेव विधिभिः सिद्धे सुग्रहणार्थं वचनम् ॥

भक्षिताप्यायितान्सादयन्ति दक्षिणस्य हविर्धान-
स्याधस्ताद्वालम्बे । २७ ।

अवालम्बः अग्नसः पश्चिमो भागः । तत्र सादयन्ति चमसाध्वर्यवः ॥

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

उपविशत्यच्छावाको बहिः सदसो ऽग्रेण स्वं धिष्णियम् । १ ।

उपविशन्तमेनं पूर्ववन्नेद्रानीता पत्नी पन्नेजनीरनूपसादयति । तद्वसरस्मरणार्थमिदं वचनं उत्तरविधानार्थं च ॥

तस्मै पुरोडाशशकलमादधदाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति । २ ।

आदधत् प्रयच्छन्* ॥

यदास्य विजानात्युपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणद्वयध्वमित्यथैनं होत्र आवेदयत्यच्छावाको वा अयमुपह्वमिच्छते तं होतरुपद्वयस्वेति । ३ ।

यदास्य विजानाति यदास्माच्छृणोति ॥

उत नो गाव उपहृता उपहृतेति† होतुरभिन्नायो-
नीयमानायानुब्रूह्यच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो उन्नय-
स्वोभयतः शुक्रं कुरुष्वेति । ४ ।

संप्रेक्षतीत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । चमसाध्वर्यो उन्नयस्वेति वचनात्
स एवात्रोन्नयति । नोन्नेता । उभयतः शुक्रं कुरुष्वेति द्रोणकल-
शादुपस्तरणाभिघारणे कुर्वित्यर्थः ॥

* Corrected ; the MSS. read प्रयच्छत् .

† Thus (or उन्नोपहृतेति) the MSS. ; Kśval. Śr. 5. 7. 5. उपहृत इति .

तमादायाहवनीयं गत्वाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्य-
त्यच्छावाक यजेति । ५ ।

सं उन्नीतं चमसम् ॥

वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् । ६ ।

गतः ॥

तेन न संभक्षयति । नास्मिन्नुपहवमिच्छते । यद्य-
स्मिन्नुपहवमिच्छेत भक्षयेत्येनं ब्रूयात् । ७ ।

वचनाङ्गचनितृत्तिरध्वर्योः । न चास्मिन्नुपहवमिच्छेदच्छावाकः । य-
द्यदीच्छेत् तमसौ भक्षयेति ब्रूयात् . नोपकृत इति ॥

भक्षिताप्यायितमन्तरा नेष्टुराग्नीधस्य च चमसौ
सादयित्वर्तुग्रहैः प्रचरतः । ८ ।

अतुपहसमाख्यानात् यद्वहणमन्त्रप्रकाशितत्वाच्च मध्वादयो ऽथेषां
देवता मरुदादयश्च याज्याप्रकाशिताः ॥

द्रोणकलशाङ्गद्वयान्ते । न साद्यन्ते । ९ ।

द्रोणकलशवचनमविस्रणार्थम् । तन्मार्गश्च न विस्रतव्यः सर्वत्र ॥

पूर्वेषां शेषेषूत्तरानभियच्छीतः । १० ।

अत एव सशेषा ह्यन्ते ॥

पूर्वी ऽध्वर्युर्गृह्णाति अध्वन्यः प्रतिप्रस्थातोपयाम-
युहीतो ऽसि मधुश्चेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

मधुश्वेत्यध्वर्युः माधवश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एवमुत्तरैरपि प्रतिमन्त्रम् ॥

मधवे त्वा माधवाय त्वेत्येके समामनन्ति । १२ ।

गतः ॥

पुरस्तादुपयामाः सर्वे । १३ ।

सर्वे मधुश्वेत्यादयो मधव इत्यादयश्च ॥

नान्योऽन्यमनुप्रपद्येत । प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र-
पद्यते । प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण । १४ ।

नान्योऽन्यस्य पृष्ठतो गच्छेत् । व्यवस्थितमेवाध्वर्युर्दक्षिणत एति .
उत्तरतः प्रतिप्रस्थाता । न चोभाभ्यां सह गन्तव्यमित्याह ॥

द्वार्येव व्यतीतः । १५ ।

द्वार्येव व्यतिगच्छतः मिथः संगतौ भवतः । अन्यत्र त्वेकैकावेव चरत
इत्यर्थः ॥

प्रविशन्तमेवाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता ग्रहेण परिप्रगृ-
ह्णाति । निष्क्रामन्तं पात्रेण । १६ ।

हविर्धानाद्धोमायोपनिष्क्रामन्प्रतिप्रस्थाता द्वारि स्थितो ग्रहणाय
हविर्धानं प्रविशन्तमध्वर्युं ग्रहेण परिप्रगृह्णाति ग्रहमुभयोर्मध्यतः
ह्रस्वावतिष्ठते । तथा ऊवा प्रविशन्गृह्णीत्वा निष्क्रामन्तमेनं केवलेन
पात्रेण परिप्रगृह्णाति ॥

चतुना प्रेष्येति चिष्वाद्येष्वध्वर्युः संप्रेष्यति । एवं प्रतिप्रस्थाता । १७ ।

त्रिषु गृहेषु ॥

पात्रयोर्मुखे पर्यावृत्यर्तुभिः प्रेष्येति द्वयोरध्वर्युः । एवं प्रतिप्रस्थाता । १८ ।

उभयतोमुखमृतुपात्रमित्युक्तम् । तत्र येन मुखेन पूर्वं ऊतं ततो मुखान्तरेण जुह्वतः ॥

पुनः पर्यावृत्यर्तुना प्रेष्येति सक्तदध्वर्युः । एवं प्रतिप्रस्थाता । १९ ।

गतः ॥

इति षड्विंशी कण्डिका ।

द्वादश त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते । १ ।

त्रयोदशेत्याधिकमासाभिप्रायम् । उक्तं च ब्राह्मणे . अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति ॥ चतुर्दशेत्याधिकमासस्यैवान्तरविकस्याभिप्रायम् । तौ हि कालभेदेन त्वादिश्लेते कालविद्भिः . न तु कदाचिदपि चतुर्दश मासाः सन्त्येकस्य संवत्सरस्य ॥

द्वादशसु सह प्रथमौ गृह्येते । सहोत्तमौ । २ ।

गृह्य एव सहभावे न गमने प्रदाने च ॥

त्रयोदशसूक्तमयोः सह ग्रहणप्रदाने । ३ ।

त्रयोदशले प्रदानमणुक्तमयोः सह क्रियते । न तत्राध्वर्योः संप्रैष इति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । द्वादश्यामेव याज्यायां त्रयोदशो ऽपि ह्यते . द्वादशभ्यो ऽधिकाया चतुर्थाज्याया अभावादिति भावः ॥

तथा चतुर्दशसु प्रथमोत्तमयोः । ४ ।

चतुर्दशले प्रथमयोः सहप्रदानं प्रथमायां याज्यायां . तथोत्तमयोर्द्वादश्याम् । अध्वर्योरेवोभयत्र संप्रैष इति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ॥

संसर्पो ऽस्यंहस्यत्याय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ वाव-
गृह्यते । ५ ।

एको ऽयं मन्त्रो न द्वौ . मासनाच्चैककपालमभिजुहोतीति लिङ्गात् . संसर्पो ऽस्यंहस्यत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तन्प्रीणातीति श्रुतेश्च । तेन कृत्स्नेनानेन द्वावपि गृह्यते ॥

अध्वर्युं यजतं गृह्यते यजेत्यभिज्ञायोभयत्राति-
प्रेष्यति हेतरेतद्यजेति । ६ ।

एवं प्रश्नास्तुरभिज्ञायोभयत्रातिप्रैषः कर्तव्यः । किमध्वर्युरेवोभयत्राति-
प्रेषिता . नेत्याह ॥

एवं गृह्यतिः स्वे प्रैषान्ते । ७ ।

गृह्यते यजेति स्वे प्रैषान्ते गृह्यतिरेवमतिप्रेष्यति नाध्वर्युरित्यर्थः ।
केचित्त्वेवंकारादुभयत्राध्वर्योरतिप्रैषं गृह्यतिनाच समुद्दयं मन्यन्ते ।

तद्युक्तं . गृहपतौ प्रेषिते ततो ऽन्वेनातिप्रेषणायोगात् . गृहपति-
स्येत्यवचनाच्च ॥

द्विदेवत्यवत्संपातौ व्यवनीयाभक्षितेन पाचेणाध्व-
र्युरैन्द्राम्नं गृह्णाति । इन्द्राम्नी आगतं सुतमिति ग्रहण-
सादनौ । प्रतिप्रस्थाता हरति भक्षम् । ८ ।
गतौ ॥

उभावध्वर्यू यथावषट्कृतं प्रतिभक्षयतः । ९ ।

यस्ययस्य वषट्कारे येनयेन ऊतं तस्यतस्य सस प्रतिभक्षयति तेनैव
वषट्कारक्रमेण ॥

सर्वेषां सोमपात्राणां भक्षितानां मार्जालीये प्रक्षा-
लनम् । १० ।

भक्षितानां भक्षितसोमानाम् ॥

एतत्पात्रमादायाध्वर्युः सदेविस्त्रे प्राङ्मुख उप-
विश्येडा देवह्वरिति शस्त्रं प्रतिगरिष्यञ्जपति । ११ ।

प्रतिगरिष्यन्वृतुपाचहस्तः सदोदार्युपविश्येडा देवह्वरिति अपत्यान्ता-
दनुवाकस्य ॥

अध्वया शंसावोमिति हेतुरभिन्नाय प्रदक्षिण-
मावर्तमानः शंसा मोद् इवेति प्रत्याह्वयते । शंसा
मोद् इवेति वा । १२ ।

यदा श्रोत्रावोमिति श्रोत्राध्युमभ्याङ्गयते तदाध्युः प्रदक्षिणमा-
दृत्योत्तिष्ठन् तमेवं प्रत्याङ्गयते ॥

ऋतुपात्रं धारयमाणः सदेविषे प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रति-
पृच्छति । प्रश्नो वा । १३ ।

मा निधाय्यतुपात्रमिति धारणवचनम् ॥

ओथा मोद् इवेत्यर्धर्षेषु । ओमोथा मोद् इवेत्य-
वसानेषु । प्रणव एवान्तः । १४ ।

अर्धर्षेषु ओथा मोद् इवेति प्रतिगृह्णाति । ऋगवसानेषु सप्रणवं ओथा
मोद् इवेति । ब्रह्मन्ते तु प्रणव एव केवलम् ॥ अर्धर्षग्रहणं विर-
मणप्रदर्शनार्थम् । तेन पञ्चःश्रियासु पादेषु ओथा मोद् इवेति ।
अर्धर्षेषु ओमोथा मोद् इवेति । तथा निविदादौनां विरमणेष्व-
र्धर्षविरमणेनैव प्रतिगर्ः प्रदर्शिता वेदितव्यः । तथा च सत्या-
षाठभारद्वाजौ . यत्रयत्र होता विरमेत् ओथा मोद् इवेत्येव
ब्रूयादिति ॥

ओथा मोद् इवं श्रोत्रमीद इवमोथा मोद् इवो-
मिति विकल्पन्ते । १५ ।

त्रिभिरेभिर्यथोक्तेः प्रतिगर्षेयश्चाक्रमं ऋ एते विकल्पन्ते . यथा
अर्धर्षेषु ओथा मोद् इवं . ऋगन्तेषु श्रोत्रमीद इवमिति . ब्रह्मन्तेषु
ओथा मोद् इवोमिति ॥

नार्धर्चाक्षुष्यते । नाभिप्रतिगृह्णाति । १६ ।

नार्धर्चात्प्रतिगरो क्षुष्यते अत्रच्छिद्यते . न प्रतिगरस्योपरि पुनः प्रति-
गृह्णातीत्यर्थः । नन्वप्रसक्तस्योभयस्य प्रतिषेधः किमर्थः । सत्यम् ।
तथापि प्रमादस्य संभवात् निन्दाश्रुतेः सादरार्थं वचनम् । वक्ष्यति
साच प्रायश्चिन्नं यदर्धर्चाक्षुष्येताभिप्रतिगृह्णीयादेत्यादि ॥

श्रोसा मोद इवौथा मोद इवेति व्याहावेषूभयं
करोति । १७ ।

श्रोसावोमित्येष व्याहावः । तस्मिन्मुच्यमान उभयमेतत्समुच्चयेन प्रति-
गरं करोति ॥

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ब्रह्मध्वयुरादत्ते । चमसांश्चमसाध्व-
र्यवः । १८ ।

चमसाध्वर्यवश्चमसानाददते न त्वाहवनीयसमीपं हरन्ति होमा
भावात् ॥

आश्राय्य प्रत्याश्राविते संप्रिष्यत्युक्थशा यज सोम-
स्येति । वषट्कृते जुहेति । १९ ।

गतः ॥

इति सप्तविंशो कण्डिका ।

अनुप्रकम्पयन्ति नाराशंसान्वषट्कारानुवषट्कारौ

। १ ।

चमसाध्वर्यवस्तु वषट्कारमनुवषट्कारं चानु चमसाग्रप्रकम्पयन्ति न जुहु-
ति । बौधायनस्त्वाह . नानुप्रकम्पयेरन्निति शास्त्रीकिः . नैतानुपो-
षच्छेरन्नित्यौपमन्त्र इति । नाराशंसदेवतत्वान्नाराशंसाः पितृदेवत्याश्च .
बह्वृचानामुभयचलिङ्गं भक्षमन्त्रं प्रकृत्य उमा वै पितरः प्रातःषवन
ऊर्वा माध्वादिने काव्यासृतीयषवन इति तत्रैव विशेषप्रदर्शनात् ॥

भक्षान्हरन्ति । २ ।

गतः ॥

व्याख्यातो ग्रहस्य भक्षः । तथा नाराशंसानां भक्ष-
साध्यायनसादनानि । ३ ।

पक्षे भक्षिते चमसिनः समाख्याभनं पूर्ववद्भक्षित्याप्याययन्ति साद-
यन्ति च चमसाध्वर्यवः ॥

वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण यज्ज्वाति । ओमासश्चर्षणीधृत
इति ग्रहणसादनौ । ४ ।

गतः ॥

असर्ज्यसर्जीति बर्हिर्भ्यां स्तोत्रमुपाकरोति । ५ ।

स्तोत्रमुपाकरोतीत्येतावता सिद्धे पुनर्मन्त्रबर्हिर्वचनं विसृष्टार्थम् ॥

इडायै हिङ्गुर तस्यै प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽव-

रुद्धा इति पुरस्तादाज्यानां यजमानो जपति चतुर्हो-
तारं च व्याचष्टे । ६ ।

चत्वार्युत्तराणि स्तोत्राण्याज्यानीति समाख्यायन्ते । समुदायाङ्गमेतौ
जपौ . दशहोतेव सामिधेनौनाम् । अतः प्रतिस्तोत्रं नावर्तते । सत्या-
षाढस्त्राह . पुरस्तादाज्यानामेकैकस्य स्तोत्रस्य जपतीति ॥

स्तूयमाने च चतुर्होतारं जपति । ७ ।

अयमपि पूर्वेण व्याख्यातः । तथा स्तूयमान इत्येकवचननिर्देशाच्च
नाटन्तिः ॥

चतुर्होतृन्व्याख्यायाज्यैरुक्तायतीति विज्ञायते । ८ ।

चतुर्होतृषु यजमानेनोक्तेषूद्गाताज्यैरुक्तायतीत्यर्थः ॥

स्तुत ऋतुपाचवर्जमैन्द्राग्रवस्त्रप्रतिगरो ग्रहना-
राशंसाश्च । ९ ।

अस्त्रस्य प्रतिगरः अस्त्रप्रतिगरः ॥

सर्वभक्षाश्चमसा भवन्ति । १० ।

सर्षः सोमो भक्ष्यो येषां ते सर्वभक्षाः । तान्भक्षितसोमान्प्रवाह्य
क्षरे शदयन्ति चमसाध्वर्यवः ॥

उपशामयहीतो ऽसि मिषावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं
पृच्छामि देवेभ्यो देवा युवमुक्थ्येभ्य उक्थ्या युवमित्यु-

क्थ्यपाचेशोक्थ्यतृतीयं वृद्धीत्वैष ते योनिर्मिषावद-
खाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्यास्त्रीमभि-
वृशति । ११ ।

उक्थ्यस्त्रास्यादृतीयं उक्थ्यद्वतीयं गृह्णाति ॥

यन्मुख्याश्चमसा भवन्ति तस्य प्रतिगृणाति तं च
प्रतिभक्षयति । १२ ।

त्रिष्वप्युक्थ्यपर्यायेषु अद्य मैत्रावरुणादेः चमसो मुख्य उन्नीयते
तस्य प्रतिगृणाति श्लं. प्रतिभक्षयति चमसम् ॥

मैत्रावरुणचमसमुस्थांश्चमसानुन्नीय पूर्वघन्स्तोत्रमु-
पाकरोति । १३ ।

गतः ॥

स्तुते पूर्ववच्छस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमध्वर्युरादत्ते । चम-
सांश्चमसाध्वर्यवः । आआव्य प्रत्याआविते संप्रेष्यत्यु-
क्थशा यज सोमानामिति । वषट्कृतानुवषट्कृते जुह्व-
ति । भक्षान्करन्ति । १४ ।

चमसाध्वर्यवो ऽप्यत्रोदङ्मुखा आघारस्योपरि जुह्वति. अत्र सर्वाः
सोमाज्जनीरिति वचनात् । यत्तु पूर्वमुक्तं पश्चात्प्राञ्चस्वमसैरिति तच्छु-
क्रामन्दिमात्रविषयं. प्राचीरन्या आजतयो ह्वयन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रा-
मन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्याग्रणुदत इति
शिङ्गात् ॥

एवमत ऊर्ध्वं नाराशंसवर्जं गणेषु चर्या । १५ ।

सर्वेषु समसगणेष्वेवमेव चर्या प्रचरणं भवति । संप्रैषस्य उक्त्यन्ना वज्र
सोमानामिति बद्धवचनान्तः । नाराशंसानां चैन्द्राय एवोक्तो विधिः ॥

देवेभ्यस्त्वा देवा युवं पृणञिम* यज्ञस्यायुष इति
मुख्ये संपातमवनयति । १६ ।

मुख्ये मैत्रावरुणसमसे संपातमवनीय ग्रहमायतने सादयति ॥

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्युक्तम् । १ ।

यज्ञकर्मकौशलनिमित्तेन यज्ञसा यथात्मानं योजयितुमिच्छति तदा-
न्तराहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नवनयेत् . यदि यजमानं तथेच्छति
तदान्तरा सदोहविधाने . यदि सदस्यांस्तदा सदसि स्थितावनके-
दित्युक्तं ब्राह्मणे । तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः । भक्षणे प्रजासुर्वषट्कार-
निमित्तं भक्षणं सर्वेषां समसिनां . मुख्यैः प्रतिभक्षणं चाध्वर्योः . ततः
समाख्याभक्षणं समसिनां . ततः प्रक्षालनं खरे सादनं समसानामिति
द्रष्टव्यम् ॥

एवं विहितावुत्तरौ पर्यायौ । २ ।

उत्तरयोरप्युक्त्यपर्याययोर्ग्रहणादिभक्षणान्तो विधिरथमेव ॥

* Thus all MSS.

ताभ्यां प्रतिप्रस्थाता चरति । एतावन्नाना । ३ ।

गतौ ॥

इन्द्राय त्वेति द्वितीये ग्रहणसादनौ संनमत्यर्धं चो-
क्थ्यशेषस्य गृह्णाति । पूर्ववत्स्थालीमभिमृशति । ब्राह्म-
णाच्छंसिचमसमुस्यांश्चमसानुन्नयति । ४ ।

इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामीति ग्रहणमन्त्रं संनमति । गतः शेषः ॥

नाभक्षितं चमसं स्तोत्रेणाभ्युपाकरोति । ५ ।

गर्हं वा गृहीत्वा चमसं बोधनीयं स्तोत्रमुपाकुर्यादिति नियमेनैव
षिद्धे ज्वान्तरविधिवचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं . यथा वक्ष्यति यदि
चमसमभक्षितमित्यादि । तत एव प्रायश्चित्तवचनात्सर्वत्रिकलं चास्य
निषेधस्य द्रष्टव्यम् ॥

न प्रतिप्रस्थातोर्ध्वपाचस्य भक्षयति । ६ ।

उक्थ्यपाचस्वरसं मुखे चमसे ज्वनीतं न प्रतिप्रस्थाता भक्षयति ।
षुपुपङ्गतः स्याद्भक्षयेत्येव ब्रूयात् . अश्वावाकचमसे तथादर्शनात् ॥

मुखे संपातमवनयति ७ ।

संपातमवनीयं शस्त्रिणे प्रयच्छति । ततश्चमसागूर्ववङ्गवयन्ति चम-
सिनः ॥

इन्द्रामिभ्यां त्वेति तृतीये ग्रहणसादनौ संनमति सव
चोक्थ्यशेषं गृह्णाति । न स्थालीमभिमृशति । ८ ।

गताः ॥

पूतभृतो विल उदीचीनदशं पविचं वितत्य य आ-
धवनीये राजा तं सर्वं पूतभृत्यवनीयाष्वावाकचमस-
मुस्थांश्चमसानुन्नयन्सर्वं राजानमुन्नोय दशाभिः कलशौ
मृष्ट्वा न्युञ्जति । ९ ।

कलशौ पूतभृद्गोणकलशौ । न्युञ्जति न्यञ्चौ करोति ॥

मुख्ये संपातमवनयति । १० ।

गतः ॥

उक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं शस्त्रंशस्त्रं
वा । ११ ।

प्रातःसवनान्ते ऽष्वावाकश्चस्त्रं प्रतिगीर्यं प्रतिप्रस्थाता उक्थशा इत्याह ।
श्चस्त्रंशस्त्रं वा प्रतिगीर्यं सप्त प्रतिगरिता तथा ब्रूयात् । प्रातःसवनं
प्रतिगीर्येति श्रुत्यर्थस्य विश्वचित्वादिति भावः ॥

असंत्वरमाणाः पूर्वाभ्यां सवनाभ्यां चरन्ति । संत्वर-
माणास्तृतीयसवनेन । १२ ।

ऋत्विज इति शेषः ॥

अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति संस्थिते सवन
आहुतिं जुहोति । १३ ।

संस्थिते सवन इत्यनेन सवनसंस्थानिमित्तत्वमाहुतेर्दर्शयति । तेन
वोमान्तिरेके मति तत्रायश्चित्तान्ते जुहोति । प्रायश्चित्तान्यप्यनुसृष्टं
ऋत्विजे पश्चात्तोरित्यादीनि प्राक् सवनाहुतेः कार्याणि ॥

प्रशास्तः प्रसुव प्रसुहीति वा संप्रेष्यति । १४ ।

प्रसुव प्रसुहीति पर्यायौ निःसर्पनार्थमनुष्ठां देहीत्यर्थः ॥

सर्पतेति प्रत्याह । १५ ।

प्रत्रास्तेति श्रेवः ॥

येन प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्ति । १६ ।

येन पथा पूर्वं प्रसृप्ता ऋत्विजस्तेनेव गच्छन्ति ॥

संतिष्ठते प्रातःसवनं प्रातःसवनम् । १७ ।

गतः ॥

इत्येकोनचिंशती कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रज्ञेयौ सूत्रदीपिका-
व्यामष्टमः पटलः ।

इति द्वादशः प्रश्नः ॥

श्रीम् ॥

अभिषवादि माध्यंदिनं सवनं तायते । १ ।

अभिषवादि महाभिषवादि ॥

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यातः । २ ।

तस्य माध्यंदिनस्य ॥

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निःषिञ्च निग्राभ्याः
करोति । ३ ।

वसतीवरीभ्यो होतृचमसेनापो गृहीत्वा निग्राभ्याः करोति ।
निग्राभाकरणं व्याख्यातं निग्राभास्त्रित्यत्र ॥

द्विदेवत्यर्तुग्रहा दर्विहोमाश्च न विद्यन्ते । ४ ।

दधिग्रहादयो ऽन्तर्यामान्ता दर्विहोमास्तावन्न विद्यन्ते । तथैत्र-
वायवाद्यस्त्रयो द्विदेवत्या षट्पुग्रहाश्च ॥

विश्वस्य राजानं प्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति । ५ ।

राजानमुपनद्धं तृष्णीं यावत्सुपावरोह्य विश्वस्य च बन्धनात्सोमवेष्टनं
वासो प्रावस्तुते प्रयच्छति . प्रत्यादत्ते चाभिष्टुतेषु प्रावसु . सोमो-
ष्णीषं यजमानः परिधत्त इति वचनात् ॥

असंप्रेषितो यावस्तोचीया अन्नाह । ६ ।

न यावक्तो ऽभिवृत्ने संप्रेषो ऽस्तीत्यर्थः ॥

तथैव महाभिषवः । ७ ।

तथैव महाभिषवः कार्यः यथा प्रातःखने । विशेषविवक्षया
पुनःकीर्तनम् ॥

घोषवांस्तु । ८ ।

नोपांशुस्वरभावः ॥

संराधयन्तश्चाभिषुष्वन्तीहाऽ इहेति । ९ ।

इहा इहेत्यासेडयन्तो ऽभिषुष्वन्ति ॥

उत्तमस्याभिषवस्य मध्यमे पर्याये वृहद्वर्धति वृह-
द्वृहदिति । १० ।

द्वितीयस्य पर्यायस्य मध्यमे पर्याये वृहद्वृहदित्येवं वृहच्छब्दमासेड-
यन्ति ॥

उत्तमे ऽभिषवे ऽभिषुते राजन्यसंभृते द्वैषा आषाण
इन्द्रिन्द्र इत्यवादिषुः । इन्द्रमचुच्यवुः परमस्याः परा-
वतः । आस्मात्सधस्तादेरोरन्तरिक्षात् । आ सुभूत-
मसुषवुर्ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः समरे रक्षांस्यधिषुर-
षवत्तं ब्रह्मज्यस्येति प्रतिप्रस्थाता आष्यो ऽनुमोदते । ११ ।

उत्तमे पर्याये पूर्वदिहा इहेत्येवाभिषुवते । असंभृत एवाधवनीचे
राजनि याव्यो ऽनुमोदते संभावयति मन्त्रेण ॥

पशुपुरोडाशं निरूप्य पयस्यावर्जं सवनीयाः । १२ ।

अत्र त्वाह बौधायनः . प्रातःसवन एव सर्वेभ्यः सवनीयान्निर्वपेत् .
 कृतान्तात्पौरोडाशिकं कर्म प्रत्याददीतोत्तरयोः सवनयोः . अनुसवन-
 मङ्गाराधूहनेनैव कपालेषु प्रतिपद्येत . सिद्धमत ऊर्ध्वमिति । तथा .
 क नु खलु माध्यंदिनीयाः सवनीया निरूप्यन्त इति . चुल्लकवैश्व-
 देवस्य स्तोत्र इति ब्रूयात् . क तृतीयसवनीया इति . महेश्वरस्य स्तोत्र
 इत्येव ब्रूयादिति ॥ अनुसवनमङ्गाराधूहनेनैव प्रतिपद्येतेति प्रातःसवनो-
 पहितेष्वेव कपालेषूत्तरयोः सवनीययोरधिप्रयणमित्यर्थः । चुल्लक-
 वैश्वदेवस्य स्तोत्र इत्याज्यानामादिमे स्तोत्र इत्यर्थः ॥

तेन प्रचर्य सवनीयैः प्रचरति । १३ ।

प्रचरणकाले ऽप्यथमेव क्रम इति भावः ॥

समानं तु खिष्टकृदिडम् । १४ ।

गतः ॥

स कृताकृतः । १५ ।

पशुपुरोडाशो वैकल्पिकः ॥

संभरणाद्या धारायाः कृते ऽध्वर्युर्ग्रहान्पृच्छति
 । १६ ।

संभृत्य राजानमित्यादि संतता धारा स्त्रावयित्वाद्येत्यन्ते कृते धारा-
 यद्धानध्वर्युर्ग्रहति ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

शुक्रामन्विनावथाग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यः । १ ।

गतः ॥

आग्रयणादुत्सिच्य द्वितीयां धारां करोति । उद-
चनान्तृतीयाम् । २ ।

उदचनेनाधवनीयाद्गृहीत्वा ततस्तृतीयां धारां करोति ॥

उक्थ्यं गृहीत्वा मरुत्वतीयौ । एतद्वा विपरीतम् ।
मध्य उक्थ्यमभितो मरुत्वतीयावित्येके । ३ ।

गतः ॥

मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपाचेणाध्वर्युः पूर्वं मरुत्वतीयं
गृह्णाति । इन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् । ४ ।

पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया ॥

तयोरन्यदेवतानि ग्रहणानि द्वेष्यस्यैके समामन-
न्ति । ५ ।

ग्रहणानीति बहुवचनं ग्रहणसादनाभिप्रायेण । द्वेष्यस्य यजमानस्य
ग्रहणसादनेषु मन्त्रे देवतान्तरपदावाप उक्तः शाखान्तरे । तत्तथा न
कार्यमिति भावः ॥

विरमति धारैकधनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्च-
हेतुः । ६ ।

अभिविधावाकारः ॥

ग्रहावकाशैः श्रुतंकारैश्चोपस्थाय वैप्रुषान्सप्तहोतारं
 च हुत्वा बहिष्यवमानवन्माध्यंदिनं पवमानं सर्पन्ति
 । ७ ।

ग्रहावकाशश्रुतंकारग्रहणात् तेभ्यो यदन्यदुपस्थानं अग्निः पविचमि-
 त्यादि तन्निवर्तते । तैरपि य एव ग्रहा माध्यंदिनाय पुनर्गृह्यन्ते
 तेषामेवोपस्थानं . नान्येषां आज्याहवनीयध्रुवादित्यातिपाद्वाद्दौर्णा .
 उपस्थितत्वात् ॥

चैष्टुभः पन्था रुद्रा देवतावृकेणापरिपरेण पथा स्वस्ति
 रुद्रानशीयेति सर्पणे विकारः । ८ ।

सर्पणमन्त्रे गायत्र इत्यादावेव विकारः ॥

उत्तरेण हविर्धानं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धि-
 ष्णायं परीत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्याग्नेण होतार-
 मध्वर्युर्यजमानश्चावतिष्ठेते । दक्षिणेनात्तरेण वा प्रशा-
 स्तुर्धिष्णायं परीत्योज्ञातारो माध्यंदिनेन पवमानेन
 स्तुवते । ९ ।

पूर्वेण सदो मार्जालीयाय गच्छन्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

ज्योतिषे हिङ्गुह तस्यै* प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे
 ऽवरुद्धा इति पुरस्ताम्नाथ्यंदिनात्पवमानाद्यजमानो
 जपति । चतुर्होतारं पञ्चहोतारं वा व्याचष्टे । ज्योत्स्यै
 हिङ्गुह तस्यै प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽवरुद्धा इति च ।
 स्तूयमाने च चतुर्होतारं पञ्चहोतारं वा जपति ।
 मध्यमायां च स्तोत्रीयायां द्वितीयमम्बारोहम् । स्तुते
 ऽध्वर्युः संप्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिं स्तृणीहि पुरोडाशां
 अर्लंकुह प्रतिप्रस्थातर्दधिघर्मेणानुदेहीति । १ ।

वाख्यातः प्रातःसवने ॥

आग्नीध्रे प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मं गृह्णाति । २ ।

ततो धिष्णियविहरषादिपाचसंमन्त्रगान्ते कर्मणि कृते दधिघर्मार्थं
 दधि प्रतिप्रस्थाता गृह्णाति ॥

औदुम्बर्यां सुच्युपस्तीर्य यावती द्यावापृथिवी इति
 दधि गृहीत्वाभिघार्य वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीतां प्रा-
 खश्च त्वापानश्च श्रीणीतां चक्षुश्च त्वा ओचं च श्रीणीतां
 दक्षश्च त्वा बलं च श्रीणीतामोजश्च त्वा सहश्च श्रीणी-
 तामायुश्च त्वा जरा च श्रीणीतामात्मा च त्वा तनूश्च
 श्रीणीतां ऋते ऽसि ऋतंकृतः ऋताय त्वा ऋतेभ्यस्त्वे-
 त्याग्नीध्रीये ऽधिश्चित्याह हेतवर्दस्व यत्ने वाद्यमिति । ३ ।

गतः ॥

* Sic ! Cf. XIII. 11. 1.

यदास्य विजानाति यदि आतो जुहोतन यद्यत्रातो
ममत्तनेत्येतस्मिन्काशे आतं हविरिति प्रत्युक्त्वा तमा-
दायाहवनीयं गत्वाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति । ४ ।

इति तृतीया कण्डिका ।

दधिघर्मस्य यजेति । १ ।

प्रतिप्रस्थातेति शेषः . तदधिकारात् . प्रतिवचनसमानकर्तृकत्वात् ॥

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्य मिषमाहुर्यमु सत्य-
माहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मा इन्द्राय
सुतमाजुहोमि स्वाहेति वषट्छते जुहोति । स्वाहा
वडिन्द्रायेत्यनुवषट्छते हुत्वा हरति भक्षम् । २ ।

गतः ॥

तं भक्षयन्ति ये प्रवर्ग्यम् । ३ ।

भक्षिणामयं नियमः . न तु भक्षणधर्मातिदेशः . यथा प्रवर्ग्यमित्य-
वचनात् । न च घर्मधर्माः . दधिघर्मस्य कृत्स्नविधानात् । अतो
नोपह्वयान्ना . न चावघ्नेष भक्षयन्ति ॥

तस्यारण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्त्रः । ४ ।

को ऽसौ । भूर्भुवः सुवर्मयि त्यदित्यनुवाकः । यथा वक्ष्यति १ .
दधिघर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः सुवरित्यनुवाक्येनेति ॥

नाप्रवर्ग्ये स्यादित्यपरम् । ५ ।

अप्रवर्ग्ये क्रतौ न स्यादा दधिघर्मः ॥

मिचो जनान्प्र स मिचेति भक्षयित्वा नाभिदेशान-
भिमृशन्ते । ६ ।

गतः ॥

व्याख्याता सवनीयचर्या । ७ ।

दधिघर्मानन्तरं पशुपुरोडाशेन चरित्वा सवनीयेः प्रचरति ॥

एतावन्नाना । माध्यंदिनस्य सवनस्येन्द्राय पुरोडा-
शानामिति संग्रैषादी* नमति । ८ ।

एवं संग्रैषयोरादौ नमति ॥

होच इडां हृत्वा हविर्धानं गच्छन्संग्रैष्यत्युक्तीयमा-
नेभ्यो ऽनुब्रूहीति । ९ ।

गतः ॥

उक्त्वायनाद्या नाराशंसानां सादनात् । १० ।

समानमिति शेषः ॥

तच्च विकारः । ११ ।

वक्ष्यत इति शेषः ॥

* Corrected according to the commentary and especially to the collateral passages XII. 20. 15 and XIII. 11. 6, in the latter of which the MSS. have संग्रैषादौ; here they read संग्रैषादि.

अच्छावाकचमसं दशममुन्नयति । १२ ।

दशममित्यनेन दशानामप्यन्नयनमुच्यते . न द्वययने ऽस्य चरमत्वं .
यागे नवमत्वदर्शनात् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति । १३ ।

यथा प्रातःसवनिके सवनमुखे संप्रेषितं तथा संप्रेष्यतीत्यर्थः । विका-
रविवक्षया त्वनुवादः ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्कोवलयस्य भागस्य शुक्र-
वतो मन्थिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमानिति संप्रैषा-
दिः । १४ ।

अथ तु संप्रैषस्यैवमादिर्भवति ॥

षड्ढोषा भवन्ति । १५ ।

अत्रेति शेषः । प्रातःसवने तु पञ्च ॥

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसेन चरन्ति
। १६ ।

गतः ॥

एता एव होचास्तृतीयसवने भवन्ति । १७ ।

अथापि षडेव भवन्ति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु दक्षिणा ददाति । बद्धपरिमितं
सप्तैकविंशतिः षष्टिः शतं द्वादशशतं सहस्रं सर्ववेदसं
वा । १ ।

बद्ध प्रभूतं . तत्रापरिमितं अनवधृतपरिमाणं धनमिति शेषः । सप्ता-
दयः संख्या गोविषयाः . यथा वक्ष्यति . गवां संख्या भवतीति ।
द्वादशशतं द्वादशाधिकं शतम् ॥ वेद इति धनाख्या . सर्ववेदः
सर्ववेदसं सर्वस्वमिति यावत् । तत्तु भूमिपुरुषवर्जं देयमिति न्याय-
विदः । स्वयं च वक्ष्यति . यदन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्चेति ॥

ज्येष्ठं वा पुत्रमपभज्य सर्ववेदसं ददाति । २ ।

सर्ववेदसं ददत् ज्येष्ठाय पुत्राय भागं दत्त्वा शेषं ददाति ॥

अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति । ३ ।

गर्भाद्दुवायां जातो ऽश्वतरः सर्वचादेयः . साहस्रसर्ववेदसयोस्तु
नित्यः । तथा च ब्राह्मणं . तस्माद्दृष्ट्व्यनवक्रुप्तः . सर्ववेदसे वा सहस्रे
वावक्रुप्त इति ॥

अविं ददात्यजां गामश्वं पुरुषं हस्तिनं वासे ऽनो
रथमेदनं मन्यं माषांस्तिलान्ब्रीहियवान्गर्दभमित्य-
धिकान्यनियतानि । ४ ।

पूर्वाभिः सह विकल्पद्वानित्यर्थमुक्तं अधिकानीति . नित्यवत्स-
मुच्यश्वद्वानित्यर्थमुक्तं अनियतानीति । एतान्यपि द्रव्याणि यथो-
क्ताभ्यो दक्षिणाभ्यो ऽधिकानीच्छन्ददाति । ददत्तस्तु क्रतुर्गुणवत्तरो
भवतीति भावः ॥

गवां संख्या भवति । ५ ।

यात्र सप्तादिका संख्योक्ता सा गवामेव भवति . गान्धेयां द्रव्याणाम् ।
न चान्यैः सह गवामित्यर्थः ॥

दक्षिणेन वेदिमवस्थितासु दक्षिणासूत्तरेण हविर्धानं
गत्वोत्तरेणामीधीयं धिष्णियं परोत्य पूर्वया द्वारा प्रा-
ग्वंशं प्रविश्याच्च यजमानस्यामात्यानां संह्वयनाद्वा
सुग्दण्डोपनियमनात्कृत्वा प्रचरण्या दक्षिणानि जुहो-
ति । ६ ।

दक्षिणा दक्षिणतो वेदेरवस्थिता भवन्ति । ततः प्रचरण्यां यावती-
र्दक्षिणाऽतीर्होष्यति तावत्कृत्वो महीत्वोत्तरेण हविर्धानमित्यादि
प्रतिपद्यते ॥

हिरण्यं प्रबध्य घृते ऽवधायोदु त्यं चिच्चमिति द्वाभ्यां
गार्हपत्ये जुहोति । ७ ।

द्वाभ्यां द्वे आऽती जुहोति ॥

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति । ८ ।

गतः ॥

उभयं धारयमाणो रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा
अभ्यैति । ९ ।

उभयं हिरण्यमाज्यं च ॥

अतिनीय विभागमेके समामनन्ति । १० ।

दक्षिणानां विभागं दानं चोक्त्वा ततो ऽतिनयनमासां कक्ष्यते हिरण्य-
पाण्डिरयेषु गार्हपत्यमित्यादिना । तद्वातिनयनं प्रथमं कृत्वा ततो
विभागदाने कार्ये इत्यर्थः ॥

तुयो वो विश्ववेदा विभजत्विति ता यजमानश्चतुर्धा
कृष्णाजिनेन व्युन्नास्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति । ११ ।

यथा चक्ष्वासुतुर्धा विभक्ता भवेयुस्तथा व्युन्नासयति ॥

यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थाचे तृतीयं
नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेचे । १२ ।

यथैवमंशा निपतन्ति तथा विभज्य ददातीत्यर्थः । कौटुम्भः स
विभाग इति चेत् तदुक्तं कल्पान्तरकारैः . द्वादशद्वादश प्रथम-
त्विग्भ्यः षट्षडर्धभ्यः सतस्रस्रतस्रस्रतृतीयेभ्यः तिस्रस्तिस्रः तुरीयेभ्य
इति । एतदुक्तं भवति . यो ऽध्वर्युभ्यो द्वेषस्रतुर्धा ऽंशस्तं पञ्च-
विंशतिधा कृत्वा द्वादशांशानध्वर्यवे ददाति षट् प्रतिप्रस्थाचे सतस्रो
नेष्ट्रे तिस्र उन्नेच इति ॥

एतेनेतरेषां दानमुक्तम् । १३ ।

एतेनैव प्रकारेणेतरेषामप्युल्लिजां वर्गभ्यो दानं व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

हिरण्यं पूर्णपाचमुपबर्हसं सार्वसूत्रमित्यग्नीध्रे ऽग्रे
ददाति । १ ।

हिरण्यादीनि चीणि दक्षिणाभागाद्दहिर्भूतान्यग्नीध्रे ऽग्रे ददाति ॥

प्रतिहर्षे ऽन्तः । २ ।

प्रतिहर्षे तु खदक्षिणांश्च एवान्ततो देयः . न हिरण्यादीनीत्येके
कष्यान्तरानुरोधत् ॥

तथा ब्रह्मणे दद्याद्यथान्यां दक्षिणां नानुध्यायेत् । ३ ।

यथान्यां नामुकाङ्क्षेत् इन्तेमां न लभ्यवानस्मीति । तथा सर्वान्तमां
दद्यात् ॥

अङ्गानि दत्त्वा तेनतेन यथालिङ्गं निष्क्रीणीते यद्वा-
स्यन्स्यात् । ४ ।

वागादीन्यङ्गानि दत्त्वा तत्तदङ्गं तेनतेन दक्षिणांशेन निष्क्रीणीते
यंयमंश्च दास्यन्भवति । निष्कयणवाक्ये तद्युक्तदिदमां यथायथं
लिङ्गसंख्याया विकारार्थं यथालिङ्गवचनम् ॥

हेतर्वाचं ते द्दामि तां ते ऽनेन निष्क्रीणामीति । ५ ।

इति हेतरे वाचं दत्त्वा निष्क्रीणीते । तच्चेदमानीयमानस्य दक्षिणा-
भागस्य प्रतिनिर्देशः । अतः तां ते ऽनेनेत्येवाविकृतः प्रयोगः ॥
अन्यन्तु मतम् । नाच्चेदमानीयमानस्य दक्षिणांशस्य परामर्शः . किं
त्वदःशब्दवत्तदाचिनः शब्दस्य . तथा तस्य त इदमुम्ह्य इत्यप

बोधायनेन इदमो ऽपि शब्दपरत्वप्रदर्शनात् । अतः तां ते दक्षिणां-
 श्रेणेति प्रयोग इति ॥ केचित्तु दक्षिणानां खेनांश्रेणेति प्रयुञ्जते ।
 तदयुक्तं . युष्मदाभिहिते ऽंशसंबन्धे खञ्जब्दस्य वैयर्थ्यात् ॥

एवं ब्रह्मण्ये मनः । अध्वर्यवे प्राणम् । उक्ताचे चक्षुः ।
 होत्रकेभ्यः ओचम् । चमसाध्वर्युभ्यो ऽङ्गानि । प्रसर्प-
 केभ्यो लोमानि । सदस्यायात्मानम् । ई ।

सर्वत्र दत्त्वा निष्क्रीणीत इत्यन्वयः । तत्र मनऽङ्गादिषु तस्ते तं त
 इत्यादिर्विकारो ऽनुसंधेयः । ओचनिष्कयणे तु तद् एभिरिति
 विकारः . तदो दक्षिणांशैरिति वा । होत्रकानन्तरं प्रतिप्रस्थाचा-
 दिभ्य ष्वलिग्भ्यो दत्त्वा ततश्चमसाध्वर्यादिभ्यो दीयते । तत्र प्रति-
 प्रस्थाचादीनामथध्वर्यादिसमाख्यानात् सप्त एव तेषां मन्त्रो योयो
 सुख्यस्य । तेषाममन्त्रकं दानमित्यन्ये । क्रमस्त्रेतेषामधिद्वितीय-
 पादिक्रमात् होत्रवर्गक्रमाच्च द्रष्टव्यः . तद्यथा प्रतिप्रस्थाचे प्रस्तोचे
 पावस्तुत उच्चेने सुब्रह्मण्यायेति । प्रतिहर्त्रे ऽन्ततः ॥

अन्यच्च दक्षिणाभ्यश्चमसाध्वर्युप्रसर्पकसदस्येभ्यः । ७ ।

यद्यपि सदस्यो ऽप्यृत्तिकसप्तदशः तथापि वचनादक्षिणासु न भाग-
 भागभवति । ननु कियच्चमसाध्वर्यादिभ्यो देयम् । यथाअद्भुमिति
 यद्गतां . परिमाणवचनात् । यथाअद्भुमित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

हिरण्यपाणिरग्रेण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदः ।
 अन्तराग्नीध्रं च सदस्य ता उदीचीस्तीर्थेनोत्सृजति । ८ ।

धारयमाण एव तद्द्विरप्यमध्युर्थयोक्तेन पद्यातिनीय दक्षिणाशान्ता-
शोत्करावन्तरा गमयति ॥

एतत्ते अग्ने राध इति दक्षिणातिनयनः । ९ ।

गतः ॥

तथैव समन्वारब्धेष्वसमन्वारब्धेषु वाग्ने नयेत्याग्नीध्रीधे
जुहेति । १० ।

अतिनयन्नेव दक्षिणाः प्राप्याग्नीध्रीये जुहेति । असमन्वारम्नपचे
शालामुखीयहेमामन्तरं विमुञ्च न्यमात्या हेमार्थत्वाद्दन्वारम्नस्य ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति द्वितीयां यद्यनो रथो
वासो ऽधीवासो वा दीयते यदि वा दास्यन्स्यात् ।
प्रजापते न त्वदेतानीति तृतीयां यदि पुरुषो हस्ती वा
दीयते यदि वा दास्यन्स्यात् । ११ ।

अधीवासः शयनार्थं चर्मादि । यद्यनऽआदीन्यप्यधिकानि दीयन्ते
दास्यमानानि वा भवन्ति अतिनीय दानपचे तदा द्वितीयाहुतिः ।
पुरुषहस्तिनोस्तु दाने तृतीया च । पुरुषः मनुष्यजातीयो दासी-
दासकन्यादिः ॥

ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्याचेयाय प्रथमाय हिरण्यं
ददाति । द्वितीयाय तृतीयाय वा । १२ ।

यजमान इति शेषः . दानत्वात् । प्रथमाय प्रथमं सर्वेषु इत्यर्थः .
यथा अग्नीध्रे प्रथमायादधातीति । द्वितीयाय आग्नीध्रानन्तराय .

द्वितीयाय होतुरनन्तराद्य । तथाग्नीदात्रेययोरात्रेयः प्रथम इष्टो
 बोधायनभारद्वाजाभ्यां । सत्याषाढकात्यायनाभ्यां तु द्वितीय इति
 द्रष्टव्यम् । अन्ये तु व्याचक्षते . प्रथमो ऽग्निः प्रवरो अस्म श्यावा-
 शस्य स प्रथमः . तथा गविष्ठिरातिथी द्वितीयद्वितीयौ . तस्य
 चाग्नीध्रीयहोमानन्तरमेव सर्वत्र दानमिति ॥

तदभावे य आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यात् । १३ ।

अग्निः वेदः . तं सार्धं यो वेद स आर्षेयः . एष वै ब्राह्मण अग्नि-
 रार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः । संहितः पिशादीनामार्षेयेण
 संतत इत्यर्थः . यथोक्तं सत्याषाढेन . तस्मिन्नविद्यमाने य आर्षेयो
 ऽनुचानस्य पुत्र इति । स्त्रिंशं चात्र भवति . पितृमन्तं पैतृमत्य-
 मिति ॥

अस्महाचा देवचा गच्छतेति नीता अनुमग्व्य सद
 इत्य वि सुवः पश्येत्यनुवीक्षते यद्यतिनीय विभजेत् । १४ ।

तीर्थेनादीचीर्नीता अनुमग्व्य प्रत्येत्य सदो ऽनुवीक्षत इत्यर्थः ।
 तथा सदः प्रेषत इत्येव भारद्वाजः ॥ इदमपि याजमानमेव . अस्म-
 हाचा वयमिह प्रदातार इति मन्त्रब्राह्मणस्त्रिंशत्तन्नाभ्याम् । तत्तु यद्य-
 तिनीय विभजेदिति वचनात् दत्त्वातिनयनपक्षे लुप्यते । केचित्स्वेतदु-
 न्तरसूत्रेषु योजयन्तस्तत्रापि न लोपयन्ति ॥

अन्तः सदस्यासीनेभ्य अत्विग्भ्यो दद्यात् । इविर्धाने
 ऽध्वर्युभ्यः । १५ ।

अथ दक्षिणार्णं विभागो दानं चातिनीय विभागपक्षे । तथा यद्य-
तिनीय विभजेदित्येतदनेन सह योजयतामासनदेशनियमस्यास्मिन्नेव
पक्षे । अन्यत्र त्वनियमः ॥

अष्ट्विग्भ्यो नमस्करोति । १६ ।

एवं दत्तास्त्रतिनीतासु च दक्षिणासु अष्ट्विग्भ्यो नमस्करोति ॥

यं यज्ञमागच्छेत्तं प्रसर्पेदिति प्रसर्पकाणां विघ्नयते
। १७ ।

अथ प्रसर्पकानधिकृत्य श्रूयते . यं यज्ञं दर्शनेपुरागच्छेत्तं प्रसर्पेदिति
अथ सदः प्रविश्यासौतेति । अतस्ते सदस्तेवासीरन् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

दक्षिणतः सदस्यासीनेभ्यः प्रसर्पकेभ्यो ददाति । १ ।

यजमानश्च तेभ्यः सदस्यासीनेभ्य एव ददाति ॥

न बहिर्वेदि । २ ।

अथ प्रसर्पकेभ्यो ऽपि वक्ष्यमाणेभ्यः पुरुषेभ्यो दित्सप्तर्षेर्वेद्यासीनेभ्य
एव दद्यात् . न कस्यैचिद्बहिर्वेदि ॥

न याचितः । ३ ।

प्रसर्पकायाप्रसर्पकाय च याचमानाय न ददाति ॥

न भीतः । ४ ।

भयब्रह्मचापि न योग्याद्य ददाति ॥

न कस्यकश्यपेभ्यः । ५ ।

प्रतिषिद्धं दानं गोत्रदये । चिन्वन्तु हेतुः ॥

नाब्राह्मणाय । ६ ।

ब्राह्मणाद्यैव देयं नान्यस्मै वर्णयेत्सर्गः । तत्रापवादमाह ॥

ब्राह्मणायाप्यविदुषे न देयम् । अप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्यात् । यां स विद्यां वेद तां तयावरुन्हे । ७ ।

चैवर्षिकेषु य एव कश्चित्सार्ववेदवित्तस्मै दद्यात् . नान्यस्मै । यां ह्यथौ ब्राह्मणां वेद तां तथा दक्षिणया प्राप्नोति । तस्माद्देदनमेव दानार्हत्वे निदानमिति भावः ॥

यां श्रोत्रियाय ज्ञातये वानृत्विजे प्रसृप्ताय यां स विद्यां वेद तां तयावरुन्हे । ८ ।

श्रोत्रियो ऽधीतवेदः । पूर्वं तु सार्ववेदवेदनं दाननिमित्ततयोक्तम् । अत्र तु स्वरूपमात्रवेदनमिति विवेकः । श्रोत्रियस्येदागतो यज्ञश्च श्रोत्रियो ऽपि वा ज्ञातिरनृत्विक् सन्सदः प्रसृप्तः स्यात् ताभ्यां यां दक्षिणां ददाति यां स विद्यामित्यादि पूर्ववत् । तत्राश्रोत्रियो याम-वेदिकीमपि गान्धर्वविद्यां वेद तामाप्राप्नोति द्रष्टव्यम् ॥

यां ज्येष्ठाय यया स देवतया ज्यैष्ठ्यं गच्छति तां
तयावरुन्हे । ९ ।

ज्येष्ठः याममहत्तरः । तस्मा अप्यागताद्य दद्यात् । स यस्या देवतायाः
प्रसादाज्ज्येष्ठतां जग्मिवान्तामाप्नोति ॥

यामार्षेयाय विदुषे स्वर्गं तथा लोकमाप्नोति । १० ।

आर्षेयो व्याख्यातः । तस्य च विद्याविदे दद्यादित्यनेनैव सिद्धत्वात्
आदरार्थः पुनरुपन्यासः ॥

यामन्यो दीयमानां न कामयेत यं द्विष्यात्तस्मै दद्या-
त्सहान्येन धनेन । ११ ।

यां दीयमानामेको ऽपि न कामयेत नेच्छेद्गृहीतुं तां धनाकारेण
सह द्वेष्याद्य दद्यात् ॥

यत्प्रतिनुत्तां दक्षिणां गोषु चारयेत्प्रति वा यद्धी-
यात्सखाष्टक्येन भूत्वा प्रक्षिणीयात्* । १२ ।

तामेवं सर्वैः प्रत्याख्यातां गां यदि गोभिः सह चारयेत् स्त्रीत्रयंदा
पृथक् चारयिष्यामीति सा त्रिवा भूत्वेन दंशेत् । अतस्मां द्वेष्यावैव
दद्यात् ॥

यामदानीयाय दक्षिणां ददाति तामस्य पशवो ऽन्व-

* C प्रक्षिणीयात् ।

पक्रामन्ति । यदि मन्थेतादानीयायादामिति न म
इदमुपदम्भिषणि*त्येतद्यजुर्जपेज्ञां वा दद्याद्वाङ्मणाय
। १३ ।

अदानीयः दानायोग्यः । तस्मै तां दक्षिणां इत्वा तामनु पश्वे
ऽस्मादपक्रामेयुः । अतस्तद्दानमङ्गायां प्रायश्चित्तमेतत्कुर्यात् । न म
इदमित्युच्यपि यजुःशब्दो यजुःशाखात्मानात् ॥

यदा मरुत्वते ऽनूक्तमथ न देयं न प्रतिगृह्यम् । १४ ।

यदा मरुत्वते ऽनूक्तं अनुवाक्योक्ता भवति ततः परं न देयं यजमा-
नेन न च प्रतिगृह्यमितरैः ॥

अनूबन्धावपायां हुतायां दद्यात्प्रति च मृक्कीयुः । १५ ।

गतः ॥

नीतासु दक्षिणासु चात्वाञ्चे कृष्णविषाणां प्रास्यति
हरिणस्य रघुष्यतो+ ऽधि शीर्षणि भेषजम् । स श्वेचियं
विषाणया विषूचीनमनीनशत् ॥ अनु त्वा हरिणो
सृगः पङ्भिश्चतुर्भिरक्रमीत् । विषाणे विष्येतं ग्रन्थिं
यदस्य गुल्फितं हृदि मनो यदस्य गुल्फितमित्येता-
भ्याम् । १६ ।

* दक्षिणक् instead of दक्षिणत. About this transition of final
t in k cf. Weber, Indische Studien IV, 248, 412, XIII,
108-110.

† Sic ! Only DE have रघुष्येदे like Atharva Veda 3. 7. 1.

एताभ्यामृग्भ्यां प्रास्यति । नीतासु दक्षिणास्त्रिति वचनं ब्राह्मणानु-
करणार्थम् ॥

यज्ञपतिमृषय एनसाहुरित्याग्नीध्रीये पञ्च वैश्वकर्म-
शानि हुत्वा । १७ ।

इति षष्ठमी कण्डिका ।

मरुत्वतीयाभ्यां प्रचरतः । १ ।

तत्र यज्ञपतिं घोरा षषयो ऽनन्यान् ये भक्षयन्तो नमः पितृभ्य
इति पञ्चेति भारद्वाजः ॥

इन्द्राय मरुत्वते ऽनुब्रूहीन्द्राय मरुत्वते प्रेष्येति संप्रैषौ
सानुवषट्कारावननुवषट्कारौ वा । अन्यतरो वा सानु-
वषट्कारः । द्विदेवत्यवत्संपातौ व्यवनीयाभक्षितेन पा-
चेणाध्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वा इन्द्रेति
ग्रहणसादनौ । प्रतिप्रस्थाता हरति भक्षम् । उभावध्वर्यु
प्रतिभक्षयतः । २ ।

व्याख्याताः ॥

एतत्पात्रमादायैन्द्राग्रवच्छस्त्रप्रतिगरो ग्रहनाराशं-
साश्च । ३ ।

इन्द्राग्रान्तिदेशप्रयोजनं प्रतिगरार्थं पात्रधारणं नाराशंससादनं च ॥

माहेन्द्रं युक्रपाचेण युक्ताति । महँ इन्द्रो य षोड-
सेति ग्रहणसादनौ । ४ ।

उत्तरो ऽप्यनुवाको ग्रहणे विकल्प्यते . तादर्थादात्मानस्य । बौधा-
यनस्वाह . अथ चेद्दृष्टपृष्ठो महँ इन्द्रो नृवदित्येतयेति ॥

माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । ५ ।

गतः ॥ अत्र तार्तीयसवनिकानां सवनीयानां निर्वाप उक्तो बौधा-
यनेन । तत्र दर्शितमेव प्राक् । भारद्वाजादयश्चाहुः . अत्र तार्तीय-
सवनिकमभिषवमभिषुणुयात् . सवनीयान्सौम्यमिति निर्वपेत् . आ-
त्रिरमवगयेदित्येकं . तृतीयसवन इत्यपरमित्यादि ॥

स्तुते वैश्वदेववच्छस्त्रप्रतिगरो ग्रहनाराशंसाश्च । ६ ।

वैश्वदेववदिति वचनात् पाचवर्जं प्रतिगरः । सर्वभक्षाश्चमसा भवन्ति ॥

माहेन्द्रं त्वतिग्राह्या अनुह्यन्ते । ७ ।

उक्ते माहेन्द्रे पश्चाद्द्विहोमधर्मेण ह्यन्ते . न त्वस्य वषट्कारे । कुतः ।
अनुह्यन्त इति वचनात् . उक्त्यग्रा यज सोमस्वेति चैकवचनात् .
देवताभेदाच्च ॥

सहैवाध्वर्युणाग्नेयं प्रतिप्रस्थातादत्ते । ऐन्द्रं नेष्टा ।
सौर्यमुक्तेता । ८ ।

ग्रहास्तु माहेन्द्रेण सहैवाददते ॥

अग्ने तेजस्विन्नित्वाग्नेयं प्रतिप्रस्थाता हुत्वा तेजा-

विदसीत्यनुमन्त्रयते । इन्द्रीजस्विन्नित्येन्द्रं नेष्टा हुत्वौ-
 षोविदसीत्यनुमन्त्रयते । सूर्यं भ्राजस्विन्निति सौर्यमुक्तेता
 हुत्वा सुवर्षिदसीत्यनुमन्त्रयते । ६ ।

अनुमन्त्रयते ऊतमिति शेषः ॥

तान्हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति मयि मेधा-
 मित्यंतैः स्वंस्वं यथालिङ्गम् । १० ।

धिष्णियान्होतारं षानतियन्तः सदस्यामित्वान्योऽन्यमुपहृय भक्षयन्ते-
 तैरेव मन्त्रैः ॥

तथैवोक्थ्यविग्रहाः । ११ ।

उक्थ्यस्य विग्रहाः पर्यायाः . ते तथैव कार्याः यथा प्रातःसवने ॥

एतावद्गाना । इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति सर्वेषु ग्रहस-
 सादनौ संनमति । १२ ।

इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामीति सर्वेषु संनामः ॥

उक्थं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रतिगौर्यं शस्त्रं-
 शस्त्रं वा । विश्वे देवा मरुत इति संस्थिते सवनं आहुतिं
 जुष्टेति । १३ ।

व्याख्यातौ प्रातःसवने ॥

तथैव संप्रैषः सर्पणं च । १४ ।

Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.	6	4
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	1	4
Nītiśāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisīstaparvan (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II ..	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Ditto Aśvāyāna, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	6	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	2	0
Taittirīya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya S'vetāśvatara Kena Ysā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	6	14
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The same, bound in cloth ..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each ..	32	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper ..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each ..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	10
Isabāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each ..	25	8
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	0
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	2

(Turn over.)

विदसोत्यनुमन्त्रयते । इन्द्रौजमि

जोविदसोत्यनुमन्त्रयते । सुर्व

हुत्वा सुवर्विदसोत्यनुम

अनुमन्त्रयते इतमिति

तान्नुत्वा स

मित्येतैः स्वस

धिष्णियान्ने

तैरेव म

	VII, and	
	Ra. 90	0
	.. 6	0
	309 (incl.) @ 1/4 per	
	1844 (12), 1845 (12), 1846	
	1850 (7). @ 1/ per No. to Sub-	
	to Non-Subscribers; and for 1851 (7),	
	(4), 1864 (5), 1865 (3), 1866 (7), 1867 (6),	
	(8), 1871 (7), 1872 (3), 1873 (3), 1874 (8), 1875	
	(3), 1878 (3), 1879 (7), 1880 (3), 1881 (7), 1882 (6),	
	Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	
	enclosed in brackets give the number of Nos. in each	
	ingham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra	
	A. S. B., 1864) ..	2 0
	ingham's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society	
	Extra No. J. A. S. B., 1868) ..	2 0
	ingham's Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No.,	
	A. S. B., 1875) ..	4 0
	ingham's Catalogue of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II,	
	Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No. J. A. S. B., 1878) ..	4 0
	ingham's Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M.	
	L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	4 0
	ingham's Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson,	
	Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	3 0
	Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1892) ..	4 0
1.	Anis-ul-Musharrihin ..	3 0
2.	Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2 0
3.	Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	1 0
4.	Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev.	
	W. Taylor ..	3 0
5.	Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1 0
6.	Istilahát-ush-Şáfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1 0
7.	Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32 0
8.	Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2 0
9.	Khizánat-ul-'ilm ..	4 0
10.	Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40 0
11.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera,	
	Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12 0
12.	Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1 0
13.	Sharaya-ool-Islam ..	4 0
14.	Tibetan Dictionary ..	10 0
15.	Ditto Grammar ..	2 0
16.	Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2 0
	Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	18 0
	Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIAN SOCIETY OF BENGAL.
No. 551.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASCICULUS XI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I. ..	Rs. 1	5
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ ..	..	12 0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	..	3 13
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	..	2 0
Suyúty's Itqán. on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	..	8 13
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3 1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	..	14 0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	..	4 6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	..	5 10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3 3

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	..	2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	..	3 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	..	4 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	..	4 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	..	4 0
4. Anis-ul-Musharrihin ..	..	3 0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	..	2 0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	..	1 0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	..	3 0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	..	1 0
9. Işláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	..	1 0
10. Ináyah. a Commentary on the Hidayah. Vols. II and IV, @ 16/ each ..	..	32 0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	..	2 0
12. Khizánat-ul-'ilm ..	..	4 0
13. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	..	40 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	..	12 0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	..	1 0
16. Sharaya-ool-Islam ..	..	4 0
17. Tibetan Dictionary ..	..	10 0
18. Ditto Grammar ..	..	8 0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	..	3 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	..	18 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	..	5 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 551.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASCICULUS XI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Aśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Śaṅḍilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/each	.. 1	4
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc. ..	.. 29	6
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kátantra, (Sans) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	.. 6	0
Kathá Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each ..	.. 13	0
Kál Madhab, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mímáṃsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	.. 10	10
Márkandeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8
Nṛisimha Tápani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc.	.. 7	8
Náradá Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	.. 0	10

(Continued on third page of cover.)

प्रजासः प्रसुवेति संप्रैषः. सर्पतेत्यनुष्ठा. निःसर्पणं चेति चित्तं
समानं प्रातःसवनेन ॥

संतिष्ठते माध्यंदिनं सवनम् । १५ ।

गतः ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ।

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनम् । १ ।

आदित्यग्रह आरम्भो यस्य तदादित्यारम्भणम् । विसृष्टार्थं वचनम् ॥

हविर्धानस्योभे द्वारौ संवृत्य वेद्यां बहुजनायाम् । २ ।

वेदामं गृह्णातीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

यदि वास्य भ्रातृव्यः प्रसृप्तः स्यादन्तर्वेदि सति
गृह्णीयात् । ३ ।

यद्यपि जनतया सह भ्रातृव्यो ऽपि प्रसृप्तः स्यात्तस्मिन्नप्यन्तर्वेदि
स्वित एव गृह्णीयात्. न त्वपनुदेत् ॥

भ्रातृव्ययज्ञे तु गृह्यमाणे आदित्ये बह्विवदि तिष्ठेत्
। ४ ।

भ्रातृव्ययज्ञे गतस्त्वादित्यग्रहणदशायां बह्विवेदि तिष्ठेत् ॥

आदित्यपात्रेषु य आदित्यस्थास्यां द्विदेवत्यग्रहसं-
पातास्तेभ्यः सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीति । ५ ।

गतः ॥

कदा चन प्रयुच्छसीति श्रुतातद्धं दधि । ६ ।

यदादित्यग्रहार्थं दधि तद्गृह्णात्युपयामेन ॥

यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व
आदित्येति तस्मिन्ग्रावाणमुपांशुसवनमवधाय तेनैनं
मेक्षयित्वा । ७ ।

न सादयतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मेक्षयित्वा लोडयित्वा ॥

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामोति श्रुतातद्धेन
दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा ग्रावाणमुद्गृह्णाति
। ८ ।

अथमर्थः । वृष्टिकामस्य तु न मध्यतो दधि गृह्णाति . तेनैव तु
दध्ना पयसा वा तथैवर्षानुपयामया . ततो ग्रहं श्रीत्वा पूर्ववत्
मेक्षयित्वा ग्रावाणमुद्गृह्णातीति । तत्र चैवं विज्ञानमुपेयादित्याह ॥

यद्युद्गृहीतस्य ताजग्बिन्दुः प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः
स्यात् । यदि चिरमवर्षुकः । ९ ।

ताजक् सद्यः । यदि चिरं प्रस्कन्देदित्यन्वयः ॥

न सादयति । १० ।

प्रमिति श्रेयः । यावाणं तु सादयत्येव कार्यापवर्गात् । तथा
उपांशुसवनं यावत्प्रपिञ्जतीत्येव बोधायनः ॥

यदि कामयेत गर्भान्पशवः स्त्रीव्येयुरित्युक्त्वादित्य-
मवेद्येत । ११ ।

स्त्रीव्येयुरिति रेफश्चान्दसः प्रामादिको वा . वास्यगर्भान्स्त्रीव्येयुः
वरायुं हित्वा स्याव्येयुरित्यर्थः । यतो ऽयं दोषस्ततो नोद्गृह्य यावाणं
प्रमृच्छेतेति भावः ॥

दर्भैर्हस्तेन वापिधायोत्तिष्ठति सूर्यो मा देवो देवेभ्यः
पात्विति । १२ ।

मतः ॥

अहं परस्तादित्यादित्यं यजमानो ऽन्वारभत आ
होमात् । १३ ।

अभिविधावाकारः ॥

कविर्यज्ञस्य वितनेति पन्थामिति हरति । १४ ।

मतः ॥

आ समुद्रादिति दर्भैराच्यावयति । १५ ।

आच्यावयति यथा दर्भैर्विन्दवस्यवेरन् तथा चास्यति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

आदित्येभ्यो ऽनुब्रूहि प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रिय-
व्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य
आदित्येभ्यः प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो
महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति सं-
प्रैषौ । आदित्येभ्यो ऽनुब्रूह्यादित्येभ्यः प्रेष्येति वा । १ ।
गतौ ॥

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भानाहवनीये
प्रास्यान्यचेक्षमाण आदित्यं जुहोति । २ ।

दर्भान्मन्त्रेण प्राञ्च त्वष्णीं जुहोति ॥

उन्नमभय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् । ३ ।

गतः ॥

न हुत्वाम्बीक्षेत । ४ ।

ऋतमपि न वीक्षेत ॥

सूदवदादित्यपाचमायतने सादयित्वादाभ्यांशुमुपां-
शुपावनौ यश्चोपांशुपाचे ऽंशुस्तानृजीषे ऽपिस्तृच्य प्रातः-
सवनवन्महाभिषवः । ५ ।

प्रातःसवनवा इति वचनात् नियाभ्यकरणं इहा इ हेत्यभिषवमन्त्र
निवर्तते । त्वष्णीं त्वभिपूर्यते होदचमसः ॥

ऋजीष त्वेवाभिषुखन्ति । ६ ।

पूर्वयोः सवनयोर्द्यदृजीषं तदेवाभिषुण्वन्ति ॥

पयस्यावर्जं सवनीयाः । ७ ।

अभिषुते राजनि यावत्सूपोढे च ऋजीषे सवनीयान्निर्वपति ।
कल्पान्तरकारमते तेषां माहेन्द्रस्य* स्तोत्र उपाकृते निर्वापस्तत्रैव
दर्शितः ॥

आग्नीध्रे पत्न्याशिरं मथित्वापरया द्वारा हविर्धानं
प्रपादयति । पूर्वया गतश्रियः । ८ ।

पत्नीवज्रत्वे सुख्या प्रपादयति ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । ९ ।

गतः ॥

पूतभृतो बिल उदीचीनदशं पविचं वितत्य तस्मिन्ध-
जमानः पुरस्तात्प्रत्यङ्तिष्ठन्सह पत्न्याशिरमवनयत्यस्मै
देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिः । १० ।

चतसृणामन्ते ऽवनयः । बौधायनस्त्राह . आशिरमवनयत्यम्बारभ्यां
पत्न्यामस्मै देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिरनुष्कन्दसमिति ॥

ग्रहकाल आग्रयणमेव चतसृभ्यो धाराभ्यः । ११ ।

द्रोणकलत्रप्रतिष्ठापनाद्या धारायाः कृते आग्रयणमेव गृह्णाति ॥

* । महेन्द्रस्य .

आग्रयणादुत्सिञ्च्य द्वितीयां धारां करोति । आ-
दित्यस्थाल्यास्तृतीयाम् । आदित्यग्रहसंपाताच्चतुर्थीम्
। १२ ।

आदित्यपात्रस्थाल्यास्तूदाच्चतुर्थीं धारा ॥

उक्थ्यश्चेदत्रोक्थं गृह्णाति । १३ ।

उक्थ्यसंख्येत्कतुरचोक्थं गृह्णाति ॥

विरमति धारैकधनानां यथार्थमित्येतदादि माध्यं-
दिनवत् । १४ ।

माध्यंदिनवदिति वचनात् पञ्चहोचनम्तरं महावकाशप्रवृत्तकाराः ततो
वैप्रुषाः ततः सर्पणम् ॥

दात दशमी कण्डिका ।

जागतः पन्था आदित्या देवतावृक्षेणापरिपरेण पन्था
स्वस्थादित्यानशीयेति सर्पणे विकारः । आयुषे हिङ्गुर
तस्यै* प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽवरुद्धा इति पुर-
स्तादाभवात्पवमानाद्यजमानो जपति । पञ्चहोतारं
सप्तहोतारं वा व्याचष्टे । आयुवै† हिङ्गुर तस्यै प्रस्तुहि

* Sic! Cf. XIII. 3. 1.

† Corrected; the MSS. have चायुवै.

तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽवरुञ्चा इति च । स्तूयमाने च
पञ्चहोतारं सप्तहोतारं वा जपति । मध्यमायां च
स्तोत्रीयायां तृतीयमन्वारोहम् । स्तुते ऽध्वर्युः संप्रेष्य-
त्यग्नीद्ग्रीन्विहर बर्हिं स्तृष्वीहि पुरोडाशां अलंकुरु
प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेति । १ ।

व्याख्याताः प्रातःसवने ॥

अथ शलाकाभिर्ज्वलतो धिष्णियान्विहृताम् व्या-
घारयेत् । उपरिष्टाद्याघारणम् । २ ।

अथ शलाकाभिर्ज्वलतो धिष्णियान्विहरेत् न तु तान् व्याघारयेत् ।
यस्मान्तदुपरिष्टान्करिष्यते ॥

शृतं हवीश्चः शमितरित्येतदादि पाशुकं कर्म प्रति-
पद्यत एडायाः । ३ ।

तत्र प्रतिप्रस्थातः संवदस्वेति प्रैषात् शामिचसंवादमात्रं प्रतिप्रस्थाता
करोति । इदयाभिघारणान्तं वा । तदर्धत्वादभिप्रजनस्य ॥

दक्षिणेन हविर्धानं समवत्तं हरति । उत्तरेण वा । ४ ।

समवत्तं इडा । तां हरति होत्रे ॥

प्राशितायामिडायां सवनीयाद्या नाराशंसानां सा-
दनात् । ५ ।

सवनीयवर्षादि समानं माथंदिनेन ॥

तच्च विकारः । तृतीयस्य सवनस्येन्द्राय पुरोडाशा-
नामिति संप्रैषादी नमति । ६ ।

सवनौचार्थयोः संप्रैषयोरादी नमति ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ।

प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादन्ने । चमसांश-
मसाध्वर्यवः । १ ।

गतः ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति । तृतीयस्य सव-
नस्यर्भुमतो विभुमतः प्रभुमतो वाजवतः सवितृवतो
दृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतस्तीर्त्रा आशीर्वत इन्द्राय
सोमानिति संप्रैषादिः । २ ।

माध्दिनीयेन सवनमुखसंप्रैषेण व्याख्यातः ॥

अथ चमसाञ्जुहोति । ३ ।

सह चमसान्तरैर्होतृचमसं जुहोतीत्यर्थः ॥

श्येनाय पत्वने स्वाहेति वषट्कृते जुहोति । वट्-
स्वयमभिगूर्नाय नमः स्वाहेत्यनुवषट्कृते । ४ ।

अध्वर्यारेव मन्त्रः । चमसाध्वर्यवो ऽप्यत्र दक्षिणतो ऽवस्थिता जुह्वति ।

प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यञ्चौ ब्रह्मकामन्विनाविति प्राङ्मुख
ब्रह्मकामन्विसंयोगात् ॥

हुत्वा हरति भक्षम् । ५ ।

एवं हुते प्रैतु होतुरिति संग्रहे चोक्ते मध्यतःकारिभ्यः सप्त चमसाध-
र्युंहरति भवमित्यर्थः ॥

एवमुत्तरैः प्रचरति । ६ ।

उत्तरैर्होचकचमसैः ॥

एतावन्नाना । पूर्वेषुपूर्वेण मन्त्रेण वषट्कृतेवषट्कृते
ब्रुहेति । उत्तरेणोत्तरेणानुवषट्कृते । ७ ।

विष्टश्चाथ धर्मण इत्यादयः पूर्वे मन्त्राः . वट् स्वयमभिगूर्तायेति
सर्वोत्तरः ॥

तृम्यन्तां होवा इति सर्वान्कुत्वा जपति । ८ ।

आग्नीध्रचमसे हुते जपति ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु चमसिनः स्वंस्वं चमसमनू न्यन्ते
शीस्त्रीनपुरोडाशशकलानुपवपन्त एतत्ते ततासी ये च
त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ९ ।

ततः सद एत्यायाउग्नीदित्यादि नाराशंससादनान्ते हुते चमसिनः
स्वंस्वं चमसमनू । तस्य पञ्चाद्दीर्घञ्छान्दसः प्रामादिको वा । न्यन्ते
समीपभूमौ हविःशेषस्य पुरोडाशस्य शकलान्प्राचीनावीतिनो निर्व-

प्रति स्त्रेभ्यः पितृभ्य इव . न तु यजमानपितृभ्यः . तत पिता-
महेति लिङ्गात् । स्त्रेभ्यः पितृभ्य इत्येव कस्यान्तरकाराः ॥

नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराञ्जपन्ति । १० ।

नमस्कारानिति वचनात् नमस्कुर्वन्तो जपन्ति ॥

षड्हीतारं यजमानो व्याचष्टे । ११ ।

गतः ॥

प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्ययावतिष्ठन्ते । १२ ।

मतः सर्वे यज्ञोपवीतिनः खंखं देशं गत्वावतिष्ठन्ते ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

वाममद्य सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रय-
णाङ्गृहीत्वा न सादयति । १ ।

वाममद्य सवितरित्येतत्प्रदर्शनार्थमुत्तरयोरथमुवाकयोः . विकल्पा-
र्थत्वाच्चयाणामात्रानस्य ॥

देवाय सवित्रे ऽनुब्रूहि देवाय सवित्रे प्रेष्येति संग्रै-
षौ । २ ।

गतः ॥

मानुषषट्करेति । ३ ।

अनुहोमनिवृत्त्यभिप्रायो ऽनुषङ्गप्रतिषेधः ॥

एतेनैव सञ्ज्ञेण वैश्वदेवं पूतभृतो वृक्ष्णाति । ४ ।

एतेनैव पात्रेण ॥

उपयामवृहीतो ऽसि सुशर्मासीति ग्रहणसादनौ । ५ ।

गतः ॥

न स्तोत्रं भवति । ६ ।

यद्यं वा गृहीत्वा चमसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति स्तोत्रोपाकरणं प्राप्नोति प्रतिषिध्यते . पवमानस्तोत्रत्वात्प्रथमशस्त्राणाम् ॥

वैश्वदेवं प्रतिगृणाति । ७ ।

शस्त्रमिति शेषः ॥

प्र घावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृषेत्यभिज्ञायोभयतो मोदं प्रतिगृणाति मदा मोद इव . मोदा मोद इवेति । ८ ।

मदा मोद इवेत्यर्धेषु . मोदा मोद इवेत्यवसानेषु । स एष उभयतो मोदः ॥

अन्यतरतो मोदं वा मदा मोद इव . आघा मोद इवेति । ९ ।

अर्धर्चेषु मदा मोद इवेति भवति . अक्सानेषु तु यथापूर्वं श्रोत्रा
मोद इवेत्यर्थः ॥

व्यवहितमेके समामनन्ति मदा मोद इव . श्रोत्रा
मोद इव . मोदा मोद इवेति । १० ।

प्रथमे तावदर्धर्चे मदा मोद इव . ततो ऽक्साने श्रोत्रा मोद
इव . ततो द्वितीये ऽर्धर्चे मोदा मोद इव । एवमुत्तरास्त्रपि
द्रष्टव्यम् ॥

आ व्याहावात् । ११ ।

स एष त्रिविधो ऽपि प्रतिगरविकारः प्रागनन्तराद्याहावात् । ततः
परं तु यथापूर्वमेव प्रतिगरः । श्रोत्रावोमिति शब्दो व्याहावः ॥

नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्चेत्यभिज्ञाय प्रतिप्रस्थाता
द्विदेवत्यपात्राणि वायुर्वी विमुञ्चत्विति विमुञ्चापरया
द्वारा निर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य पूर्वयातिहृत्य यथा-
यतनं सादयति । १२ ।

स्थानादपादानं विमोक्तः ॥

वैश्वदेववद्ब्रह्मनाराशंसाः । १३ ।

वैश्वदेववदिति वचनात् सर्वभक्षाश्चमसा भवन्ति ॥

सौम्यस्य चरोस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १४ ।

पाचसंसादमादि तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र यावता इविषो निव्यन्ति-

शाब्देव क्रियते . नेतरदङ्गजातं . पाशुकस्यैव प्रसङ्गसिद्धेः । भार-
दाजादिमतात्तु माहेन्द्रस्य स्तोत्रकाल एवास्य निर्वापो निदर्शित
एव प्राक् ॥

व्याख्यातश्चरुकल्पः । १५ ।

द्यास्वातो ऽस्य ब्राह्मणे चरुकल्पः । तस्मान्तथैव स कार्यो न त्वष्णीक
इत्यर्थः । ननु कः प्रसङ्गः । अस्ति परमतात् । यथोक्तं बौधायनेन .
सौम्यस्य मन्त्रोमन्त्र इति मन्त्रवान्स्यादिति बौधायनः . त्वष्णीक
इति ब्रालीक्रिरिति ॥

अप्रयित्वा प्राचीनावीती सौम्येन प्रचरति । १६ ।

अप्रयित्वासाद्य ततः प्राचीनावीती भूत्वा प्रचरति ॥

इत्नेन प्रथममवदानमवद्यति । मेक्षणेनोत्तरम् ।
एतद्वा विपरीतम् । १७ ।

गतः ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्कृतिक्रम्य दक्षिणामुख-
स्तिष्ठन्नाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति सौम्यस्य यजे-
ति । १८ ।

अपेणाहवनीयं दक्षिणतो गत्वावदायापरेणाहवनीयमुदङ्कृतिक्रम्य
यजति ॥

वषट्कृते दक्षिणार्धे जुहोति । १९ ।

गतः ॥

आज्येनापांशुभयतः सौम्यं परियजति । अन्यतरतेः
वा । २० ।

आज्येन यथाप्रकृति यजति । तस्य तृपांशुयाजधर्मकत्वादेवोपांशुत्वे
सिद्धे पुनर्वचनात्सर्वोपांशुत्वं बोद्धव्यम् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति घृतस्य यजेति । २१ ।

गतः ॥

वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्याज्येन चरुमभिपूर्य । २२ ।

इति चयोदशौ कण्डिका ।

उद्गातृभ्यो हरन्ति । १ ।

प्रत्याक्रम्याभिपूरणमेव यथा स्यात् मा भूत्स्विष्टकृदादि शेषकार्यमिति
प्रत्याक्रमणवचनम् । हरन्तीति षड्वचनं हर्त्विशेषानादरार्थम् ॥

तमुद्गातारो ऽवेक्षन्ते सद्यो त एतद्यद् त इहेति । २ ।

केचित्तु कल्पकारास्तदेक्षणमाध्वर्यवे ऽप्यासातमित्यध्वर्युष्णामपौ-
च्छन्ति . तन्निरासार्थमुद्गादकर्मवचनम् । यन्नूक्तमाध्वर्यवे अवेक्षन्ते
पवित्रं वै सौम्य इति तदप्युद्गादकर्मैव प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ॥

य आत्मानं न परिपश्येदाज्येनाभिददिं कृत्स्नवे-
क्षेत । ३ ।

तेषु यस्मिन्नाज्ये प्रतिबिम्बितमात्मानं न परिपश्येत्स पुनराज्येना-
भिददिं कृत्वावेचेत् । को ऽयमभिददिर्नाम . इदिः दानं . उपरि-
दानं अभिददिः । तदुक्तं बौधायनेन . अभिददिं कृत्वावेचेत् .
तस्मिन्भूय आज्यमानीयावेचेतेति ॥

यो गतमनाः स्यात्सो ऽवेक्षेत यन्मे मनः परागत-
मिति । ४ ।

यो ऽन्यो ऽपि कश्चिद्गतमनाः शून्यहृदय इव भवति सो ऽप्यवे-
क्षेत . न गतमना भवति ॥

अथ पुनः शलाकाभिर्ज्वलतो धिष्णायान्विहृता-
नाज्येनैवाष्टमृहीतेन व्याधारयति । ५ ।

अष्टमृहीतेनेति वचनादेको न व्याघार्यः . स चाहवनीयः . आग्नी-
ध्रीयमादितो ऽन्ततश्चात् लिङ्गात् ॥

यद्येनं ब्रूयादाग्नीध्रीयं मे पुनर्व्याधारयेति नवमृहीतं
मृहीत्वाग्नीध्रीयमादितो ऽन्ततश्च व्याघार्यं धारयति
धिष्णायानाज्यशेषं च । ६ ।

यद्येनमेवं ब्रूयादाग्नीध्रस्तदास्य धिष्ण्यमन्ततो ऽपि व्याधारयति .
न चादित एव दिः । सकृद्वाधारणे ऽप्यवशिष्टमेव धारणं धिष्ण्य-
व्ययोः ॥

उपयाममृहीतो ऽसि वृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशु-
पाषेण पात्नीवतमाग्रयणाङ्मृहीत्वा न सादयति । ७ ।

अग्निः पत्नीवानस्य देवतेति पत्नीवतः ॥

व्याघारणशेषेण श्रित्वाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्य-
त्यग्नीत्यात्नीवतस्य यजेति । अग्नाइइ पत्नीवाइ इति
वषट्कृते जुहोति । ८ ।

गतौ ॥

नानुवषट्करोति । ९ ।

पत्नीवतमित्यनेनैव सिद्धस्याप्युक्तगविधित्स्यानुवादः ॥

अपि वोपांश्चनुवषट्कुर्यात् । १० ।

गतः ॥

ततः संप्रेष्यत्यग्नीन्नेष्टुरपस्थमासीद् नेष्टः पत्नीमुदान-
योन्नेतर्हीतुश्चमसमनून्नय हेतुश्चमसे भ्रुवायावकाशं
कुरूङ्गाचा पत्नीं संस्थापयाप उपप्रवर्तयेति । ११ ।

उपस्थः अद्दः . तमासीद् तच्च निषीद् भक्षणार्थम् । पत्नीसुरानव
उद्गात्रसमीपे । हेतुश्चमसमन्वितरानुन्नय । तथोन्नय हेतुश्चमसं
यथा भ्रुवस्यावनीतस्यावकाशः स्यात् । नेष्टः पत्नीसुङ्गाचा संस्थापय
समीक्ष्य वक्ष्यमाणे काले । पत्नि* त्वमपि तदाप ऊरुषोप-
प्रवर्तय ॥

संप्रेषवत्कुर्वन्ति । १२ ।

गतः ॥

* Corrected ; the MSS. read पत्नी .

अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाग्नीध्रो व्यवसृष्य भक्षय-
ति । १३ ।

नेष्टृतद्विष्णुबोर्भयत आधीषो भक्षयति ॥

अग्निपीतस्येति भक्षमन्त्रं संनमति । १४ ।

यथादेवतं भक्षमन्त्रं संनमति ॥

इति चतुर्दशोऽक्षिका ।

नोपस्य आसीत । यदुपस्य आसीत पण्डकः स्यात् । १ ।

पण्डकः क्लीबः । ननु पूर्वं नेष्टुरूपस्यमाधीदेत्युक्तं । इदानीं तु गोपस्य
आधीदेत्युच्यते । तत्रकथमुभयमप्युद्दिश्यते । सत्यमुभयं दुर्घटम् ।
अत एव विरोधादिकव्यो भविस्यति । यद्योक्तं चिरस्थकेग्निना-
अन्तरा व्यवसृष्य भक्षयति । उपस्ये वा नेष्टुरासीत इति । तत्र यदा
नोपस्य आसीत तदा अग्निन्नेष्टुरूपस्यमाधीदेति संशेषांश्चोदापः ॥

होतृचमसमुखांश्चमसानुन्नयन्सर्वं राजानमुन्नीय
दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जति । २ ।

थाख्यातः ॥

यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रमुपाकरोति । ३ ।

यज्ञायज्ञियसामसंबन्धि स्तोत्रमुपाकरोतीत्यर्थः ॥

ज्वलयन्ति धिष्णियान् । ४ ।

गतः ॥

सकर्षांप्राहता अक्वकर्षांप्राहता वा यन्नायन्निवेन
स्तुवते । ५ ।

येषां स्तुतिसंबन्धः स्तोत्रत्वेनोपगादत्वेन वा ते सर्वे सद्य कर्षैर्विना वा
कर्षैरवगुण्डिता भवन्ति ॥

ये प्रसृप्ताः स्युस्ते सर्वे ऽग्निष्टोममुपगायेयुः । ६ ।

ये सद्यः प्रविष्टास्तो सर्वे यन्नायन्निचमुपगायेयुः ॥

सप्तहोतारं यजमानो व्याचष्टे । ७ ।

गतः ॥

विश्वस्य ते विश्वावत इति हिङ्कारमनुद्गात्वा पत्नीं
संख्यापयति । आ तिसृभ्यः स्तोत्रियाभ्यो ऽगन्देवानिति
च । ८ ।

नेष्टेति शेषः । कस्मात् । नेष्टा पत्नीमुद्गात्वा संख्यापयतीति श्रुतेः ।
तत्र हिङ्कारे कृते नेष्टृषोदित उद्गाता पत्नीं पश्यति । एवमा
द्वतीयायाः स्तोत्रियायाः ॥

पत्न्यप उपप्रवर्तयति दक्षिणेनोरुषा नग्नेन प्राचीरु-
दीचीर्वोरुभ्यामन्तरतः । ९ ।

एवं संख्याता पत्नी पश्चान्मुखी षती दक्षिणेनोरुषापोद्धृतवसनेन

बभ्रुजनीरपः प्राचीरन्तरतः अभ्यन्तरं प्रवर्तयति गमयति . दक्षिणा-
मुखी वा सत्युदीचीर्वा द्वाभ्यामूर्ध्वामित्यर्थः । अथवा ऊर्ध्वा-
मन्तरत इत्यूर्वारन्तरत इत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वोरुपप्रवर्तयेदित्येके । १० ।

ऊर्ध्वरेव वा हस्तेन प्रवर्तयति न तु ताभ्यामन्तरतो गमयतीत्यर्थः ॥

उपरि दूरमुदूहेदा वक्षणांनामाविष्कर्तोः । अग्नीत-
मुख्यस्या जायत इति विज्ञायते । ११ ।

षयोदसंधिर्न।विष्कृतः स्थानथापोदूरेदासः । तथा हते अग्नीत-
मुख्यस्याः प्रजा जायते ॥

अभ्यग्र आग्निमाहृतं प्रतिगृणाति । १२ ।

अभ्यगः त्वरितः ॥

आपो हि स्या मयोभुव इत्यभिज्ञायापो विषिञ्च-
न्प्रतिगृणाति । १३ ।

अवस्कन्दस्यप्रतिगृणाति आपोहिष्ठीये वृषे ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायमित्यभिज्ञायोभयतो
मोदं प्रतिगृणाति मदा मोद इव . मोदा मोद इवेत्या
व्याहावात् । १४ ।

वास्यागो वैश्वदेवब्रह्मे ॥

सीदनादि भ्रुवस्य न यजमानो मूर्धं करोत्याव-
नयनात् । १५ ।

निरोधाग्रक्तौ व्रातपती ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ॥

भूतमसि मृते मा धा इति प्रतिप्रस्थाता भ्रुवमवेक्ष्य
द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिरुह्णामीत्यञ्जलिना परिरुह्य
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्यावयन्त्विति हृत्वा भ्रुवं
भ्रुवेणेति पुरस्तात्प्रत्यङ्गुःसीने होतृचमसे भ्रुवमव-
नयति । १ ।

गतः ॥

पुरस्तादुक्थस्यावनीयः । मध्यतो ऽन्ततो वा । २ ।

उक्थं वृत्तम् ॥

उत नो ऽहिर्बुध्न्यः ऋणोत्वज एकपादिति वा वैश्व-
देव्यामृचि शस्यमानायाम् । ३ ।

वैश्वदेव्यां शस्यमानायामवनयति । कस्यां वैश्वदेव्यां. उत नो ऽहि-
र्बुध्न्य इत्यस्यां. अज एकपादित्यस्यां वेत्यर्थः । वैश्वदेव्यामिति वचनं
वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामिति ब्राह्मणव्याधिख्यासथा ॥

परिधानीयायां वा सद्यश्चास्तायाम् * । ४ ।

शस्त्राणां शस्त्रायां. दीर्घश्चान्दसः ॥

मध्यमायामुत्तमायां वा । ५ ।

परिधानीयाया मध्यमे वचन उत्तमे वेत्यर्थः ॥

उक्तं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं । शस्त्रं-
शस्त्रं वा । ६ ।

शास्त्रातः प्रातःसवने ॥

प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादत्ते । चमसांश्च-
मसाध्वर्यवः । आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यत्युक्थशा
यज्ञ सोमानामिति । वषट्कृतानुवषट्कृते जुहति ।
भस्मान्दरन्ति । ७ ।

गतः ॥

होतृचमसमध्वर्युः प्रतिभक्षयति सुभूरसि श्रेष्ठो
रक्षीनां प्रियो देवानां संसदनीयः । तं त्वा सुभव
देवा अभिसंविशन्विषो ऽसि त्वेषो ऽसि नृम्यो ऽसि
यज्ञो ऽसि व्रतो ऽसि स्वो ऽसि वारणो ऽसि तस्य त
इषस्य त्वेषस्य नृम्यस्य यज्ञस्य व्रतस्य स्वस्य वारणस्य
शूद्रस्य चार्यस्य च भुक्षिषीयेति । ८ ।

* Thus all MSS.

मन्त्राभिभूतिरित्यादीनां भक्तमन्त्राणां प्रत्यावायः ॥

यथा त्वं सूर्यासि विश्वदर्शत एवमहं विश्वदर्शतो
भूयासमित्यादित्यं यजमान उपतिष्ठते । ९ ।

अत्राह सत्याषाढः . यद्यस्तमितः स्यादाहवनीयमेवादित्योपस्थानेनो-
पतिष्ठेतेति ॥

आयुर्म इन्द्रियं धेह्यदो म आगच्छत्वित्याहवनी-
यम् । १० ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति । ११ ।

यथा आयुर्म इन्द्रियं धेहि पुत्रो म आगच्छत्वित्यादि ॥

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतदादि पाशुकं कर्म
प्रतिपद्यते । १२ ।

गतः ॥

इति षोडशो कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

परिधिषु प्रहृतेषून्नेता हारियोजनं गृह्णाति । १ ।

हरिरस्मिन्नुच्यते प्रतिगमनायेन्द्रस्येति हारियोजनो गृहः । तं परिधिषु
प्रहृतेषु गृह्णाति . ऊते च संस्वावे । कुत एतत् । परिधिप्रहरणाङ्ग-

मासंश्चावस्य ॥ किं च वाजिनहारियोजनयोस्त्वावदेकरूपमधीमहे
 प्राङ्गणे . यथा प्रहृत्य परिधीञ्चुहेतीति । तच्च वाजिने व्यासख्यौ
 स्रुचकारः . परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्विति । सत्याषाढस्त्वचाप्युक्त-
 वान् . प्रहृतेषु परिधिषु संस्त्रावेण ऊत्वा हारियोजनेन चरन्तीति ॥
 अतो ऊत एव संस्त्रावे हारियोजनः । तथोत्कर्षपक्षे वाजिनेनापीद्वैव
 हारियोजनमिच्छन्ति . कल्पननिष्पाद्यद्रव्ययोर्योगयोर्निष्पन्नद्रव्यस्यै-
 वानुपप्रहृत्युपपत्तेः ॥

उपयामयृहीतो ऽसि हरिरसीति द्रोणकलशेन
 सर्वमाग्रयणं यृहीत्वा न सादयति । बद्धीभिर्धानाभिः
 श्रुत्वा शीर्षन्नधिनिधायोपनिष्क्रम्येन्द्राय हरिवते ऽनु-
 ब्रूहीन्द्राय हरिवते प्रेष्येति संप्रैषौ । धानासोमेभ्यो
 ऽनुब्रूहि धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वा । २ ।

गताः ॥

हरी स्थ हर्योर्धाना इति विक्रम्य वषट्कृतानुवषट्-
 कृते हुत्वा हरति भक्षम् । ३ ।

विक्रम्येति विविधं क्रमणं विक्रमणं . अपतः पृष्ठतश्च पादयोः करण-
 मिति यावत् । अतिक्रमणविधिरेवायम् । यतो मन्येतानभिक्रम्य
 शेष्यामीत्यस्यापवाद इत्यन्ये । तत्र वषट्कृते त्रुष्णीं विक्रम्य मन्त्रेण
 ऊत्वा सदसि भक्षं हरति ॥

अपरेषोत्तरवेदिं द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्योन्नेतर्युप-

इवमिद्धा सर्वे हारियोजनं भक्षयन्तीदृयजुषस्ते देव
सोमेति । ४ ।

अथवापरेणोत्तरवेदिं प्रतिष्ठाप्य तत्रागत्य सर्वे भक्षयन्ति । वाचनिके
ऽत्र भक्षणसाभः सर्वेषाम् । तत्रोच्चेतापि सर्वान्क्रमादुपहृत्यते मुख्या-
नर्धिनस्तृतीयिनः पादिनो यजमानमिति । भक्षेद्यौत्यादि समानं
सर्वेषाम् । इदृयजुषस्त इति भक्षणमन्त्रः ॥

असंभिन्दन्तो धाना निम्नानि कुर्वन्ते । निम्नानि
हत्वा निरिव धयन्ति । ५ ।

यथा धाना न संभिद्येरन् तथा दन्तैः संदक्ष्य तासु निम्नानि हत्वा
निरिव धयन्ति* . ताभ्यो रसं निष्कृत्य पिबन्तीत्यर्थः ॥

चिश्चिषाकारं भक्षयन्ति । ६ ।

चिश्चिषाकारं चिश्चिषां हत्वा . चिश्चिषेति ब्रह्दानुकारः । तथा ब्रह्मं
हत्वा निस्सूषयन्तो बहिर्वेदिं निष्ठीवन्ति । निगिरन्तीत्यन्ये । तत
आचामन्ति . धानाभक्षणेनाच्छिष्टत्वात् ॥

दृष्यै श्लेमाय रय्यै षोषायेति भक्षयित्वा जपन्ति । ७ ।

गतः ॥

आपूर्यां स्थामा पूरयतेत्युत्तरवेद्यां श्लेषा न्युय्य यन्म
आत्मनो मिन्दाभूदिति मिन्दया इवनीयमुपतिष्ठन्ते । ८ ।

* Corrected according to the text of the sūtra; all MSS. of
the commentary read निरवधयन्ति .

शेषा धानाः सर्वे ऽष्यादाथोत्तरवेक्षां न्युष्य यन्म आत्मान इत्यनया
मिन्द्रवोपतिष्ठन्ते . न पुनरग्निश्चक्षुरदादित्युत्तरया मिन्द्रया ॥

देवकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसो ऽव-
यजनमसि पितृकृतस्यैनसो ऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसो
ऽवयजनमस्यन्यकृतस्यैनसो ऽवयजनमस्येनसएनसो ऽव-
यजनमसीत्याहवनीये शकलानभ्याधायैकधनपरिशेषेषु
हरिणीर्दूर्वाः प्रास्य संश्लोन्नाय* तीव्रीकृत्य यथाचमसं
ध्यानीयापरेण चात्वालमास्तावे वा प्रत्यञ्चश्चमसिनः
स्वंस्वं चमसरसमवघ्रेण भक्षयन्त्यप्सु धीतस्य सोम देव
इति । ६ ।

प्रतिमन्त्रं ब्रह्ममेकैकमादधाति . अवयजनमधीति लिङ्गात् । एक-
धनपरिशेषेषु एकधनेषु घटेषु ये ऽपां शेषास्तेषु हरिणीः हरिता
दूर्वाः प्रास्यन्ति चमसिनः । संश्लोन्नायेति पित्र्यायां व्याख्यातं .
संप्रोक्त्येति † यावत् । तीव्रीकृत्येति दूर्वारसेनापां सृष्ट्णीकरणं
तीव्रीकरणम् । ‡ आस्तावो बहिष्यवमानदेवः । स्वंस्वं चमसरसमिति
स्वस्वचमसस्वदूर्वारसमित्यर्थः ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

* Cf. VIII. 16. 6.

† Corrected according to the commentary to VIII. 16. 6 ;
the MSS. read here संप्रोक्त्येति.

‡ The MSS. wrongly insert here, from the commentary to
VIII. 16. 6, रक्षणेपरिशेषः .

समुद्रं वः प्रहियामि स्वां योनिमपि गच्छत । अरिष्टो
 अस्माकं वीराः सन्तु मा परासेचि नः* स्वम् ।
 अश्वायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं मिषिक्त-
 पामवोभिः । उत प्रजायै पृथक्ते वयो धुर्यूयं पत
 स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तर्वेदि शेषान्निनीय दधिक्राव्यो
 अकारिषमित्याग्नीध्रे दधिद्रप्सान्मक्षयन्ति । १ ।

दधिद्रप्सभक्षणं चमसिनामेव . गान्येषाम् । कुतः । चमसिन इत्य-
 धिकारात् । सर्वेषां निगयनं . समानकर्तृकत्वात् . उत्तरत्र तानू-
 नपृचपृषाच ॥

उभा कवी युवाना सत्या ता धर्मणस्यती । सत्यस्य
 धर्मणस्यते वि सस्यानि सृजामह इति तानूनपृषिणः
 सस्यानि विसृजन्ते । २ ।

परस्परद्रोहनियमविसर्गः सत्यविसर्गः ॥

पशुवत्पत्नीसंयाजाः । ३ ।

गतः ॥

स्तीर्णो वेदे जुह्वां नवपृहीतं पृहीत्वा धाता राति-
 रित्यन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन्संततं समग्ना नव समिष्टयजूषि
 जुहेति । ४ ।

* Corrected ; the MSS. read न. Cf. Lāṭyāyana S'r. S. 2. 1. 7.

श्रीं वेद इति सिद्धवदनुवादात् सिद्धमग्नीषोमीयप्रकृतिके ऽपि
 न पत्नीसंयाजान्तः सवनीय इति । तथा समानमा समिष्टयजुषः
 इत्येव भारद्वाजः । नव गृहीत्वैत्याप्यस्य भ्रुवामन्ततः सर्वं गृह्णाति ।
 संतमित्यविच्छिन्नधारतोक्ता । समग्र इति नवस्वपि धारामान्यम् ।
 तथाद्येषु षट्सु प्रत्यृचं स्वाहाकारो देयः । परतस्तु इथोर्यजुषोः
 स्वाहान्त एव पाठः । अन्यन्तु प्रकृतावेव व्याख्यातम् ॥

यं कामयेत पापीयांस्यादित्येकैकं तस्य जुहुयाज्जि-
 ह्वस्तिष्ठन् । सुवेण वा विग्राहम् । ५ ।

एकामो जिह्वस्तिष्ठन्नवगृहीतेनैवैकैकं जुहुयात् । न संततया
 धारया । सुवेण वा पृथग्गृहीतैरित्यर्थः ॥ यतो ह्येवं होमे दोषः
 सस्मात्संततमेव होतव्यमिति भावः ॥

इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन
 आहुतिं जुहोति । ६ ।

संस्थिते सवन इति वचनात् समिष्टयजुषः परमपि कर्मशेषं समाप्य
 ततः सवनाहुतिः । तत्र पाशुकेन सशेषवेधेषु पौरोडाशिकस्या-
 षुदयनमुत्कर्षपक्षे । तत्र शेषवेधाभिधायिनां पदानां द्विवदूहः ।
 यथा यो देवा उपवेधौ असुरतं उपविष्टं असुरमिति । भर्जनक-
 पाशविमोके दूहः पिश्याचामेव दर्शितः । ततो हृदयशूषोदाह-
 नादि समानमा यूपोपस्थानात् । न सशयन्नसं चेति जपो न
 हृष्टिरशौचपासुपस्त्रार्जनं चोत्सार्घ्ययोरेव प्रसङ्गात् । ततः सोमप्राश-
 क्षिप्तानि ऊत्वा सवनाहुतिः । ततः प्रजासाः असुवेति सर्पिषो निःस-

र्षं च । यदि त्वनूबन्धां करिष्यन्भवति तदा हृदयभूलोदासन-
धूपोपस्थाने तपोत्सृज्येते इति विशेषः ॥

अथ मेखलायाः कृष्णविषाणायाम् चान्वासे प्रासनं
वाजसनेयिनः समामनन्ति माहिर्भूर्मा पृदाकु-
रिति । ७ ।

यदि प्राक्कृष्णविषाणा न प्राप्ता तदानेन मन्त्रेणैवोभे प्रास्येत् . न
तन्यतराम् । तत्र मन्त्रस्यावृत्तिरेकलिङ्गत्वात् । अन्ये त्वाङ्गः . माहि-
र्भूरिति मेखलाया मन्त्रः . मा पृदाकुरिति कृष्णविषाणायाम् इति ।
तदयुक्तं . मा पृदाकुरित्यस्य विभक्त्याख्याताकाङ्क्षिणो ऽपूर्णत्वात् .
सत्याषाढेन कृष्णविषाणायामेव कृत्स्नविनियोगाच्च ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामीति यजमानो जाग-
तान्विष्णुक्रमान्क्रामति । ८ ।

धौमिका एते विष्णुक्रमा जागता नाम ये विष्णुतिक्रमैर्मन्त्रैः
क्रामन्ते ॥

सर्वेभिर्देवैभिः पृतना जयाम्यानुष्टुभेन छन्दसैकविं-
शेन स्तोत्रेण वैराजेन साम्ना षषट्कारेण वज्रेश
सर्वजान्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यवैनान्वाधे प्रत्येमानुदे
ऽस्मिन्क्षये ऽस्मिन्भूमिलोके यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्टो विष्णोः क्रमेणात्येनान्क्रामामीति चतुर्षमेवे
समामनन्ति । ९ ।

विष्णुक्रममिति श्रेषः ॥

इन्द्रेण सयुजे वयमित्याहवनीयं यजमान उपतिष्ठते । १० ।

अनुवाकश्रेषेणोपतिष्ठते । यदापि न जागता विष्णुक्रमास्तदापि नित्यमुपस्थानम् ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अवष्टयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

वर्धिराहरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति वेदिपत्रे . परिस्तरणादि त्ववेदिपत्रे । नेधो भवत्युभयत्र . अर्थलोपात् ॥

वेदं ह्यत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाचयोगः । २ ।

थास्वातः प्राक् ॥

निर्वपणकाले वारुणमेककपालं निर्वपति । ३ ।

समानमा निर्वपणात् । ततो वारुणं निरुप्याप्यग्निमथनाग्ने कृते चरन्वदिभात्यन्याश्च संप्रेष्यति वेदिपत्रे । अन्यत्र तु सुवं च सुचक्षु संमृद्वाव्येनोदेहीत्येतावानेव संप्रेषः । समानमाव्यानां पश्चात् ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि वारुणं चालङ्कृत्योत्तरवेद्यंस
आसादयति । ४ ।

आज्यानि सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव भवन्ति । तत्र ये विशेषाद्ये
वरुणप्रवासेष्वेव दर्शिताः । आज्यानि गृहीत्वा पुरोडाशोदासनम् ।
यदापि वेदिसदापि वेदिप्रोक्षणादि परस्तादेव क्रियते वेदेरचा-
भावात् । वारुणसुदास्यालङ्करणमेव . नाभिपूरणादय एककपाल-
धर्माः . अलङ्कृत्येति वचनात् . निष्काषवदित्यवदानातिदेशात् .
खिष्टकृदतिदेशाच्च । तमलङ्कृतं वारुणमाज्यानि चोत्तरवेद्यंशे द्विष्वी-
मासादयति ॥

अथ यजमान औदुम्बरीमुत्खिदत्युपसृजन्वरुणं माषे
मातरा* धरुणो धयन्निह पुष्टिं पुष्टिपतिर्नियच्छतु रा-
यस्योषमिषमूर्जमस्मासु दीधरदिति । ५ ।

उत्खिदति उत्पाटयति ॥

तामधिषवणचर्मफलके सर्वाणि च सोमखितान्य-
न्तरा चात्वाद्योत्करावुत्तरे वा वेद्यंस औदुम्बर्यामासन्ध्यां
सादयति । अन्यच्च चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्यः । ६ ।

आसन्ध्यां राजासन्ध्याम् ॥

अथ ते हेडो वरुण नमोभिरिति यजमानश्चात्वाद्ये
कृष्णाजिनं प्रास्यति । ७ ।

* Sic, cf. Vâjas. Samh. 8. 51.

मतः ॥

पुनर्वेनेन दीक्षेत वसीत वैमङ्गस्तां* वैनत्सुचामव-
धानार्थां कारयेत् । हविरवहननार्थं वा स्यात् । ८ ।

पुनरुपयोगपक्षे न चालात्वे प्रस्यति । भस्मा भस्मा . कर्षव्यय-
न्धान्दसः । हविरवहननार्थमयुल्लुखसाधिवर्तनार्थम् ॥

अवधृषादुदेत्य पुषाय ब्रह्मचारिणे वा दद्यादि-
त्येके । ९ ।

अवधृषाम्पुनरेत्य पुषाय ब्रह्मचारिणे दान्यसौ दद्यात् ॥

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवधृथमवैष्यञ्जु-
यात् । अवधृष निचक्षुषेति च । १० ।

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

नमो रुद्राय वास्तोष्यतय आयने विद्रवण उद्याने
यत्परायण आवर्तने विवर्तने यो गोपायति तं हुव
इति च । १ ।

आहुतिचयमेतद्यस्मिन्हविः अपितं तस्मिन्नाविष्कन्ति . आवृष्यते
वा एतद्यजमानो ऽग्निभ्यामिति लिङ्गात् . सत्याषाढमतश्च । न
किञ्चायं सूचकतो ऽभिप्रायः . विशेषावचनात् । तथा आहवनीये
जुहोत्यायुर्दा इति भारद्वाजः ॥

* Thus all MSS.

उहं हि राजा वरुणश्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो
वदन्ति । चात्वासादा । २ ।

वेद्या निर्गच्छन्तो वदन्ति ॥

प्रस्तोतः साम गायेति । ३ ।

संप्रेष्यतीत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । अथवा व्यवहितकल्पमथा सर्वत्र
संप्रेष्यतीति वक्ष्यमाणेन संप्रैषप्रकारेण नष्टान्यदग्नयवत्संबन्धः । तं
च तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥

सर्वे सहपत्नीकास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्ति । अर्धाध्वे
द्वितीयम् । प्राप्य तृतीयम् । ४ ।

निधनं साम्नो ऽन्तिमा भक्तिः . तां चिरुपयन्ति चिराद्भः । एवमध्वनो
ऽर्धे द्वितीयपर्याये ऽप्युपयन्ति . तथा प्राप्यावध्वयं तृतीये ॥

सर्वत्र संप्रेष्यति । ५ ।

यथा प्रथमे पर्याये संप्रैष उक्तः प्रस्तोतः साम गायेति तद्योत्तर-
धोरपि संप्रेष्यतीत्यर्थः । अथवा व्यवहितेनापि प्रस्तोतः साम गाये-
त्येनैकसूत्रमेतद्योच्यं . परस्वराकाङ्क्षात् उभयोर्याग्यान्वयत्वाच्च ।
तथा चायमर्थस्त्रिष्वेतेषु देशेषु एवं संप्रेष्यतीति ॥

सर्वा दिवो ऽवध्वयगमनमात्मातमित्येतदाद्या चर्या-
याः । ६ ।

सर्वा दिवो ऽवध्वयगमनमात्मातमित्यादि यदुक्तं वरुणप्रघासेषु तस्य-

मानमचाप्या निष्कासप्रचारात् । तत्र ब्रतं ते राजन्निति प्राकृतौ-
चासंप्रैषाद्दृष्टमाचास्वप्सु जपति ॥

निष्कासवद्वारुणेन प्रचर्यापवर्हिषावनूयाजौ यजति ।

न वा । ७ ।

वारुणचर्या निष्कासचर्या व्याख्याता . अनूयाजविकल्पो ऽपि तद-
देवेत्यर्थः । तत्रानूयाजपत्ते ये विशेषास्ते ऽपि तत्रैव दर्शिताः .
यथा अग्नीदपः सहासंमृड्ढीति संनामादयः ॥

यत्ते ग्राह्याप्यायस्व सं त इति सौमीभिर्द्रक्षवतीभिः
पञ्चभिः सप्तभिस्त्रयोदशभिर्वा दध्नीदुम्बरशाखयर्जीषं
प्राप्सति । ८ ।

यत्ते ग्राह्या अप्यायस्व सं त इत्याद्यन्मृड्ढीते चयोदशर्चे अस्मिन्न-
नुवाके पञ्चभिः सप्तभिः सर्वाभिरेव वा प्रोचतौत्यर्थः । कथं तासां
द्रक्षवत्वं . न ह्यासु द्रक्षस्वस्केन्देत्यादिवत् द्रक्षशब्दः श्रुतः । सत्यं .
अर्थस्त्रासां द्रक्षवत्त्वमुक्तं . न तु शब्दतः । तच्चाख्येव . क्षिप्रभिन्न-
सोमावयवाप्यायनस्त्रिङ्गत्वादासां . यथा यत्ते ग्राह्या चिच्छिदुर-
ङ्गानि यत्ते त्वचं विभिदुरित्यादि ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् । ९ ।

असु प्रहृत्यर्जीषं तस्योपरि दध्ना जुहुयात् । आज्येनेति केचित् .
तत्संधत्स्वाज्येनेति लिङ्गात् । तदयुक्तं . दध्नेत्यधिकारात् . प्रोचण-
पञ्चवदेवाज्यशब्दस्य दध्न्यप्युपपत्तेश्च । तथा दध्नीषमभिजुहोतीत्येव

सत्याषाढभारद्वाजौ । तत्र च प्रत्यृचमभिष्टोमः . यदेकया जुहुयाद्-
विंशोमं कुर्यादिति सिङ्गात् ॥

ऋजीषस्य स्रुचं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते हृद्-
यमप्स्वन्तरिति । १० ।

स्रुचं प्रचरणीमन्यां वा लौकिकीमृजीषस्य पूर्णामप्सु निमज्जयति ॥

ततो यो भिन्दुरुत्स्रवते तमुपसृशेद्भक्षयेद्वाप्सु धीतस्य
सोम देव त इति । ११ ।

तत ऋजीषात् यो भिन्दुः बुद्बुदः उत्तिष्ठेत्तं सृशेद्भक्षयेद्वा । भक्ष-
यामौति सिङ्गविरोधात् बौधायनमताद्योपसृग्नेन मन्त्र इत्येके ॥

समुद्रं वः प्रह्वियोमीति सर्वाणि च सोमलितान्य-
वभृथे प्रविध्यति । १२ ।

समुद्रं व इत्यस्या अष्टिद्रः प्रजयेत्युत्तरार्धर्चः ॥

विचृत्तो वरुणस्य पाश इति यजमानो मेखलां
विचचृते । इमं विष्यामीति पत्नी योक्ताम् । १३ ।

विचचृते विस्त्रंसयति । विचचृत इति प्रमादपाठः . लेडर्थे वा
लिङ्द्रष्टव्यः ॥

अथ योक्तामेखले वाससी जालं दृष्ट्वाजिनं चाव-
भृथे प्रविध्य । १४ ।

इति विंशी कण्डिका ।

देवीराप इत्यवष्टयं यजमानो ऽभिमन्थ्य सुमिचा
न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपम-
श्नन्तौ स्नातः पत्नी यजमानश्च । १ ।

यथा स्वं चोक्त्ववसनाद्युभौ प्रविध्यतः . अवष्टयानु मन्त्रणं यजमान
सैव . प्रगाहनाद्युभयोः । कृष्णाजिनस्यावष्टये क्षेपो ऽपि चात्वा-
लप्रासनादिभिर्विकल्पते ॥ अनुपमश्नन्तौ अनुपमश्नन्तौ । तथा अनु-
पमश्नन्तावित्येव बौधायनः । एतदुक्तं भवति . अनुपमश्नन्तावपू-
दकोत्क्षेपेण सशिरस्कौ स्नात इति । तथा च गृहसूत्रधर्मेषु वक्ष्यति .
सशिरावमश्ननमपु वर्जयेदिति । द्राह्यायणस्त्वचैवाह . अप उपस्युश्च
शिरभ्युक्ष्येति । सत्याषाढस्त्वचैवमेव स्नानमुक्त्वा पुनराह . प्रतीप-
माश्रवमानौ गाहेते इति ॥ केचित्तु व्याचक्षते . अनुपमश्नन्तौ
अशोधयन्तावङ्गानि स्नात इति । तच्चेदं प्रष्टव्यं . किमर्वाक् स्नाना-
दङ्गशोधनस्यायं प्रतिषेधो ऽत्यन्तस्य वेति । यद्यर्वाक् स्नानात् तदस्य
विरोधः । यद्यत्यन्तस्य तन्न नाद्रियामहे । यथा च तदनादृत्यं
तद्योत्तरसूत्रे व्यक्तं भविष्यति ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । २ ।

धावनं शोधनम् । तस्य स्रष्टे स्वयं दुष्करत्वादन्वेन कर्तव्यम् ।
कर्तव्यमर्थमिदं न तु धावनविधानार्थं . तस्येच्छाप्राप्तत्वात् . अनि-
च्छतो ऽपि चिः पादौ प्रक्षालयेत् चिरात्मानमित्यादिस्मृतिप्राप्त-
त्वात् । तथाचापि नवनीतदीक्षादिजन्मो ऽङ्गमस्य शोधयतामाह
भारद्वाजः . यथा अत्रैव सर्वाणि दीक्षितव्यञ्जनान्यपश्रावयत इति ।

मन्त्रवर्णश्चात्र भवति . शुक्रा दीक्षायै तपसे विमोचनीरिति ।
तस्माच्छोध्यान्वेव सर्वाण्यङ्गानि ॥

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा यद्वा प्राणैश्चक्षुषा यच्च
श्रोत्रेण । यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मनाङ्गो लोका दधिरे
तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसे विमोचनीरापो
विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रियम् ॥ यदृषा साम्ना यजुषा
पशूनां चर्मन्हविषा दिदीक्षे । यच्छन्दोभिरोषधीभि-
र्वनस्पतावङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
दीक्षायै तपसे विमोचनीरापो विमोक्तीर्मयि तेज
इन्द्रियम् ॥ येन ब्रह्म येन क्षत्रं येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः
सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो येन
प्राणा अङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
दीक्षायै तपसे विमोचनीरापो विमोक्तीर्मयि तेज
इन्द्रियमिति चिरञ्जलिना विषिच्योन्नेतर्वसीथो न उन्न-
याभि । उदित्ते वसुवित्तमा गिरः स्तोमास ईरते ।
सचाजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ।
कक्षा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमानश्रुति
यजमानः संप्रेष्यति । ३ ।

सर्वमन्त्रान्ते चिरपः शिरसि सिञ्चति मन्त्रभूयस्त्वे ऽपि . चिरिति

वचनात्. प्रतिमन्त्रमित्यवचनाच्च । उन्नेतरुदकादस्मानुस्य उन्ना-
रयेति संग्रैषार्थः ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

उदेत प्रजामायुर्वर्चो दधाना अध स्यामसुरुभयो-
र्दृहेषु । गायत्रीं छन्दांस्यनुसंरभन्तामस्मान्वाय उत
यज्ञाः सचन्ताम् । सुप्रीतः सुवरप आविवेशेत्युन्नेतो-
न्नयति । १ ।

उन्नेता सर्वान्दक्षो गृहीत्वोन्नयति । सहदेव मन्त्रः . उदेतेति लिङ्गात् ।
तच्च होत्रप्रथमान्यजमानप्रथमान्वेति सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

अहते वसानावुदितः । २ ।

अहते वाससो वसित्वैव सल्लिखादुत्तरतः पत्नीयजमानौ ॥

सोमोष्णीषं यजमानः परिधत्ते । सोमोपनहनं पत्नी
सोमपरिश्रयणं वा । ३ ।

सोमोष्णीषोपसंगृहीतः सोमो येन वेद्यते तसोमोष्णीषम् । यच्च मितः
सोम उपनहते तसोमोपनहनम् । येनान्ततः पर्याणहते तसोम-
परिश्रयणम् ॥

ते उदवसानीयायामध्वर्यवे दत्तः । ४ ।

गतः ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुखस्य
 पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समित्पाण्य उन्नेतारं
 पुरस्कृत्याप्रतीक्षमायन्त्यपाम सोममिति महीयां वदन्तो
 यान्यपामित्यान्यप्रतीत्तान्यस्मि यमस्य बलिना चरामि ।
 इहैव सन्तः प्रति तद्यातयामो जीवा जीवेभ्यो निह-
 राम एनत् ॥ अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिंस्तृतीये लोके
 अनृणाः स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वा-
 न्पथो अनृणा आ क्षीयेमेति* च । ५ ।

अपाम सोममित्यृचः समाख्या महीयेति । तामुत्तरतो वदन्तः
 प्रतियन्ति । व्याख्यातः शेषो वरुणप्रघासेषु ॥

एधो ऽस्येधिधीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो
 अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । ई ।

व्याख्यातः पशौ ॥

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

प्रयणी यावदुदयनीया । १ ।

उदयनं उत्थानं . तदनयात्पशेषस्य यज्ञस्येत्युदयनीया । तस्याः सर्वः
 कल्पः प्रायणीयावत् ॥

* Thus like Taitt. Br. 3. 7. 9. 9., चित्रेण Ath. V. 6. 117. 3.

तस्यामेव स्थात्यामनिष्कसितायां* अपयति । तद्व-
र्द्धिः । तन्नेक्षणम् । २ ।

उक्तं प्राक्. प्राग्वंशे वर्द्धिः स्थालीमनिष्कसितां नेक्षणमित्युदय-
नीयार्थं निदधातीति । तस्यामेव अपणं चरोः. निष्कसगमिदानी-
मपि मा कारीति पुनरनिष्कसितग्रहणम् । वर्द्धिरपि तदेव. प्रस्तर-
स्वन्य आहार्यः. प्रहृतत्वात् । दर्व्यपि सैवानिष्कसिता । तथा ये
ऽन्वे ऽप्युदयनीयस्य विशेषास्ते ऽपि सर्वे प्रायणीययैव व्याख्याताः ।
पत्नीसंगहमं चात्रेय्यते . त्यक्तत्वात्पूर्वयोक्तस्य ॥

शालामुखीये प्रचरन्ति । ३ ।

प्राग्वंशिक एव विहारे कृत्स्नतन्त्रमित्युक्तं भवति ॥

तेषु देवेषुग्निमाज्यभागानां प्रथमं यजति । पथ्यां
स्वस्तिमुत्तमाम् । ४ ।

यत्र देशे या देवता प्रागिष्टा तत्रैव तां यजति । अत्र त्वाज्य-
भागानां देवतानां मध्ये ऽग्निः प्रथमो भवति । पथ्यां स्वस्ति-
मुत्तमामिति विशेषः ॥

याः प्रायणीयस्य याज्या इत्युक्तम् । ५ ।

धाव्यानुवाक्यानां विपर्यासो ऽपि ब्राह्मणोक्तो ऽनुसंधेय इत्यर्थः ।
† भ्रंयुवन्तेष्टिः संख्याप्या वा ॥

* L only • निष्कसितायां, cf. VIII. 11. 15 and the List of Errata.

† Thus all MSS.

मैषावरुणीं गां वज्रामनूबन्धामालभते । ६ ।

वज्रा बन्धा . यज्ञमनु बध्यत इत्यनूबन्धा ॥

तस्या निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । ७ ।

गतः ॥

मिषावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसो ऽनुब्रूहि मिषा-
वरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्येति संप्रैषी । ८ ।

वपायामिति ज्ञेयः । निगमेषु पशुभिधाने गोब्रूह्येव प्रयोगः .
न उच्चारणस्य वज्राब्रूह्यस्य वेति ॥

एवमवदानेषु हविष इत्यन्तौ नमति । ९ ।

अङ्गावदानविषययोरपि संप्रैषयोरयमेव प्रकारः । तत्र तु हविष इति
संगम एव विशेषः ॥

तिस्रो ऽनूबन्धा एके समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

मैषावरुणीं वैश्वदेवीं बार्हस्पत्यामिति । ११ ।

स्यष्टम् ॥

द्विरूपा मैषावरुणी । बहुरूपा वैश्वदेवी । रोहिणी
बार्हस्पत्या । १२ ।

द्विरूपा द्विवर्णा । रोहिणी लोहितवर्णा ॥

उपांशु वैश्वदेव्या मध्यतश्चरन्ति । १३ ।

अग्निं ह्युत्कमेकान विधेयं मध्यत इत्यनुवादः ॥

ता न सर्वास्वमेत वाजपेये राजसूये सन्ने सहस्रे
सर्ववेदसे वा । १४ ।

ता न सर्वासु प्रकृतिषु विकल्पेनास्वभक्ते . किं तु वाजपेयादिव्हेव
विहृतिव्यत्यर्थः । प्रकृताःवपि लभ्यन्त इत्यर्थः ॥

सः कामयेत सर्वा मे यज्ञः स्मात्सरस इति स एता-
स्तिस्त्रोऽनूबन्ध्या आस्वमेत । १५ ।

अनेन तु कामेव सर्वस्वमेत । सरसः वीर्यवान् ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते यजमानः
केशश्मश्रु वापयते । १६ ।

गतः ॥

अनूबन्धायाः पशुपुरोडाशम् । १७ ।

इति ऋषोविंशो कण्डिका ।

देविकाहवींषि निर्वपति । १ ।

पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीत्यर्थः . समानं तु स्त्रियुद्धदिशमिति सिद्धात् ।
कान्येतानि देविकाहवींषि नाम . तान्याह ॥

धाचे पुरोडाशं द्वादशकपालमिति षष्ठ । २ ।

केचित्त्वीजामं प्रकृत्य उत्तमं धातारं करोतीति श्रुतेः धाचे ऽक्ततो
निर्वपन्ति । मायं सूचकतो ऽभिप्रायः . क्रमान्तरावचनात् . उत्तरत्र
तासूत्तराणि चत्वारीति वचनाच्च । यदि ह्युत्तमो धाताभिप्रेतः
स्यात्तदोत्तरत्ववचनं चरूपाणां व्याहृत्येत । न च तचाप्याख्यानक्रमा-
पेक्षयोत्तरत्ववचनं नानुष्ठानापेक्षयेति वक्तव्यं . अनुष्ठानानुपयुक्तक्रम-
वचनानर्थक्यात् । यदि चैनमुपयोगं नाभिप्रैष्यत्तदा तासु चरू-
पयतीत्येतावदेवावच्छेत् . न च तथावोचत् । तस्माद्यथादर्शित एव
क्रमो न्याय्यः । तथा यथासंभाषातं निर्वपतीत्येव सत्याषाढः ॥

यामु स्यालीषु सोमा भवन्ति तासूत्तराणि चत्वारि
हवींषि अपयति । ३ ।

अनुमत्यादीनि हवींषि प्रयोगक्रमादायथणोक्त्यादित्यभुवस्साचीषु
अपयति ॥

समानं तु खिष्टकदिडम् । ४ ।

पशुपुरोडाशस्य देविकानां चेति शेषः ॥

देविका निर्वपेत्प्रजाकाम इति काम्याः । ५ ।

देविका निर्वपेदित्यस्मिन्ननुवाके बहिस्रान्त्ववर्तिनो ऽप्यनेके काम्याः
प्रयोगा उक्ताः । ते ऽप्यनुसंधेया इत्यर्थः ॥

अनूबन्ध्यायां स्वरं जुहोति । हृदयश्रुत्समुदास-
यति । ६ ।

आमिन्नापचे तु सवनीय एव पशवुभयं क्रियते ॥

विष्णुक्रमान्क्रामति । ७ ।

सोमविधित्वे पशोरनूबन्ध्यायां नित्यं* विष्णुक्रमाः ॥

राज्ञो राजंभव्यस्य वानूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ
देवसुवां हवीष्यनुनिर्वपत्यग्नये गृहपतय इति । ८ ।

राजा अभिविक्तः । राजंभव्यः राज्याहो यवराजः । तथा च
श्रुतिः . यो राजा सन्राज्यो वा सोमेन यजत इति । तयोर्दे-
विकानां स्थाने देवसुवां हवीषि निर्वपतीति ॥

समानं तु खिष्टकदिडम् । ९ ।

गतः ॥

मैत्रावरुणीमामिष्टामनूबन्ध्यायाः स्थाने बह्वृचाः
समामनन्ति । तस्या अग्रेण हविर्धानमासीनो ऽनवानं
होता यजति । हविराहुतिप्रभृतीडान्ता संतिष्ठते ।
प्रयाजप्रभृत्याज्यभागप्रभृति वा । इडान्तामेके समा-
मनन्ति । १० ।

शौकिकेन दध्नात्रामिष्टाक्रमः स्यात् . सायंदोहावचनात् ॥ बौधायन-
सूत्राद् . सह सवनीर्यैर्वत्सापाकरणं सह सायंदोह इति । पुनश्चाद् .
मन्त्रवती स्यादिति बौधायनः . द्वृष्णीकेति शालीकिरिति ॥ तस्मा-
त्समानसंख्यमेवोभयमिष्यते । केचित्त्रिडान्तपक्षे ऽपि मार्जनान्ते वाजि-

* h नित्या .

नेष्यामिच्छन्ति . निष्पन्ने द्रव्ये यन्मी मा लोपोति . यथोक्तं भार-
द्वाजेन . उते द्रव्ये न कर्मलोप इति । अत एवेकमस्यसाधने-
नमपि . आज्यभागप्रवृत्तिवाजिगान्तेति ॥

कृत्स्नसंस्थामेके । ११ ।

आखापहरणादिब्राह्मणभोजनान्तेति ॥

सामनु द्वैबिक्ताहवीषि निर्वपति । १२ ।

आमिचापत्ते ऽपि तान्यनुनिर्वपति । दर्शितस्यैषामनुनिर्वापप्रयोगः ।
बौधायनस्वपानुपहमाह . आज्येनैव देविका यजेदित्वाच्चिन्नविशिति ।
भारद्वाजसाह . आमिचां करिष्वन्नाज्येन देविका इति । तदा
त्वामिचयेद्वोर्पांशुषाजधर्मेण धापादीन्यजति ॥

समानं तु स्विष्टकृदिडम् । १३ ।

गतः ॥

सदसो हविर्धानस्य हविर्धानयेरिति प्रथमप्रथिसा-
न्यन्थीन्विस्तस्योदीची हविर्धाने बहिर्वेदि निर्बर्तयति
। १४ ।

हविर्धानयोर्दक्षिणमयेणाहवनीयमुदङ् नीत्वा बहिर्वेदि निर्गमयति .
तस्यान्तराग्नौध्रीयादविरोधात् . अभितः पृष्ठ्यामव्यवनयन्निति
सिद्धाह ॥

आहवनीयादुत्सुकमादाय यजमानो वेदिमुपोषति
यत्कुसीदमप्रतीत्तमिति । १५ ।

विहिंसुपोषतीति वचनात् वेद्यो स्तीर्णं वरिरेव दहति. न हृदी-
व्यपि । तथा च ब्रह्मार्थं. यदोषधौभिर्वेदिं स्तृणाति यदनुपोष्य
प्रयायादिति ॥

यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्रूणप्रदाये जुहु-
याद्विश्वलोप विश्वदावस्य त्वेति । १६ ।

यदि साध्वसाधु मिश्रमिव यज्ञे चरितवानसीति मन्यते तदा प्रदाये
वेद्युपोषणे ऽग्नौ सक्रूणैकिकाञ्जुञ्जसात् ॥

यदाकृतादिति तिस्रभिर्धूममनुमन्वयते । १७ ।

धूमं सक्तुहेतमजम् ॥

अग्नां विधान्यामित्युक्तम् । १८ ।

यो ऽर्वाक् संवत्सरदात्मनः शुभाशुभे जिज्ञासते तस्यायमयज्ञसंयुक्तः
कल्पः क्रमप्राप्तो ब्राह्मणस्यः प्रदर्शतेः । उक्तं हि ब्राह्मणे अग्नां विधा-
न्यामेकाष्टकायामपूपमित्यादि । तत्रैकाष्टकां स्रयं व्याख्यासति या
माथा इत्यादिना । तस्या एव विशेषणमग्नां विधान्यामिति । सा
हि संवत्सरस्याहानि विदधाति प्रक्रमयति । कथम् । संवत्सराय
दौक्षिण्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्निति श्रुतेः ॥ तस्यां प्रातश्चतुः-
भ्रावत्रीद्विसंमितमपूपं पक्वाङ्गारसात्कृत्य तेनारण्ये कचं दहेत् । स
चेदपूपः प्रदीप्तो दहति कचं तदा पुण्यसमं शुभं भविष्यतीति विश्वात्.
विपर्यये अशुभमिति । एवमृषयः पुरा परीक्ष्य दीर्घसन्नेष्वेव
दीक्षयन्तीति ॥

अयं नो नभसा पुर इत्येतेर्यथाब्राह्मणसमुपस्थाय । १६ ।

इति चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनोऽतीमोक्षाञ्जपति । १ ।

यथाब्राह्मणमिति अयं नो नभसा पुरः. स त्वं नो नभसस्यते.
देव संस्त्रानेति चिभिर्मन्त्रैः क्रमादग्निवाधादित्यागित्यर्थः । वेदो
ऽचानूबन्धायां स्त्रीर्णशेषोऽभिप्रेत आनन्तर्यात् ॥

अथ विष्णुक्रमानेके समामनन्ति । २ ।

ये शौमिका विष्णुक्रमा जागता नाम तानेकेऽधीयते । तथाचैव
शोमार्यो यज्ञं च म इति अपो वृष्टिरधीत्यपामुपस्थानं च.
तन्मृष्यक्लादुदवसानीयायाः । तच्च तत्रैव वक्ष्यति ॥

प्राजहितं समारोप्य शालामुखीयं द्वितीयं गतश्रियः
प्राङ्दुदङ्द्वोदवसायेदमू नु श्रेयोऽवसानमागन्म शिवे
नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गोमङ्गनवदश्ववदूर्जस्व-
त्सुवीरा वीरैरनुसंचरेमेति देवयजनमध्यवसाय निर्म-
न्थ्योदवसानीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । ३ ।

समारोप्येत्यनेनारणीसमारोपणमेवाभिप्रेतं. निर्मन्थेत्युत्तरवचनात् ।
तच्च च शालामुखीयं द्वितीयमिति वचनात् यदा दक्षिणाग्निरपि
निर्मन्थ्य धोनिरजस्तदापि शालामुखीय एव द्वितीयः. न त्वाधा-

नक्रमाद्दक्षिणाग्निः, यथाहृतुः सत्याषाढभारद्वाजौ. ब्राह्मामुखीयं
द्वतीयं गतश्रिय इति ॥ उदवसानाश्वसाने व्याख्याते । उदवसाये-
ष्यत इत्युदवसानीया ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षा-
लनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाचयोगः । ४ ।

अन्यन्वाधानवचनात् दक्षिणावचनाच्च ज्ञायते. नाच सोमाङ्गानि
प्रसज्यन्त इति । तेनान्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणानां सर्वमेव तन्मं
क्रियते ॥

निर्वपणकाल आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपति । अष्टा-
कपालं वा । यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये ।
यद्यष्टाकपालः षड्क्त्यौ । ५ ।

व्याख्यातः पुनराधेये ॥

अनड्वान्दक्षिणा । अनडुदर्हं वा हिरण्यम् । ६ ।

यावता मूखेन क्रयो ऽनड्वांसदनडुदर्हम् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । वैष्णवीं पूर्णाहुतिमुदवसा-
नीयायाः स्थाने वाजसनेयिनः समामनन्ति । ७ ।

गतौ ॥

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्य-
न्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठञ्जुहेति । ८ ।

ऊर्ध्वसिद्धं न प्रहः ॥

सा यावद्रात्रेष्टिः संतिष्ठते ऽथ सायमग्निहोत्रं जु-
हेति । काले प्रातर्होमम् । ६ ।

सा इष्टिद्वसानीया यावति रात्रिभागे अंत्ये तवत्येव साय-
मग्निहोत्रमतिपन्नकालमपि जुहेति . गौणकालानतिपातात् । प्रात-
र्होमं त्वागामिनं स्वकास एव जुहेति । नन्वस्मिन्काले कः प्रसङ्गः ।
अस्ति प्रसङ्गः . उदवसानीयान्ते सायंप्रातराहुतिरिति श्रुतेः . सूचा-
न्तरकारमताश्च . यथाह बौधायनः . सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुहे-
तीति ॥ सूचकाराधिप्रायस्तु . सायमाहुतिश्रुतिस्त्वावन्नित्याया एव
सायमाहुतेरतिपन्नकालाया गौणकालानुशार्था . प्रातराहुतिश्रुति-
रपि प्रसङ्गाद्भाविन्याः प्रातराहुतेरनुवादिका . न तपूर्वाग्निहोत्र-
विधायिकेति । अत एवाह . काले प्रातर्होममिति ॥ केचिन्नु सोमा-
ह्नमेवोभयमिच्छन्ति . संतिष्ठते ऽग्निष्टोम इत्युत्तरपक्षणात् । तच्छ-
चोदवसानीयां प्रकृत्याह कात्यायनः . तदन्ते सायमाहुतिः . सोमाह्नं
अनिध्यविरोधाभा . नित्या वा प्रातराहुतिश्रुतेरिति ॥ अदा तु
दैवान्मानुषादा विश्वान्मादुत्तरेद्युस्तृण्टोदवसानीया तदोत्तरस्थैवाहुः
सायं होमः कार्यः . न पूर्वस्य . अर्वागुदवसानीयेष्टेरग्निहोत्रे ऽबधि-
कारात् । यथोक्तं श्रुतौ . हतवा पुनराधेयबंमितथेच्छेष्ट्वाग्निहोत्रं
जुहुयादिति ॥ सर्वप्रायश्चित्तं तु हेतव्यमुदवसानीयोत्कर्षात् । अत्र
तु ऋतुवशादुत्कर्षस्तत्र न प्रायश्चित्तं . यथातिराचादौ । भारद्वाज-
स्तथाह . सुत्या यदाग्निहोत्रकालमतीयात् सायमग्निहोत्रप्रश्नतौन्व-
ग्निहोत्राश्रयतिपन्नानि प्रतिजुहुयात् . न वा प्रतिजुहुयादिति ॥

संतिष्ठते ऽग्निष्टोमो ऽग्निष्टोमः । १० ।

गतः ॥

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभद्रहृद्दत्तप्रणीतायामापसम्बसूत्रतौ सूत्रदीपिकायां
अप्तमः पटलः ।

इति त्रयोदशः प्रश्नः ॥

शोमः ।

ग्रहं तावत्सर्गकार्मो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति सर्वैकाहाहीनसत्रमूल-
 प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमं प्रकृत्य तस्याग्निष्टोमसंख्या व्याख्याता । इदानीं
 संख्यानतराणि व्याख्यायन्ते ॥ तत्रेदं तावद्वक्तव्यं . कियत्यो ऽस्य संख्या
 इति । तिस्र इत्येकं . चतस्र इत्यपरम् । तत्र चित्त्वे तावत्सिद्धानि ।
 यद्यग्निष्टोमो जुष्टेति . यद्युक्थयः परिधौ निमार्ष्टि . यद्यतिराचः .
 यद्यग्निष्टोमः शोमः परस्तात्स्यादुक्थयं कुर्वीत . यद्युक्थयः स्यादतिराचं
 कुर्वीत . यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । अथ चतुष्टे
 ऽपि । नाग्निष्टोमो नोक्थयः न षोडशी नातिराचः . एतद्वा अग्निष्टोमं
 प्रथममुपचयन्यथोक्थयमथ षोडशिनमथातिराचं . तानग्निष्टोमेन नाप्नोत्
 तानुक्थयेनेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ तत्र कैश्चित्कल्पकारैस्त्रिलकल्प आश्रितः .
 यथा द्राह्मायणादिभिरुक्तं . स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संख्याविकल्पा
 अग्निष्टोम्यमुक्थयतातिराचमित्यादि । अन्यैस्तु चतस्र णताः संख्याः
 प्रकृत्यधिकारे ऽनुक्रान्ताः . यथाश्रसायनादिभिः ॥ एवं मतभेदे
 संभवमाने स्वमतेनार्थः प्रकृतिसंख्या दर्शयति ॥

उक्थयः षोडश्यातिराचो ऽपौर्यामश्चाग्निष्टोमस्य गुण-
 विकाराः । १ ।

अथमभिप्रायः । अग्निष्टोम एव तावत्सर्वशोमानां मौलिकी प्रकृतिः .
 यथा वक्ष्यति . सर्वकृत्तृणां प्रकृतिरग्निष्टोम इति । संख्यानतराणि तु

दाद्यायण्यज्ञादद्य इव दर्शपूर्णमासयोः तस्मैव गुणविकारमात्राणि ।
 न तु चिकद्भुकादिवत्कालान्तराणि ॥ स एव पुनरग्निष्टोमो गुणवि-
 कारभेदैः पञ्चधा भूतस्तेन तेन गुणविकृतेन रूपेण तस्यतस्य वैकृतस्य
 सोमस्य प्रकृतितां प्रतिपद्यते . यथा अग्निष्टोमो ज्योतिरादेरग्निष्टो-
 मस्य . उक्त्वयो गवादेरुक्त्वयस्य . षोडशी वाजपेयादेः षोडशिनः .
 अतिरात्रो विश्वजिदादेरतिरात्रस्य . अप्तोर्यामः सर्वात्मकस्याप्तोर्या-
 मस्य . यं वक्ष्यति यस्मात्पशवः प्रप्रेव भ्रंजेरन् अप्तोर्यामेष सर्व-
 माप्नोति सर्वं जयतीति । एव च ये सर्वपृष्ठात्सर्वसोमादिश्वजित्प्र-
 कृतेरप्तोर्यामनाम्नो वैकृतादतिरात्रविशेषाद्भूते नाप्तोर्यामो नाम
 ज्योतिष्टोमो ऽस्तीति संगिरन्ते ते प्रत्युक्ता भवन्ति . तस्यापीह
 ज्योतिष्टोमसंस्थाधिकारे वचनात् . प्रकृत्यधिकाराच्च । तथा भार-
 द्वाजेनाप्यत्र ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य पञ्चैताः प्रकृतिसंस्था उक्त्वा ततो
 यज्ञपुष्कमभिधायान्तत उपसंहृतं संतिष्ठते ज्योतिष्टोम इति ।
 अतो ऽख्येव प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमो ऽप्तोर्यामः ॥ ननु सप्त संस्थाः
 सोमस्योपदिग्मन्याचार्याः . यथा अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्त्वयः
 षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इति ।
 तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकाराः । एतन्नेन विशेषे-
 षात्यग्निष्टोमवाजपेययोरनुपादानमिति वक्तव्यम् । प्रकृतिभूतानां
 ज्योतिष्टोमसंस्थानामचानुक्रमणमभिप्रेतं . न तु सोमसंस्थामात्रस्य
 अग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र न तावद्यग्निष्टोमः कस्य-
 चिन्भूतोः प्रकृतिः . वाजपेयस्तु † न प्रकृतिः । नापि ज्योतिष्टोमः

* Thus only h ; all other MSS. सर्वात्मकस्य .

† Thus (तु in the meaning of च) all MSS.

.सर्वेः प्रपदङ्गत्वात् । अतो युक्तमनर्थोऽनुपादानत् । तस्मात्सिद्धं .
 एवं पञ्चशाखाग्निष्टोमात्मा व्योतिष्टोम एव सर्वशोभार्थां प्रकृति-
 रिति ॥ तथा सर्वकृतूनां प्रकृतिरग्निष्टोम इत्यप्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् ।
 अथ केचित् अग्निष्टोम उत्तरवेदिः उत्तरेषु क्रतुष्वग्निरिति वचनात्
 .उक्त्यादीनामग्निष्टोमगुणविकारत्वाच्च उक्त्यादिव्ययिचित्यां निवे-
 धन्ति । तन्न मृष्यामहे . गुणविक्रतेन रूपेण तेषामवग्निष्टोमत्वात्
 उत्तरक्रतुत्वाच्च । न च वाच्यं अग्निष्टोम उत्तरवेदिरित्यपि पञ्चशा-
 खाप्रकृत्यभिप्रायं . उत्तरेषु क्रतुष्विति च तदिकाराभिप्रायमिति .
 अथ च वासुक्तेभ्यो वाजपेयात्पोडग्निः इति षोडशपर्युदासानु-
 त्तपत्तेः । न च षोडशविकारादाजपेयादिति वाजपेयविशेषणतया
 षोडशी षोडशः . व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यात् । न षोडशवि-
 त्तिकारो ऽपि वाजपेयो ऽस्ति चेन्न तद्भवच्छेदादिविशेषणमर्थवद्भवेत् ।
 किमिदानीमुक्त्यादिषु न लभ्यत एवोत्तरवेदिः । नैवम् । सर्वास्त्रेव
 विक्रान्तेषु लभ्यते . विकल्पेन साग्निचित्यो भवति . पश्चिन्धां साग्नि-
 चित्यत्त्वमिति कश्चिन्नियमदर्शनात् । तथा अनग्निकात्वात् पञ्चकू-
 ताहरेदित्येव बौधायनः । तस्मात्सिद्धं . उक्त्यादिव्यपि भवत्येव पक्षे
 ऽग्निचित्येति ॥ उक्त्यपर्यायैः सप्त संख्यास्त्रेत्युक्तयः . षोडशेन स्तुत-
 स्त्रेणेति षोडशी . राचिमतीत्येत्यतिराचः । यदाग्नेः तदग्नोर्धामस्या-
 ग्नोर्धामत्वमित्युक्तमग्नोर्धामनिर्वचनम् । अथवाग्नुः सोमः आययथा-
 दम् प्रस्कन्दयतीति बौधायनीये दर्शनात् तस्यातिरिक्तस्य चापनम-
 स्त्रिभित्यग्नोर्धामः । तदुदाहृतं बौधायनेन . अथा सोमो वा अथं .
 अतिरिच्यमानमनुपायं ते देवा अमुत्रन्नग्नोर्वा अयमत्यरेचि तस्य वे

साम इति . तदप्नोर्यामस्याप्नोर्यामलं . तस्मा एतान्यतिरिक्तस्तो-
नाश्वकल्पयांश्चक्रुरितौति ॥

उक्त्येन पशुकामो यजेत । षोडशिनो वीर्यकामः ।
अतिराचेण प्रजाकामः पशुकामो वा । अप्नोर्यामेणा-
तिराचेण सर्वान्कामानवाप्नोति । २ ।

गुणविकारास्त्रेते कात्याः . तेनासत्सु कामेषु न भवन्ति । अप्नोर्यामे-
णातिराचेणेति विशेषणं तत्प्रकृतित्वस्थापनार्थं । अतस्तदीया एव
सदः क्रतुकरणादयो ऽप्नोर्यामस्य भवन्ति ॥

तेषामग्निष्टोमवत्कल्पः । ३ ।

तेषामग्निष्टोम एव भुवा प्रकृतिः । तत्र परतो ऽग्निष्टोमाद्ये
विकारासो वक्ष्यन्ते . तदन्तर्गतान्तु प्रागेवोक्ता इत्याह ॥

उक्ताश्च विकाराः । ४ ।

के पुनः । ते ॥

यथा सदः क्रतुकरणं क्रतुपशवः षोडशिनः सोम-
क्रयणी पाचमिति । ५ ।

पञ्चदशोक्थय इत्यादिना सदः ऋक् । अथुक्थय इत्यादिना क्रतुक-
रणम् । ऐन्द्राग्रमुक्थय इत्यादिना क्रतुपशवः । शुण्डयेत्यादिना
षोडशिनः सोमक्रयणी । खादिरं चतुःस्रक्रीत्यादिना षोडशिनः
पाचम् ॥

उक्थयश्चेदग्निष्टोमचमसानुन्नयंस्त्रिभ्यश्चमसगच्छेभ्यो
राजानमतिरेचयति । ६ ।

अथ परतो ऽग्निष्टोमादिकारा उच्यन्ते । तत्रोक्थयसंस्थश्चेत्कतुंस्तदा
यज्ञायज्ञिये चमसगणात्परतो गणत्रयाय राजानमतिश्चिनष्टि ॥

अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीद् नेष्टुः पत्नीमुदानयोन्नेतर्हो-
तुश्चमसमनून्नय होतृचमसे भ्रुवायावकाशं कुरुज्ञाचा
पत्नीं संख्यापयाप उपप्रवर्तयेति संप्रैषः । ७ ।

अन्तिमचमसगणविशेषणत्वात् भ्रान्त्यामा क्रतोरन्तमायात्विति पुन-
रनुक्रमणं संप्रैषस्य ॥

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य प्रातःसवनवदुक्थ्यं विदु-
ह्वाति । ८ ।

विदुह्वाति विभज्य पर्यायैश्चरति । ग्रहणकालस्तु प्रागेवोक्तः । उक्थय-
श्चेदुक्थयं गृह्णातीति ॥

एतावन्नाना । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेति प्रथमे ग्रहण-
सादनौ संनमति । इन्द्रादृहस्पतिभ्यां त्वेति द्वितीये ।
इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेति तृतीये । ९ ।

प्रथमे पर्याय इति शेषः ॥

उन्नेतः सर्वं राजानमुन्नय मातिरीरिषो दशाभिः

कलशौ मृष्टा न्युजेति सर्वसंस्थासूत्तमे गण एतत्सं-
प्रेष्यति । १० ।

सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु

इति प्रथमा कण्डिका ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतदाद्याग्निष्टोमिकं कर्म
सर्वसंस्थासु समानम् । १ ।

मतः ॥

यद्यु वै षोडश्युक्थ्यचमसानामुत्तमं गणमुन्नयन्ने-
कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति । २ ।

षोडशिसंस्त्रसेत्कतुः समानमुक्तयान्तं कर्म । राजानं चैकस्मै चमस-
गणायतिरेचयति ॥

षोडशिनो ग्रहणम् । ३ ।

व्याख्यास्यत इति शेषः ॥

प्रातःसवन उत्तमो धाराग्रहाणाम् । ४ ।

मृद्भत इति शेषः ॥

सवनेसवने वा । ५ ।

उत्तमो धाराग्रहाणामित्येव ॥

अथैकेषाम् । पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तादुत्तमादु-
क्थ्यपर्यायादुक्थ्याद्गृह्णीयात्सर्वैः प्रचरिते । तृतीयसवन
आग्रयणात् । ६ ।

सर्वैः प्रचरिते सर्वैरुक्थ्यपर्यायैः प्रचरिते ॥

अपि वा तृतीयसवन एवाग्रयणात्पशुकामस्य । ७ ।

अपिवाशब्दः पत्नितृप्तौ । न पूर्वयोरिदं पशुकामस्य किं तु
तृतीयसवन एव सर्वैरुक्थ्यपर्यायैः प्रचरिते सकृदाग्रयणाद्गृह्णीयादि-
त्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे षोडशिनो गहावकाश्रयतंकारलोपः प्रातः-
सवेन एव दर्शितः ॥

नेकथ्ये गृह्णीयात् । गृह्णीयाद्वा । ८ ।

उक्थ्ये ऽप्यसौ पक्षे ग्राह्यः । तत्र गृह्यपक्षे फलविशेषः कर्मणीकः ।
अन्यथोपदेशानर्थक्यात् । किं च यदा गृह्यते तदाप्युक्थ्यस्यैव सः-
क्रतुकरणादयो धर्मा भवन्ति । तेनोक्थ्यव्यपदेशमेव स्रभते ॥

अतिरात्रे पशुकामस्य । अतिरात्रे ब्रह्मवच-
सकामस्य । ९ ।

गृह्णीयादित्यन्वयः । असतोरेपि कामसोरतिरात्रे गृह्यव्युत्तरप
दर्शयिष्यते ॥

अथ्यग्निष्टोमे राजन्यस्य पृच्छीयात् । १० ।

अग्निष्टोमे ऽपि नित्यो राजन्यस्य । अपिष्वन्दादुक्त्यादिषंसासु च ।
षो ऽथं राजन्यकर्त्तकः षोडशिशिरस्को ऽग्निष्टोमेो ऽथ्यग्निष्टोम इत्या-
ज्ञायते ॥

सस्तुतशस्त्रो भवति । ११ ।

सर्वं च स्तुतशस्त्रवानेव भवति . न कश्चिद्गृहेष्यामाचमम् ॥

आतिष्ठ वृचहन्विति ग्रहणसादनौ । १२ ।

आतिष्ठ वृचहन्विति प्रदर्शनार्थमुत्तरेषामपि पञ्चानामनुवाकानां .
तेषामपि विकल्पार्थत्वादाख्यानस्य बोधायनमतात्तु सवनेसवने ऽभि-
यज्ञानीति पथे प्रथमे चयः क्रमात्तत्रतत्र सवने गृह्णार्थाः . सतदे
तु चयस्यैरेव विकल्पन्ते ॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति यं आविवेश
सुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संविदानस्त्रीषि
श्रोतीषि सचते स षोडशी ॥ एष ब्रह्मा य ऋत्वियः ।
इन्द्रो नाम श्रुतो गण्ये । प्र ते महे विद्ये शंसिषं हरी ॥
य ऋत्वियः प्र ते वस्ये । त्रमुषो हर्यतं मदम् । इन्द्रो
नाम घृतं न यः ॥ हरिभिश्चारु सेचते । श्रुतो गण्य
आ त्वा विशन्तु । हरिवर्षसं गिर इत्येताभिश्चतसृभिः
सन्नमभिमन्य । १३ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

समयाविधिते सूर्ये हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपा-
करोति । १ ।

यदापि सवनेसवने ऽभिष्टुह्यति तदापि सस्रंसन्नमेताभिरभिमन्त्र-
यते । समयाविधित इत्यग्निहोत्रे व्याख्यातं . अस्तमधे प्रवृत्त
इत्यर्थः ॥

वर्हिःस्थाने भवति । २ ।

हिरण्यं वर्हिषोः स्थाने भवति . न तु ताभ्यां समुचीयते ॥

श्वेतमश्वं पुरस्ताद्धारयन्ति । अरुणपिशङ्गं वा । ३ ।

पुरस्ताद्द्वाहृभ्यो धारयन्वश्वम् । अरुणता रक्तवर्णता . पिशङ्गता
गोरोचनावर्णता ॥

ओथा मोद इव मदे . मदा मोद इवोमथेति व्य-
तिषक्त उभयतोमोदः प्रतिगर आनुष्टुभ्यः । ४ ।

षोडशिशस्त्रे ऽथमानुष्टुभ्यः प्रतिगरः . आनुष्टुभीश्वृक्षु ब्रह्ममानासु
प्रतिगर इत्यर्थः । स एवं व्यतिषक्त उभयतोमोदश्च भवति । यथा
ओथा मोद इव मदे इत्यर्धेषु । मदा मोद इवोमथेत्यवसानेषु ।
एवमनुष्टुषु । ताभ्यस्त्वन्वच प्रकृतिवदेव भवति ॥

इन्द्राधिपते ऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामा-
युष्मन्तं वर्षस्वन्तं मनुष्येषु कुर्विति हुत्वेन्द्रश्च सखाद्भृशश्च
राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् । तयोरनु भक्षं

भक्षयामि वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति षोडशिनं
भक्षयति । आदित्यवङ्गणेन चमसान् । ५ ।

षोडशिनस्तु इन्द्रस्य सघ्राडित्येव नित्यं भक्षमन्त्रः . न तु प्राकृतमन्त्र-
विकल्पः । चमसांस्तु मन्त्राभिभूतिरित्यादिभिः प्राकृतैरेव मन्त्रैर्भ-
क्षयन्ति यजमानादयः . न तु इन्द्रस्य सघ्राडित्यादिना ॥

अनुष्टुप् छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमति । ६ ।

तच्च यदा मन्त्राभिभूतिरिति भक्षमन्त्रस्तदा अनुष्टुप् छन्दस इति
खंनमति . न तु जगतौ छन्दस इति भवति ॥

अरुणपिशङ्गे ऽश्वो दक्षिणा । अश्वतरी वा । ७ ।

अश्वतरी गर्दभादङ्गवायां जाताः । ततो ऽग्नीदौपथजानित्यादि ॥

अतिराचक्षेत्रेषोडशिचमसानुक्त्यस्त्रयोद्दशभ्यश्चमस-
मन्त्रेभ्यो राजानमतिरेचयति । ८ ।

गतः ॥

षोडशिना प्रचर्य रात्रिपर्यायैः प्रचरति । ९ ।

अनु पूर्वसूत्रे चाम् च नित्यवदनुवादादित्यः षोडशी प्रतीचते ।
पूर्वच च काम्यतयोक्तः । कथमिदं घटिष्यते । नात्र किञ्चिदुर्घटं .
दधिप्रहादिवक्षित्यस्यापि काम्यत्वाविरोधात् । केचित्पुनरत एव विरो-
धात् आस्तान्तरदर्शनाच्च वैकल्पिकमत्र षोडशिनमातस्त्रिरे ॥ रात्रौ-
भवाः पर्याया रात्रिपर्यायाः । के । ते ॥

होतृचमसमुख्यः प्रथमो गणः । मैत्रावरुणचमस-
मुख्यो द्वितीयः । ब्राह्मणाच्छंसिचमसमुख्यस्तृतीयः ।
अश्विवाकचमसमुख्यश्चतुर्थः । १० ।

चतुश्चमसगणस्तावदेकः पर्यायः । तेषु चमसगणेष्वेते मुख्या भवन्ति ॥

इन्द्राय त्वापिशर्वरायेति मुख्यंमुख्यं चमसमनु-
न्नयति । ११ ।

अनुः मुख्यंमुख्यमित्यस्या एव वीष्णाया द्योतकः . नार्थान्तरवचनः ।
अनु मुख्यं चमसमनेन मन्त्रेषोन्नयतीत्यर्थः ॥

सर्वेन्द्रो राशिः । १२ ।

सर्वे ऽपि राशिपर्याया ऐन्द्राः । तेन यथादेवतपञ्चे ऽपीन्द्रपीत-
श्लोत्रेव भवति भक्षमन्त्रः ॥

अनुष्टुप् छन्दस इति सर्वेषु भक्षमन्त्रं नमति । १३ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

प्रथमाभ्यां गणाभ्यामध्वर्युश्चरति । उत्तराभ्यां प्रति-
प्रस्थाता । १४ ।

उभौ खेखे गणे मुख्यंमुख्यं चमसमादाय प्रचरतः ॥

शष प्रथमः पर्यायः । १५ ।

गतः ॥

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च । १६ ।

अथमेव पर्यायो दिः पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रतिप्रस्थाताश्विनं द्विकपाखं निर्वपति । १ ।

एवं शिभिः पर्यायैः प्रचरिते पाक्षिप्रस्थातृणादिविधिना द्विकपाखं निरूप्यासादनात्तं करोति ॥

होतृचमसमुख्यान्संधिचमसानुन्नयति । २ ।

संधौ तायक्त इति संधिचमसाः । तानुन्नयत्युन्नेता ॥

चिच्छ्रायंतरः संधिः । ३ ।

संधिरिति संधिस्तोत्रं लक्ष्यते । स चिच्छ्रायंतरो भवति । नक्खुत्तु रयंतरं गातव्यमित्यर्थः ॥

आश्विनं परःसहस्रं शस्त्रं भवति । ४ ।

शस्त्रं चाश्विनीभिः सहस्रादधिकाभिः संधितं भवति ॥

तदुदित आदित्ये परिधीयते । ५ ।

तस्य परिधानीयोदित आदित्ये ब्रह्मते ॥

तस्मिन्परिधिते होतृचमसमध्वर्युरादर्त्ते । चमसा-
श्चमसाध्वर्यवः । पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता । ६ ।

पुरोडाशं कृत्स्नं तृष्णीमादाय द्विरभिघारयति . चतुरवत्तत्वाय ॥

अश्विभ्यां तिरोअङ्घ्रियानां सोमानामनुब्रूअश्विभ्यां
तिरोअङ्घ्रियानां सोमानां प्रेष्येति संप्रैषौ । ७ ।

संधिर्ना तिरोहिते अङ्घ्रि तायन्त इति तिरोअङ्घ्राः सोमाः ॥

तिरोअङ्घ्रियान्सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वा । ८ ।

अश्विभ्यामित्येव । द्वितीयसंप्रैषस्य चायं विकल्पः . प्रथमस्त्वविकृतः ॥

न वा प्रस्थापयेत् । ९ ।

अथवा स एव द्वितीयः संप्रैषः प्रस्थितब्रह्मं हित्वा अश्विभ्यां तिरो-
अङ्घ्राण्वेमाङ्घ्रियेति भवेदित्यर्थः ॥

सह सोमैः पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुष्टे-
ति । १० ।

पुरोडाशस्यैन्द्राग्रवहुतागुमन्त्रणम् ॥

पङ्क्तिच्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमति । ११ ।

अनुष्टुप् छन्दस इत्यनेन व्याख्यातः । ततो ऽग्नीदौषयजानित्यादि ॥

अप्तोर्यामश्चेत्संधिचमसानुन्नयंश्चतुर्थ्यश्चमसगलेभ्यो
राजानमतिरेचयति । १२ ।

इष्टः प्रागग्नोर्यामो ऽपि प्रकृतिसंस्वासु । स इदानीं क्रमप्रप्तो
शाखायते । अनेनापि विस्पष्टीकृतं . अस्ति प्रकृतिभूतो ज्योति-
द्योमो ऽग्नोर्याम इति ॥

यथा प्रथमे रात्रिपर्याये तथा मुख्या भवन्ति । १३ ।

होत्वचमसमुख्यः प्रथमो गण इत्यादिक्रमेण मुख्यचमसा भवन्ति ॥

आग्नेयान्प्रथमानुस्रयति । ऐन्द्रान्द्वितीयान् । वैश्व-
देवांस्तृतीयान् । वैष्णवांश्चतुर्थान् । १४ ।

आग्नेयान्प्रथमानुस्रयति . प्रथमोऽग्नीतो गण आग्नेयः कार्यः . स्तुत-
ब्रह्ममेषां सयाज्यमाग्नेयं स्यादित्यर्थः । एवं ऐन्द्रानित्यादि । तानग्नि-
स्त्रिभृता स्तोत्रेनेत्याद्यर्थवादोक्ता अन्यादय एव तस्यतस्य पश्यन्त्य
देवता इति भावः ॥

तेषां संधिचमसवत्प्रचरणकल्प इत्येके । १५ ।

अथवा संधिचमसवदेवाश्विनान्येव सर्वेषां स्तुतब्रह्माणि भवन्ति ।
संधिचमसविकारत्वादुत्तरेषां गणानामिति भावः । तदुक्तं बौधा-
यनेन . तदु वा आज्ञः . सर्वाण्येवाश्विनानि स्तुतब्रह्माणि स्युः यच्च
किंच रात्रिर्मातिरिच्यते सर्वं तदाश्विनमिति कैकं . अथापरं . चिद-
त्यस्यद्वयं सप्तदशमेकविंशं . अर्थैतेषां देवता अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
विष्णुरिति । भारद्वाजश्चाह . तत्र चत्वारि स्तोत्राणि ब्रह्माण्याश्विनानि
सयाज्यान्यान्मातानि भवन्तीति । आश्वत्थारचनेनापि ब्रह्मसूक्तमग्नि
सयाज्यान्याश्विनान्येवोक्तानि . स्तोत्रियानुरूपास्त्राग्नेयादयः कृताः .

धयोभयमनुग्रहीतं स्यादिति ॥ तत्र संधिचमसवत्कल्पे अग्निर्वा
 सोमानामनुग्रहीति संप्रिवः . न तु उक्थश्च यत्र सोमानामिति ।
 न च तिरोहज्ञानामिति भवति . संधितिरोधानाभावाद्देवः
 सोमानाम् ॥

अतिच्छन्दाच्छन्दस इति सर्वत्र भक्षमन्त्रं नमति । १६ ।

अनुष्टुप् छन्दस इतिवद्वाख्या । अतिच्छन्दसि भवितव्ये दौर्घ्वा-
 न्दसः । ततो ऽग्नौदौपयजानित्यादि ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ऋतुपञ्चम एकादशिनस्य विकल्पन्ते । १ ।

एवं सर्वसोमप्रकृतिभूता ज्योतिष्टोमा व्याख्याताः । इदानीं सर्व-
 पशुगणप्रकृतिभूता ऐकादशिना व्याख्यायन्ते । एकादशास्यां पञ्च
 इत्यैकादशिनैज्या . तत्रभवा ऐकादशिनाः । के पुनः । ते आग्नेयः
 कृष्णपीव इत्यादयः पेतान्ताः । ऋतुपञ्चमस्तु प्रागेव दर्शिताः . यथा
 आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोत्यैन्द्राग्नमुक्थय इत्यादयः । उभये चैते
 प्रकृतावेवं पृथक् ब्राह्मणास्त्राज्ञातास्तुल्यार्थत्वादिकल्पन्ते ॥

तेषां समवाये यथाचोदितं संस्काराः । २ ।

तेषामैकादशिनानां समवाये सहप्रयोगे येन क्रमेण पञ्चसोदिता-
 स्तेनैव क्रमेणोपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कार्याः ॥

तन्त्रमङ्गानि विभवन्ति । ३ ।

तत्र यान्त्रजानि सहास्रतान्येव सर्वेषामुपकर्तुं प्रभवन्ति तानि तन्त्रं भवन्ति । सहदेव क्रियन्ते यथारादुपकारकाणि प्रयाजादीनि ॥

प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते । ४ ।

यानि तु प्रत्यक्षोपकारकाणि संनिपातीनि तान्यावर्तन्ते . आवर्तमानानि च तानि संस्कारसंस्कारं प्रत्यावर्तन्ते । किमुक्तं भवति । पदार्थानुसमयेनैकैकः संस्कारः सर्वेषां कार्यः . न तु काष्ठानुसमयेनैकैकञ्च सर्वं इत्यर्थः । तद्यथा सर्वानुपाकृत्य सर्वान्त्रियुनक्ति ततः सर्वाण्युच्यतीत्यादि ॥

यथार्थमूहः । ५ ।

विकृतौ यथार्थमूह इति परिभाषणात् प्रकृतावूहनिवृत्तिर्मात्रङ्गीति पुनरूहवचनम् । तेन पशुभिरेहि पशुषु संवदस्व पशवो मायुम-
हृषतेत्याद्युह्यन्ते ॥

यूपाहुतिं हुत्वामिष्टप्रथमांस्त्रयोदश यूपान्मन्त्रेण छि-
नन्ति । ६ ।

पुनर्यूपाहुतिवचनात् दौक्षितस्यापि ह्यते . सा वैकैव आरादुप-
कारितात् । उपश्रयस्यापि याजुषत्वार्थं मन्त्रवचनम् ॥

सर्वेषां शकलाहरणाप्रश्नहोमाः । ७ ।

शकलस्यावटसंस्कारार्थत्वात् अनवटस्योपश्रयस्य शकलो नाहार्यः ॥

सर्वमुपशयं तक्षति । ८ ।

धूपसमीपे ब्रूते न स्थाप्यत इत्युपपन्नयः । तं सर्वं चोपरं तक्षति ॥

तथा पालीवनं छिनत्ति यथाधो नाभिसंमितो भवि-
ष्यतीति । ९ ।

पालीवतः परस्ताद्वाख्यास्यते । तं तथा छिनत्ति यथा निघातो
ऽधो नाभेर्भविष्यतीति मन्वते ॥

यत्राग्नेदिसंमानान्तकृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपरां
रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विंशेन भागेन वेदिं मिमीते । १० ।

वेदिमानकाले चतुरधिकत्रताङ्गुलीं तावद्रज्जुं दशरथो ऽभस्तां कृत्वा
तस्यां पुनरेकादशोपरां रज्जुमुपसमस्यति । यावति देत्रे एकादश
धूपमूलानि स्थास्यन्ति तावती रज्जुरेकादशोपरा । ततो ऽस्याश्चतु-
र्विंशेन भागेन वेदिं मिमीते । कथमनेन मिमीत इति चेत् ॥

प्रक्रमस्थानीया भवति । ११ ।

सा चतुर्विंशतिं संमिता रज्जुः प्रक्रमस्थानीया भवति । तथा पूर्वदेव
मिमीते ॥

अग्निष्ठं द्वाभ्यां रश्नाभ्यां परिवीर्यैकादशिनी रश्नाः
परिवीर्याग्निष्ठे वासयति । १२ ।

धूपकाले ऽग्निष्ठमेकं संमाय तं द्वाभ्यां रश्नाभ्यां युगपत्परिव्यवति ।

तत्र रश्मनादाने द्विवदूहः । परिवीरसीति नोक्षते . यूपाभिधानात् ।
ततो ऽन्या यूपरश्मनाः परिवीर्य परिवेष्य तदहरग्निष्ठे वासयति ॥
केचित्तु यूपाग्परिवीर्येति व्याचक्षते । तदयुक्तं . यूपानुपादानात् .
रश्मनाभिरित्यवचनाच्च ॥

द्विरश्मना यूपाः । १३ ।

सर्वे ऽपि यूपा द्विरश्मनाः कार्याः ॥

श्वोभूत आश्विनं गृहीत्वा यूपान्संमिनेति । १४ ।

मतः ॥

सह वामिष्ठेन । १५ ।

पूर्वेद्युरग्निष्ठेन सहैवोपस्थापयति । नास्मिन्पक्षे ऽग्निष्ठे रश्मना वास-
यति । परिवीता एव तु यूपास्तिष्ठन्ति . अन्यथाञ्जनाद्या परिव्यय-
साद्यजमानस्य यूपानुत्सर्गविरोधात् ॥

तन्ममधेरादानं परिषेखनो ऽभ्यावर्तते । १६ ।

तन्ममङ्गानीत्युक्तस्यैव न्यायस्य दर्शनार्थं वचनम् ॥

रथाक्षमाचाणि यूपान्तरालानि । १७ ।

रथानः चतुरधिकप्रताङ्गुलः ॥

अग्निष्ठाद्दक्षिणं परिलिख्योत्तरमग्निष्ठात्परिलिखति

। १८ ।

यूपावटमिति शेषः ॥

एवं व्यत्यासमुदगपवर्गान्धूपान्संमिनेति । १९ ।

एवं दक्षिणस्यदक्षिणस्य ह्रत्वोत्तरस्योत्तरस्य क्रिययोदगपवर्गान्संमि-
नेति . न तु पशुक्रमानुसारेण दक्षिणापवर्गानिति भावः ॥ तत्रार्थं
कर्मक्रमः । परिलेखनक्रमेणैवावटखननयूपप्रक्षालनप्रोक्षणाद्येकैकमेकै-
कस्य करोति । ततः प्रोक्षणाद्येनियमादि ब्रह्मन्नाभिहोमान्तमेकै-
कस्य करोति . अवटसंस्कारार्थत्वेनैककर्मत्वात् । तथाञ्चनादि परि-
व्ययणान्तमपि कर्म काण्डानुसमयेनैकैकस्यैव करोति . मध्ये यूपोत्सर्ग-
विरोधाद्यजमानस्य . व्यक्तवचनाच्च कक्षान्तरकारैः । शौर्मांसकाद्याहुः .
वचनात्तु परिव्ययणान्तमञ्चनादीति । तत्र चोपस्यस्य निखननाभावान्
अवटसंस्कारा निवर्तन्ते . पात्नीवतस्य सर्वे ऽप्युत्तरश्च भविष्यन्ति ॥

प्रतियूपं स्वरवः । २० ।

घूपः स्वरः प्रयोजकः . न तु पशञ्जनमतो न प्रतिपशु भवतीति
भावः ॥

दक्षिणत उन्नता भवति । २१ ।

घूपैकादग्निनी दक्षिणत उन्नता भवति । उत्तरत आग्भ्य दक्षिणो-
दक्षिण उन्नतो भवतीत्यर्थः ॥

उत्तरत उन्नतां मिनुयात्पितृलोकाकामस्य । २२ ।

उत्तरत उन्नता विपरीता ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

सर्वान्समान्प्रतिष्ठाकामस्य । १ ।

समान् समानश्चिरसः ॥

ये चयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्य । व्यतिष-
वेदितरान् । २ ।

अग्निष्ठमनन्तरौ द्वाविति चीनेतान्मध्यमान्समान्कुर्यात् । ततो ऽन्या-
व्यतिषजेत् । ततश्चैकैकान्तरितान्समान्कुर्यात् । इतराव्विषमानित्यर्थः ॥

आराग्रामभिचरतः । ३ ।

केयमाराया नाम । अत आह ॥

मध्य उन्नता भवति । अनुपूर्वमन्तौ निनतौ । ४ ।

अग्निष्ठ उन्नतो भवति । ततः प्रष्टव्यन्ता जिन ता भवन्ति । दक्षिणत
उत्तरतश्चैषा आराया ॥

समवसाविणीं वृष्टिकामस्य । मध्ये निनता भवति ।
अनुपूर्वमन्तावुन्नतौ । ५ ।

पूर्वविपरीता समवसाविणी नाम ॥

व्यतिषक्तां भ्रातृव्यतः । ६ ।

सभयोः पार्श्वयोरग्निष्ठादेकैकान्तरिताक्षेपेन समा भवन्ति । इतरे
विषमाः । एष व्यतिषक्ताः ॥

गर्तमितमित्युक्तम् । ७ ।

ब्राह्मणे यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यादिना कामद्वयमुक्तं . तद-
प्यनुसंधेयमित्यर्थः । तत्र प्रमायुकः स्यादिति तावत्प्रतिषेधार्थं द्रष्ट-
व्यम् ॥ ननु उत्तरत उन्नतामित्यादिना पितृलोककामस्थोक्तेयं गर्त-
मित् । तत्कथं प्रतिषिध्यते । सत्यं . पितृलोककामस्वादरार्थः प्रति-
षेधः । मन्वययोर्द्वितीयो विधिः पूर्वं दक्षिणत उन्नता भवतीति
नित्यवदुक्तः । कथमिदानीं काम्यतयोच्यते । नायमस्ति दोषः .
नित्यस्यापि दक्षिणतदिवत्कामवचनाविरोधात् ॥

यदि कामयेत क्षत्रं विश्वं भोजीयः स्यादित्यग्निष्ठा-
हस्त्रिणां चर्षीयसो मिनूयात् । ८ ।

क्षत्रं क्षत्रियजातिः । विट् वैश्यजातिः । दक्षिणानग्निष्ठादुच्छ्रिता-
न्क्षुर्थात् . उत्तरानग्निष्ठेन समान् ॥

विट् क्षत्रादित्येतद्वा विपरीतम् । ९ ।

विपरीतं उत्तरे वर्षिष्ठाः दक्षिणे समाः ॥

उपरसंमितां मिनूयात्पितृलोककामस्य । मध्येन
संमितां रशनसंमितां च मनुष्यलोककामस्य । चषा-
क्षसंमितामिन्द्रियकामस्येति । १० ।

नुत्तो* वाव लोके बुभूषुः मनुष्यलोककामः । इतिकरणेन व्याख्येय-
ब्राह्मणोपादानस्य दर्शनात् यद्वाख्येयं तदाह ॥

* Corrected ; bc नुत्तो, ik तुत्तो ; h differs altogether : लोके इह
मनुष्यलोके बुभूषुः मनुष्यलोककामः .

आयामत उपराशि समानि स्युः । तिर्यक्तो मध्यानि
रश्नाश्च । प्रथिन्नश्चषालानि । ११ ।

यदचोपरसंमितत्वमुक्तं तदुपराणामायामसाध्यमवगन्तव्यम् । यन्मध्य-
संमितत्वं *रश्नसंमितत्वं च तद्यूपमध्यानां रश्नानां च तिर्यक्त्वा-
खेतस्त्वाम्यम् । यश्चषालसंमितत्वं तश्चषालानां पृथक्त्वाम्यम् ॥

उपशयं द्वाभ्यां रश्नाभ्यां परिवीयाग्रेण दक्षिणं यूपं
प्राञ्चं निदधाति । दक्षिणेन वा । इदमहममुमामु-
ध्यायणमिन्द्रस्य वज्रेणाभिनिदधामीति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् । १२ ।

उपशयं स्वकाले परित्ययणानन्तरमेव दक्षिणयूपस्य पुरस्ताद्दक्षिणतो
वा निदधाति । अमुमामुध्यायणमिति नामगोत्रयोर्निर्देशः ॥

आग्नेयं कृष्णग्रीवमग्निष्ठ उपाकरोति । उत्तरे सार-
स्वतीं मेघीम् । दक्षिणे सौम्यं बभ्रुम् । १३ ।

कृष्णं ग्रीवासु यस्य स कृष्णग्रीवः । अग्निष्ठे अग्निष्ठसमीपे । कपिलो
बभ्रुः ॥

एवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशूनुपाकरोति । १४ ।

श्वमुत्तरमुत्तरमुपाकृत्य दक्षिणदक्षिणमुपाकुर्वन् इतराग्नौष्वादीनपि
पशूनुपाकरोति । तत्र व्यत्यसक्रमादर्थसिद्धे दक्षिणापवर्गत्वे पुनर्वर्षर्ज
वचाप्येकयूपे पशुकादग्निनी तत्राप्येवमपवर्गार्थम् ॥ पशवस्य ब्राह्मण

* Thus only h; the other MSS. have रश्नाः.

एव क्रमादाघाताः । तत्र त्रितिष्ठो ऽक्षितपृष्ठः । त्रिष्यो सवष्वर्षः ।
कल्माषो नानावर्षः । संहितो ऽन्येन वर्षेन मिश्रः । अधोरामो
ऽधस्तादक्षितः । पेलो विगतपुंस्को मेघः ॥

वारुणमन्ततो दक्षिणत उदञ्चम् । १५ ।

अन्त इति नित्यानुवादः । दक्षिणत उदञ्चं न पुरस्तात्प्रत्यञ्चं न चोत्त-
रतो दक्षिणं . यथा निन्दितं श्रुतौ . यदभिवाहते ऽपि वारुण-
मालभेतेति ॥

यदि कामयेत यो ऽवगतः सो ऽपरुध्यतामित्यु-
क्तम् । १६ ।

यदि कामयेत यो ऽवगतः सो ऽपरुध्यतामित्यादिब्राह्मणोक्तः कामो
ऽनुसंधातव्यः । तत्रावगत इत्यादि भ्रुवे व्याख्यातम् । एवंकाम
ऐन्द्रस्य स्थाने सप्तमे धूपे वारुणं दक्षिणत उदञ्चमेवोपाकरोति .
एकादत्र ऐन्द्रम् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

आरुष्यं पशुमाखुं वोपशये निर्दिशेत् । १ ।

उपशये त्वारुष्यं पशुं गवयादिं आखुं वा पशुत्वेन बुद्ध्वा निर्दिशेत् .
यथा गवयसो पशुः . आखुस्ते पशुरित्यादि ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । २ ।

अथवा द्वेषं पशुलेन निर्दिशेत्. देवदत्तस्ये पशुरिति ॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । ३ ।

अस्य सन्तमपि द्वेषं न विवाधिसते तस्मारसुखे पशुरित्येव निर्देशः ।
न गवयादिविकल्पते । तद्विद्यमच निष्ठा . पूर्वतर एव विधिः सति
द्वेषे द्विष्यमाणे च . पूर्वः पूर्वतरस्य विकल्पते . अत्यपि तस्मिन्
द्विष्यमाणे त्वमेव विधिरिति ॥

प्रतिपशु वर्हीधि वपात्रपण्यः कुम्भ्यो हृदय-
त्रसाय । ४ ।

पशुसमुदायापेक्षं वर्हिरादिषु वज्रवचनम् । वर्हिरादीनि अथाविहि-
तया संख्यया प्रतिपशु भवन्तीत्यर्थः ॥ नन्वेकजातीये पशुगणे
कुम्भादीनां तन्मूलं नाजाजातीये भेदस्य परिभाषायां सिद्धः ।
कुम्भीशूखवपात्रपणीप्रभुत्वान्तरं स्यात् जातिभेदे तु भिद्येत पत्नि-
वैषम्यादिति न्यायविक्रिसोक्तम् । पशुगणे कुम्भीशूखवपात्रपणीनां
प्रभुत्वान्तच भावः स्यादिति . तथा जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पत्निवैष-
म्यादिति च । तत्को ऽस्य विधेर्विषय इति वक्तव्यम् । उच्यते .
एकजातीया अपि पशवो नागादेवता भवन्ति अथाग्नेष्वौम्यादस्य
श्रीकादग्निनाः तथायं विधिः . अथ लोकजातीयाः समानदेवतास्य
भवन्ति अथा सप्तदश प्राजापत्याः तत्र तन्मूलमिति विवेकः । युक्तं
सैतत् . अन्यथा नागादेवतेषु तस्मत्तस्य आध्याया अर्धर्षं तत्तद्वया-
होमानुपपत्तेः . एकीभूतानां वसानां पृथक्करणयोगाच्च ॥ तत्र

तन्मध्ये कुम्भादीनां यथायं महत्त्वमवगन्तव्यं सामर्थ्यात् । अथ
 स्रजशाखामपि प्रतिपश्यिच्छन्नि . एकस्याः पशुगणधारणासामर्थ्यात् .
 स्रजशाखाभिरितरान्पशूनि च लिङ्गात् . कण्ठोक्तेषु सत्याघाटेन ।
 विकल्पं त्वाह भारद्वाजः . यथा प्रतिपशु वा स्रजशाखेति ॥

तन्त्रमग्नेर्हरणं तथाधिगुः संज्ञप्तहोमो रशनानामु-
 दसनं परिवष्यौ वपाश्रपणीनामनुप्रहरणमभिहोमो
 मार्जनं च । ५ ।

एतान्यङ्गानि सर्वेषां पशूनां तन्त्राणि भवन्ति । तत्रायं कर्मक्रमः ।
 उपाकृतेषु पशुव्यारण्ये निर्दिष्टे उपहोमाः . तत्र पशुभिधानानां
 बज्रवदूहः . यथा सुवर्गं यात प्रतितिष्ठतेत्यादि । ततो नियोजन-
 काले रशनादानादिविधिनैकैकं नियुक्ति दक्षिणतो द्युपस्य । ततः
 प्रोक्षणं पायनं सर्वतःप्रोक्षणमिति मेध्यकरणं नामैकं कर्म . तदेकै-
 कस्य करोति । तथा पशुञ्जनकाले शिरोऽञ्जनादि ओष्ठञ्जना-
 न्तमेकैकस्य करोति । तथा द्वितीये पशुञ्जने तत्तत्सर्वञ्जनाद्येकै-
 कस्य । ततः पर्यग्निकरणं तन्त्रेण भवति । परितो ऽग्निर्धस्य स पर्य-
 ग्निरिति पशुभिधाद्यौ बज्रग्रीहिः । व्यक्तं च तत् पर्यग्नि करोति
 पशुं . पर्यग्निहृतानारण्यानित्यादौ । अतः पर्यग्निभ्यः क्रियमाणेषु
 इत्युद्भूतः संप्रैषः । परितः क्रियमाणायाग्रय इत्यन्यभिधानाद्गूह
 इति केचित् . तद्युक्तं . पर्यग्नि करोति पर्यग्नि हत्वेत्यादौ नपुं-
 सकलिङ्गानुपपत्तेः . बज्रग्रीहौ तु क्रियाविशेषणत्वेनोपपत्तेश्च । जनु
 तथापि गर्भिण्यां पशौ पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोतीति पुंलिङ्गानु-

पंपत्तिः । पर्थग्नौ क्रियमाणाथामिति तदा स्यात् । मायमस्ति दोषः ।
 तत्र पशोर्विशेष्यत्वेन पुंसिङ्गाविरोधात् । तस्माद्बृह एव न्याय्यः ।
 ततो वपाश्रपणीभ्यां मुख्यमन्वारभ्य सकृदधिगवे संप्रिषः । ततस्त-
 न्त्वमग्नेर्हरणम् । ततः अमिता पशुमेकैकं मुक्ता नयति . तंतमन्वा-
 रभेते चाध्वर्युर्यजमानस्य । ये बध्यमानं . प्रमुञ्चमानाः . नाना
 प्राण इति चावर्तन्ते ऽनूहेन । बौधायनस्तु तन्त्रेण नयनमाह .
 यथा आग्नेयमेवाध्वर्युर्वपाश्रपणीभ्यामन्वारभेते . पृथगितरात्परिकर्मिण
 उदधो नयन्त्यनुपूर्वमव्यतिषजन्त इति । ततः पृथक्पृथक् बर्हिर्दुपास्य
 तन्त्रेण संप्रेष्यत्यमायुं कृत्वतः संज्ञपयतेति । अथ खर्विदसीत्या-
 दीनामूहः . यथा खर्विद स्य . न वा उवेतन्मिथयध्व इत्यादि ।
 वाग्नादिनिमित्ते तु यथार्थमूहः . यथा अनु तं रवस्व अनु तं
 रवेथां अनु तं रवध्वं . अवाग्निष्ठाः अवाग्निषाथां अवाग्निध्वमि-
 त्यादि । ततः संज्ञप्रहोमस्तन्त्रेण . यत्पशवो मायुमकृषतोरांसि वा
 पङ्क्तिराग्नत इति । ततः सर्वाभिर्वपाश्रपणीभिः पशूनुपेतः . पाग्नेभ्यः
 पशून्वित्यूहेन । ततो ऽदितिः पाग्नामित्येकैकस्मात् पाग्निमेको ऽनू-
 हेन । ततो मुख्यस्यैकशूक्षया रश्नानामुदसनं तन्त्रेण । ततः पश्या-
 य्यानमेकैकस्य कृत्वा शेषनिनयनं तन्त्रेण । ततो दर्भान्तर्धानादि
 वपोत्कर्तनान्तमेकैकस्य कृत्वा प्रतितपनादि अपणान्तं तन्त्रेण । तत-
 स्तन्त्रद्वर्हिषो ऽयं तस्यास्तस्या वपाया अधस्तादुपास्य त्वासु त इत्यभि-
 होमस्तन्त्रेण । ततः सुश्रूतास्त्रभिघारणमुदासनमासादनं च तन्त्रेण .
 तेषु चोहो मन्त्राणां . यथा ये व आत्मानः* पशुषु प्रविष्टा

* Corrected ; the MSS. read चात्मानः .

देवानां विद्यामनु ये वितस्त्रिरे. आत्मन्वन्तः सोमा घृतवन्त
इत्यादि । नतः प्रधुता देवांषीत्याकर्तते । ततः परिवर्षी तन्नेष ।
तथा वपाअपषीप्रहरणादि मार्जनात् च तन्नेष . मादत्तं गच्छतेति
शोषः । ततो विभज्य ग्रामिचे* पशुपाकः . ततः पशुषु संवद-
क्षेत्युहः . घृतं हवीः ३ इमितरित्यनुहः . वपावर्ष्या हविष इत्यन्तौ
नमतीति सिद्धात् . नाभिरुपमा मेदो हविरित्यनुह्वानीत्याम्बु-
धनवचनात् । ततः स्रष्टदेव गमनमन्नेष गत्वा एकैकस्य इद्वम्-
भिधारयति । ततान्यः पृषदाज्यात्सुवानानयति । ततः पर्थायेष
पशूनभिषार्योष्माणुमन्त्रणं तन्नेष । तत उदासनाद्यायादनाम्भे-
कैकस्य । ततश्चावदानादीज्यान्तमेकैकस्य । तत्र च

अभ्यावर्तते मनोता । ६ ।

अवदानसमकाला तावन्मनोता . हविषो ऽवदीयमानस्येति सिद्धात् ।
अत इध्याकालेन थवायात् प्रतिपश्चावर्तते . यथोक्तं . मनोतस्त्वा-
दृत्तिभिन्नकालेष्विति ॥

तन्त्रं वा । ७ ।

आग्नेयीथं मनोता पशवदानकाले ऽनुवाच्या हविषो देवताया वा
संस्कारार्था । अतः स्रष्टदेवानुवचनमेकस्य पशुतन्त्रस्येति भावः ॥

सर्वेषां व्यङ्गानि समवत्तं च । ८ ।

* Corrected, the MSS. ग्रामिचं .

उत्तमे पशौ खिष्टकृतं व्रजतीति वक्ष्यति । तत्र सर्वेषां चक्रान्व-
वदेवानि . वीतमस्यैव पशोः । तथा समवन्तमिहापि सर्वेषामङ्गिर्ना
भवति ॥

उद्रेकान्समवनीय दिशः प्रति यजति । ८ ।

तस्यतस्य वशाहोमस्योद्रेकमेकच संभृत्यान्तिमस्योद्रेके समवनीय दिशः
प्रति व्रजति ॥

उत्तमे पशौ वनस्पतिं यजति । खिष्टकृतं च । १० ।

उत्तमस्य पशोर्देवतैरिष्टा गारिष्ठाः ततो वनस्पतिखिष्टकृतौ तत
इडादि समानम् ॥

सर्वेषां गुदकाण्डैरुपयज उपयजति । जाघनीभिश्च
पत्नीः संयाजयन्ति । ११ ।

तत्र वसुद्रं गच्छतेत्यस्योहः । तथा खरुहेमे यां वः पृणधमित्यूहः ।
न चाग्निष्ठस्वरौर्होमो ऽनूबन्ध्यापचे ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायामग्नेश्च शाखासुखीयं पा-
त्नीवतं मिनेत्यधोनाभिमनवस्तीर्थे ऽचषालम् । १२ ।

अनूबन्ध्याया वपायां हुतायां आग्निष्वाया वा प्रधाने इष्टे लाङ्गुल
वसुद्रं मारुतम् । स एव च पशुः पत्नीवतः समाख्यायते .
यथा इष्टं वपया भवति अग्निष्टं वपयाथ पत्नीवतेन प्रचरति .
तीर्थ एव प्रचरति अथो एतर्होवाथ यामस्तापो भवति . यत्पर्य-

मिह्यतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यादि । समाख्यानिबन्धनं च पत्नीसंबन्धः ।
 च च देवा वै त्वष्टारमजिघांसन्नित्यादिश्रुतावेव द्रष्टव्यः । एवं पात्नी-
 वतपशुसंबन्धात् शूपो ऽपि पात्नीवतः । तमषषालमयेष आसा-
 मुखीयं बर्हिषानवस्त्रीर्णं ऽवटे मिनोति । निखननादिवच्चादपि न्यूना-
 धिकभावो मा भूदिति पुनरधोनाभिवचनम् ॥

तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साण्डं छोमशं पिङ्गलं पशुमुपाहृत्य पर्य-
 मिह्यतमुत्सृज्याज्येन शेषं संस्थापयेत् । १३ ।

तस्मिन्नेवंभूतं पशुमुपाहृत्य नियुज्य पर्यमिकरणान्तं कृत्वा पशु-
 मुत्सृज्याज्येन प्रतिनिधिना तन्त्रशेषं संस्थापयेत् । एवं च कुम्भी-
 शूलादयः संव्रतहोमादयस्वार्थलुप्ता द्रव्यक्रिया निवर्तन्ते ॥

यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्व आज्यस्या-
 वद्येत् । १४ ।

यद्यत्पशोरवदानं वपाद्दद्यादि तस्यतस्य स्थाने ध्रैवादाज्यस्याख्या
 वावद्येत् । त्रींस्त्रीन्पषावन्तिनः । हिरण्यप्रकलास्तु सर्वत्राविशिष्टा एव ॥

पशुधर्माज्यं भवति । १५ ।

तत्राज्यं पशुधर्मकं भवति । तत्प्रतिनिधित्वात् । वक्ष्यति च तद्धर्मा
 ख्यादिति । अतो वपाख्यानस्याज्यस्य त्वष्ट्रे ह्यगस्य वपाया मेदस इति
 संप्रैषः । तथा पुरोडाशहविषोरपि द्रष्टव्यम् । तथा जातवेदो
 वपया गच्छ देवानित्येव होमः । एवं प्रथाजानूयाजसमिष्टयजुग-
 दयस्य पाशुका भवन्ति । न प्राकृताः ॥

शालामुखीये प्रश्नरन्तीति विज्ञायते । १६ ।

एवं चोदयनीयवत्प्राग्भङ्गिके विहारे सर्वं तन्ममित्युक्तं भवति । तत्राग्ने-
र्विहृतत्वात् उत्तरवेद्यादीन्यर्थलुप्तानि निवर्तन्ते । वेदिस्तु दार्शिकी
क्रियते । ये चान्ये ऽनूबन्ध्याद्यर्थमहताः संस्कारास्तो ऽपि क्रियन्ते. यथा
प्राञ्जितस्य परिस्ररत्नमुल्लपराजीरित्यादयः ॥

अपि वा पर्यग्निकृतमेवेत्सृजेत् । न संस्थापयेत् । १७ ।

अपि वा पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा पशुतन्ममत्यन्ततयोत्सृजेत् । न
त्वाज्येन श्रेष्ठं संस्थापयेत् ॥

पशुपुरोडाशाद्यनूबन्ध्यायाः श्रेष्ठं संस्थापयेत् । १८ ।

एवं पर्यग्निकरणान्ते कृत्स्नसंख्ये वा संख्यिते पात्नीवते ऽनूबन्ध्यायाः
श्रेष्ठं संस्थापयेत् ॥

यदि कापेयी पश्चेत्कादग्निनी स्यादाग्नेयमभित ऐन्द्री
पशू भवतः । उत्तरतः सारस्वतं सौम्यं पौष्णं बार्हस्प-
त्यमिति । दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं मारुतं वारुण-
मिति । १९ ।

एवं स्वशाखोक्ता पश्चेत्कादग्निनी व्याख्याता । इदानीं तस्यामेवेका-
दग्निन्यां कियानपि शाखान्तरोक्तो विशेषः प्रदर्शते । कपयो नाम
ऋषयः. तैर्दृष्टा कापेयी । सा चेच्चिकीर्षिता स्यात्तदाग्नेयमग्निष्ठ
उपाहृत्य तस्य दक्षिणोत्तरयोर्धूपयोरैन्द्रावुपाहृतौ भवतः. तत
उत्तरेषु धूपेषु क्रमात्सारस्वतादींश्चतुर उपाहृत्यात्. दक्षिणेषु

सावित्रादीन् । ध्यायो दक्षिणापवर्गं च पूर्वत् । नाचैन्द्राग्रो
विद्यते ॥

तामेतां कापेया विदुः । तामतिराचचरम आस-
मेत । २० ।

इतिकरणो ऽग्ने द्रष्टव्यः । कपीनामन्वेवादिनः कापेयाः । कापेय-
आपिनो वा । तामेतामधिकृत्य एवं विदुः । तामतिराचचरम
आसमेतेति । ननु को ऽयमतिराचचरमो नाम क्रतुर्यज्ञेयमासभ्या ।
तमेव ध्यन्ति ॥

साहीनेषु शब्दसंयोगात् । २१ ।

सा कापेयी अहीनेष्वेवासभ्या भवति । तेष्वेव ऽयमतिराचचरम-
शब्दो ऽर्थतः संयुज्यते । यस्मादतिराचा एव चरमास्तेषां । यथा
वक्ष्यति द्विराचप्रभृतय उपरिष्टादतिराचाः सन्नाहीना ऐकादत्र-
रात्रादिति । ननु सन्नेष्वप्यविशिष्टमतिराचचरमत्वं । उभयतोऽतिराच-
त्वाप्तेषां । यथा वक्ष्यति उभयतोऽतिराचाणि भवन्तीति । तन्नेष्व-
प्यन्यैव भवितव्यम् । तथाह ।

सन्नीयेतरा भवति । २२ ।

सन्नाच्छर्ततीति सन्नीया । सन्नेष्वितरैर्वैकादग्निनी भवति । येषां
ऽतिराचचरमत्वमेव विशेषकं नातिराचप्रथमत्वमपि तेषामपीयमेव
युक्ततरेति भावः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे । १ ।

उक्तं प्रागिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं . सोमस्येदानीमुच्यते । तस्य वासिष्ठो
वसिष्ठगोचरो ब्रह्मा कार्यः ॥

यो वा कश्चित्स्तोमभागान्विद्यात् । २ ।

एवं चान्यो ऽपि यः* स्तोमभागान् रश्मिरसि चयाद्य त्वेत्यादीनि
यजुषि सार्थं सविनियोगं च वेद स ब्रह्मा स्यादित्यर्थः ॥

आध्वर्यवेषु कर्मसु स्तुतशस्त्रयोश्च वाचं यच्छति ।
अन्तर्धौ च । ३ ।

यथा च भवति ह्यन्दोग्यं . ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो यचोपरताः . तस्मि-
न्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमो बुभुषेदिति । सत्याषाढस्याह . यत्र कश्च
यज्ञस्य वितरं ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो भवति . तस्मादेतस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा
वाचंयमः स्यादिति ॥

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं व्याहृतीश्च जपित्वा
वाचं यच्छेत् । ४ ।

गतः ॥

राजनि मीयमाने महावेद्यामुत्तरवेद्यां च क्रिय-
माणायामग्नौ मीयमाने ह्यध्यमाणे औप्यमाने चित्ते-

* चः is missing in the MSS. ; only h has च before स्तं.

श्चित्तेरुपधीयमानायाः संचितकर्मसूखाकर्मसु च क्रिय-
माणेषु दक्षिणत आस्ते । ५ ।

अग्नौ अग्निच्छेत्ते । ओप्यमाने औषधौ । संचितकर्मसु दाग्नां संचित-
मग्निमभिमृष्टेदित्यादिषु । उखाकर्मसु उखाकरणार्थेषु ॥

राजन्योद्धमाने ऽग्नौ प्रणीयमान उखामच्छ गच्छ-
तामोद्धमानायां वसतीवरीः सवनीयाश्चाच्छ गच्छता-
माह्नियमाणासु नैर्ऋतोरुपधास्यतां चित्यग्नीनां च प्र-
णीयमानानां दक्षिणत एति । ६ ।

ओद्धमाने क्रीते राजन्यसोद्धमाने । अग्नौत्तरवेदिके प्रणीव-
माने । उखामच्छ प्राप्तुं मृत्खननार्थं गच्छतां । ओद्धमानाणां
अनीयमानार्थां मृदि । सवनीयाः एकधनाः । चित्यर्था इष्टकाः
चित्यग्नयः ॥ दक्षिणत एति अध्वर्यादीनां दक्षिणतो गच्छति । तेर्जं
दक्षिणं पार्श्वमासाद्य गच्छतीत्येके । तदा तु प्रत्यग्गच्छतासुपरो
भवति . उदग्गच्छतां पुरस्तादित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

सदोहविधानेषु संमीयमानेष्वन्तरा चात्वाखोत्करा-
वन्धवेत्यापरेणोत्तरवेदिं दक्षिणातिक्रम्योपविशति । ७ ।
अश्ववेत्य प्रपद्य ॥

आ वैसर्जनकालादास्ते । ८ ।

अर्वाक् समपिन्नताङ्गानादनैवास्ते* ॥

* Cf. XI. 16. 12.

होष्यमाणेषु प्रत्यतिक्रम्योत्तरेण हविर्धानं गत्वोत्त-
रेणाग्नीधीयं धिष्णियं परोत्य पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं
प्रविश्यापरेण शालामुखीयं दक्षिणातिक्रम्योपविश-
ति । ६ ।

होष्यमाणेषु वैसर्जनेष्विति शेषः । प्रत्यतिक्रम्येति येन पथा प्रविष्ट-
स्तेनैव पथा प्रतिगच्छेदित्यर्थः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

श्वावन्दस्वेत्युपस्थे राजानं कुरुते । १ ।

गतः ॥

हुते पूर्वी निष्क्रम्यान्वडुग्नेरेति । २ ।

उते गार्हपत्यहोमे सर्वेभ्यः पूर्वा निष्क्रम्य प्राग्वात्परमध्वानमन्वये
गच्छति सोमप्रथमकल्पे । यदा त्वग्निप्रथमास्तदान्वगेवाग्नेर्निष्क्रम्य
गच्छति . अन्यथा अग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राज्ञो ऽग्निप्रव्रज-
क्रीत्यनेन विरोधात् । गमनमन्वस्य ब्रह्मणो ऽपि समानः ॥

आग्नीधीयं प्राप्य प्रतिप्रस्थात्रे राजानं प्रदायोत्त-
रेणाग्नीधीयं दक्षिणातिक्रम्योपविशति । पूर्ववदुपस्थे
राजानं कुरुते । हुते पूर्वी निष्क्रम्यापरया द्वारा हवि-
र्धानं राजानं प्रपाद्याध्वर्यवे प्रदायोत्तरेण हविर्धानं
गत्वापरेणोत्तरवेदिं दक्षिणातिक्रम्योपविशति । अग्नी-

घोमीयस्या वपाया होमादास्ते । हुतायां मार्जयते ।
वसतीवरीषु परिह्रियमाणासु दक्षिणत आस्ते । महा-
राचे बुध्यमानेषु बुध्यते । उपाकृते प्रातरनुवाके वाचं
यच्छत्या परिधानीयायाः । सवनीयासु प्रपाद्यमानासु
पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रविश्याग्रेण खरं दक्षिणाति-
क्रम्योपविशति । ३ ।

सवनीयासु एकधनासु ॥

राजनि मीयमाने ऽभिषूयमाणे ग्रहेषु च यृद्ध-
माणेषु वाचं यच्छत्याग्रयणस्य ग्रहणात् । ४ ।

आध्वर्यवेषु कर्मस्विति वचनादेव सिद्धत्वादादरार्थं पुनर्वचनम् ।
आग्रयणावधिवचनं च कर्मान्तराणामपि परिग्रहार्थम् । केचित्तु
आध्वर्यवान्तरपरिमंख्यानाथं मानादिपरिगणनं मन्यन्ते । तदयुक्तं ।
आध्वर्यवेषु कर्मस्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छ-
तीत्यन्यत्रापि दर्शनाच्च ॥

वैप्रुषाञ्जुह्वत्सु जुहेति । ५ ।

सप्तहोतारं च जुहेति । सप्तहोतारं च जुत्वा सर्पन्तीति स्वस्थार्ता
तदचनात् ॥

पवमानेषु समन्वारब्धः सर्पति । ६ ।

गतः ॥

ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युच्यमाने देव सवितरे-
तत्ते प्राहेत्यनुद्रुत्य । ७ ।

इति नवमी कण्डिका ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वो स्तुतेति प्रसौ-
ति । १ ।

बहिष्पवमानार्थमुद्गाढभिरेवमुक्ते आमन्त्रणे देव सवितरित्यादि सवितुः
प्रसव इत्यन्तमनुद्रुत्य रश्मिरसीत्यादिना प्रसौति ॥

सर्वस्तोत्राणामेष कल्पः । २ ।

गतः ॥

उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति । ३ ।

उत्तरोत्तरत्र तु प्रसवे उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति ॥

द्वादशामिष्टोमे । पञ्चदशोक्थ्ये । षोडश षोडशिनि ।
सप्तदश वाजपेये । एकान्त्रिंशतमतिरात्रे । चयस्त्रिं-
शतमभोर्यामे । ४ ।

एकत्रिंशदेव भवन्ति स्तोमभागाः । अतो ऽभोर्यामे षोडशैकत्रिंश-
थोरावृत्तिः । एवं सर्वत्र संख्यानियमे सत्यपि सोमातिरेकनिमित्ते
सोत्राधिक्ये तस्यतस्य क्रतोस्तत एव स्तोमभागाः । अत्र सवनान्त-
स्यावृत्तिः पूर्वयोः सवनयोः । तृतीयसवने त्वधिका एव निविशन्ते .
क्रतोरेव तत्रोत्तरक्रतुभावितात् ॥

स्तुते पवमाने यथेतं गत्वापरेणोत्तरवेदिं दक्षि-
णातिक्रम्योपविशति । सवनीयस्या वपाया होमा-
दास्ते । ५ ।

गतः ॥

हुतायां मार्जयित्वा प्रातःसवनायसंप्रसर्पत्सु ग्रहा-
वकाशैः श्रुतंकारैश्चोपस्थायोत्तरेण हविर्धानं गत्वा
दक्षिणेन मार्जालीयं धिष्णियं परीत्य पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्याग्रेण प्रशास्तुर्धिष्णियं दक्षिणातिक्रम्योप-
विशति । ६ ।

ग्रहावकाशश्रुतंकारैरेवात्रोपस्थानं . नेतरैः ॥

यचास्मै ब्रह्मचमसमाहरति तं प्रतिगृह्य भक्षयति
यथेतरे चमसान् । ७ ।

येनैव कत्पेनेतरे चमसिन्चमसान्भक्षयन्ति तेनैव भक्षयति ॥

उपाहृते स्तोत्रे वाचं यच्छत्या शस्त्रयाज्यायाः । ८ ।

स्तुतशस्त्रयोर्वाग्यमनमुक्तम् । तस्येदानीमवधिरुच्यते . स्तोत्रोपकरणा-
दारभ्य शस्त्रयाज्यान्तमेव वाग्यमनमिति ॥

संस्थिते सवने यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । ९ ।

यथेतं येन पथा सदः प्रविष्टस्तेनैव ॥

एवं विहित उत्तरयोः सवनयोः संचरो ब्रह्मत्वं
च । १० ।

यो ऽयमासनदेशानां प्रवेग्ननिर्गमयोः प्रातःसवने संचर उक्तः यथा-
सनवाग्यमनवैप्रुषादि ब्रह्मत्वमुक्तं तदुभयमप्येवमेव विहितमुत्तरयोः
सवनयोः ॥

आध्वर्यव एवातो ऽन्यानि कर्माणि ब्रह्मण आम्ना-
तानि भवन्ति । ११ ।

उक्तेभ्यो ऽन्यान्यपि यानि ब्रह्मणः कर्माणि तान्यप्याध्वर्यवविधिष्वेव
सामान्यतो विशेषतश्चोक्तानि । सामान्यतः . यथा सस्त्रेषु नाराञ्चसेषु
पमसिनः . प्रत्यञ्चस्त्रमसिनो दधिद्रप्सान्भक्षयन्तीत्यादि । विशेषतः .
यथा ब्रह्मा मैत्रावरुणो वा पदापनुदति . उपोत्तिष्ठति ब्रह्मा .
ब्रह्मा वा मनसा ध्यायन्नित्यादि ॥

अवधृथं गच्छतां दक्षिणतो गच्छति । १२ ।

दक्षिणत्वं पूर्ववत् ॥

एवं विहितं सर्वसोमानां ब्रह्मत्वम् । १३ ।

सर्वसोमानामप्येतदेव ब्रह्मत्वम् । यत्तु किञ्चित्सेषां वैशेषिकं तदपि
तत्रतत्रैव वक्ष्यते . यथावर्तमाने ब्रह्मा गायति . ब्रह्मा यजमानस्य
इत्सं गृह्णातीत्यादि ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्सप्तदशकृत्वो ऽपान्थ व्याहृत्य
प्रतिगृह्णीयात् । १ ।

वायोरन्तर्नयनं अपाननम् । आत्मनो ऽन्यं प्रतिग्रहीतारमपदिश्य
प्रतिग्रहः व्याहृत्य प्रतिग्रहः । एतदुक्तं भवति . या यस्य दक्षिणा-
द्रव्यस्य देवता तां तस्य प्रतिग्रहीचीं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरपदिश्य प्रति-
गृह्णीयादिति । तथा च ब्राह्मणं . अग्नये हिरण्यमित्याह . अग्नेषं
वै हिरण्यं . स्वयैवैनद्देवतया प्रतिगृह्णातीति । तमेव व्याहृत्य प्रति-
ग्रहप्रकारं निदर्शयति ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु देवि
दक्षिणे । अग्नये हिरण्यं तेनामृतत्वमश्न्याम् । वयो
दाचे मयो मद्यमस्तु प्रतिग्रहीचे । क इदं कस्मा
अदात् । कामः कामाय । कामो दाता कामः प्रति-
ग्रहीता । कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णा-
मि । कामैतन्ने । एषा ते काम दक्षिणा उत्तानस्त्वाङ्गी-
रसः प्रतिगृह्णात्विति । २ ।

गतः ॥

सोमाय वासः । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्चम् । प्रजा-
पतये पुरुषम् । मनवे तल्पम् । त्वष्ट्रे ऽजाम् । अग्नये
वा । पूष्णे ऽविम् । निर्घृत्या अश्वतरगर्दभौ हिमवतो

इस्तिमम् । गन्धर्वाक्षराभ्यः स्रगसंकरणे । विश्वेभ्यो
देवेभ्यो धान्यम् । वाचे ऽन्नम् । ऊर्जे वा । ब्रह्मस्र
शोदनम् । समुद्रायापः । उत्तानायाङ्गीरसायानः ।
वैश्वानराय रथम् । ३ ।

यथासिद्धं वज्रादीनामेते मन्त्राः . तेवामप्यनुषङ्गः साम्यात् । उत्तरच
ख्यं वक्ष्यति ॥ अग्नये वा . अग्नये ऽजामिति वा मन्त्रः । अत-
स्रचाजामकृतावप्यनियतेषूपान्तः . अविं ददात्यजां गामिति । अतो
विहृतौ अचाजो देयस्तचोह्यते ॥ गर्दभान्तरयोर्व्यस्तयोरपि दाने
निर्घृत्या अन्तरं निर्घृत्यै गर्दभमिति मन्त्रः । स्रगसंकरणयोर्व्यस्त-
योर्दाने गन्धर्वेभ्यः स्रक् अप्सरोभ्यो ऽसंकरणमिति भवति । धान्यं
त्रौहिववादि । अन्नं अदनीयं मन्यादि . न लोदनः . तस्य पृथगु-
पादानात् ॥

वैश्वानर्यंचां रथं प्रतिगृह्णीयाद्वैश्वानरः प्रलधा ना-
कमाहृद्दिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्त्रभिः । ४ ।

इत्येकादशी कण्डिका ।

स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनं समानमज्जमा परियाति
आयुविरिति । १ ।

इष्टे वैश्वानर्याः ससुचयः ॥

यत्किंचाग्राणत्तत्सर्वमुत्तानस्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णा-
त्वित्येव प्रतिगृह्णीयात् । यद्दानाच्चातमन्त्रम् । २ ।

यत्किंचान्यदप्राणि द्रव्यं तदनेनैव प्रतिगृह्णीयात् . यद्दानाच्चातमन्त्रं
वा स्यात् । आच्चातमन्त्रं तु हिरण्यादि तेनतेनैव मन्त्रेणेत्यर्थः ॥

सर्वेषु पुरस्तात्सावित्र उपरिष्ठादन्वाधिः । ३ ।

प्रथमवद्वितीयमन्त्रेष्वपि देवस्य जेत्यादि-देवि दक्षिण इत्यन्तः
सावित्रः पुरस्तादनुषज्यते । तथोपरिष्ठात् तेनामृतत्वमग्नामित्यादि-
प्रतिगृह्णात्वित्यन्तो ऽन्वाधिः । अन्वाधीयत इत्यन्वाधिः । अथानुषङ्गः ॥

ग्रास्ताकृन्तन्मपसस्तातन्वत वरूचयस्त्वावयन्नित्येत-
द्वासस्यनुषजति पुरस्ताद्देवतात् । ४ ।

वाससि परस्तात्सावित्रस्य पुरस्ताच्च सोमशब्दस्यैतदनुषजति . यथा
देवि दक्षिणे ग्रास्ताकृन्तन्नित्यारभ्य त्वावयन्सोमाय वास इति ॥

त इमे तान्त्रीणां दक्षिणानां प्रतिग्रहणाः स्युः । ५ ।

त इमे मन्त्रा यज्ञतन्त्रार्थानामेव दक्षिणानां प्रतिग्रहणाः . न तु
लौकिकानां नापि हेमाधानाद्यर्थानाम् । कुत इति चेत् तत्र
प्रमाणमाह ॥

विज्ञायते च । देवा वै वरूणमयाजयन् । स यस्मै-
यस्यै देवतायै दक्षिणामनयन्तामहीनात् । ते ऽब्रुवन्व्या-
हृत्य प्रतिगृह्णाम तथा नो दक्षिणा न ह्येष्यतीति । ते

व्यावृत्त्य प्रत्ययवृत्तन् । ततो वै तान्दक्षिणा नास्तीनात् ।
य एवंविद्वान्व्यावृत्त्य दक्षिणां प्रतिवृत्ताति नैनं दक्षिणा
स्तीनातीति ॥ तान्त्रीरेवाधिकुरुते । ६ ।

येयं प्रतिपद्यमन्त्रविधायिका श्रुतिस्तान्त्रीरेवाधिकुरुते । कथम् ।
देवा वै वरुणमयाजयन्निति याजनं प्रकृत्य तन्निमित्ताया दक्षि-
णाया व्यावृत्त्य प्रतिपद्यविधानात् तदर्थत्वाच्च मन्त्राणाम् । अतो
ऽधिकाराद्यज्ञतन्त्रार्थदक्षिणाविषया एव मन्त्राः नेतरार्थविषया इति
सिद्धम् । तथा तान्त्रीणामिति वचनात् साङ्गप्रधानकृत्स्नतन्त्र-
दक्षिणाविषयाः साङ्गदक्षिणाविषया इत्यपि सिद्धं भवति ॥ श्रुत्य-
र्थश्च । देवा वै वरुणस्यर्त्विज आसन् । स यस्मैयस्मै ऋत्विग्भूताय
देवतापरपर्यायाय देवाय दक्षिणां दत्तवान् तां देवतां सा दक्षिणा
हंसितवती । ततो देवा व्यावृत्त्य प्रतिवृत्तामेति मन्त्रधिला तथा
चक्रुः । व्यावृत्त्य प्रतिपद्यस्य प्रागेव व्याख्यातः । शेषः सुगमः ॥

बर्हिषा प्रतीयाङ्गां वाश्वं वा । ७ ।

बर्हिः वृषं । गां वाश्वं वा दौयमानं यासार्थेन वृषसुष्टिना प्रति-
गच्छेदित्यर्थः ॥

अन्नेन पुरुषं हस्तिनं वा । ८ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयो दासो दासी वा ॥

गन्धैः प्रियवद्येन च तल्पम् । ९ ।

गन्धद्रव्यैर्माख्यानल्लेपनादिभिः प्रियवादेन च तल्पं प्रतीयात् । तल्प-

शब्दः शास्त्रेषु भार्यायां प्रयुक्तो लक्षणया . दैवेन विवाहविधिना कन्यां दीयमानामित्यर्थः । तथा च वक्ष्यति . दैवे यज्ञतन्म सत्विके प्रतिपादयेदिति । तथा दक्षिणाधिकार आश्वलायनः . अभिष्टुष्टे-प्राणि कन्यां चेति ॥

इति दाइत्री कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथोत्तरेण पटलेन चतुर्होतृणां काम्यनैमित्तिकाग्रयोगान्वच्छांसद-
ध्वजनव्रतमपि प्रसङ्गादाह ॥

संवत्सरं चतुर्णामेको नाश्रीयात् । तद्व्रतमिति वि-
ज्ञायते चतुर्होतृणामनुब्रुवाणस्य । १ ।

चतुर्णामेकपङ्क्तौ भुञ्जानानामन्यतमः संवत्सरं नाश्रीयात् . ततो ऽधीयीत । तच्चतुर्होतृनधीयमानस्य व्रतमिति विज्ञायते ॥

एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतारः । २ ।

इष्टिः यज्ञः । एतदुक्तं भवति . श्रौता अध्येते चतुर्होतृप्रयोगा
अनाहिताग्नेरपि भवन्तीति ॥

यः प्रजया पशुभिर्न प्रजायेत स द्वादशाहानि तप्त-
मुदकं पिबन्बरासीं वसानो ऽधः शयीत । ३ ।

प्रजापशोः कामसमुषयो वक्ष्यमाणो विधिः । तस्येदं पुरश्चरणं .
तप्तोदकं पिबत्यग्नार्थं । बरासी मूलश्राटी ॥

द्वादश्याः प्रातः प्राङ्मुक्त्रम्य प्राण्यापान्येन्द्रं गच्छ
स्वाहेत्यपान्य दशहेतारं व्याख्याय चतुर्होतारं जुहु-
याच्चतुर्यहीतेनाज्येन । ४ ।

असमाप्ते तप्तव्रते द्वादश्या रात्रेः प्रातः साम्निः प्राङ्मुखो गत्वा
प्राण्यापान्य पुनर्मन्त्रेणापान्य दशहेतारमग्रहं जपित्वा चतुर्होता
व्यहरेण जुहुयादाहवनीव औपासने वा ॥

अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेण । अर्धमुत्तरेण । ५ ।

अथवा अर्धमाष्यस्य चतुर्होतुः पूर्वेण भागेन जुहोति . अर्धं यथा-
स्त्रेनोत्तरेण भागेन वाचस्पत इत्यादिना ॥

यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशग्रहहीतेन सुचं
पूरयित्वा दशहेतारं मनसानुद्रुत्य दर्भस्तम्बे सग्रहं
जुहुयात् । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेण । ६ ।

अत्र ब्राह्मणो दक्षिणत उपास्त इत्युक्तं ब्राह्मणे । तदनादृतं सूचकता ॥

यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो नर्ह्येत्सो ऽरय्यं परेत्य
दर्भस्तम्बमुद्रुथ्य ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य चतुर्हो-
तुन्व्याचक्षीत । ७ ।

ब्राह्मणग्रहणात् अत्रियविश्वोर्नाथं विधिः । विद्या वेदः । यत्रः
ओत्रियत्वख्यातिः । परेत्य गत्वा । उद्रुथ्य बद्ध्वा । वाचचीत वदेत् ॥

सर्वान्ससंभारयजुष्कानित्याश्मरथ्यः । होतुनित्या-
वेखनः । ८ ।

संभारयजुर्गृह्यं संभारयजुरादि-इदयान्तानामनुवाकानां प्रदर्शनार्थं
 ये चातुर्होत्रे ऽग्नौ प्रयुज्यन्ते । एतदुक्तं भवति . आश्वरथ्यमतानु
 चातुर्होत्रमन्वाश्वतुर्होत्रात् इति गुणकल्पेनेति ॥

यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति । ९ ।

गतः ॥

अथैता देवानां पत्नयः* । ताभिः प्रजाकामं पशुकामं
 वा याजयेत् । १० ।

बेनेन्द्रस्त्रेत्यादिभिर्द्युभिरेवंकामस्य जुहुयादित्यर्थः ॥

अन्तरा त्वष्टारं देवानां च पत्नीश्चत्वारिचत्वारि
 पदानि प्रतिसंस्थाय यजेत । ११ ।

पदमिति यजुश्च्यते । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंघातेषु त्वष्टरीष्टे
 पर्वणिपर्वणि चत्वारिचत्वारि यजुषि गणयित्वा जुहुयात् । समाप्ते
 त्वनुवाके पुनःपुनरावर्तयेत् ॥

यदि संवत्सरं न जायेत तत्परो न सूक्षेत् । १२ ।

संवत्सराद्यदि न जायेत कामस्ततः परं न तं विधिमाद्रियेत । न
 किञ्चासावस्वस्य लघूपाय इति भावः ॥

: दशहोत्राभिश्चरन्धजेत । १३ ।

यजतिरत्रापि जुहोत्यर्थः । व्यक्तं चात्र ब्राह्मणे . अभिश्चरन्द्श-
 होत्रारं जुहुयादिति ॥

* Cf. XIV. 15. 3.

स्वकृत इरिषो प्रदरे वा जुहुयात् । १४ ।

इरिषं ऊषरो देशः . तत्स्वयंकृतं भवति न तु पुद्गप्रयत्नेन । प्रदरः
भूमिच्छिद्रम् ॥

इति चयोदशौ कण्डिका ।

यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोति । वाच एवैमं क्रूरेण
प्रष्टयति । ताजगार्तिमार्छतीति विज्ञायते । १ ।

वाचः क्रूराणि श्रुत्यैव दर्शितानि . यथा खट् फडित्याद्यनुक्रमेण
वाचः क्रूराणीति । तेषामन्यतमेन वषट्करोति . स्वाहाकारस्थाने
स्रष्टादिना जुहोतीत्यर्थः । ताजक् सद्यः ॥

यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्होतारं
जुहुयाच्चतुर्गृहीतेनाज्येन । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्ध-
मुत्तरेण । अस्य वीरो जायते । २ ।

वीरः सत्पुत्रः ॥

न त्वेनमपरो ऽनुजायते । ३ ।

अयं त्वस्य दोषः . नैनं पुत्रमश्वरः पुत्रो जायते ॥

वीरो दक्षिणा । ४ ।

दक्षिणावचनान्न स्वयंकर्तव्यो होमः ॥

एतेनैव चतुर्दोषा राजानं संग्रामे संयत्ते याज-
येत् । ५ ।

एतेनैव चतुर्दोषीतेनाव्येनेत्यादिविधिना प्रवृत्तयुद्धस्य राज्ञो जुहुयात् ॥

यत्तच्च विन्देरंस्ततो द्वादशग्रामं दक्षिणाः । ६ ।

संग्रामं जित्वा यत्तच्च धनं लभेरंस्ततो ऽपत्यस्य द्वादशग्रामिकं व्रतं
दक्षिणाः ॥

पञ्चदोषा पशुकामं याजयेत् । ७ ।

एतेनैवेत्यनुवर्तते ॥

चतुर्दोषीतेनाज्येन । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्त-
रेण । चतस्रो दक्षिणा ददात्यश्वं हिरण्यं गां वास
इति । ८ ।

मैतासु चतसृषु दक्षिणासु प्रतिग्रहमन्त्राः . दर्विहोमत्वात् ॥

एतेनैव दक्षिणाषड्ग्राममयाविनं स्वर्गकामं वा याज-
येत् । ९ ।

एतेनैव पञ्चदोषा यथोक्तविधिनेन ॥

मनसा स्वर्गकामस्य जुहुयात् । १० ।

मनसानुद्गत्य जुहुयात् ॥

सप्तदोषा यज्ञविभ्रष्टं याजयेच्चतुर्दोषीतेनाज्येन ।
अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेण । ११ ।

Narada Smṛiti (Saus.) Fasc. I	..	..	Rs.	0	10
Nyāya Darśana, (Saus.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	..	..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Saus.) Fasc. II—V	..	..	..	2	8
Parisīshatparvāna (Saus.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Saus.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	..	..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Saus.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	..	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Saus.) Fasc. I	..	..	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Saus.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Saus.) Fasc. I—X @ /10/ each	..	..	..	6	4
Ditto Aśvalāyana, (Saus.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	..	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Saus.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	..	5	10
Ditto Sankhyana Fasc. I (Saus.)	..	..	..	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Saus.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;					
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	..	..	..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	..	..	2	8
Sākhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Saus.) Fasc. IV	..	..	..	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Saus.) Fasc. II	..	..	..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Saus.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	..	..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III	..	..	..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Saus.) Fasc. I	..	..	..	0	10
Susruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each	..	..	..	2	0
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /10/ each	..	..	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Saus.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	..	..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Saus.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	..	..	..	20	10
Ditto Prātisākhya, (Saus.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Saus.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	..	..	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Ysā Upanishads, (English) Fasc.					
I and II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Saus.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	..	..	11	14
Tatta Chintamony, Fasc. I & II (Saus.) @ /10/ each	..	..	..	1	4
Uttara Naishadha, (Saus.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	..	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Saus.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc.	..	..	..	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Saus.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Saus. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	..	..	4	6
The same, bound in cloth	..	..	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	..	..	8	2
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	..	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	..	..	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each	..	..	..	37	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	..	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	..	..	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	..	..	17	8
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūay's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	..	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	..	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	..	..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	..	..	6	0
Iqbānāmah-i-Juhāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Isabāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	..	..	..	27	12
Maghāzī of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	..	3	2
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	..	..	..	9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each	..	..	..	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	10
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	13
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Firáz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Zafarnamah, Fasc. I.	0	10

ASIANIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	6	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
5. Anis-ul-Musharrihi	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
11. Istitáhát-us-Šáfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
14. Khizánat-ul-'ilm	4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
18. Sharaya-ool-Islam	4	0
19. Tibetan Dictionary	10	0
20. Ditto Grammar	8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra	6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 560.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SUTRA OF APASTAMBA

BELONGING TO THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASCICULUS XII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishads. (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra. (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna. (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda. (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Sūndilya. (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta. (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras. (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmati. (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad. (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Sac hitā. (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka. (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmani. (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc	.. 29	6
Chhāndogya Upanishad. (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa. (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa. (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra. (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy. (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kātantra. (Sans.) Fasc. I—VI @ /1/ each ..	.. 6	0
Kathā Sarit Sūgara. (English) Fasc. I—XIII @ /1/ each ..	.. 13	0
Kāla Mādhava. (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Lalita Vistara. (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ /1/ each ..	.. 2	0
Maitri Upanishad. (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana. (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	.. 10	10
Mārkaṇḍeya Purāna. (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8
Nṛsiṅgha Tāpani. (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Nirukta. (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc.	7	8
Nārada Pancharātra. (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	.. 0	10

(Continued on third page of cover.)

यज्ञविभ्रष्टः पूर्वप्राथसिन्ने व्याख्यातः । तत्रेष्टिपशुविभ्रष्टस्त्रेष्टिरेव
प्राथसिन्नं यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । सोमविभ्रष्टस्य तु सोमः .
सप्तदशेनाग्निद्युता यज्ञविभ्रष्ट इति । अयं तु दर्विहोमत्वसामान्या-
दग्निहोत्रविभ्रष्टस्य भवति अर्वाक् चतुरहविभ्रष्टात् । ततः परं तन्नु-
मत्युक्ता . तच्चेदं तन्नुमतीविधावेव दर्शितमस्माभिः । पिण्डपिह-
यज्ञभ्रष्टे पार्वणादिपाकयज्ञभ्रष्टे चायमेव विधिर्द्रष्टव्यः ॥

यः कामयेत बहोर्भूयान्स्यामिति स दशहोतारं
प्रयुञ्जीत । यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स
चतुर्होतारम् । यः कामयेत पशुमान्स्यामिति स पञ्च-
होतारम् । यः कामयेतर्तवो मे कल्पेरन्निति स षड्दो-
तारम् । यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यामा मे
सोमपः सोमयाजी जायेतेति स सप्तहोतारम् । १२ ।

बहोर्भूयान् प्रजापत्यादिवहोर्बहुतरः । प्रयुञ्जीत जुहुयात् . चतु-
र्यहोतेनचतुर्गृहीतेनेति वचनात् । अतवो मे कल्पेरन् खंखं गुषं
पेषयन्तः शिवा गच्छन्तु । सोमयाजी जायेतेति धातुसंबन्धे प्रत्यया
इति भविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः । सोमेज्यावत्सोमपानस्यापि पुरुषार्थ-
त्वात् ष्यक् सोमपवचनम् । अत एवाक्तं शाब्देषु . तावेवास्मै सोम-
पीचं प्रयच्छतः . सोमं पातुमर्हतीत्यादि ॥

अथैष चतुमुखीयः षड्दोता वाग्घोतेति । तस्य
षडत्यृतुमुखश्चतुमुखे जुहुयादिति । स सार्वकामः । १३ ।

य एष प्रायश्चित्तौ वाग्धोतेति षट्सुखषट्सुखे जुहोतीत्यादि
शुद्धिकामस्यर्तुसुखेषूक्तः षड्भुता । तमधिकृत्य ब्राह्मणान्तरमविशेषेण
वदति . षट्सुखषट्सुखे जुहुयादिति . न प्रायश्चित्तं विभिन्नष्टि ।
तस्मात्स विधिः सर्वकामार्थः न परं शुद्धिकामस्येत्यर्थः ॥

इति षतुर्दशौ कण्डिका ।

यद्येनमार्त्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेरन्नाग्नीध्रे जुहुयाद्-
शहोतारं चतुर्दशीतेनाज्येन पुरस्तात्प्रत्यङ्गतिष्ठन्प्रति-
ल्लोमं विग्राहम् । प्राणानेवास्योपदासयति ॥ यद्येनं
पुनरुपशिक्षेयुराग्नीध्र एव जुहुयाद्दशहोतारं चतुर्दशी-
तेनाज्येन पश्चात्प्राङ्गसीनो ऽनुल्लोममविग्राहम् । प्रा-
णानेवास्मै कल्पयतीति विज्ञायते । १ ।

यद्येनं पुरुषमार्त्विज्ये दृतं सन्तमसति दोषे ततो भ्रंशयेयुर्यजमान-
किंकराः तदासौ तं जिघांसन्दशहोतारमेव जुहुयात् । उत्तमा-
दारभ्य प्रतिपदं यजुषामनुद्रवणं प्रतिल्लोमता । यजुषियजुष्यवसा-
थानुद्रवणं विग्राहः । उपदासः क्षणम् । पुनरार्त्विज्ये स्थापनं उप-
शिक्षणं . यथाधीतो दशहोता अनुल्लोममविग्राहं च भवति ॥

स यः कामयेत प्रियः स्यामिति यं वा कामयेत
प्रियः स्यादिति तस्मा एतं स्थागरमलंकारं कल्पयित्वा
दशहोतारं पुरस्ताद्याख्याय चतुर्दशीतारं दक्षिणतः

पञ्चहोतारं पश्चात्षड्भोतारमुत्तरतः सप्तहोतारमुपरिष्ठात्संभारैश्च पत्निभिश्च* मुखे ऽलंकृत्यास्यार्धं व्रजेत् । प्रियो ह्येव भवतीति विज्ञायते । २ ।

यः आत्मनः परस्य वा किञ्चित्प्रतिप्रियत्वं कामयते स तस्मै यं प्रियं चिकीर्षति तदर्थं स्थागरं स्थागराख्येन द्रव्येण कृतं अनुलेपनाद्यर्थमलंकारं पात्रे स्थापयित्वा तस्य प्रागादिषु दिक्षु तदभिमुखः स्थितो दशहोत्रादीनुदित्वा तथा संकृतेन तेन अग्निर्यजुर्भिः सेने-
ऋषेत्यनुवाकाभ्यां मुखे पुण्ड्रकादिरूपमलंकारं कृत्वास्य वस्त्रीकार्य-
स्वार्धं स्थापयाम्रजेत् । स्वयं वा परो वा यः प्रिय इत्येते षो ऽलंकृतः . तस्य प्रिय एव भवति ॥

अथ प्रकृताप्रकृतविषयाणां चतुर्होत्राणां सामान्यव्याख्या क्रियते ॥

त इमे चतुर्होतारो यत्र होमार्थाः सग्रहाः सस्वा-
हाकारास्तत्र प्रयुज्येरन् । यत्र होमार्था अग्रहा अस्वा-
हाकाराः । ३ ।

त इमे चतुर्होतारो यत्र क्वच ब्राह्मणे होमार्थाश्चोद्यन्ते . यथा अभिचरन्दशहोतारं जुहुयात् . दर्शपूर्णमासावाप्तभमानस्यतुर्होतार-
मित्यादौ . तत्र सग्रहाः प्रयुज्येरन् । यत्र त्वहोमार्थाः . यथा यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं पञ्चहोत्रा पशुमुपसादयतीत्यादौ . तत्राग्रहाः प्रयुज्यन्ते ॥ स्वाहाकारविधिनिषेधौ विस्पष्टार्थौ ॥

* Thus all MSS. and Taitt. Br. 2. 3. 10. 2.

यत्र जपा याजमानाः । ४ ।

अहोमार्थेषु मध्ये यत्र जपार्थास्योद्यन्ते ते याजमाना भवन्ति न स्वाध्वर्थवाः . यथा चतुर्होतृग्व्याचक्षीत . बहिष्यवमाने दग्धहोतारं व्याचक्षीतेत्यादिषु । येषां तु विशिष्टकर्तृकैव सोदना ते तत्तत्कर्तृका एव भवन्ति . यथा हविर्निर्वस्यन्दग्धहोतारं व्याचक्षीत . सामिधेनीरनुवक्ष्यन्दग्धहोतारं व्याचक्षीतेत्यादिषु दग्धहोत्रादयः । व्यक्लोक-सायमर्थः सत्याषाढेन . यथा ये जपा याजमानास्त इत्यादि ॥

तेषां ये विहारसंयुक्ता आहिताग्नेस्तान्प्रतीयात् ।
उभयोरितरान् । ५ ।

तेषां चतुर्होतृणां मध्ये ये विहारसंयुक्ता भवन्ति यथा अथैता देवानां पत्नयः . दर्शपूर्णमासावालभमानस्यतुर्होतारमित्यादिषु पत्नयस्यतुर्होत्रादयश्च . ते आहिताग्नेरेव भवन्ति । ये तु विहारेणा-संधुक्ताः . यथा यः कामयेत प्रजाबेयेति . यं ब्राह्मणं विद्यामित्यादिषु दग्धहोत्रादयः . ते आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति । तत्राहिताग्नेराहवनीय श्रौपासने वा होमः . अनाहिताग्नेस्त्रौपासने ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ अग्निनाग्निः स-
मिध्यते । सप्त ते अग्ने । मनो ज्योतिर्जुषताम् । अय-

स्त्रिंशत् ॥ यन्मे मनसञ्छिद्रं यद्वाचो यच्च मे हृदः ।
 अयं देवो वृहस्पतिः सं तत्सिञ्चतु राधसा ॥ विश्वकर्मा
 हविरिदं जुषाणः संतानैर्यज्ञं समिमं तनोतु । या व्युष्टा
 उषसो याश्च निम्नुचस्ता संदधामि हविषा घृतेन ॥
 अयाश्चाग्ने ऽसि । त्वं नो अग्ने । स त्वं नो अग्ने ॥ भद्रं
 कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजचाः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृहस्पतिर्द-
 धातु ॥ पृषदश्चा मरुतः पृथ्निमातरः शुभंयावानो
 विदथेषु जगमयः* । अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो
 विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ शतमिन्दु शरदो
 अन्ति देवा यचा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो
 यच पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥
 मेहो अग्ने दीदिहीत्येषा । १ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

श्रुत्कर्णाय कवये वेद्याय नमोभिर्नाकमुपयामि

* Corrected according to Rigveda 1.89.7; all MSS. read
 जगमयः.

शंसन् । यतो भयमभयं तत्कृधी नो ऽग्ने देवानामव
हेड इयत्त्व ॥ अग्निं वो देवमग्निभिः सजेषा यजिष्ठं
दूतमध्वरे ह्यणुध्वम् । यो मर्त्येषु निध्रुविर्घृतावा तपु-
र्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्निर्घृतैः
समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति
घृतं पिबन्व्यजताहेव देवान् ॥ आयुर्दा अग्ने । इमो अग्ने ।
सप्त ते अग्ने । मनो ज्योतिर्जुषताम् । चयस्त्रिंशत् ।
यन्मे मनसः । विश्वकर्मा । अग्निं युनजिम । इन्धा-
नास्त्वा ॥ अग्निर्न ईडित ईडितव्यैर्देवैः पार्थिवैः पातु ।
वायुर्न ईडित ईडितव्यैर्देवैरान्तरिक्षैः पातु । सूर्यो न
ईडित ईडितव्यैर्देवैर्दिव्यैः पातु । विष्णुर्न ईडित ईडि-
तव्यैर्देवैर्दिश्यैः पातु । अग्निर्यजुर्भिः पूषा स्वगाकारैस्त
इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्वन्तु व आरभे ऽनु मारभध्वं
स्वाहेत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरविघ्नात्प्रायश्चित्ते सोमे चय-
स्त्रिंशतमाहुतीर्जुहेति । १ ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तच्चाश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र
दोषाणां सो ऽविघ्नात्प्रायश्चित्तः सोमः । एतदुक्तं भवति । पुरुष-
प्रमादालस्यादिभिस्तत्र प्रायश्चो भवन्त्येवान्येऽन्ये दोषाः . न च ते
सर्वे श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति . विषिचलात्तेषां . तस्माद्-
दृष्टदोषविघातार्था एता आहुतीर्जुहेतीति ॥ तत्र अग्निर्न ईडित

सं यज्ञमित्यादिरनुषङ्गः । यथा पार्थिवैः पातु त
तथा अग्निर्धनुर्भिस्त इमं . पूषा खगाकारैस्त

७

. चाग्नीध्रे यज्ञतनूः । २ ।

पूर्वपूर्वानुद्गवणं . अवचनात् ॥

पृथिवि भूवरि सिनीवाल्भ्युरन्ध्र* आषित्ते मनस्ते
भुवो विवस्त इति वसतीवरीषु सवनीयासु वा वि-
षिक्तासु सप्ताहुतीर्हुत्वा । ३ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं व ऋध्या-
सम् । सोमस्याज्यमसि हविषो हविर्ज्योतिषां ज्योतिः ।
विश्वेषां वो देवानां देवताभिर्गृह्णामीत्यभिमन्थ्य सं वः
सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं वृहस्पतिः । सं वो ऽय-
मग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च । सर्वमायुर्दधातु मे ।
मान्दा वाशाः । आपो भद्राः । आदित्यश्यामि । आपो
हि ष्टा मयोभुव इत्येताभिः सप्तभिः संसिञ्चेदभि वा
मन्त्रयेत । १ ।

* Thus all MSS.

प्रतिपदमेकैकाङ्कतिः । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु
एकधनासु । विधिक्रासु स्कन्नासु ॥ संसिञ्चेत् ता एव पुनराददीत ।
यदा त्वादानायोग्यास्तदाभिमन्त्रयेत् ॥

यदि प्रातःसवने प्राग्घोमात्सोममतिरिक्तं पश्येत्तं
चमसेषभ्युन्नयेदुपजुहुयाद्वा । २ ।

प्रातःसवने ऽन्तिमस्य चमसगणस्य प्राग्घोमाद्यदि कलशादिषु पश्ये-
दतिरिक्तं चमसेष्वानयेत् उपजुहुयाद्वा परिस्रवादिना अर्वागनुवष-
ङ्कारात् । उपहोमास्तु परतो होमाद्दर्शने ऽपि यावदनुवषङ्कारं
लभ्यन्ते . उपहोमकालानत्ययात् । प्राग्घोमादिति चानुवषङ्कारहोमो
ऽभिप्रेतः ॥

हुते दृष्ट्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्यात् । ३ ।

निर्घृत्ते शानुवषङ्कारहोमे दृष्ट्वा ततः स्तुतशस्त्रवन्तं सोमं कुर्यात् ॥

होतृचमसमुख्यांश्चमसानुन्नीय दृहतः स्तोत्रमुपाक-
रोति । ४ ।

अतिरिक्तादेवोपस्तरणं चमसानाम् । अत्र चमसानुन्नीयेति वचनात्
चमसगणाय पर्याप्तसोमातिरेक एवातिरिक्तविधिः . अन्यथा अग्निं
मरादिविधिरेवेति सिद्धं भवति । केचित्त्वाङ्कतिमात्रातिरेके ऽप्येकध-
नाभिर्वर्धयित्वातिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥

गैर्धयति मरुतामिति धयदतोषु स्तुवीरन् । ५ ।

पञ्चमो ऽप स्तोत्रभाग इति ब्रह्मन्विधावेव दर्शितम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुत इति वैतासु बृहता गौरि-
वीतेन वा स्तुवीरन् । ६ ।

एतासु वा स्तुवीरन्. नेतरयोरन्यतरेण साम्ना ॥

येन्द्रावैष्णवं होतानुशंसति । ७ ।

गतः ॥

इन्द्राविष्णुभ्यां पीतस्थेति भक्षमन्त्रं नमति । ८ ।

अथादेवतपच एवं संनामः ॥

यदि माध्यंदिन एतदेव । ९ ।

अदि माध्यंदिने ऽतिरिक्तं पञ्चेदेतदेव प्राचक्षितम् ॥

स्तोत्रे विकारः । ब्रह्महो अस्ति सूर्येति सौरीषु
बृहता गौरिवीतेन वा स्तुवीरन् । १० ।

गतः ॥

तथैव होतानुशंसति । तथा भक्षमन्त्रः । ११ ।

तथैन्द्रावैष्णवमेव शंसति . न तु स्तुतानुसारेण सौरमिति भावः ॥

यदि तृतीयसवने ऽतिरिच्येतोक्त्यं कुर्वीत । १२ ।

तृतीयसवने ऽपि प्राग्घोमाहृष्टा स एवाभ्युक्त्यनविधिरूपहोमो वा ।

ऊते तु इष्ट्वा अग्निष्टोमस्यैकतुस्तसुकथं कुर्वीत । तथातिरिक्तं रस-

माधवनीये प्रकृतिवद्गुरां कृत्वा स्वाश्लोकस्य गृह्णाति । तत एक-
धनानां यद्यार्थमित्येतदाद्या पञ्चहोतुः क्रियते । यहावकाशमृत्तं-
कारास्तु लुप्यन्ते . प्रस्रस्यन्तो यहाववेचन्ते इति वचनात् । ततः
प्रातःसवगवदुक्थं विगृह्णातीत्याद्युञ्जेतः सर्वं राजानमित्यक्तं तन्मं
तायते । स्तोत्रेषु चोक्थवदेव स्तोमभागः . न तु दादश्रस्त्रावृत्तिः
उक्थयत्वविधानात् ॥

यद्युक्थे षोडशिनम् । यदि षोडशिन्यतिराचम् ।
यद्यतिराचे द्विराचम् । यदि द्विराच एकस्तोत्रमेव । १३ ।
द्वतीयसवने ऽतिरिच्येतेति कुर्वीतेति चानुषङ्गः . सर्वः प्रयोगस्यैषां
यद्यहाद्यादिकथयवद्गृह्यः । एकस्तोत्रमेवेति द्वतीयसवने ऽपि सव-
गान्तरवदेकस्तोत्रमेव . न त्वन्तरः क्रतुरित्यर्थः । अत्र सूत्रकारेण
ब्राह्मन्तरानुसारादतिराचातिरेके द्विराचः ततः परमेकस्तोत्रं चोक्तम् ।
तैत्तिरीयके ऽन्तराचातिरेके ऽप्येकस्तोत्रमेवोच्यते यस्यातिराचे ऽति-
रिच्यते तं वै दुष्प्रज्ञानमित्यादिना । छन्दोगबकृचैरपि तदेवावात्तं
अनुमतं च तत्तत्कल्पकारैः . वचनानि तु विस्तरभयात् सन्निवृत्तानि ।
अतो ऽतिराचातिरेके ऽप्येकस्तोत्रं युज्यते विकल्पयितुम् । कात्या-
यनस्तु तत्रैकस्तोत्रमुक्त्वाह . अप्तोर्यामे वेति । अप्तोर्यामे ऽप्येकस्तो-
त्रमेवाहोपगन्धकारः . अथाप्तोर्यामे गौरिवीतमेव त्रिपिविष्टवतीषु
कुर्युरिति ॥ अथ विहृत्येकाहानां यथास्वं प्रकृत्युक्त एवातिरिक्तविधि-
रनुसंधातव्यः । वाजपेये त्वेकस्तोत्रमेवोक्तवानुपगन्धकारः . तथा तासु
दृष्टिधनं वा जृक्षं* कुर्युरिति ॥ अत्र पुनः सर्वस्यास्य सोमातिरेक-

* Corrected conjecturally ; h वाज्जृक्षं, the other MSS. वा जृक्षं .

विधेरनुपपत्त्याद्ये बौधावनः . यथा यस्य प्रातःसवन इत्यादि यथा-
 ब्राह्मणमुक्त्वाह . इति ह्यन्दोगवक्त्रेषु कामयमानेषु ते चेन्न काम-
 येरन् प्रातःसवने ऽतिरिक्ते यां खालीं रात्रे ऽतिप्रिष्टाय मन्वते
 तस्मा उपरिष्टादाययन्मानीयाधस्तादुपगृह्णाति तं चिरभिविध्य-
 न्दयति . सो ऽभिविध्यन्दमानः सर्व एवाययणः संपद्यते . तं चिर-
 भिद्भिद्भृत्य परिमृश्यासादयतीति । तथा माध्यन्दिने ऽप्येतमेव विधि-
 मविक्रतमुक्त्वाह . तृतीयसवने ऽतिरिक्ते हारियोजनमेवात्राभिविध्य-
 न्दयति . नहि पुनर्यहं विद्यत इति ॥ कात्यायनो ऽप्याह . पूर्वा-
 सवनादतिरिक्तसोत्तरे संपावनमेके* . तं निकामयमानो ऽभ्यति-
 रिच्यत इति श्रुतेः . तृतीयसवनाच्चेद्वारियोजने ऽवनीय होमः .
 अस्मृताद्यजौषमिश्रस्यापववहरणमिति ॥ अथ यदा सूचकारमता-
 दतिरात्रे द्विरात्रः क्रियते तदा पूर्वमहः पत्नीसंयाजान्तं संस्वाप्य
 द्वितीयो ऽप्यतिरात्रः कार्यः । उपरिष्टादतिरात्रत्वादहीनानां व्युष्टि-
 द्विरात्रप्रकृतित्वाच्च द्विरात्राणां एवमन्ये ऽप्यहीनधर्मा द्विरात्रधर्माश्च
 यथाप्रकृति द्रष्टव्याः ॥

तच्च वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौरिवीतेन
 वा स्तुवीरन् । १४ ।

तार्तीयसवनिक एकस्रोत्रे ॥

* Corrected according KAty. S'r. 25. 13. 16, my MSS.
 have वावनसवनमेके, only h उपसवनेके.

तथैव डोतानुशंसति । तत्रा भद्रमन्त्रः ३ १५ ।

तथैवानुशंसति ऐन्द्रावैष्णवमेवानुशंसति यथा सवगान्तरे ॥

रत्नष्टारश्री कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

The commentary to the following paṭala, comprising the kaṇḍikās 19, 20, 21 and 22, is unfortunately lost, at least, all my MSS. have a lacuna here, and, in most of them, the reader's attention is directed to it by some special remark, such as पुढिनं पडलपत्रं (b) or चङ्गमः पडलकुडितः (c) or पडलं पुडितं (ik). I regret exceedingly not to be able to insert here Dhûrtasvâmin's commentary to the four kaṇḍikās in question, because the MS. of this comment the use of which I owe to the invaluable kindness of the late Dr. Burnell,—and which, I may add, is the most extensive MS. of Dhûrtasvâmin's work hitherto discovered, but still breaking 'off at the 7th kaṇḍikâ of pras'na XVIII—lacks pras'na XIV altogether.

यदि सोमौ संसुतौ स्यातामादितश्चतुर्भिः संभार-
यजुर्भिर्हुत्वा महारथे प्रातरनुवाकमुपाकृत्याम्वारभ्ये
यजमाने जुहोति संवेशयोपवेशाय गायत्रियास्त्रिधु-
भो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्वै स्वरहेति । १ ।
एवं सवनादौसवनादावुत्तरैरुत्तरैश्चतुर्भिः संभारव-
जुर्भिश्चन्द्रसा चोत्तरेषोत्तरेणा पाङ्क्तात् । २ । पञ्च-
सवनो यज्ञः । चीषि सवनाम्बवभृयो ऽभूवन्धेति ।

पञ्च समिद्धे ऽग्नौ ह्ययन्ते प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं
 प्राणापानौ मा मा हासिष्टमिति । ३ । पुरस्तात्पाशु-
 कास्त्रिष्टकृतो ऽध्वर्युर्जपत्येतिवन्ति प्रेतिवन्ति वाज्या-
 नि । ४ । मरुत्वतीर्षणस्वतीर्वा प्रतिपदः । ५ । अभीवर्ते
 ब्रह्मसाम । ६ । उभे वृहद्रथंतरे भवतः । ७ । यद्यग्निष्टोमः
 सोमः परस्तात्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत । यद्युक्थ्यः षोड-
 शिनम् । यदि षोडश्यतिराचम् । यद्यतिराचो द्विरा-
 चम् । यदि द्विराचस्तिराचम् । यदि चिराच एकस्तो-
 चमेव । ८ । अभिजित्कार्यो ऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो
 विश्वजित्यै । सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमो ऽतिराचो भवति
 सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धा इति विश्वायते । ९ । सजनीयं
 शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयं निष्केवल्यम् ।
 तानि शंसेत् । १० । सजनीयं प्रातःसवनिके वैश्वदेवे
 ऽनुमोहेत् । विहव्यं मरुध्वदिनीथे मरुत्वतीथे । अ-
 वस्त्यस्य कयाशुभीयं निष्केवल्यं तार्तीयसवनिके वैश्व-
 देवे ऽनुमोहेत् । ११ ।

इत्येवोगविंश्री कण्डिका ।

तचेमाः सामचोदना भवन्ति । तौरश्रवसं कार्यम् ।
 वसिष्ठस्य निहवः कार्यः । अभीवर्तं ब्रह्मसाम कुरु-

तात् । उभे दृष्टद्रवन्तरे कुरुतात् । अभिजितं विश्व-
जितं वा यज्ञक्रतुं कुरुतात् । क्रोशानुक्रोशे कुरुता-
दिति । १ । पुरस्तात्प्रातःसवनात्संश्लेष्यति । २ । पूर्वः
संस्थाप्यः । अत्यभिषुत्यं वा । दक्षिणाभिर्वा वर्षीयांसं
यज्ञक्रतुं कुर्वीत । ३ । यावद्रथाञ्जमन्तरा गिरिर्गिरि-
भिद्वा नदी व्यवेयात्पर्यतान्तरये वा नानाराज्ययोर्वा
संसवो नाविद्विषाणयोः संसवो विद्यत इति कङ्कति-
ब्राह्मणं भवति । ४ । यच्च दीक्षितानामुपतापः स्याच्च-
जमानायतने शयीत । ५ । तं परिगृह्णामीध्रं नयेत् । ६ ।
परीमं परि ते ब्रह्मणे ददामि ब्रह्म परिददातु देव-
ताभ्यः । बषट्कारत्वा भिषज्यतु सह विश्वैर्देवैः ।
वसव एतद्दः प्रातःसवनं रुद्रा एतद्दो माध्यंदिनं सवनं
विश्वे देवा एतद्दस्तृतीयसवनम् । तद्रक्ष्णं तद्विषज्यत
तज्ञोपायत तद्दो मा विगादिति सर्वचानुषजति । ७ ।
आग्नीध्रीयमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य ब्राह्मणं दक्षिण-
तो दर्भेषु निषाद्योत्तरत उदपाचमुपनिधाय तस्मि-
न्नेकविंशतिं* यवान्दर्भपुञ्जीलांश्चावधाय जीवा नाम
स्थ ता इमं जीवयत जीविका नाम स्थ ता इमं

* Corrected according to *As'valāyana's Śrauta Sūtra* 6. 9. 1; all my MSS. have एकविंशति.

जीवयत संजीविका नाम स्थ ता इमं संजीवयतेति
प्रतिब्रूयात् । ८ ।

इति विंशो कण्डिका ।

या जाता ओषधय इत्योषधिसूक्तेनैनमेताभिर-
ङ्गिरभिषिञ्चति । १ । आपः प्रजापतेः प्राणा यज्ञस्य
मेषजमिति चैनमाचमयन्ति । २ । अथैनमभिमृ-
शन्ति । ३ । उपांश्चन्तर्यामौ ते प्राणापानौ पातामुपां-
शुसवनस्ते व्यानं पातु वाचं त ऐन्द्रवायवः पातु दक्ष
क्रतू ते मैचावरुणः पातु चक्षुषी ते शुक्रामन्थिनौ
पातां श्रोत्रं त आश्विनः पात्वात्मानं त आग्रयणः
पात्वङ्गानि त उक्थ्यः पात्वायुष्टे ध्रुवः पात्वसावसा-
विति सर्वचानुषजति । ४ । अथात्मानं प्रत्यभिमृशत्यु-
पांश्चन्तर्यामौ मे प्राणापानौ पातामिति । ५ । एवं
क्रामत्या ध्रुवात् । ६ । पुष्टिपतये पुष्टिश्चक्षुषे चक्षुः
प्राणाय प्राणमात्मन आत्मानं वाचे वाचमस्मै पुन-
र्धेहि स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा पूर्ववदभिमर्शः । ७ । यदि
द्वियेत प्रागवभृथादग्न्यवभृथं कुर्वीरन् । ८ । अवभृथं
वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य स्वैरग्निभिर्यथाशौकं

दहेयुः । ६ । एतावदेकाहे । १० । अहर्गणेष्वाहर दहे-
त्युक्त्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा
दक्षिणेन मार्जालीये मृतस्य दहनम् । ११ । तूष्णीं
तदहः परिसमाप्य पत्नीसंयाजान्ते कुम्भे ऽस्थीनि
संभृत्य मार्जालीये निदधाति । १२ । उक्तातारस्ति-
सृभिः सर्पराक्षीभिरप्रतिहृताभिः क्षुवीरन् । १३ ।

इत्येकविंशोऽध्यायः ।

अत्विजे होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो यामी-
रनुब्रुवन्तः सर्पराक्षीनां कीर्तयन्तो दक्षिणान्केशपद्मा-
नुद्ब्रुथ्य सव्यान्प्रसस्य दक्षिणानूरुनाघानाः सिग्भिर-
भिधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं परियन्त्यप नः शोशुचदघमि-
ति । १ । सव्यानुद्ब्रुथ्य दक्षिणान्प्रसस्य सव्यानूरुना-
घाना अनभिधून्वन्तस्त्रिः प्रतिपरियन्त्यप नः शोशुच-
दघमिति । २ । ते यदोदञ्चः संपद्यन्ते ऽथैभ्यो ऽध्वर्यु-
र्दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधातीमं जीवेभ्यः परिधिं
दधामि मा नो नु गादपरो अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु
अरदः पुरुषीस्तिरो मृत्युं दध्महे पर्वतेनेति । ३ । अ-
ग्निष्टोमः सोम ऐन्द्रवायवाग्रा मैत्रावरुणाग्रा वा* । ४ ।

* O adds चरा here which is to be supplied per se.

यामीभिः स्तुवते । ५ । स्तोत्रेस्तोत्रे ऽस्थिकुम्भमुपनि-
 दधाति । ६ । मार्जालीये भक्षान्नियन्ते । ७ । अन्न
 आयूंषि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् । ८ । रयंतरसा-
 मैषां सोमः स्यात् । ९ । आयुरेवात्मन्दधते ऽथो
 पाश्चानमेव विजहते यन्तीति विज्ञायते । १० । यद्यु
 वै नाथवान्स्याद्गध्वैनं कृष्णाजिने ऽस्थीन्युपनञ्च नि-
 धाय यो ऽस्य स्वो नेदिष्ठी स्यात्तत्स्थाने तं दीक्षयित्वा
 तेन सह यजमाना आसीरन् । ११ । संवत्सरे ऽस्थीनि
 याजयेयुः । १२ । व्यापातादित्याश्मरथ्यः । ओदवसा-
 नीयादित्याखेखनः । १३ । अग्निष्टोमः सोम इत्येत-
 दादि । १४ । पूर्ववद्वादशं शतं दक्षिणाः । १५ ।

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

यदि सन्नायागूर्यं न यजेत विश्वजितातिरात्रेण
 सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत । १ ।

आगोरणं मनसा संकल्पः . वाचा चेत्यपरं . यो यक्ष्य इत्युक्ता न
 यजेत इति लिङ्गात् ॥

धैधातवीयामेके सहस्रदक्षिणां समामनन्ति । २ ।

धात्र यो यस्य इत्युक्तेति विधिप्राप्ता त्रैधातवीया सा सहस्र-
दक्षिणा कार्या ॥

सन्ने दीक्षित्वा यदि साम्युत्तिष्ठासेत्सोममपभञ्ज्य
विश्वजितातिराचेण पूर्ववद्यजेत । ३ ।

यः सन्ने दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवोत्थातुमिच्छेत्स
सोमस्य स्वांशं गृहीत्वा स्वाग्नींश्च समारोप्य गत्वा हतान्तादेव
प्रक्रम्य विश्वजिद्विधिना क्रतुः समापनीयः । पूर्ववदिति सर्वपृष्ठ-
त्वाद्यतिदेशः । न चास्य सप्तदशो ऽग्निष्टुङ्गवति . अत एव विधे-
रयज्ञविभ्रेषात् ॥

यदि दीक्षासूत्तिष्ठासेदवलिस्थोखायास्तैरन्यां मृदं
संसृज्योखां कारयेत् । ४ ।

दीक्षासूत्तिष्ठेत् सन्नोखायाः पांसून्पादाय तैरन्यां मृदं संसृज्य
तूष्णीमुखं कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥

अवलिस्थ पशुशिरसां तूष्णीकेष्वाक्षेपयेत् । ५ ।

तथा पञ्चपशुशिरोभ्यो लेभानपादाय लौकिकेषु पशुशिरःस्वास्त्रिय
मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥

यद्युपसत्सु या चिता चितिः स्यान्न तामावर्त-
येत् । ६ ।

अथ यद्युपसत्सूत्तिष्ठासेत्तदा सन्ने या चितिश्चिता स्यान्न तां पुनः
कुर्यात् . पूर्वचित्तयैवादृष्टोपकारमिद्धेरिति भावः ॥

तूष्णीकामावर्तयेत् । ७ ।

अथवा तामपि मन्त्रवर्जमावर्तयेत् । जानुद्वयं चिन्वीतेति दृष्टार्थत्वात्
चितेरावृत्तिः । मन्त्रान्तु सद्यत्प्रयुक्ता एवाद्दृष्टमुपकारं कुर्युरिति
भावः ॥

मन्त्रवतीमित्यपरम् । ८ ।

चितेः समन्त्राया एव क्वचङ्गत्वात् चित्यावृत्तौ चित्यङ्गमन्त्राना-
वृत्त्ययोगादिति भावः ॥

चिते ऽग्नावुत्तिष्ठतो नाम्निचित्या विद्यते । तूष्णीं
वाग्निं चिन्वीत । मन्त्रवन्तमित्यपरम् । ९ ।

पूर्वव्याख्यातः ॥

प्रणीते ऽग्नौ तूष्णीमन्त्रं प्रथयेत् । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् । १० ।

प्रणीते ऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुषङ्गः । श्रेष्ठं पूर्ववत् ॥

करणेभ्यो ऽपाददीत महावेदेरुत्तरवेदेर्धिष्णयोपर-
वखरसदोहविर्धानेभ्य इति । तानीतरेष्वप्यर्जयेत् । ११ ।

अयमर्थः । महावेद्यादिविष्णुषु कृतेषुत्तिष्ठतो नैतानि पुनः कुर्यात् ।
किं तु तेभ्य एव करणापरपर्यायेभ्यो यज्ञसाधनेभ्यः किञ्चित्किञ्चि-
त्सोष्टाद्यपाददीत । तानि चेतरेषु स्त्रीयेषु करणेषु तूष्णीमेवापि-
दृजेदिति ॥

यदि सर्वे रात्रिपर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत्षड्भिरैन्द्रावैष्णवोभिर्होत्रे स्तुयुः । तिसृभिस्तिस्तुभिरितरेभ्यः । १२ ।

अतिरात्रे त्रयो रात्रिपर्यायास्तुसप्तमसगणाः । तैस्त्रिभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्यात्तदा त्रिष्वपि पर्यायेषु होत्रब्रह्मचार्याणि स्तोत्राणि षड्भिः षड्भिः स्तुयुः । इतराणि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंशुष्वावाकब्रह्मचार्याणि तिसृभिस्तिस्तुभिः । एवं द्वादशत्रयपि रात्रिस्तोत्रेषु द्वावः कार्यः ॥

यदि द्वाभ्यां होत्रे मैत्रावरुणाय च पूर्वस्मिन्पर्याये स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छंसिने ऽष्वावाकाय चोत्तरस्मिन् । १३ ।

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा मध्यमपर्याये होत्रमैत्रावरुणार्थे दे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छंशुष्वावाकार्थे तु क्षुप्येते । एतदेव विपरीतमुत्तरपर्याये । मध्यमोत्तमयोः पर्याययोरितरेतरापेक्षायां पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥

यद्येकेन पञ्चदशभिर्होत्रे स्तुयुः । पञ्चभिः पञ्चभिरितरेभ्यः । १४ ।

यद्येकेन पर्यायेणास्तुते व्युच्छेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयुः । इतराणि पञ्चभिः । अत्रेयं मीमांसा . किमयमभिव्युष्टिब्रह्मचार्यामेव विधिरताभिव्युष्टौ सत्यामिति । ब्रह्मचार्यामिति ब्रूयात् । कुतः । ब्राह्मणेष्वभिव्युच्छेदित्येवाप्तानात् . नियतपरिमाण-

भूतासु स्तोमवचनानुपपत्तेश्च । नहि नियतकालपरिमाणा सर्व-
 चाभिव्युष्टिर्येन तत्परिमिताः स्तोमा नियम्येरन् । अतः सत्यामभि-
 व्युष्टौ नैमित्तिको ह्रासः . न त्वनभिव्युष्ट्यर्थ इति सांप्रतम् ॥ तदुक्त-
 सुपयन्यकारेण . अभिव्युष्टेदित्येव शाब्दायनिब्राह्मणं भवति । तथा
 भास्त्रविनां तथा कालविनां तथा तैत्तिरीयाणां तथा सर्वेषां विभ-
 ङ्गुपनिपात एव स स्यात् । अथापि चेद्वनभिविवासायां ऽभिव्युष्ट-
 परिमितस्तोमो ऽभिव्युष्टः . यथा नाभिविवसेत्* तथा सुवीरन्नि-
 त्येवाभिव्युष्टः । नञ्जनभिविवासायां परिमाणमुपपद्यते । तेन तु
 परिमाणग्रहणेन जानीमः . अभिव्युष्ट्या संयुक्त एवायं कचपो
 भवतीति ॥

अग्ने विवस्वदुषस इत्याश्विनस्य प्रतिपदं दध्यात्
 । १५ ।

श्विष्युक्तेषु निमित्तेष्वेव प्रतिपत् ॥

इति चयोविंशी कण्डिका ।

यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाविर्भवति सौर्यं बहु-
 रूपमालभेत । १ ।

यदा सूर्यो न प्रकाशते मेघादिच्छन्नः तदा संधिचमसेषु भक्षितेषु
 गानावर्णच्छाग आस्रभ्यते . प्रस्रभ्यते च तत्र सवनीयतन्त्रम् ॥

* Thus all MSS., except h which has नाभिविवसे.

सवा अपि दाशतयीरनुब्रूयात् । २ ।

दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी षट्कसंहिता . तस्या षष्ठो दाशतयीर्दाशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यनुब्रूयादा यावत्सूर्यः प्रकाशते ॥

येषां दीक्षितानामाहवनीय उद्वायेदामीध्रादुद्दरेत् । यदामीध्रो गार्हपत्यात् । यद्गार्हपत्यो ऽत एव पुनर्मन्येत् । ३ ।

दीक्षितानामिति जात्याख्यायामिति बह्ववचनं . न तु सत्त्वार्यम् । औत्तरवेदिकस्याग्नीध्रीयो ऽग्निर्योनिः . तस्यापि ब्राह्मामुखीयः . तस्य स्ववृत्तमन्यनम् । प्राक्काग्नीध्रप्रणयनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं ब्राह्मामुखीयात् . तस्य तु तेनैव विधिना मन्यनं . प्रकौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनास्य प्रणयनं प्राजहितात् । प्राजहितदक्षिणाग्निभवास्यथानां तु यथाप्रकृत्यन्वाहितविधिरेव सर्वत्र ॥

यस्माहारोरुद्वायेत्तस्यारणी कुर्यात् । ४ ।

अत एव पुनर्मन्येदित्युक्तम् । तत्र यद्वाहगतो ऽग्निरन्ततो ऽनुगच्छेत्तच्छित्तारणी परिकल्प्य मन्येत् ॥

क्रुमुक उपज्वलनः । ५ ।

धनुरादिनिर्लेखनप्रभवाः ब्रकक्षाः क्रुमुकः तच्चेन्धनार्थं भवति ॥

महर्त्विग्भ्यश्चतुरो वरान्दद्यात् । ६ ।

सुख्यास्रवारो महर्त्विजः ॥

यस्य सोम उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छि-
द्यार्धमन्तर्धायर्जिषेण सहाभिषुणुयात् । अर्धमभ्युन्नायं
ग्रहैः प्रचरेयुः । ७ ।

यदाययणे कलशे वानुपदस्तः सोमस्तदा तत एवेतरेषामुत्पत्तिं
वक्ष्यति । अतः सर्वसोमशोषणे ऽयं विधिः । रजतहिरण्यव्यावृत्तौ
सुवर्णं हिरण्यमिति परिमाणार्थो ऽत्र सुवर्णशब्द इति केचित् ।
अभ्युन्नायमिति ऊताद्गृहादुद्धृत्य होयमाणग्रहमभितो नीलानीले-
त्यर्थः ॥

महर्त्विग्भ्यश्चतुरो वरान्दद्यात् । ८ ।

गतः ॥

यस्याक्रीतं सोममपहरेयुः क्रीणीयादेव । ९ ।

प्राक्कुर्यादपहरणे पुनराहृत्य ऋथ एव कार्यः नान्यत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यदि क्रीतं यो नेदिष्ठी स्यात्तत आहृत्याभिषुणु-
यात् । १० ।

क्रीतस्वापहरणे यो नेदिष्ठी नेदिष्ठः सोमः मंनिष्ठदृष्टेः इति यावत् ।
ततो यावदर्धमाहृत्य तमेवाभिषुणुयादित्यर्थः ॥

सोमाहाराय सोमविक्रयिणे वा यथाश्रद्धं दद्यात्

। ११ ।

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वः सोमविक्रयी तथोरन्यतरक्षे
यथाश्रद्धं दद्यात् ॥

सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयात् । पूतीकाभाव
आदारान्फाल्गुनानि च यानि श्वेततूखानि स्युः ।
तद्भावे याः काश्चौषधीः क्षीरिणीररुणदूर्वाः कुशाम्बा
हरितानिति वाजसनेयकम् । १२ ।

पूतीकादय ओषधिविशेषाः . फाल्गुनानि वृणविशेषाः । तेष्वादाराः
फाल्गुनानि च समुष्ठीयन्ते । तत्रादारादयो ऽपि सोमस्यैव प्रति-
निधयः . न पूतीकादेः . सोमस्याङ्गत्वात् । तेन सर्वेषां तद्गुर्मतच्छब्दौ
भवतः ॥

अप्यन्ततो व्रीहियवान् । १३ ।

हरितानित्येव । सर्वास्त्राभे ऽपि हरितान्त्रीहिसामान्यवस्तमान्वाभिषुणु-
यात् . न त्वसमाप्य विरमेदित्यर्थः ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रोणीयात् । ऋ-
तेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने नीतमिश्रेण
वा । १४ ।

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुर्गादिभिः सर्वसोमानां अयणं
स्यात् । समुष्ठीयते च तत्तन्प्राप्तैः अयणैर्मैत्रावरुणादीनाम् ।
प्रतिधुग् अष्टृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च भारद्वाजः . प्रतिधुगिति

दुग्धमात्रं स्यादिति । नीतमिति मवनीतं . तन्मिश्रेण केवलेन वा
दद्या अयणम् ॥

अथैकेषाम् । प्रतिधुकच प्रातःसवने पूतीकाश्च ।
शृतं च माध्यंदिने सवने पूतीकाश्च । दधि च तृतीय-
सवने पूतीकाश्चेति । १५ ।

प्रतिधुगादयः पूतीकाश्च सहाभिषूयन्ते . न तु अयणं प्रतिधुगादि-
भिरित्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा । १६ ।

आरभ्यः क्रतुरग्निष्टोमान्त एव कार्यो रथंतरसामा च यद्यपि संस्था-
न्तरं सामान्तरं वाभिहितमासीत् ॥

य एवर्त्विजे हताः स्युस्त एनं याजयेयुः । १७ ।

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य क्रतोः कर्मान्तरत्वभ्रमाद्बृत्विगन्तरपरिग्रह-
निरासार्थो ऽयं नियमः ॥

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तभ्य एव । १८ ।

यद्यपि पुनरिज्यायां तेभ्यो दास्यन्ते दक्षिणास्तथापि तेभ्य एवेत्यर्थः ।
एवं च पुनरिज्यायामपि त एवर्त्विज इति सिद्धं भवति ॥

पुनः सोमं क्रीणीयात् । १९ ।

ब्राह्मणवाक्यमेतत्पुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातमुदाह्रियते । तच्च च

क्रीणीयादिति लिङ्गेन पुनरिव्याजमीयते । वाक्यशेषश्च भवति ।
यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छतीति । अत्रैवमुच्यतां तर्हि । कियदन्तः पूर्वऋतुः
कियदादिस्रोत्तरः कश्च तस्य कास्त्रः का वा संख्येति । तदे-
तत्सर्वमाह ॥

अवभृथादुदेत्य पुरस्ताद्वाद्दश्यास्तस्मा एव ऋतवे
पुनर्दीक्षेत । २० ।

अवभृथान्मन्त्रावन्पूर्वः ऋतुः . दीक्षणीयादिस्रोत्तरः । दीक्षायाश्च पूर्व-
सुत्याप्रभृत्यर्वाग्दादश्वराचात्कास्त्रः । तस्मा एव च ऋतवे दीक्षेत
यत्संख्यः प्रागारब्ध इत्यर्थः । आश्वलायनस्तु अत्र पूर्वमपि ऋतुमुद-
वसानीयान्मन्त्रवान् . यथा यज्ञं संस्वाप्योदवसाय पुनर्यजेतेति ।
विकल्पं त्वाह कात्यायनः . यथा समाप्य पुनर्यज्ञो ऽवभृथान्तो
वेति ॥

तच्च तद्दद्याद्यत्पुवस्मिन्दास्यन्स्यात् । २१ ।

तामेव दक्षिणां दद्यात् यां पूर्वस्मिन्ऋतौ दास्यन्स्यात् । दक्षिणो-
त्कर्षवचनसामर्थ्यात् प्राग्दक्षिणाभ्यो ऽपहार एवायं विधिः । दक्षासु
दक्षिणासु रसस्वर्जीषस्य वापहारे ऽपि समान्निरेव प्रतिनिधिना ।
तथा प्रहृत्तद्रव्यसाभे नायं विधिः सर्वत्र । तथा आश्वलायनः .
शोमाधिगमे प्रहृत्येति एत्रं च पूतीकानेव श्रौतवतस्सदपहारे पुन-
स्तानेव सभमानस्य नायं विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवायं
विधिः . अस्सर्वापहारे त्वतिशिष्टमन्येन वर्धयित्वाभिषुण्णुयुः । सर्वः
श्रौतापहारविधिः श्रौतनाम्नदोषयोरपि दर्शनार्थः . तुस्यन्यायत्वात् .

अभिदग्धे तु तत्प्रायश्चित्तं यदपहृत इति लिङ्गाच्च । तथा क्रीते
राजनि नष्टे दग्धे वेत्याम्बसायनः ॥

इति चतुर्विंशो कण्डिका ।

यदि सद्दोहविर्धानान्धभिदग्धोरन्यहानध्वर्युः स्या-
शयेत् । स्तोत्रायुज्जाता । शस्त्राणि होता । १ ।

ग्रहान्ग्रहीतानग्रहीतान् उतान्शोष्यमाणंश्चाध्वर्युः स्यान्नयेत् . बुध्ये-
तेत्यर्थः ॥

अनभिदग्धे सोमे पार्श्वतो देवयजनमध्यवसाय
कृतान्तादेव प्रक्रामेयुः । २ ।

देवयजनाध्यवसाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं क्रियन्ते मन्त्रेण वा
प्रागुक्तन्यायात् । तथा अनावृता क्रियेरन् आवृता वेत्याम्बसायनः ।
कृतान्तादिति यावत्कर्म कृतं ततः परं तन्ममित्यर्थः । प्राग्ब्रह्मादि-
मष्टपदाद्ये तु न देवयजनान्तरं गम्यते ॥

अभिदग्धे तु तत्प्रायश्चित्तं यदपहृते । ३ ।

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रायश्चित्तं यो नेदिष्ठी स्यादित्यादि
तदेव भवति ॥

गोः स्थाने पञ्च गा दद्यात् । पञ्च वा वरान् । ४ ।

गोरिति पदच्छेदः । या तत्रोक्ता गौः एकां गां दक्षिणां दद्यादिति
तस्याः स्थाने तत्र पशु दद्यात् । अनडुष्टो ऽपि प्राण्यर्थं वरवचनम् ।
प्रवृत्तद्रव्यस्य स्थाभे तत्रापि प्रकृत्या समाप्तिर्द्रष्टव्या ॥

यदि प्रातःसवने ग्रावाणं नाधिगच्छेत्यलाशदण्ड-
माहृत्य तेनैवाभिषुणुयात् । एतदेवास्य प्रायश्चित्तं भव-
तीति विद्मामहे । ५ ।

यावन्तो बृहस्पतिनाधिगमे ऽयं विधिः . एतदेव प्रायश्चित्तमिति
वचनात् ॥

यदि माध्यंदिने यदि तृतीयसवन एतदेव । ६ ।

गतः ॥

यदि प्रातःसवने ग्रावा शीर्येत पुरस्ताद्विष्यवमा-
नाद्युतानस्य मारुतस्य ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् । ७ ।

शीर्येत खण्डितः स्यात् । युतानस्य मारुतस्य यस्याम तेनाप स्तुवी-
रन् । यद्यपि न तस्य हृन्दोर्गैर्ब्रह्मसामत्वमुक्तं तथाप्यत एवानुवादा-
त्कश्चिद्विधिर्द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मसाम्ना वैव । ८ ।

अथवा प्रकृतेनैव ब्रह्मसाम्ना नौधसेन स्तुवीरन् ॥

यदि माध्यंदिने यदि तृतीयसवन एतदेव पुरस्ता-
त्यवमानेभ्यः स्तुवते । ९ ।

पवमानेभ्य इति द्विवचनस्थाने बहुवचनं व्यत्ययेन ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु श्रिपि-
विष्टवतीष्ठित्युक्तम् । १० ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे. यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु
श्रिपिविष्टवतीषु सुवीरन्. यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं
शाम कुर्युः. यदि तृतीयसवन एतदेवेति । तद्यथाब्राह्मणमेवानु-
संधातव्यमित्यर्थः । कलश इति द्रोणकलशस्यैवैकदेशग्रहणं. यथा
सत्यभामा भामा. भीमसेनो भीम इति । दीर्येत भिद्येत ।
निधनं अग्निमा भक्तिः. तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनम् ।
तत्साम गाथेयुः ॥

अथैकेषाम् । यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वषट्-
कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यादिति । असवे स्वाहा वसवे
स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा श्रुषाय स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा गणश्रिये स्वाहा मलिन्बुचे
स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा विभुवे स्वाहा धिपतये स्वाहा
दिवां पतये स्वाहेति चयोदशाज्याहुतीर्हुत्वा । ११ ।

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इन्द्रस्य ग्रहे ऽस्यगृहीतो ब्राह्मो देवानां पूरसि तं

त्वा प्रपद्ये सह ग्रहैः सह प्रग्रहैः* सह प्रजया सह
 पशुभिः सहत्विग्भ्यः सह सोम्यैः सह सदस्यैः सह
 दाक्षिण्यैः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना ॥ इन्द्राग्नी
 परिधी मम वातो देवपुरा मम । ब्रह्म वर्म ममान्तरं
 तं त्वेन्द्रग्रह प्रपद्ये सगुः साश्वः ॥ वर्म मे द्यावापृथिवी
 वर्माग्निर्वर्म सूर्यः । वर्म मे ब्रह्मणस्पतिर्मा मा प्रापदतो
 भयम् ॥ इन्द्राग्नी परिधी मम वातो देवपुरा मम ।
 ब्रह्म वर्म ममान्तरं तं त्वेन्द्रग्रह प्रविशानि सगुः साश्वः
 सपूरुषः । सह यन्मे अस्ति तेनेति दीर्घं यजमानो
 ऽनुमन्त्रयते । १ ।

अद्वयद्वारनिधनं साम तद्वाह्मणाच्छंसिसाम कुर्यात् । तथा अश्वे
 खाद्येत्याहुतिषु हुतास्त्रध्वर्युणा दीर्घमनुमन्त्रयते यजमानः । नोक्त-
 रयोः सवनयोरयं विधिः . प्रातःसवनग्रहणात् . उत्तरविधावनुसवन-
 मिति वचनाच्च ॥

अरिष्ट्या अव्यथ्यै संवेशायोपवेशाय गायत्र्या अभि-
 भूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या अव्यथ्यै संवेशायोपवेशाय
 चिष्टुभो ऽभिभूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या अव्यथ्यै संवेशा-
 योपवेशाय जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या अव्यथ्यै
 संवेशायोपवेशायानुष्टुभो ऽभिभूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या

* सह प्रपद्येः is missing in BCHL.

अव्यथ्यै संवेशायोपवेशाय पङ्क्त्या अभिमृत्यै स्वा-
हेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं दीर्घे पञ्चाहुतीर्जुहोती-
त्येके । २ ।

सवनत्रयार्थो ऽयं कल्पः . तेन सर्वत्र विकल्पते । एवं कृते प्रायश्चित्ते
संधानीयद्रव्यैः कलशं प्रतिलिम्पेत् । तथा च बौधायनः . स यद्य-
वदीर्घो भवति प्रतिलिम्पत्येनमिति । धारणासमर्थत्वे त्वन्यं मन्त्रेण
प्रयुज्य तस्मिन्समवनयेत् । सूत्रे तु रथे त्रिधिमाह बौधायनः .
आययणाद्वाचां प्रस्कन्दयतीति ॥ पूनश्चदाधवनीययोस्तु दीर्णयोः
सर्वप्रायश्चित्तं जलायमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावेवैकैकं
प्रकृत्याह बौधायनः . स यद्यवदीर्घो भवति लिम्पत्येनमिति . तथा
आययणादेवाचां प्रस्कन्दयतीति ॥ समानो ऽयं प्रकार आययण-
स्वाख्यां विदीर्णायाम् । कलशात्तु रथोत्पत्तिः . यथोक्तं यदाययणः
कलशादिति ॥

यदि बहिष्यवमानं सर्पतां प्रस्तोतापच्छिद्येत यज्ञस्य
शिरश्छिद्येत । ब्रह्मणे वरं दत्त्वा स एव पुनर्वर्तव्यः । ३ ।
अथ पवमानात्सर्पतासुद्रादृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते । स एव
पुनः पूर्ववद्वृत्तिम्बरणविधिना वर्तव्यः ॥

यदि प्रतिहतां पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत । सर्ववेदसं
दद्यात् । ४ ।

ऋतुदक्षिणार्थं सर्ववेदसं दद्यात् ॥

यद्युक्ताता यज्ञेन यजमानो व्यूध्येत । अदक्षिणः स
यज्ञः संस्थाप्यः । अथान्य आहृत्यः । ५ ।

स यज्ञ उदवमानीयान्तः संस्थाप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एक
क्रतुः पुनराहर्तव्यः ॥

तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् । ६ ।

उक्तो ऽर्थः ॥ ननु मन्वेते विधय एकैकस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषां
त्रयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेदस्तत्र को विवेकः । किमत्र विवे-
चनीयं . यावतामपच्छेदस्तावतां प्रायश्चित्तानि समुषेथ्यन्ते . निमित्त-
संनिपातात् । अयं . समुषेयतां सर्वत्र प्रसोदप्रायश्चित्तं . अवि-
रोधात् । उद्गात्रप्रतिहर्त्रेण विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुषेथ्येते .
नह्यदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः समुषयसंभवः । तत्राह ॥

युगपदपच्छेदे तूद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्व-
प्रायश्चित्तम् । ७ ।

उद्गात्रप्रतिहर्त्रेर्निमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्गातुरेव प्रायश्चित्तं प्रव-
र्तते . न प्रतिहर्तुः . तेन विरोधात् । तस्य तु हते सर्वप्रायश्चित्त-
मात्रं भवतीत्यर्थः ॥ अस्त्वेवं थौगपद्ये । क्रमादपच्छेदे ऽपि किम-
थमेव न्यायः । नेत्याह ॥

पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्यो ऽपच्छिद्येत तस्य प्राय-
श्चित्तम् । ८ ।

पौर्वापर्ये त्वगद्योर्धतरो जघन्यो ऽपच्छिद्येत ततरस्व प्रायश्चित्तमेव

प्रवर्तते . सर्वप्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति . पूर्वबाधेनैव जघन्य-
प्रायश्चित्तस्योत्पत्तेः । तथा च मीमांसकाः . पौर्वापर्ये पूर्वदीर्घस्य
प्रकृतिवदिति । एतदुक्तं भवति . यदा प्रतिहर्ता जघन्यस्तदा सर्व-
वेदसमेव दीयते . न पुनरिध्या . यदा तद्गता जघन्यस्तदा पुन-
रिध्या भवति . न तत्रैव क्रतौ सर्ववेदसमाचमिति । तत्र तु पुन-
रिध्यायां सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत एतत् । पूर्वस्मिन्क्रतौ
प्रागुद्गातुरपच्छेदात्प्रतिहर्त्तपच्छेदने तस्यैव प्राप्तत्वात् . तत्र तद्दद्या-
द्यत्पूर्वस्मिन्दास्यस्यादिति नियमाच्च । तथा च मीमांसकाः . यद्यु-
द्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्निति ॥ येषां
त्वत्तुक्त्तमपच्छेदप्रायश्चित्तं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वत्र ॥

यदि माध्यंदिन एतदेव । यद्यार्भवे सर्वप्रायश्चित्तं
जुहुयात् । ६ ।

माध्यंदिने पवमान इति शेषः । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां
कृते जुहुयात् ॥

इति षड्विंशो कण्डिका ।

इत्यष्टमः पटलः ॥

यत्कलश उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्याध-
मन्तर्धायापो ऽवनीय पयो ऽभ्यवनयेत् । अर्धमभ्युन्नायं
ग्रहीः प्रचरेयुः । १ ।

हिरण्यस्यार्धं द्रोणकलत्रे ऽवधाय वसतीवरीर्गृहीत्वा तासु पक्व-
क्षिपेत् । तत्सोमस्थाने भवति । तस्मान्नु वेषां ग्रहणं ग्रहाणां
समसानामर्धमभ्युन्नीय होमः पूर्ववत् ॥

महर्त्विग्भ्यश्चतुरो वरान्दद्यात् । २ ।

उक्तार्थः ॥

अथैकेषाम् । यत्कलत्रं उपदस्येदाग्रयणाद्गृहीयात् ।
यदाग्रयणः कलशात् । ३ ।

मतः । अथान्यं विधिमाह ॥

यद्गृहो वा कलत्रो वा उपदस्येदाग्रयणाद्गृहीयादन्या-
च्छुक्राद्गृवाच्च । ४ ।

शुक्रध्रुवरहितानां ग्रहाणां कलत्रस्य चाग्रयणो योनिरिति । अथान्यं
विधिमाह ॥

द्रोणकलशाद्गृह्यन्त इति सर्वग्रहाणां स्कन्धानामुपद-
स्तानां च विज्ञायते । ५ ।

सर्वेषामेव ग्रहाणां शुक्रध्रुवरहितानां उपदस्तानां स्कन्धानां च कलत्रं
एव योनिरिति । त एते चत्वारो विधयस्तत्रैतच्च विकल्पन्ते ।
केचिन्तु सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणमिष्टा पूत-
श्च दाधवनीययोरप्युपदस्तयोः कलत्रादुत्पत्तिमाहुः । तदयुक्तं । यद्गृहो
वा कलत्रो वेति कलत्रस्य पृथग्ग्रहणेन पवमानग्रहाणामच ग्रहग्रहणे-

नागहृणावगमात् । अतः कसञ्चवदाययणादेव तयोहृत्पत्तिः . यथा
 संतं प्रकृत्याह बौधायनः . आययणादेवानुं प्रस्कन्दयतीति । चम-
 सार्नां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पत्तिः . तद्योनित्वात् . सर्वेषामप्येषां
 विधीनां योनिविशेषपरत्वात् ॥ क्वचिदुपदास्यहणं क्वचित्स्कन्दने-
 पदास्यहणं चैवमादेर्नाशप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र
 सशेषस्कन्दने चोमे चोममभिगृह्य जुड्यादित्ययमपि विधिरनु-
 संधातव्यः । यदा तु निःशेषः स्कन्दति तदा खेनखेन मन्त्रेण
 यथाद्योनि गृहीत्वा सादयेत् ॥

यद्भुव उपदस्येत्स्कन्देहीर्येत वा तमभिमन्त्रयेतायुर्धा
 असि भ्रुवायुर्मे धेहि । वर्चोधा असि भ्रुव वर्चो मे
 धेहि । तनूपा असि भ्रुव तन्वं मे पाहीति ॥ तस्मिञ्छत-
 मानं हिरण्यमवधाय स्वाहा दिव आप्यायस्व स्वाहा-
 न्तरिक्षादाप्यायस्व स्वाहा पृथिव्या आप्यायस्वेत्याप्या-
 ययति । ई ।

स्नास्त्रीमाहृत्य द्रोणकलत्रादाप्याययति । यदा तु दीर्णा स्यादस-
 मर्था च तदान्यां प्रयुज्य स्कन्नेषस्नावनीयाप्याययति । निःशेष-
 स्कन्नेस्तु पश्यमन्त्रेणैव ग्राह्यः ॥

अध्वरो ऽयं यज्ञो अस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
 मे धनाय । विश्वस्मै भूतायाध्वरो अस्तु देवाः । स
 पिन्वस्व घृतवहेव यज्ञ ॥ इहैवैधि माप षोष्ठाः पर्वत

इवाविचाचलिः । इन्द्र इवेह भुवस्तिष्ठेह यज्ञमु धारय ॥
 इन्द्र एणम*दीधरद्भुवं भ्रुवेण इविषा । तस्मै देवा अधि-
 भ्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ भ्रुवा द्यौर्भ्रुवा पृथिवी भ्रुवं
 विश्वमिदं जगत् । भ्रुवा इ पर्वता इमे भ्रुवो राजा
 विशामयमित्येताभिश्चतसृभिः सन्नमभिमन्थ वरं द-
 दाति । ७ ।

सन्ने ऽभिमन्त्रिते चाध्वर्युणा वरं ददाति यजमानः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

यदि नाराशंस उपदस्येद्यमध्वर्युः पूर्वं ग्रहं पृच्छी-
 यात्तं वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्रय-
 ष्छेत् । तेनैनं स आप्याययत्याप्यायस्व समेतु त
 इति । १ ।

भक्षिताप्यायितस्वमसो नाराशंस इत्युक्तम् । स यदि ग्रीषणादिना
 गच्छेत् तदा यस्वमसाप्यायनादनन्तरो ग्रह ऐन्द्राग्नादिः तं स्वकाशे
 ऊत्वा चमसाध्वर्यवे दद्यात् । स च भक्तं ग्रीषयित्वा तेन चमसा-
 नाप्यायति अनुप्रकल्पयति च द्विः . तदर्थात्वादाप्यायनस्य ॥

यदि प्रातःसवने सोमो इविषा स्कन्देन्माध्यंदिने
 मृतीयसवने नक्तं तिरोअज्ञेषु वा देवां अनमगन्थ

* Thus all MSS.

इत्येतैर्यथापूर्वमभिमन्थ्य मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं
जुहुयात् । २ ।

इविः सवनीयादि । नक्तं रात्रिपर्यायेषु । तिरोग्रज्जेषु संधिचमसेषु ।
एवमनुक्रमणान्तिरोग्रज्जेषुः परेष्वग्नोर्यामचमसगणेषु नायं विधि-
र्भवति । यथापूर्वमित्यनेन देवां जनमगन्थश्च इत्येकेषामित्यथाप्य-
भिमन्त्रणार्था एते मन्त्रा इति ज्ञाप्यते । व्याख्यातं च तत्त-
थैवास्माभिः ॥

अयस्त्रिंशत् । द्रप्सश्चस्कन्द । यस्ते द्रप्सः । यो द्रप्सः ।
यस्ते द्रप्स इत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं स्कन्ने पञ्चाहुती-
र्जुहोतीत्येके । ३ ।

षोमे इविषि वा स्कन् इति विपरिणामेनान्वयः । यस्ते द्रप्स
स्कन्दति . यस्ते द्रप्सो मधुमानित्यनयोस्तन्मोपादानम् । यस्ते द्रप्स
इत्यनुसवनमिति पुनर्विशेषोपादानात् परेष्वपि तिरोग्रज्जेषुः इयं
विधिर्भवति ॥

यदहुतग्रहैः प्रचरन्तौ मुञ्चेयातां विस्त्रष्टवेनाः सरितो
घृतश्रुतो वसन्तो ग्रीष्मो मधुमन्ति वर्षाः । शरद्धेमन्त
ऋतवो मयोभुव उदप्रतो नभसी संवसन्ताम् ॥ आ
नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्धाता ददातु सुमनस्यमानः ।
संवत्सर ऋतुभिश्चाकुपानो मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ॥
आ देवानाम् । त्वमग्ने व्रतपा असि । यद्वो वयं प्रमि-
नाम । मधुश्चेत्येतैः प्रतिमन्त्रं जुहोति । ४ ।

मन्वतो मुखतः प्रैषतो मार्गतो वा विपर्यासो मोहः । तत्र विसृष्ट-
धेना इति पञ्चभिः मधुस्येति चयोदशमासनामभिश्च जुहोति ।
ततः कृतान्तात्प्रक्रामतः ॥

त इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्वन्तु व आरमे ऽनु
मारभध्वं स्वाहेत्यृतुनामस्वनुषजति । ५ ।

अथवयवेषु माषेष्वृतुशब्दः ॥

यदि सोमः स्कन्देद्ब्रह्मणो सोमो ऽस्त्वानित्युक्ताभूद्देवः
सविता वन्धो नु न इत्यभिमन्थ्य भूपतये स्वाहेति पञ्च
प्रादेशान्निमीते यथा पुरस्तात् । ६ ।

ब्रह्मणः स्कन्दादि वदनं प्रायश्चित्तानुसंधानार्थम् । तत्र अभूद्देव
इत्युक्त्वा स्कन्नमभिमन्थ्य तस्योपरि पूर्ववत्प्रादेशान्निमीते ॥ चयस्ता-
वदेते स्कन्नप्रायश्चित्तविधयः सोमस्य . यथायमेकः पूर्वतरो ऽन्यः
पूर्वतमो ऽन्य इति । तथाशेषस्कन्दने चतुर्थो ऽप्युक्तः प्रागेवं . सोमे
स्कन्ने सोमे सोममभिगृह्य जुहुयादिति । पञ्चमो ऽपि सामान्य-
विधिरुक्तः . भूपतये स्वाहेत्यादिना स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषा-
मवयवेषु अथत इति । तत्रैतेषां समुच्चयं मन्यामहे . एकस्मिन्दोषे
अथमाषानीति न्यायात् । पूर्वतरस्तु पूर्वतमेन विकल्पते . एकेऽन्व-
यत्नात् ॥

इत्यष्टाविंशो कण्डिका ।

यदि चमसमभक्षितं स्तोत्रेषामभ्युपाकुर्यादारमतेत्यु-
 च्छोतं त्या गो दिवा मतिरदितिरुत्यागमत् । सा शन्ताची
 मयस्करदप स्निधः ॥ उत त्या दैव्या भिषजा शं नस्त-
 रतो अश्विना । यूयातामस्मद्रपो अप स्निधः ॥ श-
 मग्निरग्निभिस्करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा
 अप स्निध इति तिस्र आग्नीधीये हुत्वा तं सदसि
 भक्षयित्वोत्तरवाससा प्रश्चाद्य दक्षिणां दार्वानु नि-
 र्हृत्य मार्जाक्षीये प्रश्चाल्य पूर्वयातिहृत्य तदित्यदं न
 विचिक्रेत विद्वान्यन्मृतः पुनरप्येति जीवान् । चिदृद्य-
 ह्युवनस्य रथवृज्जीवो गर्भो न मृतः स जीवादिति तं
 चमसेष्वपिसृज्य हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याहुतिं
 हुत्वाप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरूतिभिः । भवा
 नः सप्रथस्तम इत्याप्याययति । १ ।

यद्यभक्षिते चमसगण उत्तरस्यै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् तदा
 आरमतेत्युद्गाहनुक्ता ऊत्तैता आज्जतीः सदसि भक्षयन्ति भक्षिणः ॥
 दार्वानुः दारस्थूणा . तामनु तत्समीपतः । पूर्वया हविर्धानस्य पूर्वया
 द्वारा ॥ नाप्यायनमन्यच नाराशंसान् असर्वभक्षाद्वा चमसात् । यद्दे
 स्वभक्षिते नायं विधिः . चमसग्रहणात् आप्यायनवचनाच्च । यदि हि
 यद्दचमससाधारणं विधिमभिप्रैष्यत् तदा यदि सोममभक्षितमित्येवा-
 वक्ष्यत् । अतः सर्वप्रायश्चित्तमेव ऊत्वा भक्ष्यो यद्दः ॥

प्रत्यसौ पिपीषते विश्वानि विदुषे भर । अरंगमाय
जग्मवे ऽपश्चाद्दध्वने नर इत्यवष्टुं भक्षमभिमन्थेन्दु-
रिन्दुमवागादिन्दोरिन्द्रे ऽपात् । तस्य त इन्द्विन्द्र-
पीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्ष-
यति । २ ।

यद्य वर्षविन्दुः पतितः सो ऽवष्टुः । तस्य त्वेताववेक्षणभक्षणमन्त्रौ
नित्यमन्त्रप्रत्यावायौ ॥

यदि दीक्षितो ऽवकिरेदप्स्वम इत्येषा ॥ तपो घग्ने
अन्तराँ अमिचाँस्तपा शंसमररुषः परस्य । तपा वसो
चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥
यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मिचमहो
वनुष्यात् । तमजरेभिर्दृषभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
तपिष्ठ ॥ स स्मा दृषोतु केतुमा नक्तं चिद्दूर आ सते ।
पावको यद्दनस्पतीन्प्रास्मा मिनेत्यजरः ॥ नहि ते अग्ने
तनुवै क्रूरमानाश्च मर्त्यः । कपिर्बभस्ति तेजनं स्वं जरायु
गौरिव ॥ मेष इव यदुप च वि च चर्वरि यदप्सररूपरस्व
खादति । शीर्ष्णा गिरौ वक्षसा वक्ष एजयन्मंशुं गभस्ति
हरितेभिरासभिरिति* घट् पूर्णाहुतीर्हुत्वा प्रत्याहुति
वरान्दधात् । ३ ।

* This last verse is totally corrupt ; cf. Atharva Veda 6. 49. 2.]

ब्रह्मार्थत्वस्य योनौ रेतःस्कन्दं अवकिरणम् । अयोगावपि बुद्धि-
पूर्वमित्यपरे । पूर्णया स्रुवाऽऽतिः पूर्णाऽऽतिः । प्रत्याऽऽतीत्यनेनैकै-
कस्या आऽऽतेरेकैको वरो दक्षिणेति दर्शितं . न त्वाऽऽतावाऽऽतौ
ऽऽतायां देय इति . अन्यथा षट् पूर्णाऽऽतीऽऽत्वेत्यनेन विरोधात् .
अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथादर्शनाच्च ॥

इत्येकेनत्रिंशो कण्डिका ।

यद्देवा देवहेडनमिति वा दशाहुतीर्हुत्वा पञ्चमानः
सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभिषिञ्चेत् । १ ।

अभिषेकवचनात् नावगाहेत । पत्न्या सहावकिरणे तन्नेषाऽऽतीऽऽत्वा
पृथगुभयोरभिषेकः । यदि पुनर्दास्यामयोनौ वा रेतःस्कन्दं
स्नात्तदा सामयाचारिको ऽपि विधिरनुसंधातव्यः . शूद्रायां च रेतः
सिक्तायोनौ वास्त्रिङ्गाभिरप उपसृजेत् . वारुणीभिर्वा . अन्यैर्वा पवि-
चैरिति । अबुद्धिपूर्वकस्कन्दे त्वक्त एव विधिः यन्मे ऽच पयस
इत्यादिना ॥

यदि हुताहुतौ सोमौ संसृज्येयातामन्तःपरिथ-
ङ्गारं निर्वर्त्य यज्ञस्य हि स्थ ऋत्वियाविन्द्रामी चेतनस्य
च । हुताहुतस्य तृप्यतमहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य
चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य च । इन्द्रामी अस्य सोमस्य

वीतं पिबतं जुषेद्यामित्यङ्गारे हुत्वा तमस्रै भक्षं प्रय-
च्छेत् । २ ।

यदा हि यदस्य चमसस्य वा ऊतस्य भक्षायानीयमानः श्रेषः प्रमा-
दात्कचिदऊतपदादावापतेत् अऊतो वा यदादिऊतश्रेषे तदा तं
संसृष्टमेवं ऊत्वा तस्यै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वऊतश्रेषभक्षयः प्राप्तः ॥

मा यजमानं तमो विदन्मत्विजो मेो इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिवात्संसृष्टमुभयं हतमिति भक्ष-
यति । ३ ।

प्रत्यावायो ऽयं नित्यस्य भक्षमन्त्रस्य ॥

मा नो ध्वारिषुः पितरो मेत वीरा मा नः सबन्धुस्त
वान्यबन्धुः । मा नो दुश्चक्षा अघशंस ईशताहुतो ऽयं
यज्ञमप्येतु देवानिति भक्षयन्तमभिमन्त्रयते । ४ ।

अध्वर्युरिति श्रेषः ॥ यदा त्वध्वर्युर्भक्षयति तदेनं प्रतिप्रस्ताताभिम-
न्त्रयते । एवं संसृष्टं सोममिन्द्राग्निभ्यां प्रतिपाद्य पुनर्योनित क्षय-
क्षेन स्रकाद्ये तां देवतां यजेद्यस्यै गृहीतो ऽथमऊतो ऽन्वय प्रति-
पन्नः । यदा त्वऊतस्यैकदेव एव ऊतश्रेषे पतितो न ऊत्स्रः तदा
श्रेषेणैव वर्धितेन यजेत् ॥

सप्तत्विजः सप्त सदांस्येषां दश क्षिपो अश्विना पञ्च
बाजाः । प्राणो व्यानो ऽपानो मन आकूतमग्निः स्वा-

हाकृतं इविरदन्तु देवा इति भक्षं व्यापन्नमभिमन्थ्येदं
विष्णुर्विचक्रम इति दक्षिणपूर्वं उपरवे ऽवनयेत् । ५ ।

शेक्रीटादिभिरुपघातो व्यापन्तिः । तत्र पाचमपि निर्षिञ्चते
निर्षिञ्चते वा यथादोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः . अपयोजक-
त्वात् . प्रतिपत्नन्तरेण श्रेवकार्याच्च । नाराजंशार्थसूत्र्याच्च एवानुप्र-
कल्पनार्थम् ॥

उत्तरपूर्वे वा । ६ ।

गतः ॥

यः सोमवामी स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामाकं
चरुं निर्वपेत् । ७ ।

न तावद्दृष्टिर्जा सोमं वमतामेतन्प्रायश्चित्तं . परार्थपानत्वात्सेवाम् ।
अतो यजमानस्यैव स्रक्षमसं भक्षयित्वाङ्गिरतो ऽयं विधिः । चरौ च
सवनीयत्नम् प्रसज्यते . तन्नाश्रपातात् । अग्नीषोमीयविकारश्च .
सोमश्च मुख्यत्वात् । तथा सौत्रामणीमप्यस्य वक्ष्यति . तथा सोम-
वामिनं याजयेदिति । वा त्वनन्तरे पर्वणि भवति . मा प्रधान-
काखो बाधीदिति ॥

इति चिन्त्री कण्डिका ।

इति गवमः पटलः ॥

यदि सदोहविधानानि कृष्णशकुनिरुपर्युपर्यतिषते-
त्पक्षाभ्यामाधुन्वान इवाभिनिषीदेद्देदं त्रिष्णुर्विचक्रम
इत्याहुतिं जुहुयात् । यद्युच्चैः पतेन्न तदाद्रियेत । १ ।

यदि हवीं व्यासन्नानि कृष्णशकुनिरित्यर्षेव थाख्यातः ॥

यद्यने रयो वान्तराग्नौ सदोहविधाने वा वीया-
त्पायिहृतीं पूर्ववन्निर्वपेत् । २ ।

अग्नी इति गार्हपत्याहवनीययोरेव निर्देशः . नान्ययोरित्युक्तमनेकम् ।
अथोपमन्तराग्नौ इत्येव सिद्धे किमर्थं सदोहविधानपरहसम् । अनुगता-
वयन्थोस्तदन्तरागमने प्रायश्चित्तार्थम् । किं च . सदोहविधानसंयो-
गात् तन्निर्माणोत्तरकाल एवायं विधिः । पूर्वकाले तु यस्याग्नौ वा
रथो वेत्ययं सामान्यविधिरेव भवति । यदा तु निरुप्ते हविषि
निमित्तागमः तदा यस्य सांनाय्ये ऽधिभ्रित इत्ययमेव विधिरिष्यते ।
सामान्यविधेः सर्वत्र विकल्प इत्येके । यथा चास्य विधेर्विकल्पो
यस्याचानुपहो बहृच्चैरुक्तः तत्सर्वं सामान्यविधावेव दर्शितमस्माभिः ॥
पूर्ववदिति पथो ऽन्तिकाद्दहिषो ऽतिदेशः . न तु दक्षिणायाः . सो-
माङ्गलादिष्टेः . सवनीयतन्त्रप्रसङ्गित्वाच्च ॥

यदि हविधानं पद्येतोदस्ताम्प्रीत्सविता मिषो अर्य-
मा सर्वानमिषानवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्दीरवन्तं
रथंतरे अयस्व स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । ३ ।

हन्निर्धानमित्येकवचनात् मण्डपस्य पतन एतत्प्रायश्चित्तम् । अनयो-
सूत्ररश्च वक्ष्यति ॥

एतेनैव पृथिव्यां वामदेव्ये अयस्व स्वाहेति होत्रीये
यदि सदः । ४ ।

यदि सदः पद्येत तदाप्येतयैवर्चा पृथिव्यां वामदेव्ये अयस्वेति
चतुर्थपादेन विहृतया होत्रीये जुहुयात् । अविद्यमाने तु तत्राम्ना-
वाग्नीभादाहृत्य जुहुयात् ॥

अन्तरिक्षे बृहति अयस्व स्वाहेत्याग्नीधीये यद्याग्नी-
ध्रम् । ५ ।

यद्याग्नीध्रमण्डपः पतेत्तदाग्नीधीय एव होमः । पूर्ववद्योजना ॥

यदि प्राग्वंशं सर्वैः शालामुखीये जुहुयात् । ६ ।

प्राग्वंशपतने त्रिभिरपि मन्त्रैर्जुहुयात् ॥

दिवि बृहता त्वोपस्तभीमीति सर्वेषामुपस्तम्भनः
समानः । ७ ।

इवं ऊत्वा तत्तत्पतितमुत्तथोति । तत्र तु दिवि बृहतेत्येव सर्वेषां
मन्त्रः ॥

यद्येनमात्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेरस्माग्नीध्रे जुहुयादनु
मा सर्वो यज्ञो ऽयमेतु विश्वे देवा मरुतः सामार्कः ।

आप्रियञ्छन्दांसि निविदेो यजूंष्यस्यै पृथिव्यै यस्यन्नि-
यमिति । ८ ।

पूर्वमार्त्विज्याङ्गुष्मिण्यथ यजमानं जिघांसतः कान्धो दग्धोतोक्तः । तस्यै-
वेदानीं यजमानमपहाय क्रतुमेव तमपजिहीर्वतो ऽयं होमः . मन्त्र-
सिङ्गात् ॥

अन्ययज्ञे सोमं भक्षयित्वाग्निभ्यः परिभक्षमाज्येना-
हवनीये जुहुयात् । ९ ।

इत्येकचिन्मो कष्टिका ।

अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः सोमस्य प्रियं धामाग्नेः
प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः
सोमस्य प्रियं धामेन्द्रस्य प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां
पुष्यमस्योषधीनां रसः सोमस्य प्रियं धाम विश्वेषां
देवानां प्रियतमं हविः स्वाहेति । १ ।

आहिताग्नेरार्त्विज्यवन्नादन्यदीययज्ञे सोमं भक्षितवतः परिभक्षो नाम
होमसमुदायो विधीयते परिवर्जनार्थः स्वाग्निभ्यः । तेन सोमभक्षो
निमित्तं यस्य स तयोक्तः । केचिन्तु परिविन्तादिवदाहिताग्नेरसोम-
याजिनो विनाग्निभिः प्रथमभक्षण एव परिभक्षदोषमिच्छन्ति ॥
आज्ययज्ञं सोमब्रह्मनिवृत्त्यर्थम् । आहवनीययज्ञं स्त्रीये ऽग्नौ यथा
त्यादिति ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु पिप्रतः । प्रजा-
वन्नो अशीमहीति शेषं भक्षयित्वा देवेभ्यः पितृभ्यः
स्वाहा सोम्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा कव्येभ्यः पितृभ्यः
स्वाहेति दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं जुहोति । २ ।

आव्यशेषं भवयित्वा न्येनाञ्जेन प्राचीनावीती दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥

तं जघनेन दक्षिणाप्रागग्रान्दर्भान्संस्तीर्य दधि
ददाति देवास इह मादयध्वं सोम्यास इह मादयध्वं
कव्यास इह मादयध्वमिति । ३ ।

दर्भेषु दक्षिणाप्रागपवर्गानेव दधिपिण्डान्ददाति ॥

अनन्तरिताः पितरः सोम्याः सोमपीथादित्युपति-
ष्ठते । ४ ।

दधिपिण्डानुपतिष्ठते . पितृत्वा येभ्यो दत्ताः ॥

भये जाते ऽशक्ये यष्टुं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्च
द्रोणकलशे समवधाय ये देवा येषामिदं भागधेयं बभूव
येषां प्रयाजा उत्तानूयाजाः । इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराज-
भ्यो ऽग्निहोतृभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति द्रोणकलशेन हुत्वा-
भये पुनर्यजेत । ५ ।

यदा यज्ञमध्ये राइक्षोभादिनिमित्तं भयं जायते न व्रजते च कथं-
चिद्देवान्तरे ऽप्युदवसाय यष्टुं तदा सर्वेभ्यो ऽपि निष्यसेभ्यः पशौवध-

ब्रह्मा वा मनसा ध्यायन्नासीत् । १ ।

तत्रतत्र भ्रूवे तांतां व्याहृतिं ब्रह्मा ध्यायन्नासीत् वा । नाध्वर्यु-
जुञ्जयात् . न चायं विकल्पः सोमादन्यचेष्यते . पूर्वप्रायश्चित्तेष्व-
वचनात् ॥

यद्यौदुम्बरी नश्येदन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यर्जं मयि धेहि
श्रियां तिष्ठ प्रतिष्ठिता । दिवं स्तब्धान्तरिक्षं च पृथिव्यां
च दृढा भव । धर्चि धरिचि जनिचि यमिचीत्यध्वर्यु-
रुज्ञाता यजमानश्चोच्छ्रयन्ति । २ ।

नामः क्रिमिभक्षणमपहारादिर्वा ॥

संमितां नित्येन यजुषाभिसृशति । ३ ।

द्वेष्यो निष्ठाद्युतानस्त्विति यजुषाभिसृशत्यध्वर्युः ॥

यदि इविधाने पद्येयातां दक्षिणमध्वर्युरुदृक्कीया-
त्प्रतिप्रस्थातोपस्तभुयात् । उत्तरं प्रतिप्रस्थातोदृक्की-
यादध्वर्युरुपस्तभुयात् । ४ ।

इविधानश्चकटयोर्दभयोरन्यतरस्य वा पतने दक्षिणमध्वर्युरुदृक्कीयात्
उत्कर्षयेत् . प्रतिप्रस्थातोपस्तभुयात् मैथ्यामवदध्यात् । एतदेव विप-
रीतमुत्तरस्य ॥

वैष्णव्योपस्तभुतः । वैष्णव्योपमिनुते । आश्विन्या
कल्पयतः । ५ ।

ततोद्गृह्यं तावदुमधोऽश्वीकं . उपस्यधर्मं तु वैष्णव्या जुहुतः ।
 ततस्तथैवोपमायाश्विन्वा कल्पयतश्च । तत्र यथास्नानमवस्थापनं
 उपमानमवस्थापनस्य दृढीकरणं कल्पयन् । इदं विष्णुरिति वैष्णवी ।
 यदा दिवो वा विष्णो . विष्णोर्नु कमिति पृथग्वायुभयोः . नित्य-
 स्थापने तयोर्दर्शनात् । नदा तु वैष्णवीभामिति भवितव्यम् । वा
 वां कन्नेत्याश्विनौ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत इति तिस्रः ॥ भद्रो नो अग्नि-
 राहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत
 प्रशस्तयः ॥ भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः ह्यशुद्ध
 ह्यचतूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥ येना समत्सु सासहे
 ऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभि-
 छिभिरिति षड्भिदृष्टिष्वककुद्भिरामीभीये जुहुतः । ६ ।
 षड्भिदृष्टिष्वककुद्भिरिति श्रुतिरदाहता । तां व्याचष्टे ॥

पूर्वाभिदृष्टिष्वग्भिरध्वर्युः । उत्तराभिः ककुद्भिः प्रति-
 प्रस्थाता । ७ ।

पूर्वाभिदृष्टिष्वग्भिरध्वर्युर्जुहोति . उत्तराभिस्त्रिभिः ककुद्भि-
 रितरः ॥

शिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयम् ।
 वैष्णव्या क्रियतां शिर आश्विन्वा प्रतिधीयतामिति
 पञ्चयुहीतेन समानौ होमौ जुहुतः । ८ ।

इत्थमप्याहुतिराग्नीषीथे ऽधिकारात् । अत्राचौ शोभति चमा-
नता मन्त्रेणे ॥

यद्याग्निव्युत्सामा भिद्येत संकथ्येनां पुनः कुर्यात् । ६ ।

उखा यस्यामा भिद्येत तदा नाव्यैव कपाद्यानि संकथ्याद्भिद्यकृत्य
पुनः कुर्यात् . तृष्णीं मन्त्रैर्वा . आमुत्सानोक्तास्याथात् ॥

यदि पक्वा संपिष्यान्वया अह्न संसृज्योक्तां क्रा-
येत् । ११ ।

अदि पक्वा भिद्येत तदा कपाद्यानि पिष्ट्वा अहं तेन अह्न सेक-
यिना कुर्यात् ॥

इति अग्रविंशती कण्डिका ।

यस्याग्निदुस्त्र उदायेद्गार्हपत्यादन्यं प्रकथेत् । स एव
पुनः परीध्यः । अदादेवैनं योनेर्जनयतीति विज्ञायते । १ ।

अत्रार्थाभवः उख्यः । न यदि प्राक् संनिवापाहुदायेत् गार्हपत्या-
दन्यमाचक्षन्तीयमायतने प्रकथेत् । ततश्च न एकादशनीचः पुनः परीध्यः
परित उखामिथः . अणकुसायेनेत्यारभ्य जातोपखानाप्तेन प्रह-
ञ्जनविधिना पुनरुखायामुत्पादयितव्य इत्यर्थः । अथ तु कामतो
निमित्ततो वा प्रदाव्यादियोनिर्निर्मग्न्यो वा भवत्युख्यः तस्यापि
खात्खाद्योनेराहत्याधेयः . न तु परीध्यः . पुनः परीध्य इति
विज्ञात् . अदादेवैनं योनेर्जनयतीति विज्ञायते ॥

दृष्ट्या वासः दृष्ट्या धेनुः दृष्ट्यो वा गीः शतमानं
च हिरण्यं दक्षिणा । २ ।

गीः बलिवर्दः ॥ अथाहर्गणेषु केषांचित्कर्मणां भेषे प्रायश्चित्तं वक्ष्यं-
स्वपादरविशेषार्थं तेषामेव तावत्कर्मणामर्थवान्दर्शयति ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे क्रियते तेनाहरभ्या-
सजति । तेन यज्ञं संतनोति । ३ ।

यत्पूर्वेषुहत्तराहार्यं कर्म क्रियते यथा सवनीयस्त्रेभाबहिराहरणादि
तेनोत्तरमहः पूर्वस्मिन्नहन्यासजति . पूर्वोत्तरयोरङ्गोः कर्मणी संब-
धातीति यावत् । तेन च यज्ञमेव संतनोति । अन्यथा स एव
विच्छिन्नः स्यात् । अतो ऽयमावस्थो ऽभ्यासज्ञ इत्यर्थः ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे वसतीवरीर्यज्ञायज्ञियं
प्रति गृह्णाति तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञं संत-
नोति ॥ यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे पयांसि विशास्ति
तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञं संतनोति ॥ यदति-
प्रेष्यति तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञं संतनोति । ४ ।

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियकाले । पयांसि आशिराश्रयानि विशास्ति
विविधं प्रेष्यति . सूक्तवाककाले अःसुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्यादिनापि ।
शेषं पूर्ववत् ॥

एतेषामेकस्मिन्नप्यक्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो

अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे
 नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि स्वाहे-
 त्याहुतिं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयाज्जुहुयात् । ५ ।

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वेषु रेवाक्रियमाणे जुहुयादेते प्राहुती ।
 किं पुनर्दयोर्बहुषु वेत्यर्थः ॥

इति चतुस्त्रिंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहरदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
 दशमः पटलः ॥

इति चतुर्दशः प्रश्नः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

एवं सर्वेषामप्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः सप्रायश्चित्तो व्याख्यातः । प्रव-
र्ग्यस्तु तस्याङ्गभूतो ऽप्यनारम्भाधीतत्वात्सूत्रकृता प्रकरणादुद्गाहितः
स्वतन्त्रो व्याख्यातः । स इदानीमस्माभिः क्रतुशीर्षतयात्यन्तान्तर-
ङ्गत्वादेव व्याख्यायते ॥

प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्नमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्य-
माणपक्षस्य वा पुण्ये नक्षत्रे तूष्णीं काण्डकीं समिध-
माधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोति । १ ।

प्रवर्ग्यं इति कर्मनाम . प्रवर्ज्यते तप्यते ऽस्मिन्धर्म इति । तस्य
साधनसमवधानं संभरणम् । तत्र पर्वणोः पूर्वपक्षे पुष्यनक्षत्रे वा
नियतम् । तेन यो ऽमावास्यायां यक्ष्यमाणो ऽपरपक्षे प्रवृद्ध्यात्तेन
प्रागेव प्रवर्ग्यः संभरणीयः . सुत्यायां वा संभृत्य प्रवृद्धनीचमिति
द्रष्टव्यम् । तत्र यदा बहिःक्रतु संभरेत्तदा क्रतुर्थमागूर्थाप उपस्युश्च
धावदर्थं सौमिकानृत्विवो वृत्वाग्नींश्च विद्वत्य संभरेत् ॥ काण्डकीं
काण्डकवतीम् ॥

अथ यदि दीक्षितः काण्डकीमेवैतया समिधमा-
दध्यात् । यजुरेव वदेदित्येके । २ ।

दीक्षितस्य तामेव काण्डकीमेतथर्षादध्यात् अथमेव वा केवलां वदेत् ।
अथ यजुःब्रह्मो याजुर्वेदिकत्वात् । केचित्तु प्रवर्ग्यमन्तानृषो यजुंश्चि

ए वाक्शेषोऽपि विच्छिद्य प्रयुञ्जते । तपार्धर्षेभ्यो ऽप्यत्र विच्छेदकार-
णम् । त एव प्रष्टव्याः ॥

देवस्य त्वा सेवितुः प्रसव इत्यधिमादायाधिरसि
नारिरसीत्यभिमन्त्रयते । ३ ।

देवेभ्य इति मन्त्रान्तो ऽभिमन्त्रणे ॥

साग्निष्या व्याख्याता । ४ ।

साधिराग्निष्याभ्या व्याख्याता . यथा वैष्णवौ कल्याणोमित्यादि ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्मण्यमामन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

उपोत्तिष्ठति ब्रह्मा । उभावुत्तरमर्धर्षं जपतः ।
आददते कृष्णाजिनम् । अनुनयन्त्यजां पुंश्छगलामश्वं
वृषाणमिति । ६ ।

छगलः अजायाः सनंधवः . स पुमान्यथाः सा पुंश्छगला । वृषा
वेक्रा पुमानिति यावत् ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्राञ्चो ऽश्वप्रथमा अभिप्रव-
ञ्जन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तः स्युः । ७ ।

प्राञ्चानेव दिशि यत्र मृत्तभ्यते तत्र गच्छन्ति ॥

अपि वास्यैते संभाराः परिश्रिते ऽभ्युदाहृता
भवन्ति । ८ ।

अपि वास्य प्रवर्ग्यस्य एते वक्ष्यमाणाः संभाराः परिश्रिते देवे प्रथम-
मेवाहता भवन्ति । को ऽसौ देवः . तमाह ॥

अग्रेषाहवनीयं मृत्खनः । पूर्वःपूर्व इतरः । ९ ।

अथ खेया मृत्स मृत्खनः । को ऽग्रेषाहवनीयमभ्युदाहतो भवति ।
इतरस्य संभारस्यतः पूर्वःपूर्वः ॥

उत्तरेण मृत्खनं कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तर-
लोमास्तीर्य देवी द्यावापृथिवी इति मृत्खनमभि-
मन्त्रयते । अर्ध्यासमद्येति मृत्खने ऽधिया प्रहृत्य मखस्य
शिर इत्यपादाय मखाय त्वेति हरति । मखस्य त्वा
शीर्ष्ण इति कृष्णाजिने निवपति । १० ।

गतः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति । ११ ।

प्रहरणादिनिवपनात् एषो हरणपर्यायः । तं चिरावर्तयति । मृत्ख-
नाभिमन्त्रणं तु स्रष्टेव क्रियते ॥

तूष्णीं चतुर्थं यावतीं मृदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्य आत्तां
मन्थते । १२ ।

यावतीं मृदं पर्याप्तां मन्थते तावतीं चतुर्थपर्याये तूष्णीं हरति ॥

एवमितरान्संभारान् । १३ ।

इतरानपि संभारानेवं महत्सहदादावभिमन्त्र्य चिभित्तिभिः पर्याये-
 कूप्योक्तं चतुर्थे हरति ॥

अभिमन्त्रये विकारः । १४ ।

अभिमन्त्रणमन्त्रे ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

इयत्यग्र आसीरिति वराहविहृतम् । देवीर्बन्धी-
 रिति बन्धीकवपाम् । इन्द्रस्योजो ऽसीति पूतीकान-
 जखोमानि कृष्णाजिनखोमानि च संसृज्याग्निजा अस्ति
 प्रजापते रेत इति । १ ।

अभिमन्त्रयत इति शेषः ॥

आयुर्धेहि प्राखं धेहीत्यश्वेनावग्राप्य मधु त्वा मधुष्वा
 करोत्वित्यजयाभिदोहकति । २ ।

अभिदोहम् उपरिदोहनम् ॥

अभिदोहनमेके ऽवग्राप्येणात्पूर्वं समामनन्ति । ३ ।

मनः ॥

बहव आर्याः परियुक्त्य हरन्ति । ४ ।

आथाः वैवर्षिका एव हरन्ति . गान्धे ॥

उत्तरेण विहारमुद्धते ऽवोद्धिते सिक्कतोपोस्ते परि-
श्रिते निदधति । ५ ।

गतः ॥

मधु त्वा मधुखा करोत्विति मदन्तीरुपसृजति । ६ ।

मदन्तीभिः तत्रोदकेन संभारान्संसृजति ॥

ये घोखासंसर्जनाः संभारा यथान्यद्दृढार्थं उपाधिं
मन्यते । ७ ।

ये घोखासंसर्जनीयाः संभारा अर्नकपाखादयः यथान्यद्दृढीकरणार्थं
द्रव्यं तैरपि संसृजति । यावच्च सर्वं दृढिमार्थं द्रव्यं संसृतमुपाधिं
अर्धस्य समीपे मन्यते . स्रदंश्रष्टार्धकल्पं मन्यत इति यावत् . ताव-
ता संसृजति नाधिकेन ॥

अथात्यन्तप्रदेशः । ८ ।

अथ सर्वप्रवर्गव्यापी विधिदृश्यते . न संभारमात्रविषयः ॥

यत्किञ्च प्रवर्ग्यं उदककृत्यं मदन्तीभिरेव तत्क्रियते ।
नेमं स्त्री प्रेष्यते न श्रुदः । ९ ।

गतः ॥

न कुवन्नभिप्रायिति । १० ।

प्रवर्ग्यपाचापीति कुर्वन्मध्यर्गं तेषामुपरि ऋषिति ॥

अपहाय मुखमनभिप्राणव्येषुना करोति । ११ ।

पुनरपि प्राणननिषेध आदरार्थः ॥

न प्रवर्ग्यमादित्यं च व्यवेयात् । १२ ।

प्रवर्ग्यादित्ययोर्मध्ये यो न व्यवहितः प्रत्यङ्गो देवः तेन न कश्चिद-
तिक्रामेत् ॥

यश्चाप विप्रक्रान्ते प्रवर्ग्यं आदित्यो ऽस्तमियात्
क्षतान्तादेव विरमेत् । श्वोभूते शेषं समाप्नुयात् । १३ ।

विप्रक्रान्ते प्रकन्यापरिसमाप्ते क्षतान्तादेव विरमेत्. यावत्क्षतं ताव-
त्येव विरमेत्. कोचत्विमं संभरणमात्रविषयं विधिं मन्यन्ते. प्रचरणे
यदि चर्मण चरत्स्विति विध्यन्तरदर्शनात् । तदयुक्तं. यश्चाप
प्रवर्ग्यं इति सामान्यवचनवैयर्थ्यात्. अथात्यन्तप्रदेश इत्यधिकारवि-
रोधाच्च । तस्मात्प्रचरणदशायासुभयं विकल्पते ॥

संप्रक्लिश्य मृदं मखस्य शिरो ऽसीति पिण्डं कृत्वा
यज्ञस्य पदे स्थ इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निष्टञ्च महावीरं करोति
व्युद्धिं पञ्चोद्धिमपरिमितोद्धिं वा प्रादेशमात्रमूर्ध्वसा-
मुपरिष्टादासेचनवन्तं मध्ये संनतं वायव्यप्रकारम् ।
। १४ ।

संप्रक्रिय मर्दयिष्या । गिर्यस्य गिरीष्य । यत्र कर्मसंयते च मन्त्रः
 बीरः । उद्भिः उच्छ्रितावयवविभेवः । व्याख्यातः त्रेषो वायव्येषु ।
 यद्योक्तस्यैव प्रकारस्य वायव्येषु व्यक्तत्वात् निर्दिष्टं वायव्यप्रकार-
 मिति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

गायत्रेश्च त्वा इन्द्रसा करोमीति प्रथमम् । वेष्टुमे-
 नेति द्वितीयम् । आगतेनेति तृतीयम् । १ ।

गतः ॥

अपि वा सर्वैरेकैकम् । २ ।

एकैकस्य वा त्रयो ऽपि मन्त्राः ॥

मखस्य राज्ञासीत्युपविसं राज्ञां करोति । ३ ।

त्रिकप्रदेशे रक्तुसदृशं वलयं करोति ॥

अदितिस्ये विसं पृथ्वात्विति वेष्टुपर्वसा विसं करो-
 ति । ४ ।

विसं कृषिः ॥

तृतीयवेशामतिनयति । ५ ।

तच्च विलं महावीरस्य तृतीयवेक्षामतीत्य भयति । त्रिधाहमस्य महा-
 वीराधामस्य सुखादधो* दावंशौ तृतीयं प्रचीर्णं चातिगतं करो-
 तीत्यर्थः । तथा च बौधायनः . अथास्य वेणुकाष्ठेक द्विभागमव-
 षिष्यतीति ॥

यावद्देवताय सौविष्टकृतायाग्निहोत्राय भक्ष्यायान्तं
 मन्येतेत्यपरम् । ६ ।

यावदा विलं त्रिविधहोमभगार्थस्य घर्मस्य धारणाय पर्याप्तं मन्यते
 तावत्करोति ॥

सूर्यस्य हरसा आयेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य
 मखो ऽसीत्यनुवीक्षते । ७ ।

महावीरमिति श्रेयः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च करोति । ८ ।

पिण्डकरणाद्यनुवीक्षणको विधिगवर्तते ॥

तूष्णीमितराणि । ९ ।

पापानीति श्रेयः ॥

एतस्यां एव मृदे दोग्ध्रे करोति हस्त्याद्ये प्रसेचन-
 वती यथा सुगदण्डैवम् । १० ।

* Corrected ; the MSS. have सुखादधो.

एतस्याः संकृतायाः । दोग्ध्रे दोहने । इक्षोष्ठे इक्षोष्ठाकारे ।
प्रवेचनं आनयनार्थं सुखम् । यथा क्षुण्डप्ला . क्षुणाकारमदृष्टं च
भवतीत्यर्थः ॥

वर्षीय आध्वर्यवं प्रतिप्रस्थानात् । ११ ।

येन प्रतिप्रस्थाता कर्म करोति तत्प्रतिप्रस्थानम् ॥

आज्यस्थालीं रौहिण्यकपाले च परिमण्डले घोट-
प्रकारे । १२ ।

एतस्या इत्येव ॥ घोटो ऽयः । परिमण्डलबुध्ने घोटाकारारोहे च
कपाले करोति . यथाश्रावुडाविव रौहिणौ भवतः ॥

घर्मेष्टकां कुलायिनीमिति यदि साम्निचित्यो भवति
। १३ ।

साम्निचित्ये कृतावप्रवर्गं ऽपि करोत्येवैते ॥

नाप्रवर्गं स्यातामित्यपरम् । १४ ।

अस्त्रिन्कल्पे लुप्यत एव तयोरुपधानम् ॥

स्रक्षणीकरथैः स्रक्षणीकुर्वन्ति । १५ ।

षाषस्य जर्जराणि कुर्वन्ति तदहैर्द्रथैः । कानि पुनस्तानि ॥

अहतचण्डातकैर्गवीधुकैः क्रीतकाभिर्वेषुपर्वभि-
राज्येनेति । १६ ।

अहृतं गवं चण्डातकं वरस्त्रीवसनीयो वासोविशेषः । गवीधुका नाम
वस्त्राणि । श्रौतका यष्टिमधुकमिति नैषण्डुकाः ॥

वृष्णो ऽश्वस्य शकृन्नाहंपत्ये प्रदीप्य प्रथमकृतं महा-
वीरं शफाभ्यां परिरुद्ध धूपयति वृष्णो अश्वस्य निष्प-
दसीति । १७ ।

एवा व्याख्यातः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च धूपयति । तूष्णीमितराखि
। १८ ।

गतौ ॥

शफाभ्यामेवात ऊर्ध्वं महावीरानादत्ते । १९ ।

अथा महावीरो न पतति तथा चन्द्रयित्वाध्वर्युरेवादत्ते ॥

अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा सोहितपचनीयेः
संभारैरवस्तीर्य तेषु महावीरानुपावहरति । २० ।

इति तृतीया कण्डिका ।

ः अर्चिरसीति प्रथमम् । श्राचिरसीति द्वितीयम् ।
ज्योतिरसि तयो ऽसीति तृतीयम् । १ ।

धैः पक्षानि लोहितायन्ते ते लोहितपक्षनीयाः दण्डकाद्विभेदः ॥

तूष्णीमितराण्यन्ववधाय लोहितपक्षनीयैः संभारैः
प्रच्छाद्य गार्हपत्ये मुञ्जानादीप्योपोषत्यर्चिषे त्वेत्येतिः
प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशम् । २ ।

उपोषति इति ॥

अपि वा सर्वैः सर्वतः । ३ ।

सर्वतो द्वित्रि वा चतुर्भिस्तुर्भिर्मन्त्रैः ॥

पश्चमानान्मैत्र्योपचरत्यभीमं महिना दिवमिति
। ४ ।

अन्वकाद्वेपादिस्तदर्थो व्यापार उपचारः ॥

उत्तरया वा । ५ ।

मैत्र्योरथ विक्रयो भवति . नोखावत्समुच्चय इति भावः ॥

पक्षेषु सिद्धौ त्वेति घृष्टी आदाय भस्मापोष्य प्रथम-
कृतं महावीरं शफाभ्यां परिसृज्योदासयति । ६ ।

विद्धीं त्वेत्यावृत्तिरेकवचनात् । ब्रह्माभ्यामेवात् जर्धमित्येव सिद्धं सुनः-
ब्रह्मवचनमादरायं च विस्तरणायं वा ॥

देवस्त्वा सवितोऽपत्वित्युद्वास्यापद्यमानः पृथिव्या-
माशा दिश आपृष्टेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य
सूर्यस्य त्वा चक्षुषाम्बीक्ष इत्यनुवीक्षते । ७ ।

उत्तरतस्तस्यैवावटद्वेष्य ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं चोदासयति । तूष्णीमितराणि
। ८ ।

गतौ ॥

अथैनान्प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्युहतीदमहमसु-
मामुध्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्युहामीति ।
विशेति राजन्यस्य । पशुभिरिति वैश्यस्य । ९ ।

एनान् महावीरान् । आमुध्यायणमिति गोचनिर्देष्टः . वचरः प्रावा-
हणिरिति वत् पिहनिर्देष्ट इत्यपरम् ॥ तत्र राजन्यवैश्वयोर्विकारवच-
नात् यथापठितो मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्युक्तं भवति । केचित्तु परिशेषात्
ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावद्ब्राह्मणस्येच्छन्ति । तदयुक्तं . सर्वपाठविरोधात् ।
यदि हि तथाभिप्रैष्यन्तावदेव प्रावक्ष्यन् . न ह्यत्त्रं . यथा ब्रह्माणि
धारयेति । राजन्यस्यादावुक्तेः । ब्राह्मणे ऽपि प्रथमस्य वर्षस्य त्रिभिः
फलार्थवादमुक्तेकेनोत्तरयोक्तः . यथा विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन
पर्युहामीत्याहेत्यादि । तस्माद्यथापठित एव ब्राह्मणस्य मन्त्रः ॥

अथैनान्प्रभूतेनाजापयसा कृण्वन्ति । गायत्रेण त्वा
हृन्दसा कृण्वन्तीत्येतैस्त्रिभिस्त्रिभिरेकैकम् । १० ।

कृण्वन्तिर्दौषिकर्मा . मृग्ययं ह्यचिरपकमजाचीरेणोचितमुज्वलं भव-
ति । तत्र गायत्रेणेत्यादि नव यजुषि चीणिचीणि विभक्त्य चिका-
ञ्चिकात्प्रथमैस्त्रिभिः प्रथमं महावीरं कृण्वन्ति . मध्यमैर्द्वितीयं . उज-
मैस्तृतीयं . यथा गायत्रेण त्वा हृन्दसा कृण्वन्ति . कृण्वन्तु त्वा वाक् .
कृन्धि वाचमित्यादि ॥

अपि वा सर्वैरेकैकम् । तूष्णीमितराणि । ११ ।

नवभिरपि यजुर्भेद्यथात्तमेकैकमपि वा कृण्वन्ति ॥

अथैनान्कृष्णाजिन उपनद्यासजति देव पुरश्चर
सध्यासं त्वेति । १२ ।

एतान्महावीरानेकवद्दद्यासजति निदधाति क्वचिन्मन्त्रेण । तूष्णीमि-
तराणि पात्राणि ॥

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीत्यपरम् । १३ ।

निधानोत्तरकालं वा मन्त्रं वदेत् । मन्त्रान्तैः कर्मादीनित्यस्यापवादः ।
पक्तानामेव पात्राणां यजुषा करणमनुष्ठातवाङ्कात्यायनः . यथा
दग्धेषु यजुः क्रियासंभवादिति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तः संवृण्वन्ति द्वाराणि । १ ।

अवान्तरदीचोपायमानम्तरं प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तः प्राग्बन्धस्य द्वाराणि संवृण्वन्ति ॥

परिश्रयन्ति पत्न्याः । २ ।

यथा पत्न्या स्वस्थानस्यथा न दृश्यते प्रवर्ग्यस्तथा ह्यादयन्ति ॥

पश्चाद्भोतोपविशति । पुरस्तादध्वर्युः । दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः प्रस्तोता च । उत्तरतः प्रतिप्रस्थाता-
ग्नीध्रश्च । ३ ।

पश्चाद्दक्षिणत इत्यादि खरापेक्षया द्रष्टव्यम् । तथा चाश्वलायनः .
उत्तरेण खरं परिव्रज्य पश्चादसोपविशति ॥

मदन्तीरूपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाग्नेण
गार्हपत्यं दर्भान्संस्तीर्य तेषु महावीरानुपावहरति देव
पुरश्चर सध्यासं त्वेति । ४ ।

उद्यो ह्ययं प्रवर्ग्यः . यज्ञशिरसिष्कम्पस्य स्वरूपत्वेन सवनात् । अत-
स्तत्संयोगिभिराद्यान्तिमाभ्यामनुवाकाभ्यामाद्यन्तयोः शान्तिः कार्या ।
तदर्थतया समुच्चारणमेव शान्तिकरणम् ॥ महावीरान्यथानिहितमे-
कत्रद्भ्रान्नेवोपावहरति । अतो नावर्तते मन्त्रः ॥

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीत्यपरम् । ५ ।

व्याख्यातः ॥

अथैव सर्वं परिघर्मम् । ६ ।

सर्वं उक्तं वक्ष्यमाणं च । परिघर्मं घर्मसाधनमुपावहरतीत्यन्वयः ॥

अथौदुम्बराणि । सम्राडासन्दीं नितराम् । राजा-
सन्ध्या वर्षीयसीमेके समामनन्ति । मौञ्जीभी रज्जुभि-
रेकसराभिर्बुताम् । ७ ।

गतः ॥

चतस्रः सुचः । ८ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

द्वे अग्निष्टुब्धे । ९ ।

तासु द्वे अगवविद्वबिले भवतः ॥

निष्टुब्धयोर्वर्षीयस्युपयमनी प्रोक्षणीधान्याः । १० ।

इतरयोस्तु निष्टुब्धयोर्द्वौ प्रोक्षणीधानी । वर्षीयस्यो मत्सा
उपयमनी भवति ॥

सुवौ शफौ महावीरसंमितावस्त्वौ घृष्टी मेधीं
मयूखान्घट् शकलान्काण्टकीं च समिधं चयोद्ग
वैकङ्कतान्परिधीन्वैकङ्कतानि घर्मैन्धनानि । खादि-
राणि पालाशान्यौदुम्बराण्यर्कमयाणि कार्पायमयाणि
वैणवानि शमीमयानि वा । ११ ।

पूर्ववदन्वयः । महावीरग्रहणार्थं दौर्घकाष्ठे शफौ । तयोर्वः प्रहेत्रस्त-

द्रुषणार्थमावृष्यते स आग्रस्वः । अङ्गारनिरुहणार्थं काष्ठे धृष्टी ।
 गोबन्धनार्थं काष्ठं मेधी । मयूखाः ब्रह्मत्रः . ते च चयो वत्साजा-
 बर्कराणां बन्धनार्थाः । काष्टकी तु यज्ञियवृक्षान्तरजा . न त्वौदु-
 म्बरी . तस्या अकष्टकजनत्वात् । परिधयो महावीरार्थत्वात् तत्सं-
 मितायामाः । प्रादेशमाचानित्येव कात्यायनः ॥

शीणि कार्ष्णाजिनानि धविचाणि शुक्लकृष्णलो-
 मानि । १२ ।

धविचाणि व्यजनानि । पूर्ववदन्वयः ॥

तेषां वैणवा दण्डा बाहुमाषा भवन्तीति विघ्ना-
 यते । १३ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरदण्डानीत्यपरम् । १४ ।

धविचाणीति शेषः ॥

द्वौ रुक्मौ रजतसुवर्णौ । १५ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

शतमानौ भवतः । १६ ।

तौ शतमानौ भवतः ॥

अथ मौञ्जानि । १७ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

वेदौ । १८ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

तयोरन्यतरः परिवासितः । १९ ।

परिवासितः द्विन्नायः । दौ च तूष्णीकौ . मन्वानतिदेशात् . अने-
ष्टिकत्वाच्च ॥

अभिधानीं निदाने शीणि विशाखदामानि प्रभू-
तान्मुञ्जप्रसवान् । रौहिणयोः पिष्टान्यफलीकृतानाम् ।
खरेभ्यः सिकताः । मौञ्जे पवित्रे । दर्भमये इत्य-
परम् । २० ।

अभिधानी गोबन्धनार्था रज्जुः । पादबन्धनार्थं निदाने । वत्सादि-
बन्धनार्थानि द्विभिरस्कानि* दामानि विशाखदामानि । मुञ्जदृष्टान्येव
खदंभीर्णानि मुञ्जप्रसवाः । अफलीकृतानां तुषविमोचनमात्रेणावह-
तानां तण्डुलानां पिष्टानि । खरेभ्यः खरार्थम् । पवित्रे अपि तूष्णीके
पूर्ववत् ॥

प्राक्षणीनामावृता प्राक्षणीः संस्कृत्य ब्रह्माखमा-
मन्त्रयते । २१ ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

* Corrected ; the MSS. have द्विभिरस्कानि .

ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामः । होतर्घर्ममभिष्टुहि ।
अग्नीद्रौहिणौ पुरोडाशावधिअय । प्रतिप्रस्थातर्विहर ।
प्रस्तोतः सामानि गायेति । १ ।

पविचान्तर्हितायामित्यादिआपो देवीरयेपुव इत्यभिमन्व्येत्यन्तथा
मदन्तीनां संस्कारः । ब्रह्मामन्त्रणघण्टं प्रदर्शनार्थं हे।चादिसंग्रैष-
स्यापि ॥

यजुर्युक्तं सामभिराक्तस्वमित्युपांशूक्तोमिन्द्रवन्तः प्र-
चरतेत्युच्चैरनुजानाति । २ ।

ब्रह्मेति शेषः ॥

प्रचरतेति वा । ३ ।

इन्द्रवन्त इत्येतावतो लोपः ॥

यमाय त्वा मखाय त्वेति सर्वं परिघम्यमभिपूर्वं चिः
प्रोक्षति । ४ ।

अभिपूर्वमिति यत एवारभ्य प्रथमं प्रोक्षितवांसत एवारभ्य पुनः
प्रोक्षतीत्यर्थः । सप्तदेव तु मन्त्रः ॥

प्रोक्षितानि व्यायातयति । ५ ।

व्यायातयति विभज्य गमयति ॥

अधिअयत्याग्नीध्रो रौहिणौ पुरोडाशौ तूष्णीमुप-
चरितौ । ६ ।

दृष्ट्वीयुपचरिताविति दृष्ट्यादन्वादिभस्माच्छूणान्तो विधिः कृष्णो
भवतौत्यर्थः । अधिअथचं चाहवनीये गार्हपत्ये वा । पाचे संवापसु
नेष्यते । संयवनं तु मदन्तीभिर्भवति ॥

एतस्मिन्काशे प्रतिप्रस्थाता दर्विहोमसंस्कारेषाञ्च
संस्करोति । ७ ।

दर्विहोमसंस्कारेण गृह्णात्तेन पविचानुप्रहरणान्तेन ॥

नैतस्य संस्कारो विद्यत इत्यपरम् । ८ ।

अस्मिन्पक्षे ते एव पविचे प्रज्ञाने निदधाति ॥

अथ दध्यधिअथति । ९ ।

दधि निदध्य गार्हपत्ये ऽधिअथति । असंस्कारपक्षे ऽपि भवत्येव दध्ने
ऽधिअथणम् । संस्कारपक्षे ऽप्येतावानस्य संस्कारः ॥

अथैतां सम्राडासन्दीमादायाग्नेणाहवनीयं पर्याहृत्य
पुरस्ताद्राजासन्धाः सादयति । १० ।

गतः ॥

तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्थं
तस्मिन्नप्रचरणीयौ महावीरावुपावहरति देव पुरश्चर
सध्यासं त्वेति । ११ ।

अप्रचरणीयौ कृष्णाजिनात्प्रकृष्यन्वत्वात् अफाभ्यामेवोपावहरति । आ-
वर्तते ऽपि मन्त्र एकैकस्य . युगपदुरादानत्वात् ॥

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीत्यपरम् । १२ ।

गतः ॥

अथैतां मेथीं मयूखान्विशखदामानीत्यादायाग्रेण
होतारं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य
दक्षिणेन दक्षिणं द्वारं मेथीं निहन्ति हेतुः समो-
क्षायै । १३ ।

समीक्षाभावाद्दक्षिणद्वाराभावे ऽपि यत्र द्वारं तत्र निहन्ति ॥

एतस्यैव द्वारस्य पूर्वस्यै द्वार्यायै दक्षिणतो वत्साय
शङ्कुम् । १४ ।

निहन्तीत्यन्वयः । द्वार्या द्वारस्थूणा ॥

एतस्यैवापरस्यै द्वार्यायै दक्षिणतो ऽजाया अभ्यन्त-
रम् । १५ ।

अभ्यन्तरमिति वत्सशङ्कोरुत्तरत इत्यर्थः । तथा तमुत्तरेण हागाया
इत्येव बौधायनः ॥

उत्तरतो बर्कराय । १६ ।

बर्करः ह्रगलपर्यायः अजायाः स्तनंधयः । तदर्धमपरस्या द्वार्याया
उत्तरतः प्राम्वंश एव शङ्कुं निहन्ति । बहिरेव प्राम्वंशादजाशङ्कुपेक्षया
उत्तरत्वमिति केचित् ॥

तेषु विशखदामानि व्यायातयति । १७ ।

तेषु ऋषुषु ध्यायात्तयति वित्तं च वध्नाति ॥

तान्येव व्यायातितानि भवन्त्योद्दासनात् । १८ ।

गतः ॥

तैरेमान्काखे वध्नाति । १९ ।

काखे दीह्नकाखे ॥

ततः खरानुपवपति । २० ।

ततः सिक्ताभिः खरान्कल्पयति ॥

उत्तरेण गार्हपत्यमेकम् । उत्तरेणाहवनीयमेकम्
॥ २१ ॥

खरावन्तः प्राग्वन्मेवोपवपति . उत्तरेणेत्येनपा दूरत्वनिषेधात् . तथा
संस्तत्त्वाद्द्वाराणासुपनिष्कस्यैत्यवपनाच्च । खरयोः प्रमाणं चाह बौधा-
यनः . प्रादेवमात्रं परिमण्डलमिति ॥

उत्तरपूर्वं द्वारं प्रत्युच्छिष्टखरं करोति वाह्यतो
निःषेचनवन्तम् । २२ ।

द्वारग्रहणेन देवस्य चक्षणा . पाक्षिकत्वाद्द्वारस्य । तथोत्तरपूर्वमेवास्तिर-
देवं प्रतीत्येव भारद्वाजः । तत्र चान्तःप्राग्वन्मेव खरः पूर्ववत् ।
तथोत्तरे ब्राह्मामण्डल इत्येव बौधायनः ॥ उच्छिष्टार्थः खरः उच्छिष्ट-
खरः . धर्मोच्छिष्टत्वात्सन्तर्गत इत्यर्थः । यथा वक्ष्यति तदुच्छिष्टखरे
प्रक्षाल्येत्यादि । केचित्तु यजमानस्याचमनार्थमुच्छिष्टखरमपि तत्रेति
मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्ते . प्रमाणाभावात् . मार्जालौघंसाग्नेरोर्धोरि-

भक्षिन्मत्तो ऽद्यान्तरेष वचनमुपघ्रातायोवाच ॥ ताद्यवो निःशेषण-
वन्तमिति वाद्यत खरखण्डिलादर्धं निर्ममनमार्गो यस्य स तथोक्तः ।
वाद्यतः प्रान्वंशादित्यपरम् ॥

उत्तरेखाहवनीयं ऋतदध्यासादयति । २३ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

शकलान्काण्डकीं च समिधम् । १ ।

अधिश्रितत्वात् ऋताभिधानम् । शकलाः षट् पूर्वाक्ताः ॥

अथैतं प्रचरणोयं महावीरं शफाभ्यां परिरुद्धा-
प्रच्छिन्नाग्नेण वेदेनोपरिष्ठात्संमार्ष्टिं देव पुरश्चर सव्यासं
त्वेति । २ ।

शफाभ्यां परिरुद्धेत्यविकारणार्थम् ॥

प्राणाय स्वाहा ध्यानाय स्वाहेति सुवेणाहवनीये
समैकादश वा प्राणाहुतीर्हुत्वा देवस्त्वा सविता मध्वा-
नक्रिति सुवेणोपर्याहवनीये महावीरमक्रा पृथिवीं
तपसस्त्रायस्वेत्यपरस्मिन्खरे राजतं रुक्मं निधाय प्रति-
ष्ठाप्य महावीरमन्यस्मै वा प्रदय इयान्मुञ्चप्रलवाना-
दाय दक्षिणेषामग्निं गार्हपत्ये प्रदीपयत्यग्निं त्वेति ।
तेषामग्निं खरेषां मूलानि शोचिषे त्वेति । तेषां मूलै-

दक्षिणेषां मूलानि ज्योतिषे त्वेति । तेषां मूलैरुत्तरेषामग्राणि तपसे त्वेति । ३ ।

प्राणाङ्गित्वं प्राणसंबन्धात् । कल्पान्तरकारैः कैश्चिद्गार्हपत्ये होमवचनात् तन्निरासार्थमाहवर्तीयग्रहणम् । शफौ सव्येन परिगृह्य दक्षिणेन हस्तेन संमार्गः सुवाङ्गतयश्च । तथा सव्ये पाणौ समावृत्येत्येव बौधायनः । महावीरप्रतिष्ठापनं रुक्मादन्यत्र . रुक्मे स्थापनस्योत्तरवचनात् । दक्षिणेषां दक्षिणहस्तस्थानाम् । एवमुत्तरेषामिति ॥

तान्व्यत्यस्तानुपरि रुक्मे निदधात्यर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपो ऽसीति । ४ ।

व्यत्यस्तान् कांश्चित्प्रागयानितरान्प्रत्यगयान् ॥

संसीदस्व मह्यं असीति तेषु महावीरं प्रतिष्ठाप्याञ्जन्ति यं प्रथयन्त इति सुवेण महावीरमनक्ति । अभिपूरयति वा । ५ ।

अभिपूरणं तावद्दमनिष्पत्त्यर्थत्वात् नित्यम् । तेन यदा मन्त्रेणानक्ति तदाप्यभिपूरयत्येव तृष्णीम् । यदा त्वभिपूरयति मन्त्रेण तदा लुप्यत एवाञ्जनं . अभिपूरणेनैव निर्वृत्तार्थत्वात् । अथैनमाज्येनाभिपूरयतीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

अध्यधि महावीरमसंसृशन्त्यजमानः प्राञ्चं प्रादेशं धारयमाणो जपत्यनाधृष्या पुरस्तादित्येतैर्यथालिङ्गम् । ६ ।

अथधि* महावीरं महावीरस्योपरि । प्राञ्च एव सर्वे प्रादेशाः ।
यथासिद्धमिति तत्तद्विहितैर्मन्त्रैः . तत्तच्च दिग्भाग इत्यर्थः ॥

मनोरश्वासि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृशति
। ७ ।

गतः ॥

सिद्धौ त्वेति धृष्टी आदत्तो ऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
च । ८ ।

छान्दसं परस्मैपदम् ॥

तपो घ्नमे अन्तराँ अमिचानिति गार्हपत्यादुदीचो
ऽङ्गारान्निरुह्य चितः स्थ परिचित इति प्रदक्षिण-
मङ्गारैः पर्युह्य । ९ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

वैकङ्कतैः परिधिभिः परिधत्तः । १ ।

महावीरमिति शेषः । कर्माण्येतानि दावपि कुरुतः ॥

मा असीति प्राञ्चावध्वर्युर्निर्दधाति । प्रमा असी-
त्युदञ्चौ प्रतिप्रस्थाता । २ ।

* Is missing in the MSS.

प्राची दक्षिण उत्तरतश्च . उदर्यौ पश्चात्पुरस्ताच्च । तत्र द्वयोर्द्वयोः
परिधोरेकेकस्य मन्त्रस्यावृत्तिः ॥

एवमवशिष्टानां पूर्वेषुपूर्वेषु मन्त्रेणाध्वर्युः । उत्तरे-
द्योत्तरेण प्रतिप्रस्थाता । ३ ।

निदधातीत्यन्वयः ॥

अध्वर्युरेव दक्षिणतस्त्रयोदशं निदधात्यन्तरिक्षस्या-
न्तर्धिरसीति । ४ ।

अन्तिमथोराध्वर्यवत्वात्तदनुवृत्तिमेव द्योतयत्येवकारः ॥

दिर्घं तपसस्त्रायस्वेति सौवर्णेन रुक्मिणापिधायामि-
र्गीर्भिरिति तिसृभिरभिमन्त्र्य धविचाण्यादत्ते । गायत्र-
मसीति प्रथमम् । चैष्टुभमसीति द्वितीयम् । जागत-
मसीति तृतीयम् । ५ ।

इक्ष्णं शतमानम् । तेनापिदधाति मन्त्रावीरस्य विसम् ॥

तैरेनं चिरूर्ध्वमुपवाजयति मधु मध्वि*ति । ६ ।

चयो मधुशब्दा एको मन्त्रः । तेन सत्तदुक्तेन चिरग्निमुपवाजयति ॥

तेषामेकं प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । एकमाग्नोधाय । ७ ।

गतः ॥

- * मध्व twice only according to all MSS., in spite of the com-
mentator and Taitt. A'r. 4. 5. 7.

आग्नीध्रप्रथमास्त्रिः प्रदक्षिणमूर्ध्वं धून्वन्तः परि-
यन्ति । ८ ।

आग्नीध्रस्वावत्प्रथमः । तमन्वितरयोः क्रमानियमः ॥

तमभिमुखाः पर्युपविशन्ति । पुरस्तादध्वर्युः । दक्षि-
णतः प्रतिप्रस्थाता । उत्तरत आग्नीध्रः । ९ ।

प्रतिप्रस्थाता त्वच दक्षिणत इति विशेषः ॥

अव्यतिषङ्गमूर्ध्वं धून्वन्तः प्रणवैः संराधयन्त इन्धा-
नाः समञ्जन्तो वाग्यता आसते । १० ।

अव्यतिषङ्गमिति धविचाण्यव्यतिषजन्त इत्यर्थः । तथा च प्राङ्मुखं .
प्राणा वै धविचाणि . अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति प्राणानामव्यतिषङ्गाय
कृष्या इति । ऊर्ध्वं धून्वन्तः धवित्चैरग्निम् । प्रणवैः होतृप्रणवसमसमयैः ।
संराधयन्तः संभावयन्तो ऽभिष्टवम् । इन्धानाः घर्मेन्धनैरग्निम् ।
समञ्जन्तः महावीरम् ॥

प्रज्वलिते रुध्नमपादन्त इति विज्ञायते । ११ ।

प्रज्वलिते ज्वलितुमारब्धे ऽग्नौ ॥

यथाभिजानाति याभिर्वर्तिकां असिताममुच्चतमिति
तदध्वर्युर्महावीरमभिमन्त्रयते दश प्राचीर्दश भासि
दक्षिणेत्यनुवाकेन । १२ ।

अभिज्ञानं चिह्नत्वेन ज्ञानम् ॥

यचाभिजानात्यप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे इति तदु-
पोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह रुचितो घर्म इति । १३ ।

गतः ॥

अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तस्त्रिः प्रतिपरियन्ति । १४ ।

पूर्ववदचापि क्रमनियमः ॥

धविचाण्यादायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । ता-
नि प्रतिप्रस्थाताग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्धां
सादयति । १५ ।

गतौ ॥

यथालोकमवस्थाय सर्वं कृत्विजो यजमानश्चा-
धीयन्तो महावीरमवेक्षन्ते ऽपश्यं गोपामिति । १६ ।

यथालोकं यथास्थानम् । सर्वे ये घर्मसंयोगिनो भवन्ति । अधीयन्तः
अधीयाना एवावेक्षन्ते . न त्वन्तः ॥

अनुवाकशेषं तु परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वाच-
यति त्वष्टीमती ते सपेयेति । १७ ।

परिश्रितस्थानं गत्वा पत्नीं वाचयति ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः प्रच्छः ॥

ततः संप्रेष्यत्यग्नीद्रौ द्विसौ पुरोडाशावासादवेयि । १ ।

ततः ॥

अग्निष्टुब्धयोः सुषोडपस्तीर्षाभिघारितौ पुरोडाशा-
वासादयति । दक्षिणं परिधिसंधिमन्वेकम् । उत्तरं
परिधिसंधिमन्वितरम् । २ ।

आग्नीध्रो ऽङ्गारापोहनादिविधिना तृष्णीकेन सुषोरेवोदाय्य ताभ्यां
वहेवासादयति पश्चात्परिधिसंधोः । यदा तु गार्हपत्ये ऽधिअतौ
तदा होत्रादीनामात्मनश्च परिहारः परिहर्तव्यः ॥

सावित्रेण रश्नामादायादित्यै रास्नासीत्यभिमन्थ्य
पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य चिरुपांशु *धर्मदुघमाह्वयतीड
श्चादित एहि सरस्वत्येहीति । ३ ।

रश्ना अभिधानी ॥

प्रत्येत्य दोग्ध्रे निदाने इत्यादाय दक्षिणया द्वारोप-
निष्क्रम्य चिरुषैरसावेद्यासावेहीति यथानामा भव-
ति । ४ ।

यथानामा गौर्भवति तेन नासासावेहीति चिरुषैराह्वयति । यथा
गङ्गा एहि गङ्गा एहीति । केचिन्तु . त्रिभिर्नामभिराह्वयति . मनुष्य-
नामैरेवैनामाह्वयतीति सिद्धात् । तदयुक्तं . स्वनाशैवाह्वानवचनात् .

* Thus (not धर्मदुघामा) all MSS.; cf. Sutras 5 and 6 in this
kaṇḍikā.

एकस्याः कोष्ठिनामममिन्द्रिणात् । तथा कश्चात् कश्चि ज्वरति तना-
धावेद्यथावेद्येतेव बोधाद्यनः । कात्यायनस्यार . भाषा पिरुचैरिति ।
आद्युषं तु भाष्याद्यानिप्राच्यज्जगन्नामानिप्राच्यं ब्रह्मणम् ॥

अदित्वा उष्णीषमसीति रश्मया धर्मदुग्धमभि-
दधाति । वायुरस्यैव इति वत्सम् । ५ ।

वत्सं विज्ञास्यदाया वधाति । वत्सायां च ऐश्वर्युद्यो मन्मः ॥

पूषा त्वोपावस्यज्जत्वित्युपावस्यथ्य वत्स स्तमः शश्व
इति धर्मदुग्धमभिमन्वयते । ६ ।

उपावस्यथ्य प्रसक्तुनाथं वत्सं बुद्ध्या ॥

उस धर्मं शिंषोस धर्मं पाहि धर्माय शिंषेति नि-
दाय वत्सं बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्युपसीदति । ७ ।

निदाय वत्सा ॥

दानवः स्य पेरव इति स्तनान्संमृश्याश्विभ्यां पिम्ब-
स्व सरस्वत्यै पिम्बस्व पूष्णे पिम्बस्व बृहस्पतये पिम्बस्वे-
न्द्राय पिम्बस्वेन्द्राय पिम्बस्वेति वर्षीयसि दोग्धे
दोग्धि । ८ ।

वर्षीयतीति पुनर्वचनं विस्मृष्टार्थम् ॥

तूष्णीं प्रतिप्रस्थाता श्शस्यस्यजाम् । ९ ।

प्रतिप्रस्थाताप्रातःश्रवणाद्विधिना सूचीविप्रार्जा शेतिव । अथ मवा-
जामाश्रवणावो दुग्धमेव तयोर्लभते तस्य दुग्धे हेमन्मन्वाः वांगम-
श्च दर्शितः ॥

यथाभिजानात्युत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति तदुपोत्ति-
ष्ठन्तावग्नीधे पयसी प्रदाय पूर्वावतिद्रुत्य शफोपयमा-
नाद्दाते । गायत्रो ऽसीति प्रथमम् । वैष्टुभो ऽसीति
द्वितीयम् । आगतमसीत्युपयमनं प्रतिप्रस्थाता । १० ।
पूर्वत्वमाग्नीध्रात्ययोर्भां वा । तथा च वक्ष्यति . आग्नीधो ऽनुप्रपद्यते
इति ॥

यथाभिजानात्युपद्रव पयसा गौधुगिति तदाग्नीधो
ऽनुप्रपद्यते । ११ ।

गतः ॥

सहोर्जा भागेनाय त्रिहीति पय आश्रियमाणं प्र-
तीक्षते । १२ ।

शेः पयो ऽध्वर्युः प्रतीक्षते ॥

इति नवमो कण्डिका ।

द्रुग्नाश्रिना मधुमः सारघस्येति महाशीरे शोपय-
आनयति । १ ।

दोम्भेऽग्नेवानयति . पाषाण्तरावचनात् । नहि मृत्पावमाडतिष्मन्व
इति वचनात् अग्नेः दाहपात्रेणेति केचित् । तद्वचुः . आनयति-
चोदनादहोमत्वात् । न च वषट्कार्यादित्यादिना मन्त्रगतस्य वषट्कारस्य
वषट्कारत्ववचनाद्दोमत्वं ब्रह्मणीयं . अन्यपरत्वाच्छ्रुतेः . इतरथाग्नौ
तत्समानब्राह्मणस्य सं ते वायुरिति मृत्स्थने ऽपामानयनस्यापि होमत्व-
प्रसङ्गाच्च । तस्माद्दोम्भेऽग्नेवानयति ॥

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये दृष्टिवनये जुहोमीत्युच-
न्तमूष्माण्मनुमन्त्रयते । २ ।

उच्यन्तं महावीरादुद्भक्तम् ॥

मधु हविरसीत्यज्ञापयः । ३ ।

अज्ञापयो ऽप्यध्वर्युरेवानयति . न प्रतिप्रस्थातेति , अस्याच्च दोषव-
दवचनात् ॥

अज्ञापयस आनयनमेके पूर्व समासन्ति । ४ ।

गतः ॥

सूर्यस्य तपस्तपेत्यूष्माणम् । ५ ।

अनुमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परियृहामीति अक्षाभ्यां
महावीरं परियृह्य प्रच्छिन्नाग्नेष वेदेन भस्म प्रमृज्या-
न्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्युपयमनेन प्रतिप्रस्थातोप-
यच्छति । ६ ।

पूर्ववत्सुवे पाशौ समाहृत्य महावीरमध्वर्युणा प्रवृष्टं भस्त्राणि प्रति-
प्रस्थातोपचरति ॥

देवानां त्वा पितॄणामनुमतो भर्तुं शक्यमित्या-
दायोत्याय तेजो ऽसि तेजो ऽनुप्रेहीति हरति । ७ ।

तमुपयतमुपयमनेनाध्वर्युरादाय हरति ॥

व्रजन्नवानं पञ्च वातनामानि ध्याचष्टे समुद्राय
त्वा वाताय स्वाहेति । ८ ।

अनवानं अनुच्छसन् । षष्ठसप्तमयोर्वातनाभोऽसतुर्थपञ्चमाभ्यां वि-
कल्पः ॥

अपान्य पञ्चोत्तरायण्यग्नये त्वा वसुमते स्वाहेति । ९ ।

उत्तराणि धजुषीति शेषः । तथापि षष्ठं विकल्पार्थम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं प्रति-
ष्ठितं जुहोत्यहर्ज्योतिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषां
स्वाहेति । १० ।

प्रतिष्ठितं जुहोति । यथा ऊतो न चलेत् तथा सुषैवानिष्टुभया
जुहोति । सुषा प्रतिष्ठितं जुहोतीत्येव भारद्वाजः ॥

अपरेखाहवनीर्यं दक्षिणातिक्रामन्विश्या आशा
दक्षिणसदिति ब्रह्मणमीक्षते । विश्वान्दवानयाडिहेति

होतारम् । स्वाहाहृतस्य घर्मस्वेति घर्ममभिमन्त्र्या-
 श्राव्य प्रत्याश्राविते संग्रह्यति घर्मस्य वधेति । अ-
 श्विना घर्मं पातमिति वषट्कृते जुहोति । स्वाहेन्द्रा-
 वदित्वनुवषट्कृते । ११ ।

मतः ॥

घर्ममपातमश्विनेत्यनुवाकशेषेषोपस्वायोपयंश्व-
 नीये घार्धमाश्वं प्रतिप्रस्थाता शृतद्भ्राभिपूरयति
 । १२ ।

उपस्वायेयेतद्वारयतिना अमानकटंक्रमेन इष्टव्यं . न पूरयतिना ।
 तेनाघमर्धः . उपस्वाव घर्ममुपयंश्वनीये ऽश्वयंशा घार्धते महा-
 वीरः . तमभिपूरयति प्रतिप्रस्थातेति ॥

इषे पीपिहूर्जे पीपिहीति विह्वरन्तमनुमन्त्रयते
 । १३ ।

पूर्णादिषादिचरन्तं महावीरमनुमन्त्रयते . अश्वर्युरित्यर्थः । इष्टव्यं
 धर्मकर्मकः चरतिः मधु चरन्ति चिन्धव इत्यादौ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

अथैनं दिश्या ऽनु प्रहाषयति त्विष्ये त्वा शुचाय
 त्वेन्द्रियाय त्वा श्रुत्य त्वेति । १ ।

अथैनं महावीरं दिशो ऽनु अस्तुदिशं प्रहावयति सन्वयति. महावीरेष्वैव
 कुडोतीति थावम् । अथे ह व्याचक्षते. स्वयं उवा पश्चादेनं प्रति-
 प्रस्थातारमपि हावयतीति थावत् । तदयुक्तं. प्रतिप्रस्थातुर्व्यवहित-
 स्थान्वादेशायोगात्. अनेर्दिशं कक्षस्य सतः पश्चाद्भावप्रकाशन-
 क्रमेण । न चाक्षरं न दिशं कक्षं इति कक्षं. ब्राह्मणविरो-
 धात्. सर्वा अनु दिशः पित्वयतीति । पित्वयति सावयतीत्यर्थः ।
 भारद्वाजस्याध्वर्युमेवाधिकृत्याह. अथैनमुपर्याह्वनीये धारथस्कृतद-
 भ्राभिपूरयति. विकरन्तमनुमन्त्रयत इषे पीपिहोति. अथैनं दिशो
 ऽनु प्रहावयतीति । यथाभिपूरणमप्याध्वर्युर्मत्येतावान्निशेषः ॥

प्रत्याक्रम्योपयमने शेषमानीयान्तर्वेद्युपयमनं नि-
 धाय पूर्वस्मिन्क्षरे राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्महावीरं
 प्रतिष्ठापयति धर्मासि सुधर्मानेन्यस्मै ब्रह्माणि धार-
 येति । स्याणि धारयेति राजन्यस्य । विशं धारयेति
 वैश्यस्य । २ ।

परिशेषात् ब्रह्माणि धारयेति ब्राह्मणस्येत्युक्तं भवति ॥

निष्वा वातः स्कन्दयादिति । ३ ।

इत्ययं मन्त्रविशेषस्तथासामर्थ्यविशिष्ट इत्यर्थः ॥

यस्यभिचरेद्मुष्य त्वा प्राणे सादयामीति साद-
 येत् । ४ ।

अस्यः स्वाने षोडशोर्गामनिर्देशः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्ववदुत्तरं रौहिणं जुहोति । ५ ।

पूर्ववत् अहर्ज्योतिरिति प्रतिष्ठितं जुहोति ॥

अथैताञ्छकलानुषयमने ऽञ्जजुहोति पूष्ये शरसे
स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ६ ।

एतानेव शकान् । अञ्जजुहोति एकैकमञ्जम् । यथाग्नौ विन्द्वः
स्रोतन् तथादधातीत्यर्थः । पित्र्यं प्राचीनावीत्यादधाति ॥

षष्ठं शकलं सर्वेषु क्षेपेष्टकानन्वीक्षमास उदसं नि-
रस्यति रुद्राय रुद्रहेचे स्वाहेति । ७ ।

उदसं षष्टिः प्राग्गंशं निरस्यति । तथा उत्तरतः शालाया इत्येव
कात्यायनबोधायनौ ॥

पुरस्ताद्रौहिण्यहोमाञ्छकलानेके समामन्त्रन्ति । ८ ।

रौहिण्यहोमादुत्तरस्मादिति द्रष्टव्यमानन्तर्यात् ॥

अथाप उपस्पृश्य तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधायै-
तस्मादेव शेषादुपयमनेनाग्निहोचं जुहोति भूः स्वा-
हेति । तूष्णीं वा । ९ ।

अथ केचित् अप उपस्पृश्येति वचनात् क्षेपेष्टकान् उपस्पृश्येत्कादि
प्रधानमात्रमेवाग्निहोचकर्मणः कार्यं मन्यन्ते । तद्वक्तृन् । अग्निहोचं

जुहोतीति नाद्या सर्वधर्माणामतिदेवता. यथाभासमग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादौ । न च अप उपसृष्टेत्यनेनाग्निहोत्रिकमुपसृष्टमनूयते ।
अपि तर्ह्यन्त्यरौद्रमकलनिरसननिमित्तकम् । यद्यप्येतत्परिभाषया
सिद्धं तथापि ब्राह्मणे ऽथैव प्रतिपदोक्तत्वादौद्रमनिरसनद्वयसमा-
वेत्ताच्चादरायै वचनमित्यदोषः ॥ तस्मादिशास्त्रादि कृत्तमेवाग्नि-
होचकर्म क्रियते । तथा अग्निहोत्रस्यावता ऽन्वेत्येव कात्यायनः ।
बौधायनस्याह, अग्निहोत्रविधिं वेष्टित्वेति ॥ इत्यांस्तु विशेषः. दोह-
नाद्युपसादनान्तं कर्मार्थलोपासिवर्तते, तत्र काण्डकीवचनात्
पासाग्नी. द्रव्याभावाच्चापराग्निहोमाः. असर्वभक्त्याश्च निर्लेहनाद्यु-
दह्यदेशान्तं कर्म । यचान्यदर्थकुप्तं प्रत्याखातं वा ततो ऽन्यत्सर्वं
कार्यमिति द्रष्टव्यम् ॥

उपयमने शेषं सर्वे समुपह्वय भक्षयन्ति । १० ।

उपयमनं होत्रे प्रदाय ततः सर्वे घर्मसंयोगिनो भक्षयन्ति ॥

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्वयते ।

उपह्वय इति प्रतिवचनः । ११ ।

व्याख्यातः प्रकृ ॥

होताध्वर्युर्ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रजमानश्च । १२ ।

उपह्वयक्रमायै वचनं. प्रसौटनित्यर्थं च ॥

सर्वे प्रत्यक्षम् । १३ ।

प्रत्यक्षं बालदास्येन भक्षयन्ति. न त्वन्नाग्नेन परोऽहम् ॥

अपि वा यजमान एव प्रत्यक्षम् । अथग्नेषेतरे । १४ ।

गतः ॥

हुतं हविर्मधु हविरिति भक्षयित्वोपयमनं प्रतिप्र-
स्थाचे प्रयच्छति । १५ ।

सर्वैर्भक्षिते ऽध्वर्युः प्रयच्छति ॥

तदुच्छिष्टसूत्रे प्रक्षाल्यान्तर्वेद्युपयमनं निधाय तस्मि-
न्नुक्त्वावधाय मदन्तीरानीयापोहिष्टीयाभिर्मार्जयि-
त्वा निनीयापो ऽचैव सर्वं परिघर्म्यं समवधाय । १६ ।

इत्येकादशौ कण्डिका ।

धर्माय संसाद्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । संसाद्य-
मानायानुब्रूहीति वा । १ ।

मार्जनं हक्षावनेजनं । तच्च सर्वेषां भक्षिणामिष्यते पुरुषसंस्कारत्वात् ।
तथा मार्जयन्ते इत्येव बौधायनः । अचैव अन्तर्वेद्येव निनीयापोः ।
समवधाय सहावधाय क्वचित् ॥ अथ धर्मप्रायश्चित्तान्याह बौधायनः ।
यथा तच्च मदन्तीरपो निनीयाज्यस्याख्याः क्षुवेषोपघातं धर्मप्राय-
श्चित्तानि जुहोति प्राणाय स्वाहा पूषे स्वाहेत्येताभ्यामनुवा-
काभ्यामिति ॥

आ यस्मिन्सप्त वासवा इत्यभिज्ञायाम्रेखाहवनीयं
पर्याहृत्य सम्राडासन्ध्यां सादयति स्वाहा त्वा सूर्यस्य

रश्मिभ्य इति प्रातः । स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति
सायम् । २ ।

गतः ॥

यचाभिजानात्यङ्घ्रि तृणमङ्घ्ये विश्वदानीमिति तन्ना-
मवस्तुञ्च मदन्तीरुपस्पृश्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कुर्व-
न्ति । ३ ।

तत् तदा । गामवस्तुञ्च घर्मदुर्घं बन्धनाम्मुक्त्वा । शान्तिकरणं प्रागेव
व्याख्यातम् ॥

एवं सायंप्रातः प्रवर्ग्योपसङ्गां चरन्ति । ४ ।

एवं प्रवर्ग्येषु प्रचरिष्यन्त इत्यादिना विधिना चरन्ति । उपसङ्गेषु-
मप्यवधानार्थं इयोः ॥

द्व्युपसत्के षट्कृत्वः । षडुपसत्के द्वादशकृत्वः । द्वाद-
शोपसत्के चतुर्विंशतिःकृत्वः* । ५ ।

द्व्युपसत्के सान्ने क्रतौ षड्कृत्वः । तस्मिन्नेव सान्निधे द्वादशकृत्वः ।
द्वादशोपसत्के ऽहीने चतुर्विंशतिःकृत्वः । इः छान्दसः । सायंप्रात-
रित्येव सिद्धे त्रिः प्रवृणक्तौत्यादिना ब्राह्मणव्याचिख्यासया गुरु-
सूत्रकरणं प्रयोजनं च । प्रकृतावेत्त तुल्यदिकल्पं मा विज्ञापिषतेति ॥

एतावन्नाना । ६ ।

द्वितीयादिष्विति शेषः ॥

* sic.

उत्तरेण मन्त्रेण सायं शौचं कुर्यात् । अपीपरो
माहो रात्रियै मा पाहि । एषा ते ऋद्धे समित्तया
समिध्यस्व । आयुर्मे दा वर्षसा माञ्जीरिति सायं
समिधमादधाति । अपीपरो मा रात्रिया ऋद्धो मा
पाहीति प्रातः । ७ ।

सायं आपराद्धिकेषु . प्रातः पौर्वाहिकेषु । केचित्तूतमपकर्णेषु दृष्ट्वा
काष्ठकीमिच्छन्ति । तदयुक्तं . अविशेषेण मन्त्रवचनात् । औष्णिक-
साह . प्रातर्मन्त्रेणात ऊर्ध्वं पौर्वाहिके . सायंमन्त्रेणापरार्द्धिक इति ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं
कुर्यात् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः । अथ
सायंप्रातरिति पूर्ववत् । नात्र भूः स्वाहेति दृष्ट्वा वेति विकल्पः ।
एतन्मे प्रवर्गे पूर्ववत् ॥

संस्तुष्टोमं वा । ८ ।

धात्यातो ऽग्निहोत्रे ॥

अग्निष्टोमे प्रष्टयति । १० ।

मन्वनारम्भाधीतत्वात्प्रवर्गस्य सिद्धे च प्रकृत्यर्थता । तत्किमर्थं वच-
नम् । सत्यम् । प्रथमयज्ञे ऽप्यग्निष्टोमे वा निर्वर्णितेत्सास्वः ।
अथवा शाखाद्वैतप्रदर्शनेन प्रथमयज्ञे विकल्पः प्रस्थापितः भवति ॥

मेवथ्ये प्रष्टय्यात् । ११ ।

अग्निष्टोमनुष्यविकारत्वादुक्त्वसंस्त्रायामपि प्रातः प्रतिषिध्यते ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति । १२ ।

उक्त्वसंस्त्रायां प्रतिषेधादेव सर्वस्वादुक्त्वविकारात्प्रच्युतः सर्वपृष्ठे प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रतिप्रसवादवगच्छामः. अस्ति सर्वपृष्ठो ऽपि विश्वजिदुक्त्व इति ॥

तेन प्रवृज्य संवत्सरं न मांसमञ्जीयात् । न रामा-
मुपेयात् । न मृन्मयेन पिबेत् । नास्य राम उच्छिष्टं
पिबेत् । तेज एव तत्संश्रयतीति विश्वायते । १३ ।

तेन प्रवर्ग्येण । रामा रमणाथैव मृहीता शूद्रा । तथा वसिष्ठः.
नाग्निं चित्वा रामामुपेयात्. कृष्णावर्णा रामा. रमणाथैव न धर्मा-
थेति । रामः शूद्रपुः शूद्रः. रामैव वा राम उक्तो सिद्धव्यत्ययेन ।
स नास्ति यजमानस्योच्छिष्टमञ्जीयात् । संश्रयति निमित्तं करोति
प्रत्यर्चयति ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्रवर्ग्यमुदासयिष्यन्नजामग्रीधे ददाति । पशौही
ब्रह्मणे । धेनुं होत्रे । इक्ष्वावध्वर्यवे । १ ।

प्रवर्ग्यसाधनसमुदाये प्रवर्ग्यशब्दः । पशौही गौर्जर्मिणी. सा त्वधर्म-
संयुक्ता दीयते ॥

अपरं खरं पूर्वस्मिन्खरे न्युष्योच्छिष्टखरं संकथ्योत्त-
रेणाहवनीयं सम्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां सर्वं परि-
घर्म्यं समवधायौदुम्बर्यां सुचि चतुर्गृहीतं पृथीत्वा घर्म
या ते दिवि शुगित्येतैर्यथासिद्धं जुहोति । २ ।

संकथ्य यथा पक्षययोग्यं भवति तथा काष्ठादिनोहित्य । सुचि
उपयमन्यां प्रोक्षणीधान्यां वा । यथासिद्धमिति । घर्म या ते
दिवि शुगित्युच्यतेऽहोतया सुषा . अन्तरिक्षे शुगिति नीचेः . पृथिव्यां
शुगिति नीचेःसुरामित्यर्थः । तिस्रश्चाहुतीस्तेनैव चतुर्गृहीतेन जुहो-
त्यासीनः ॥

अपि वा प्रतिप्रस्थाता चीन्संनखाञ्छलाकासुष्टी-
नादाय तेषामेकमाहवनीये प्रदीप्यास्यदग्ने धारयति ।
तमध्वर्युरभिजुहोति घर्मं या ते दिवि शुगिति ।
तस्मिन्परं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य नाभिदग्ने
धारयति । तमध्वर्युरभिजुहोति घर्मं या तेऽन्तरिक्षे
शुगिति । तस्मिन्परं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य
जानुदग्ने धारयति । तमध्वर्युरभिजुहोति घर्मं या ते
पृथिव्यां शुगिति । ३ ।

संनखान् संनताङ्गुल्यङ्गुलमखान् । शलाकादर्शनान्तिष्ठञ्जुहोति . आसी-
नस्याशक्यत्वात् । तस्मिन् शलाकासुष्टौ ॥

आहवनीय एधेनमनुप्रहरति । ४ ।

एनं ब्रह्माकामुष्टिम् ॥

अनु मेा ऽद्यानुमतिरिति परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता
पत्नीमुदानयति । ५ ।

परिश्रित इति. यथेषा प्रवर्ग्यं न पश्यति तथा तिरे।धीयत इत्यर्थः ।
तथा च बोधायनः. अथैनां पत्नीसुदग्दशेन वाससान्दर्धधातीति ॥

अन्विदनुमत इत्युपनिष्क्रामन्ति । ६ ।

सन्नाडासन्दीमादाय सर्वे मन्त्रेण निष्क्रामन्ति प्राप्तंघ्रात् ॥

अनुहरन्ति मेथीमधिं मयूखान्विशाखदामानि खरा-
विति । ७ ।

संयुतौ खरौ पात्रेण गृहीत्वा मेथ्यादींश्च परिकर्मिणे ऽनुहरन्ति ॥

दक्षिणत उच्छिष्टखरं परिहरति । ८ ।

उच्छिष्टखरमपि कक्षित्पात्रे गृहीत्वा दक्षिणतो विहाराद्गत्वा मार्गा-
न्नीयसमीपं नयति ॥

सन्नाडासन्ध्या द्वावन्तर्वेदि पादौ द्वौ बहिर्वेदि प्रति-
ष्ठाप्य संप्रेष्यति प्रस्तोतः साम गायेति । ९ ।

गतः ॥

सर्वे सहपत्नीकास्त्रिः सामो निधनमुपयन्ति । अधाध्वे

द्वितीयम् । प्राच्यापरेषोत्तरवेदिं तृतीयम् । सर्वत्र
संप्रेष्यति । १० ।

उत्तरवेदिप्रद्वेषं प्रदर्शनार्थं वक्ष्यमाणानामप्युदासनदेशानाम् । व्या-
ख्यातः शेषो ऽवमृष्टे ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

दिवस्त्वा परस्याया इति प्रथमे ऽभिप्रव्रजन्ति । ब्रह्म-
खस्त्वा परस्याया इति द्वितीये । प्राणस्य त्वा परस्याया
इति तृतीये । १ ।

प्रथमे सावि गीत इति शेषः . अध्वनीति वा । एवं द्वितीये
द्वितीय इति । तेषोत्तरवेदेरपरदेशादुत्तरदेशगमने द्वितीयो गमनमन्त्रः ॥

उत्तरेषोत्तरवेदिं सद्याडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य संप्रेष्यति
प्रस्तोतर्वाषाहरं साम गायेष्टाहोषीयं साम गायेति ।
इष्टाहोषीयस्य साम्नो निधनमुपयन्ति । न वर्षाह-
रस्य । २ ।

गतः ॥

यद्युपरिष्ठात्परिषिञ्चेत्तत्र वर्षाहरं चोदयेत् । ३ ।

वक्ष्यति . उपरिष्ठादन्वेके परिषेचनं समामनन्तीति । तत्र चेत्यरि-
षिञ्चेत्तदा तत्रैव वर्षाहरं प्रेष्यति । इष्टाहोषीयमेव लभेत्पर्यः ॥

उदकुम्भमादायाध्वर्युर्वस्त्रुरसि शंयुधाया इति चिः
प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिषिञ्चन्पर्येति । निधाय कुम्भं
शं च वक्षि परि च वक्षीति चिरपरिषिञ्चन्प्रतिप-
र्येति । ४ ।

पिथायां व्याख्यातः ॥

चतुःशक्तिर्नाभिकर्तस्येत्युत्तरवेदिमभिमृश्य सदे
विश्रायुरित्युत्तरेषोत्तरनाभिं खरौ न्युष्यानुव्यूहति । ५ ।

अभिमर्शनमन्त्रं त्वत्तरवेद्यामुदासन एवेच्छन्ति . न देशान्तरेषु .
चतुःशक्तिरिति लिङ्गात् ॥

अप द्वेषो अप ह्वर इति मार्जास्त्रीयदेश उच्छिष्ट-
खरम् । ६ ।

मार्जास्त्रीयदेशे चच मार्जास्त्रीयो निवस्यते । तच गताध्वर्युर्न्यु-
ष्यानुव्यूहति ॥

उत्तरेषोत्तरनाभिं खरे हिरण्यं निधाय तस्मिन्
प्रचरणीयं महावीरमुपावहरति । ७ ।

अत्रापि श्रफाभ्यां परिग्रहे महावीरस्य न प्रसर्तव्यः ॥

अत्रैवेतरौ पूर्वापरौ दक्षिणोत्तरौ वा । ८ ।

प्रचरणीयस्यापतः पूर्वापरौ दक्षिणोत्तरौ वा । तथा अग्रेण प्रचरणीय
मित्येव बोधायनः ॥

अथैव सर्वं परिघर्म्यं सर्वतः परिमण्डलमादित्यस्य
रूपं करोति । ६ ।

अथौ खलु वा आदित्यः प्रवर्गं इति स्थितेः आदित्यरूपसादृश्यं
परिमण्डलेन करोति ॥

महीनां पयो ऽसीति महावीरे गोपय आमयति ।
ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनां रस इति मधु ।
वाजिनं त्वा वाजिने ऽवनयाम इति दधि । १० ।

तथा पूर्यते प्रचरणीयः. तथास्मिन्पयश्चादीनि चीष्टानयति.
तथोत्तरसूत्रे व्यक्त्वात् ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च पूरयति । ११ ।

गतः ॥

अपि वाज्यमेव प्रथमं आनयेत् । मधु द्वितीये ।
दधि तृतीये । १२ ।

अपि वा प्रथमं पूरयन्नाज्यमेवानयति पयोमन्त्रेण । एवमितरयो-
र्मधुदधीति ॥

घर्मैतत्ते ऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पा
चाणि पूरयति यान्धासेचनवन्ति । अभ्युक्षतीतराणि ।
अरिक्तताया इति विज्ञायते । १३ ।

अबिलवन्त्यभ्युक्षति । एवं सर्वमरिक्तं भवति ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

अथ यदि पुरुषाकृतिं करिष्यन्स्यात्समानमा प्रथम-
 स्योपावहरणात् । अत्रैवेतरावुपावहृत्य शिरसो रूपं
 करोति । अप्रच्छिन्नाग्रं वेदमुपरिष्ठान्निदधाति शिखाया
 रूपम् । अभितो दोग्ध्रे कर्णयो रूपम् । अभितो
 हिरण्यशकलावाज्यसुवौ वाक्यो रूपम् । अभितः सुवौ
 नासिकयो रूपम् । प्रोक्षणीधानीं मुखस्य रूपम् । आ-
 ज्यस्थालीं ग्रीवाणां रूपम् । अभितो धृष्टी जघूर्णां
 रूपम् । अभितः शफावंसयो रूपम् । अभितो रौ-
 हिरण्यवन्धौ बाह्वो रूपम् । प्राचीं मेधीं पृष्टीनां
 रूपम् । अभितो धविचे पार्श्वयो रूपम् । मध्ये तृतीय-
 मुरसो रूपम् । मध्य उपयमनमुदरस्य रूपम् । तस्मिन्
 सर्वं रञ्जुमयं समवदधात्यान्त्राणां रूपम् । उदीचीमग्निं
 श्रोण्यो रूपम् । अभितः शङ्खू सकथ्यो रूपम् । मध्ये
 तृतीयं मेद्रस्य रूपम् । अभितो रौहिरण्यकपाले पाष्यर्थी
 रूपम् । रौहिरण्यपिष्टशेषेणापध्वंसयति मज्जारूपम्* ।
 वेदं विस्रस्यानुविकिरति स्रावां रूपम् । अवकाभिर्धूप-
 तृणैरिति प्रच्छादयति मांसस्य रूपम् । दध्ना मधु-
 मिश्रेणावोक्षति लोहितस्य रूपम् । कृष्णाजिनेनात्त-

* B C मज्जार्यां रूपम्.

रक्षोन्ना प्रच्छादयति त्वेषो लोम्ना रूपम् । सम्राडा-
सन्दीं विस्रस्योपरिष्टान्निदधाति साम्राज्यस्य रूपम् । १ ।

पुरुषाहतिचिकीर्षाधामा प्रचरणीयोपावहरणात्कवेतरावुपावहर-
त्स्त्रिभिः शिरसो रूपं करोति । शिखाया रूपमिच्छन्ति . एतच्छि-
खाया रूपं भवति . तथा द्वितीयान्तानां दोग्धादीनां निदधाती-
त्यन्वयः । तथा अभित इति दक्षिणतश्चोत्तरतश्चेत्यर्थः । आज्य-
सुवौ आज्यविन्दू । जजूषां कथ्या धमनीनाम् । पृथीनां पृष्ठस्त्रा-
नाम् । अपध्वंसयति अभिप्रकिरति । अवकाभिः शैवालैः । धूप-
द्वयैः मुञ्जप्रक्षवैः । साम्राज्यस्य रूपमिति . साम्राज्ये हि सम्रा-
डासन्दी भवतीति भावः . सम्राट्शब्दसंबन्धादा ॥ अत्र प्राक्शिर-
स्त्रात्पुरुषस्य महावीरेभ्यः पश्चादाज्यस्थाली । ततः पश्चाच्छपौ ।
ततः पश्चात्प्रतीच्यौ रौहिणहवन्यौ । तयोर्मध्ये मेथी धवित्राणि च ।
तेभ्यः पश्चादुपयमनम् । ततः पश्चादभिरित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

उत्तरवेद्यामुद्दासयेत्तेजस्कामस्य । उत्तरवेद्यामन्ना-
द्यकामस्य । १ ।

अथ नित्याः काम्याश्चोद्दासनदेशा उच्यन्ते । तत्रोत्तरवेद्या एव
नित्याया एव कामा इति स्थास्यति ॥

पुरो वा पश्चाद्दोद्दासयेत् । अपां मध्य उद्दासयेत् ।
नदिद्वीप उद्दासयेत् । २ ।

पुरोदेशे देवयजनस्य पश्चाद्देशे वा । अर्पां मध्ये क्वचिन्नद्यः पुलिने वा । नदिद्वीप इति ब्रह्मम्हान्दसः प्रामादिको वा । एते विकल्पा-
सत्वारो नित्याः कामाननुबन्धात् । अत उत्तरवेद्या विकल्पन्ते ॥

यदि नदिद्वीप उद्वासयेन्न परिषिञ्चेत् । ३ ।

द्वीपगच्छणादर्पां मध्ये ऽपि परिषिञ्चत्येव ॥

यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यां दिश्यौदुम्बरीं शाखा-
यामुद्वासयेत् । ऊर्वा उदुम्बरो ऽन्नं प्राणः शुग्धर्मः ।
इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपिदहामीति
शुचैवास्य प्राणमपिदहति । ताजगार्तिमार्छतीति वि-
ज्ञायते । ४ ।

अभिचारकामो यस्यां दिशि देव्यः स्मितस्तस्मान्मौदुम्बरीं आखां
निधाय तस्यां सर्वं परिघर्म्यं इदमहमित्येवमादिना निदध्यात् ।
एवं कुर्वन्त्यामन्त्रवर्णं शुचैवास्य प्राणं दहति । कथमिति चेत् ।
अन्नं वा उदुम्बरः . प्राणस्यान्नादनार्थान्तरं . घर्मः पुनः शुक्
शोकहेतुः . अतः सिद्धो घर्मात्मकेन शोकेनौदुम्बरात्मकप्राणदाहः ॥
ताजक् सद्यः ॥

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युक्तदुद्वासयेद्वृष्टिका-
मस्य । ५ ।

यत्रोपदीकाभिः वक्षीभिः भक्षितशेषा दर्भाः शीर्णाभा भवन्ति
तत्रेत्यर्थः ॥

उत्तरवेद्यां नित्यं कल्पं ब्रुवते । ६ ।

उत्तरवेद्यामुदासथेत्तेजस्कामखेत्याद्युक्त्वान्ते तस्मादुत्तरवेद्यामेवोदा-
सथेदित्यवधारणादिति भावः । एवं च तस्यां कामश्रुतिर्दधिग्रह-
वद्वाख्येयेत्युक्तं भवति ॥

नैनमुदासितं वयांसि पर्यासीरन्नाग्नेः प्रणयनात् । ७ ।

परितः पत्त्रिणामासनं परिहरेदित्यर्थः ॥

अचैके परिषेचनं समामनन्ति । ८ ।

गतः ॥

अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इति
। ९ ।

एनं प्रवर्ग्यं सर्वे ऽप्युपतिष्ठन्ते ॥

एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागा इत्यभिमनव्येद्महं
मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य सुमिचा न
आप औषधय इति मार्जालीयदेश उच्छिष्टखरे मा-
र्जयित्वोद्दयं तमसस्परोत्यादित्यमुपस्थायोद्दु त्यं चिब-
मिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति । उपतिष्ठन्त इत्येके ।
इममू षु त्यमस्रभ्यमित्याहवनीये जुहोति । उपति-
ष्ठन्त इत्येके । १० ।

एते ऽपि समानविधयः सर्वेषाम् । यदा तु गार्हपत्याहवनीय-
थोर्होमस्तदाध्वर्थुरेव जुहोत्येकवचनात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

यदि घर्मः स्कन्देदस्त्वान्धौः पृथिवीमिति द्वाभ्या-
मेनमभिमन्त्रयेत् । १ ।

अथ घर्मप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । यद्यभिलक्षणप्रभृत्याग्निहोत्रहोमात्
घर्मः स्कन्देत्तदा अस्कानित्यभिमन्त्रयेत् . भूपतये स्वाहेत्यादिना
च . सर्वहविषामनवयवेनेति वचनात् ॥ तत्र प्राग्घर्मेष्व्याथाः सर्व-
स्कन्दनशोषणादौ पुनः प्रष्टव्यात् . तृष्णीं वावृत्तिः . यावदन्ते
वाच्यापद्येतेति न्यायात् . परतस्त्रिज्यायास्तेनैव कथंचिद्दृष्ट्यादिवर्धि-
तेन समाप्नुयात् . दधिपचशेषस्तु स्कन्दने भूपतय इत्यनुमन्त्रण-
मेव सर्वत्र ॥

यदि घर्मण चरत्सु विद्युदापतेद्या पुरस्ताद्विद्युदा-
पतदित्येतैर्यथास्त्रिंशं जुहुयात् । २ ।

यथास्त्रिंशमिति . यथां दिग्नि विद्योतते तस्त्रिंशेन मन्त्रेणेत्यर्थः ।
असकृद्विद्योतने ऽपि सकृदेवाहुतिरेकस्यां चर्यायाम् ॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ३ ।

यौगपद्यार्थं वचनम् ॥

प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्मप्राय-
श्चित्तानि । ४ ।

घर्मसंयोगी यो विध्यपराधस्तस्य सर्वस्वेमानि सामान्यप्रायश्चित्तानि ॥

घर्मेषुकामुपदधात्युदस्य शुक्लाङ्गानुर्नातत्यनुवाकेन ।
कुलायिनीं यास्ते अग्न आर्द्रां योनय इत्यनुवाकेन ।

ऐडिक्वा चित्वाध्वर्युरग्निमभिसृशत्यग्निरसि वैश्वानरो
ऽसीत्यनुवाकेन । ५ ।

उत्तरे षडो ऽनुवाका अग्नौ विनियुक्ताः नाशान्धीयन्ते ॥

मूर्धुवः सुवृरिति सर्वप्रायश्चित्तानि । ६ ।

संभरणादेवारभ्य सार्वचिकान्येतानि प्रायश्चित्तानि . समुचीयन्ते च
तेनतेन प्रायश्चित्तेन ॥

यदि महावीरः पद्येतोर्ध्वं ऊ षु ष ऊतय इति द्वा-
भ्यामेनमुच्छ्रयीत । ७ ।

यदि सवाडासन्धाः खराच्छफाभ्यां वा महावीरः पद्येद्वाभ्यामेन-
मुच्छ्रयीत उत्थापयेत् ॥

यदि भिक्षेत विधुं दद्राणमिति संदध्यात् । ततो
यानि दृढार्थे संश्लेषणानि स्युस्तैरेनमभिदिद्याद्यदन्य-
न्मांसान्माषेभ्यश्च यदृते चिदभिश्चिष इति । ८ ।

माषमांसव्यतिरिक्तानि यानि तैरेनं लिप्सेत् पचेच्च यावदर्थम् ।
तथा च बौधायनः . अग्निपूर्णानि द्वागापयसि प्रकीर्य तैः प्रयुज्य .
उत्तमुकैरसंधानयोग्यस्य . पुनः क्रियासुक्ता पक्वमाच्छृद्य निदधाति .
अथान्यमप्रचरणीयं महावीरं प्रवृणोतीति । अन्वमिति यो ऽन्व .
पूर्वनिहितस्त्वमित्यर्थः ॥

यदि घर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा
सह रय्येत्येताभ्यामेनं प्रतिपरीयुः । ९ ।

यदि परीत्य चतुर्थमपि परीयुर्न वा षिः प्रतिपरीयुः ततोभक्-
त्वापि बहुदेताभ्यां प्रतिपरीयुः ॥

मा नो घर्मं व्यथित इत्यष्टौ घर्मं व्यथिते प्रायश्चि-
त्तानि । १० ।

व्यथनं कथनवशात्सशब्दा बुद्बुदोत्पत्तिः । तथाष्टावाङ्मयः प्रायश्-
चित्तानि ॥

अपि वा घर्ममेव व्यथितमेतासां चतसृभिरभि-
मन्त्रयेत् । ११ ।

घर्ममेवाभिमन्त्रयेत् . न त्रयो जुहुयादित्यर्थः ॥

यदि घर्मेण चरत्त्वादित्यो ऽस्तमियादपरस्यां द्वारि
दर्भेण हिरण्यं प्रबध्योद्वयं तमसस्परीत्युपस्थायोदु त्यं
चिचमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये हुत्वा प्रवृज्य श्वो भूते वयः
सुपर्णा इत्यादित्यमुपतिष्ठन्ते । १२ ।

उदयमिति हिरण्यमुपतिष्ठते ऽध्वर्युः । श्वो भूते सर्वे ऽप्युपतिष्ठन्ते
आदित्यम् ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः ।

यदि घर्मधुग्दोहकाले नागच्छेदन्त्यां दुग्ध्वा प्रवृज्य
तां सुत्यायां ब्राह्मणाय दद्याच्चमनभ्यागमिष्यन्स्यात् । १ ।

प्राङ्मण्डपान्तरे वा कस्यैचिद्दद्यात् धं प्रति स्वयमर्चितया न गमञ्चिति ॥

यदि घर्मधुगि* पयो न स्वाहृतेश्चतुर्थं पादं स्ननं
कृत्वा पिबयेत् । २ ।

इति चतुष्पादां कृत्वा पयसाभिपूर्य पादेष्वन्यतमं स्ननं कस्यचित्वा
तेन पिबयेत् पयः स्नावयेद्दोहमन्त्रैः ॥

यदि दधि दुहीत बार्हस्पत्यं शंसेत् । ३ ।

यदि वृषज्जाका घर्मधुक् स्वयमेव दधि चरेत्तदामिष्टवच्च प्राप्त-
साया येन केनचिद्बार्हस्पत्येन सूक्तेन शंसेत् . हेताभिष्टुयादित्यर्थः ॥

यदि पय आश्विनं सोदर्कम् । ४ ।

पयस उदर्कौ दधि . तत्सहितं चेत्यथो दुहीत तदाश्विनेनाभि-
ष्टुयात् ॥

यद्यु वै सोहितं दुहीत रौद्राद्या जुहुयात् । ५ ।

रौद्राद्या यथा कयाचित् . इमा रुद्राद्येत्यादिकया ॥

यदि नश्येद्भातुर्चर्गभ्यां जुहुयात् । ६ ।

अदर्शनं वाक्च . धाता इदातु नो रथिमित्यादौ धातुर्चर्चौ ॥

यद्यस्यै वत्सो वायोर्नियुत्वत ऋचा जुहुयात् । ७ ।

* sic, only BC have घर्मधुगि .

आ वायो भृष इषिपा इत्यादिः नियुक्तं चक्रे । सर्वत्र च
अन्यां दुग्धेत्यादि समानं द्रष्टव्यं अन्यत्र कृतेः ॥

यद्यमेधमयन्नियं वाभिनिषीदेदाग्नेत्यथा जुहुयात् ।
आग्निवारुण्येत्येके । ८ ।

अमेधं अशुद्धद्रव्यं . तदभिनिषसायां गवि होमः । शुद्धमपि
यज्ञानर्हद्रव्यमात्रमभिनिषसायां वा । अग्ने गयेत्यादिराग्नेषी । तं
नो अग्न इत्यादिराग्निवारुणी । तथा ऊत्वा तामेव प्रवाच्य दुह्यात् ॥

वद्येनां वयो ऽभिविष्णुपेदाश्विन्धर्षा जुहुयात् । ९ ।
अभिविष्णुः पक्षवातादिः । या वां कश्येत्यादिराश्विनी । तथा
ऊत्वा तामेव दुह्यात् ॥

यद्युद्धा पतेत्सं वा विजेत शार्दूलो वा हन्यादर्क-
क्षीरमजाक्षीर आश्वेत्य तेन प्रचरेत् । १० ।

उत्पतेत् उल्मुत्य गच्छेत् । संविजेत तथोदिग्ना दुर्दोहा स्यात् ।
शार्दूलः प्रदर्शनार्थो हिंसाणाम् । अर्कक्षीरं दोहमश्वेर्दोहो अश्विन्ध
प्रचरेत् । अत्राह बौधायनः . यदि घर्मदुग्धं न विन्देतास्यां दोह-
येत् . यद्यन्यां न विन्देताजां दोहयेत् . यद्यजां न विन्देताकंक्षीरैः
प्रचरेत् . यद्यकं न विन्देत यवपिष्टानि व्रीहिपिष्टानि श्यामाक-
पिष्टानि वाङ्गिः संसृज्य तैः प्रचरेदिति ॥

सुत्यायां प्रष्टञ्जनमेके समामनन्ति । ११ ।

गतः ॥

तत्र मीमांसा । १२ ।

तत्रैवं कृता वेदितव्येत्यर्थः । सा च कालतो देवतः संख्यातः
प्रकारतश्चेति चतुष्टयी भविष्यति । तत्र कालस्य तावन्निर्णयमाह ॥

यदा पुरस्तादरुणा स्याद्य प्रवृज्यः । उपकाश उप-
व्युषं समयविधित उदितानुदित उदिते वा । प्रातः
संगवे माध्यंदिने वा पवमाने स्तुते । १३ ।

पुरस्तादरुणा स्यात् प्राची दिग्गणकिरणाविला स्यात् । उपकाशे
संमन्तः प्रकारे जाते । उपव्युषं उपःसमीपे । समयविधिते
ईषदाविर्मच्छले । सूर्ये उदितानुदिते अर्धोदिते । उदिते सर्वो-
दिते । प्रातः गवधाहतस्याहः प्रथमे भागे । संगवे द्वितीये* भागे ॥
प्रवृज्य इति सर्वचान्वयः । प्रवर्ग्य इति शेषः ॥ अथ देवनिर्णयमाह ॥

आग्नीभागारे प्रवृज्यः । १४ ।

तत्राग्नीभीयो गार्हपत्यस्थानीयो भवति । शौत्तरवेदिने होमः ॥
अथ संख्यानिर्णयमाह ॥

सहस्रदेव प्रवृज्य इति विज्ञायते । १५ ।

स च पौर्वाहिकः मुख्यत्वात् ॥ अथ प्रकारनिर्णयमाह ॥

तान्येतान्यौपसदैः प्रवृज्यनैर्विकल्पेरन् । १६ ।

तान्येतानीति जात्याख्यायां बहुवचनं . व्यक्तिबहुलापेक्षया वा ।

* h द्वितीये .

तदेतत्सौत्यं प्रवृत्तममौषदैर्विकल्पते . न तु समुचीयते । अतस्तत्र
प्रवृत्तममच वा . न ह्यभयचेत्यर्थः । एवं प्रवृत्तं तदानीमेवोदाहृत्य
कृतान्तात्प्रक्रामेत् ॥

दधिघर्मे भक्षयन्ति भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन । १७।

उक्तं च . दधिघर्मे तस्मारण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्त्र इति ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

व्याख्याता घोरस्तन्वो ऽरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ
चानुवाकौ । १।

अथोत्तरे षडनुवाका व्याख्याताः उक्तविनियोगाः । तत्राद्यौ ताव-
दनुवाकौ घोरतन्वौ नाम आधाने व्याख्यातौ . यथा अरण्येऽनुवाक्या
भवन्तीति । मध्यमौ त्वरण्येऽनुवाक्यगणानामग्निकराजसूयिकेषु
माहतेषु . यथा मध्ये ऽरण्येऽनुवाक्यगणेन . तस्मारण्येऽनुवाक्यं
द्वतीयैर्गणैरिति । सर्वेषामरण्येऽनुवाक्यत्वाविशेषे ऽपि तेन गणविशे-
षणविशिष्टप्रसिद्धानुसारादिति द्रष्टव्यम् । अथ पञ्चमो ऽप्यग्नावेव
व्याख्यातः . यथा तस्मारण्येऽनुवाक्येनाग्निहरथवाहनमिति । षष्ठसु
चतुर्होद्विधौ . यथा षडाचः क्रूरं तेन षष्टकरोतीति ॥

यदि घर्मेण चरत्स्त्रेकसृक उन्निष्ठेद्वि गा इन्द्र विच-
रन्स्याशयस्वेत्येतमभिमन्त्र्योभयत आदीप्योत्सुकमस्यै
प्रत्यस्येदग्ने अग्निना संवदस्वेति । २।

एकसूकः एकचरः सगासः । अस्मै एनमुद्दिश्य ॥

अथैनमुपतिष्ठन्ते सकृते अग्ने नम इत्यनुवाक-
शेषेण । ३ ।

एनं एकसूकं. न त्वसूक. पुल्लिङ्गात् । न चाग्निस्त्रिविरोधः.
अग्ने अग्निना संबद्धेति लिङ्गात् ॥

अथ यदि मृधः सखादृकी भयेडको दीर्घमुख्यलूको
भूतोपसृष्टः शकुनिर्वा वदेदसृङ्मुखः । यदेतत् । यदी-
षितः । दीर्घमुखि । इत्यादुलूकः । यदेतद्भूतान्यन्वा-
विश्य । प्रसार्य सकथ्यावित्येतैर्यथालिङ्गमभिमन्व्यो-
ल्लुकप्रत्यसनादि समानम् । ४ ।

मृधः क्रव्यात्पक्षिविशेषः । सखादृकी शिवा । एडको मेघः. भय-
हेतुरेडकः भयेडकः. यो हृष्टरोमा प्रहारशीलो भवति । दीर्घ-
मुखी टिट्ठिभः । उलूकः दिवाभीतः । भूतोपसृष्टः पिशाचाद्या-
विष्टः पुरुषः । शकुनिः कृष्णशकुनिः. पक्षिमाचमित्येके. तेषां
मृधादिपक्ष्यमनर्थकं स्यात् । वदेत् शब्दं कुर्यात् ॥

यदि घर्मधुक्त्रिमिणा स्यादचिन्ना त्वा क्रिमे इन्मी-
त्यनुवाकेनास्याः क्रिमीन्कन्यात् । ५ ।

क्रमिणा क्रमिभिरन्तरैर्बाह्वीर्वोपपन्ना. येस्तस्मा यद्यो बभूवेति ।
क्रिमीन्कन्यादिति बाह्यास्तावदपनुत्ता अन्तरास्यानुवाकेन तद्विज्ञेना-
नुमन्विता एव हता भविष्यन्तीति भावः ॥

अपि वा सार्वचिक्रमेतत्प्रायश्चित्तं क्रियेत । ६ ।

न केवलं घर्मदुघः* . सर्वस्यैव व्रतधुग्निहोत्र्यादेर्गोमाचस्य क्रिये-
तेत्यर्थः । अजादेरपि प्राणिमाचस्येत्यन्ये । सुगरण्यादेरपि द्रव्यमाच-
स्येत्यपरे । न त्वकर्मसंयोगिनः क्रियते . प्रायश्चित्तमिति वचनात् ॥

यमभिचरेत्तस्य खोहितमवदानं कृत्वाहरावद्य ऋत-
स्येत्यनुवाकेन जुहुयात् । ७ ।

तस्य कृते तमुद्दिश्य रुधिरमवदानं अवदेयद्रव्यं कृत्वा तेन जुहुयात् ।
अथवा तस्य खोहितसुपायेनाहतमवदानं कृत्वेत्यर्थः ॥

यमभिव्याहरिष्यन्स्यान्निराचावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा
गत्वैनमभिव्याहरेद्ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाकेन । ८ ।

अभिव्याहारः प्रापः ॥

यं द्विधात्तस्य गोष्ठे स्वजमोषधीं निखनेदुत्तुद
शिमिजावरीत्यनुवाकेन । ९ ।

गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । स्वजां स्वयंरूढां . स्वजमिति लिङ्ग-
स्यत्यस्यः ॥

अपि वा गोष्ठस्यैव दक्षिणां दार्वीहुमेतेनैव विचा-
स्येत् । १० ।

दार्वीहुः दारव्यूषा ॥

यद्युजाता पुरुषसाम न गायेद्धर्बुर्वैतेन साम्बो-
द्गायेद्भूर्भुवः सुधरित्यनुवाकेन । ११ ।

अग्रावौद्गात्रेषु पुरुषसात्वाध्वर्यवमेतत्साम विकल्पत इत्यर्थः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः । १ ।

आ शुक्रियकाण्डादाद्यज्ञः प्रवर्ग्यकस्यो व्याख्यातः । इदानीं ब्रह्मैव
काण्डस्योपाकरणं मन्त्राद्यानक्रमप्राप्तं व्याख्यायते । तन्नेत्याहुतस्यैव-
काण्डस्यैवावान्तरकाण्डोपाकरणत्वात् अवान्तरदीक्षेत्याख्यायते । अवा-
न्तरदीक्षासादृश्याद्वा तद्वापदेशः । सादृश्यं च व्रतमध्ये तीक्ष्ण-
व्रतान्तरप्रवेशः उष्णोदकादिसंबन्धश्च ॥

यर्वण्युदगयम आपूर्यमाणपक्षस्य वा पुण्ये नक्षत्रे
केशशमश्रु वापयित्वापराह्णे प्राचीमुदीचीं वा दिश-
मुपनिष्क्रम्य खिले ऽच्छदिर्दर्शे ऽग्निमुपसमाधाय सं-
परिस्तीर्य पूर्ववदुपाकृत्य मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानु-
वाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्बरीः समिधो हृता-
म्बक्ता अभ्यादधाति पृथिवी समिदित्येतैर्मन्त्रैः । २ ।

उदगयने यत्पूर्वं शुक्लपत्रे यत्पुण्यं नक्षत्रं वा तस्यापराह्णे क्रियते ।
खिले जनैरप्रहते ऽरण्यदेशे । अच्छदिर्दर्शे यत्र यामस्य न दृश्यते

इति । अग्निमुपसनाथाय च चक्षुःशक्तिव्याहिविधिनां शक्ति-
काग्निं निधाय । पूर्ववदुपास्य चक्षुःशक्तिव्याहिविधिनां शक्ति-
तथा सोमाय काण्डशक्तये सांख्यीभ्यो देवताभ्यः सदस्यतये च
पाकयज्ञविधानेन उल्लेख्यः ॥

अथ देवता उपतिष्ठते ऽग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्या-
मीति । ३ ।

चतुर्भिर्यजुर्भिर्यजास्त्रिंशं देवता उपतिष्ठते ॥

अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृतीरभिव्याहारयति ।
प्रथमोत्तमयोर्वा । ४ ।

प्रभृतीः अनुवाकानां आद्यानि यजुषि । अभिव्याहारयति वाचस-
त्याचार्यः । प्रथमोत्तमयोः युञ्जते . सवितेत्यग्नयोः ॥

उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा ततः संमीलयति
वाचं च यच्छति । ५ ।

उत्तमेन मन्त्रप्रश्नस्य संमीलयति नेत्रे ॥

अथास्याहतेन वाससा प्रदक्षिणं संमुखं शिरो वृष्ट-
यित्वास्तमिते ग्रामं प्रपादयति । ६ ।

संमुखं सदसुखम् ॥

वाग्यत एतां राशिं तिष्ठत्यास्ते वा । ७ ।

न तु संविभेत् । तिष्ठेदेतां रात्रिसुपविभेभ्यंविभेदेति तु बौधायनः ॥

श्वो भूते खिखे ऽच्छदिर्दर्शे ऽग्निमुपसमाधाय संपरि-
स्तीर्याथास्य षट्त्तयमभिविदर्शयति । सप्ततयमित्येके ।
अग्निमादित्यमुदकुम्भमश्मानं वत्सं महानग्राम् । हि-
रण्यं सप्तमम् । ८ ।

संपरिस्तीर्यान्तरं वाधेो ऽपहाय सप्ततयमेवाये दर्शयति । यदा
षट्त्तयं तदा हिरण्यं लुप्यते । महती नग्ना महानग्ना . या खीरयत
एव विवचना परति . बासा कन्वेति यावत् । नैघण्टुप्रत्याहुः .
अप्राप्तषोडशा नारी नग्नेति ॥

अपि वादितस्त्रीणि विदर्शयित्वा यथोपपातमित्त-
राणि । ९ ।

आदितस्तावस्त्रीणि द्रव्याण्यवभ्यं दर्शयित्वाणि . यथास्ताभं त्तितराणि ॥

अचैतदासेो गुरवे दत्त्वा वयः सुपर्णा इत्यादित्य-
मुपतिष्ठते । १० ।

गतः ॥

अथास्य ब्रह्मचर्यमधि । ११ ।

अधि ब्रह्मचर्यं . ब्रह्मचर्यं यो ऽस्य प्रतविभेवः स वक्ष्यत इत्यर्थः ।
अथवा अधि ब्रह्मचर्यं . प्राकृताद्ब्रह्मचर्यादधिकं यद्गतमित्यर्थः ॥

नित्ये । १२ ।

तच्च नित्ये यद्वर्णार्थे प्रथमाध्ययने . न तु अपास्यर्थे ॥

न नक्तं सुञ्जीत । १३ ।

गतः ॥

यदि भुञ्जीतापज्वलितम् । १४ ।

अन्नक्तावपज्वलितं ज्वलनोत्सुकेनाभिद्योतितं भुञ्जीत ॥

न मृन्मयं प्रति धयीत । १५ ।

मृन्मयं प्रति . मृन्मयेन न धयीत . न पिबेदपः ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत । १६ ।

गतः ॥

नोपानहौ न ह्यम् । १७ ।

नास्योपानहौ भवतः . न ह्यं च ॥

न चक्रीवदारोहेत् । १८ ।

चक्रीवत् धानं शकटादि ॥

न गतासुमीक्षेत् । न स्नायात् । १९ ।

गतौ ॥

अष्टम्यः* पर्वाणि चोपवसेदारयतः । २० ।

अष्टम्यः अष्टमीः ॥

* BCDE चरम्भाः .

न च संविञ्जेत् । २१ ।

न तासु रात्रिषु संविञ्जेत्. ख्यानायनाभ्यामेव तु विहरेत् ॥

इति विंशो कण्डिका ।

संवत्सरमेतद्गतं चरेत् । एतस्मिन्नेव संवत्सरे ऽधी-
यीत । १ ।

संवत्सरादर्वागध्ययनसमाप्तावपि संवत्सरं व्रतं चरेत् । न यापयेत्
वधिः संवत्सरादध्ययनम् ॥

यद्येतस्मिन्संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्गतं
चरेत् । २ ।

यद्यसमापितं ततो यावदध्ययनं व्रतमनुवर्तयेत् ॥

संवत्सरे पर्यवेते खिन्ने ऽच्छदिर्दरे ऽग्निमुपसमाधाव
संपरिस्तीर्ष पूर्ववद्विष्टय मदन्तीवपस्पृश्यं प्रथममनु-
वाकेन शान्तिं ह्यवाहृतीर्मन्त्रैः समिध आधावाहृत्तै-
र्देवता उपस्थायोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं ह्यत्वा गुरवे
वरं दत्त्वा केशिभ्यश्चु वापयते । ३ ।

पूर्ववद्विष्टय यथोपाकरणे समापने चेत्यादिना समापने ऽपि समाप्तौ
विधिबन्तः । तथा आहृत्तैः अग्निमादारभ्य प्रतिषोमक्रमैः ॥

अथास्य स्वाध्यायमधि नित्ये । ४ ।

स्वाध्यायः अथ्यवनम् । पूर्ववद्योजना ॥

नानुत्सृष्टाध्यायो ऽधीयीत । ५ ।

अनुत्सृष्टेति सवर्णदीर्घस्थाने परसवर्णान्दसः । अध्यायोत्सृजनविधिना
अनुत्सृष्टाध्यायः पश्चान्नाधीयीतेत्यर्थः ॥

न नक्तम् । ६ ।

अधीयीतेत्यन्वयः ॥

नातिदोषम्* ब्रह्मचर्यमापद्य न मांसं खादित्वा न
केशश्मश्रुसौमनसानि वापयित्वा न केशान्प्रसाध्य† न
दत्तः प्राश्नाल्य । ७ ।

अतिदोषं राशौ । अतुल्यमनादिना अब्रह्मचर्यमापद्योत्तरेद्युर्नाधी-
यीत । एवं मांसं खादित्वोत्तरेद्युर्नाधीयीत ॥ ननु कथमेते ब्रह्म-
चारिणः अतुल्यमनादयः क्रियाः संभवन्तीति ब्रह्मनीचम् । सत्त्वं न
तं प्रत्येते निषेधाः क्रियन्ते . किं तु अस्मात्क्रियन्ते न विरोधेन †
मनसा ब्रह्मचारिकल्पेनाधीयीतेत्यादिभिः प्राप्तेर्गन्तव्यमेव पुनरधी-
यानं प्रतीत्यदोषः ॥

नाक्तो नाभ्यक्तो नार्द्रो नार्द्रो नामवदष्टे † नाधे च

* BCL नातिदोषम् .

† ADE प्रसार्धे .

‡ Corrected according to the commentary ; the MSS. of the
text have • दष्टे .

छायायां न पर्यावृत्त आदित्ये न हरितयवान्प्रेक्षमाखो
न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नारण्यस्य नापामन्ते । ८ ।

अभ्यक्तः* अञ्जनासंज्ञितः । तदपि पूर्ववद्भाष्येयम् । आर्द्रः स्वानार्द्रः ।
आर्द्रं देवे । गानवदृष्टे . हिमदृष्टितावदृष्टदृष्टादि अवदृष्टम् । पर्या-
वृत्त आदित्ये अपराद्धे । हरितयवाः मस्यविशेषाः ॥ सर्वत्र अधी-
धीतेत्यन्वयः ॥

नाशृतमुत्पतितं न लोहितं दृष्ट्वा । न हर्म्याणि न
शरीराणि न शवं नापपाचम् । ९ ।

सर्वत्र दृष्ट्वेत्यनुवर्तते । पूर्ववदन्वयः । अशृतं मांसं क्रत्यादसुखा-
देरुद्गत्य पतितं दृष्ट्वा नाधीयीत । लोहितं रुधिरम् । हर्म्याणि
दृष्टाणि । शरीराणि शिरःपाष्णादीनि प्राण्यङ्गानीति यावत् . पति-
तानि तेषामस्त्रीनि वा । शवं नेत्रेतेत्युक्तं प्राक् . प्रमादाद्दृष्ट्वा नाधी-
यीत । अपपाचं पतितादि ॥

अध्येष्यमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
खिले ऽच्छदिर्दर्शे ऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य मदन्ती-
रुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वापरेणाग्निं दर्भ-
घासीनेो दर्भान्दूर्वा वा धारयमाणः पराचीनमधी-
यीत । १० ।

एवमध्ययनार्था नियमा उक्ताः । इदानीमध्ययनस्यैव प्रकार उच्यते ।

* Is missing in the MSS.

अहरहरध्येष्वासाणो यामान्निष्कृष्य प्रथमेनानुवाकेन ज्ञान्तिं कृत्वा
पराचीनमधीयीत । युञ्जते सप्त इत्यादिसविता भूत्वेत्यन्तावसु-
वाकांसकृतसकृदेवाधीयीत . न त्वावर्तयेदित्यर्थः ॥

वरं वा दत्त्वोपासने* । ११ ।

अथवा गुरवे वरं दत्त्वा उपासने आभैष्येन समापयेत् ॥

अध्येष्यमाणो नान्या वाचो वदेत् । १२ ।

अध्येष्यमाणो यामान्निष्क्रान्तः सन्नध्ययनभूतं वर्जयन्न वेदाक्षरेभ्यो
ऽन्या वाचो वदेत् ॥

यत्र कृत्वाज्ञान्तिकृतं पश्येत्पुनरेव ज्ञान्तिं कृत्वा-
धीयीत । १३ ।

ज्ञान्तिं कृत्वाधीयमानो ऽपि यत्र अज्ञान्तिकृतं पश्येत् ज्ञान्यभावे
यदशुभं कृतं भवति तत्पश्येत् तदा पुनरेव ज्ञान्तिमावर्तयेत् ॥

अधीत्य चोक्तमेव । १४ ।

ज्ञान्तिविपरिणामेनाश्वयः । अहरहरध्ययनान्ते च शं नो वात इत्या-
दिना ज्ञान्तिं कुर्वीतेत्यर्थः ॥

न प्रवर्ग्यायोपनिष्क्रम्याप्रविश्यान्वदधीयीताम्यद-
धीयीत । १५ ।

प्रवर्ग्यः शुक्रियकाण्डलक्षणः . प्रवर्ग्यप्रतिपादनात् । प्रवर्ग्यायोपनि-

* Thus A ; B •पासने, C •पवसेत्, DE •पासने, L •पापने.

कर्म अनुप्रवर्त्यकाष्ठाव्ययार्थं चाकादरार्थं प्रत्युपनिष्कातः तदेवा-
धीचीत . नास्त्वं वेदभागम् । यदाप्यन्याङ्गसधीते तदाप्यप्रविश्य यत्नं
न तदधीचीत . प्रविश्यैव त्वधीचीत ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रप्रचीताषाणापञ्चमसूत्रवर्तौ सूत्रदीपिकायां
षष्ठः पटलः ।

इति पञ्चदशः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Vol. I.

Page	line	4 read	instead of
		सहस्रवधरा	सहस्रवधरा
"	"	11 " आयुपिता	" " आयुपिता
"	25	17 " दर्वी	" " दर्वी
"	36	7 " प्रवाह्यन्ते	" " प्रवाह्यन्ते
"	42	2 " मंदिह as one word and correct accordingly Taitt. Br. 3. 7. 4. 14.	
"	78	9 " सवितोत्सुनालि०	instead of सवितोत्सुनालि०
"	79	20 " •संभवात्	" " •संभवात्
"	82	1 " पृथं	" " पृथं
"	87	4 " •माग्नीप्रो	" " •माग्नीप्रो
"	187	2 " तत्संबन्धा०	" " तत्संबन्धा०
"	142	16 " बर्हिषि	" " बर्हिषि
"	158	3 " पत्नीसंयाजाः	" " पत्नीसंयाजाः
"	164	16 " वितताः	" " वितता
"	183	13 " }	
"	184	4 " } ऋह्यन्	" " ऋह्यन्
"	191	8 " परमे च	" " परमे
"	"	21 " वद्वाना०	" " वद्वाना०
"	252	16 " •दृष्टौर्दन्	" " •दृष्टौर्दन्
"	258	16 " प्रथमं	" " प्रथम
"	265	9 " शुक्लाया०	" " शुक्लाया०
"	424	16 " •मूहीति	" " •मूहीति
"	425	5 join यथाप्राग्	
"	438	12 read प्रोष्ठा-	" " प्रोष्ठा-
"	451	5 " ऋथिष्या	" " ऋथिष्या
		and cf. Pāṇ. 3. 4. 10.	
"	460	8 " प्रतिप्रख्याता	instead of प्रतिप्राख्याता
"	469	26 " 226 " 3	" " 226 " 4
"	470	1 " line	" " note

Vol. II.

Page	3	line	8	read	विरणं	instead of	विरण
„	36	„	4	„	प्रथमिडे	„	„ प्रथमीडे
„	„	„	7	„	सचेडामवद्यतः	„	„ सचेडामवद्यत
„	45	„	2	„	•अन्नाचिति	„	„ •अन्नाचिति
							according to the better MSS., and compare the same, but fuller, quotation in the commentary to 13. 21. 1.
„	56	„	8	„	अनिष्कसितां	instead of	अनिष्कासितां;
							the latter is exhibited by the MSS. BG only; cf. 13. 23. 2.
„	64	„	5	„	ऽग्निष्वात्तेभ्यो	instead of	ऽग्निष्वात्तेभ्यो
„	66	„	10	„	•प्रतिपर्येति	„	„ प्रतिपर्येति
„	98	„	14	disjoin	दुग्ध्वा पुनर्द्वैतत्वं		
„	134	„	1	read	परिकर्मी	„	„ परिकर्मी
„	152	„	note	„	हत्त	„	„ ह
„	161	line	6	insert a stroke before	तेः		
„	165	„	1	read	प्रचयं	instead of	प्रचय.
„	172	„	11	„	ततश्चातिं	„	„ ततश्चाति
„	188	„	9	„	अग्निष्टत्थवं	„	„ अग्निष्टत्थव
„	190	„	14	join	इत्यन्योन्यं		
„	191	„	15	read	•दामकर्मां	„	„ •दामकर्मां
„	213	„	9	„	वाखीष्यती	„	„ वाखीष्यती
„	240	note	„	„	h	„	„ l
„	242	line	19	„	चिकीर्षेन्नियं	„	„ चिकीर्षेन्निय
„	262	note	†	„	AL	„	„ AN
„	269	note,	line	7	read	h	„ l
„	276	line	7	disjoin	प्रत्याद्या संपदः		
„	330	„	19	read	क्षुबद्धं	„	„ क्षुबद्धं
„	333	„	15	disjoin	पत्नी शास्त्राम्		
„	364	„	15	read	कथिका	„	„ कथिका
„	378	„	17	„	चारयन्तिः	„	„ चारयन्तिः
„	383	„	1	disjoin	वाङ्मनः पावञ्चो		

Page 413	at the head	read	आपस्तम्बीये	instead of	आस्तपम्बीये
„ 438	line 16	disjoin	तत्र ग्राह्याया०		
„ 448	„ 17	read	अध्वर्या	„ „	अध्वया
„ 450	„ 10	„	पद्मध्वर्यु०	„ „	पद्मध्वर्यु०
„ 451	„ 16	„	वर्हिभ्यां	„ „	वर्हिभ्यां
„ 452	„ 18	disjoin	देवेभ्यो देवा		
„ 455	„ 18	read	सर्वे	„ „	सर्व
„ 477	note*, line 1	read	इन्धियत्	„ „	इन्धियत्
„ 481	line 15	read	वर्हिर्वेदे	„ „	वर्हिर्वेदि
„ 484	„ 19	„	अजीपं	„ „	अजीप
„ 518	„ 16	„	प्रायचीयाव०	„ „	प्रयचीयाव०
„ 536	„ 16	„	अश्वयवे-	„ „	अश्वयव-
„ 553	„ 7	„	वर्हिंषि	„ „	वर्हिंषि
„ 556	„ 15	„	तन्मं	„ „	तन्मं
„ 634	„ 18	„	कूपेन०	„ „	कूपेन०

Nārada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nītisāra, or The Elements of Polity. By Kārandaki, (Sans.) Fasc. II—V	2	8
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Prithirāj Rāsau, (Hindī) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each	6	4
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Śāṅkhāyana Fasc. I, (Sans.)	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /10/ each Fasc.	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Śaṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0	10
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	0
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /1/ each	2	2
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /1/ each	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	20	10
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	11	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	1	4
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ /1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	13	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ /1/4 each	37	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ /4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ /1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ /1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /1/ each	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Iṣabāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	27	12
Mughāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ /1/ each	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Zafarnamah, Fasc. I.	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII. IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	5	0
5. General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
6. Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
7. Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
8. Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
9. A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
10. Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
11. Anis-ul-Musharrihi	3	0
12. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
13. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
14. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor	2	0
15. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
16. Istijâhât-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
17. Iná yah, a Commentary on the Hidayah. Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
18. Jawâmi-ul-'ilm ir-riyâzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
19. Khizânat-ul-'ilm	4	0
20. Mahâbhârata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
21. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
22. Purâna Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
23. Sharaya-ool-Islam	4	0
24. Tibetan Dictionary	10	0
25. Ditto Grammar	8	0
26. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0